

مەملىكەت بويىچە ئىجتىمائىي پەنلەر تۈرىدىكى مۇنەۋۋەر ئىلمىي ژۇرنال
3 - ۋە 4 - نۆۋەتلىك شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتىغا تەييارلىنىپ چىقىرىلغان
شىنجاڭ بويىچە ئىجتىمائىي پەنلەر تۈرىدىكى مۇنەۋۋەر ئىلمىي ژۇرنال

ISSN 1005-5878

شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ژۇرنالى

ئىلمىي ژۇرنالى

(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

新疆大学学报

JOURNAL OF XINJIANG UNIVERSITY

2011.4

ISSN 1005-5878 13>

9 771005 587001

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنالى

(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى) پەسلىك ژۇرنال

تەھرىر ھەيئەتلەر
ئابدۇكېرىم رەھمان بۇچى
ئابلىكىم ياسىن
ئازاد رەھمتۇللا سۇلتان
ئارسلان ئابدۇللا تەھۇر
ئابدۇقادىر جالالىدىن
ئابلىكىم ھەسەن
ئابدۇشۈكۈر موللەك يۇرچى
ئابدۇۋەلى ھامۇت
ئادىل مۇھەممەت تۇران
ئابدۇبەسىر شۈكۈرى
ئابدۇرۇسۇل كىچىكئاخۇن
ئاسىمە نىياز
پەخرىدىن ھېسامىدىن
چىمەن نەجمىدىن
دىلمۇرات ئۆمەر
راززاق تۆمۈر
راھىلە داۋۇت ئەلچىن
شېرىن قۇربان
غەيرەتجان ئوسمان ئۇتغۇر
قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى
كۈرەش مەھمۇتجان رەئىسى
مۇختەر مەخسۇت
مۇھەببەت قاسىم
ئوسمان ئىسمايىل تارىم
ئۆمەر مەھمۇت

باش مۇھەررىر
ئابلىكىم ياسىن
مۇئاۋىن باش مۇھەررىرلەر
ئابدۇرۇسۇل كىچىكئاخۇن
قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى
بۇ ساننىڭ ئىجرائىيە مۇھەررىرى
ئابدىلىم ئابدۇرېھىم
مۇقىم سەھىپىلەرنىڭ مەسئۇللىرى
«غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» نىڭ مەسئۇلى
ئابلىكىم ياسىن
«سىياسى، ئىقتىساد ۋە باشقۇرۇش ئىلمى تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى
مۇسا روزى
«تىل ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى
تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى
«ئەدەبىيات تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى
ئابدۇرۇسۇل كىچىكئاخۇن
«قانۇن، تارىخ ۋە جەمئىيەتشۇناسلىق تەتقىقاتى» نىڭ مەسئۇلى
قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

2011 - يىللىق 4 - سان

(ئومۇمىي 128 - سان)

بۇ ساندىكى مۇندەرىجە ۋە قىسقىچە مەزمۇنلارنى
ئىنگىلىزچىغا تەرجىمە قىلغۇچى: جوش
رۇسچىغا تەرجىمە قىلغۇچى: خاسىيەت غازى
بەت لايىھەلىگۈچى: ئەخمەتجان ئۆمەر

بۇ ساندا

غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى تەتقىقاتى

- ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى ..... ئوسمان ئىسمائىل تارىم (1)
قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنىڭ بايقىلىشى ..... ئابلىكىم ياسىن (9)
يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ سىياسىي ئىدىيەسى توغرىسىدا ..... تۇرسۇنتوختى ئاتاۋۇلا (17)
ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغان 30 يىلدىن بۇيانقى ئۇيغۇر ئاساسىي مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدە ..... چىمەن نەجمىدىن (27)

سىياسىي، ئىقتىساد ۋە باشقۇرۇش ئىلمى تەتقىقاتى

- ئاھالىلەر كىرىم نەقسىماتىنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالى ۋە زىيادە كىرىم پەرقىنى تەكشۈشنىڭ تەدبىرلىرى توغرىسىدا ..... ھۆرنىسا قاسىم (33)
شىنجاڭنىڭ رايون ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشى ۋە ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىنىش مەسىلىسى توغرىسىدا ..... خەلچەم ئەمەت (40)

تىل - ئەدەبىيات ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى

- ئۇيغۇر پەنجىگاھ مۇقامى تېكىستى ئۈستىدە تەتقىقات ..... ئابدۇرەئوپ تەكلىماكانى (45)
كاشغەردىكى نەۋائى شۇناسلىق ھەققىدە ..... كېرىمجان ئابدۇرېھىم (61)
ئۇيغۇرلارنىڭ داستان مەدەنىيىتى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش ..... گۈلزەپەر مۇھەممەت (70)
ئۇيغۇر بالىلار خەلق قوشىقى ۋە ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن قۇشلار توغرىسىدا ..... ئەركىن داۋۇت ئوغۇز (75)
بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىمىزدىكى تىراگېدىيە ئېڭى ۋە «كۆمۈرچى بالا» رومانى ..... رىشات ئاسىم (82)
تېيىپجان ئېلىيوف شېئىرلىرىدىكى فولكلورلۇق خۇسۇسىيەتلەر توغرىسىدا ..... مۇختەر سۈپۈرگى (92)
باس غىجەك ماھارەت مەشىقى ۋە ئۇقۇم توغرىسىدا ئىزدىنىش ..... مۇھەممەت ئەلى ئابدۇكېرىم (103)

قانۇن تەتقىقاتى

- دۆلىتىمىز ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنىدىكى گۇۋاھلىق تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش توغرىسىدا ..... نۇرۇنگۈل توختى (110)
ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدىكى يەرلىك دورا ماتېرىياللىرىنىڭ بىلىم مۈلۈك ھوقۇقىنى قوغداش ھەققىدە ..... خالىدە ئەنۋەر (121)

زۇرنالچىلىق تەتقىقاتى

- ئىلمىي زۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ كولىكتىپ ئېڭى توغرىسىدا ..... دىلنۇر رەخمىتۇللا جارى (126)
دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلارنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدا ..... رەيھانگۈل تۇراخۇن (131)
زامانىۋى كۈتۈپخانىلار كىتاب-ماتېرىياللارنى تۈرگە ئايرىشتا دەۋر تەلپىگە ماسلىشىشى كېرەك ..... نازۇكئاي ئابلىمىت (136)

目 录

西域文化研究

- 维吾尔民间达斯坦的分类 . . . . . 乌斯曼·斯马义 (1)
维吾尔文古代遗存的发现 . . . . . 阿布里克木·亚森 (9)
论玉素甫·哈斯·哈吉甫的政治思想 . . . . . 吐尔逊托合提·阿塔吾拉 (17)
论改革开放30年来维吾尔族教育发展研究 . . . . . 奇曼·乃吉米丁 (27)

政治、经济与管理学研究

- 浅析我国公民收入分配现状及调整收入差距的若干措施 . . . . . 约热尼沙·卡斯木 (33)
新疆高区域经济增长与大学毕业生就业问题研究 . . . . . 海丽且木·艾买提 (40)

语言文学与文化研究

- 维吾尔潘吉朶木卡姆的歌词研究 . . . . . 阿布都鲁甫·甫拉提 (45)
论在喀什噶尔的纳瓦依研究 . . . . . 克力木江·阿布都热依木 (61)
维吾尔族达斯坦(食台布)文化的初探 . . . . . 古丽扎帕尔·买买提 (70)
初探维吾尔童谣及其所描述的鸟禽 . . . . . 艾尔肯·达吾提 (75)
论当代维吾尔文学作品中的悲剧与《卖煤的孩子》 . . . . . 热夏提·阿斯木 (82)
论铁依甫江·艾里尤夫诗歌创作中的维吾尔民俗因素 . . . . . 木合塔尔·素皮克 (92)
浅谈低音艾捷克演奏中的方式方法 . . . . . 买买提艾力·阿布都克力木 (103)

法学研究

- 论我国民事诉讼法证人制度的完善 . . . . . 努荣古丽·托合提 (110)
论维吾尔医药知识产权的保护 . . . . . 哈丽且·安尼瓦尔 (121)

期刊研究

- 论学报编辑的群体意识 . . . . . 迪丽努尔·热和木吐拉·加里 (126)
论跨国图书馆及其发展状况 . . . . . 热依汗古丽·吐拉洪 (131)
现代图书分类要适应时代的要求 . . . . . 娜祖克·阿不里米提 (136)

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ تۈرلەرگە بۆلۈنۈشى*

ئوسمان ئىسمائىل تارم

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى نەسرىي ۋە نەزمىي تىل ئارقىلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋەقەلىرىنى بايان قىلىپ بېرىدىغان، ھەرخىل چالغۇلارنىڭ تەڭكەشىدە ناخشا، سۆز ۋە ھەرىكەت ئارقىلىق ئورۇندىلىدىغان ئالاھىدە بىر خىل سەنئەتتۇر. ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئىنتايىن مول بولۇپ، ھازىرغىچە يۈزدىن ئارتۇق داستان توپلاپ رەتلەندى. مەزكۇر ماقالىدە ئەنە شۇ داستانلار مەزمۇن جەھەتتىن قەھرىمانلىق داستانلىرى، مۇھەببەت داستانلىرى، دىنىي داستانلار، دىداكتىك داستانلار، تارىخىي داستانلار دەپ بەش تۈرگە، ئىپادىلىنىش شەكلى جەھەتتىن نەزمىي داستانلار، نەسرىي داستانلار، نەزمىي داستانلار دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلۈنگەن ۋە ھەر بىر تۈرنىڭ ئالاھىدىلىكى قىسقىچە شەرھلەنگەن. ماقالىنىڭ مەقسىتى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى ئىلمىي ئۇسۇلدا تۈرگە بۆلۈپ چىقىپ، ئۇنى ئوڭۇشلۇق ۋە چوڭقۇر تەتقىق قىلىشنىڭ يولىنى تېپىشتىن ئىبارەت.

摘要: 维吾尔民间达斯坦是通过诗歌和散文语言来叙述社会生活事件的、在各种乐器的伴奏下边说、边唱、边表演的一种特殊的艺术形式。维吾尔民间达斯坦丰富多彩，至今已搜集整理出一百多部达斯坦。本论文将维吾尔民间达斯坦依内容分为英雄达斯坦、爱情达斯坦、宗教达斯坦、劝喻达斯坦、历史达斯坦等五大类，依表现形式分为诗体达斯坦、散文体达斯坦、散诗体达斯坦等三大类，同时简介其各类特点。论文旨在通过比较科学的分类法，找出便利且深层研究民间达斯坦的途径。

Abstract: The Uyghur folk dastan is a special kind of artistic form which is existed through poetry and prose that describe the events of social life, musically accompanied by a variety of musical instruments, preformed by telling and singing. The types of Uyghur folk dastan are rich and varied, till now, more than 100 dastan have been collected and sorted. In this paper, the author classifies the Uyghur folk dastan into hero dastan, love dastan, religion dastan, advisory dastan and history dastan according to the contents; according to form of expressions, he classifies into poetic dastan, prose dastan and scattered verse dastan; and briefly introduces their features. The author aims at using comparatively scientific taxonomy to find out convenient and profound ways to study dastan.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I27

«پەرھاد-شېرىن»، ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «زابىيە-سەئىدىن» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئەنە شۇنداق ئەسەرلەردۇر. ئەمما، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىر تۈرى بولغان «داستان» يازما ئەدەبىياتىدىكى «داستان» ژانىرىدىن روشەن پەرقلىنىدۇ. يازما داستانلار پۈتۈنلەي

ئۇيغۇر تىلىدىكى «داستان» مەلۇم ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋەقەلىرىنى شېئىرىي شەكىلدە بايان قىلىپ بېرىدىغان ئەدەبىي ئەسەرنى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇر يازما ئەدەبىيات ئۆلگىلىرىدىن بولغان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك»، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 6-ئاينىڭ 20-كۈنى تاپشۇرۇپ بېرىلغان. ئاپتور: ئوسمان ئىسمائىل تارم (1958- يىلى 8- ئايدا تۇغۇلغان)، پروفېسسور، دوكتور، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئوقۇتقۇچىسى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

شېئىرىي شەكىلدە ئىجاد قىلىنسا، خەلق داستانلىرى نەسرېي تىل بىلەن نەزمىي تىلنىڭ بىرلەشمىسىدىن تۈزۈلگەن، يازما داستانلار يېزىق ئارقىلىق ئىجاد قىلىنىپ، يېزىق ئارقىلىق تارقىتىلسا، خەلق داستانلىرى ئاغزاكى تىلدا ئىجاد قىلىنىپ، ئاغزاكى تىل بىلەن تارقىتىلىدۇ، يازما داستانلارنىڭ مۇزىكىسى بولمايدۇ، ئەمما خەلق داستانلىرىنىڭ شېئىرىي قىسمى مۇزىكا ئارقىلىق ناخشا قىلىپ ئېيتىلىدۇ، يازما داستانلار كىتاب ئارقىلىق ئامما بىلەن يۈز كۆرۈشسە، خەلق داستانلىرى مەشھۇر داستانچىلارنىڭ ئورۇنداپ بېرىشى بىلەن ئۆزىنى نامايان قىلىدۇ... ۋاھازا، دېمەك، خەلق داستانلىرى دېگىنىمىز - نەسرېي ۋە نەزمىي تىل ئارقىلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇش ۋەقەلىرىنى بايان قىلىپ بېرىدىغان، ھەرخىل چالغۇلارنىڭ تەڭكەشىدە ناخشا، سۆز ۋە ھەرىكەت ئارقىلىق ئورۇندىلىدىغان ئالاھىدە بىر خىل سەنئەتتۇر.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ تارىخى ئىنتايىن ئۇزۇن بولۇپ، ئۇ ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ تاكى 20. ئەسرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە توختىماي ئىجاد قىلىنىپ ۋە ئورۇندىلىپ، كىشىلەرنىڭ ئېستېتىك ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، مەنىۋى تۇرمۇشنى بېيىتىپ كەلگەن. ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ئۇيغۇر يازما ئەدەبىياتى بىلەن ئىنتايىن زىچ باغلىنىپ كەتكەن، بىر قىسىم شائىرلار خەلق داستانلىرىنىڭ ۋەقەلىكىنى قوبۇل قىلىپ، ئىجادىي ھالدا يازما داستانلارنى ئىجاد قىلسا، يەنە بىر تۈركۈم خەلق سەنئەتكارلىرى شائىرلار يازغان داستانلارنى خەلق داستانلىرى شەكىلىگە ئايلاندۇرغان، شۇنداقلا ئۇنىڭ شېئىرىي قىسمىغا مۇزىكا ئىشلەپ، ھەر خىل سورۇنلاردا ئورۇندىغان.

تۆۋەندە بىز ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ھەققىدە كىلاسسىفىكاتسىيەلىك مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ ئۆتىمىز.

1. ئالدىنقى ئالىملارنىڭ خەلق داستانلىرىنى تۈرگە بۆلۈشى

داستانلارنى تۈرگە بۆلۈش بىر قەدەر مۇرەككەپ مەسىلە. ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان ئالىملار ئۇنى خىلمۇخىل نۇقتىدىن خىلمۇخىل تۈرلەرگە بۆلۈپ كۆرسەتتى. بۇلاردىن گەۋدىلىك كىلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: پىروفېسسور مۇھەممەت زۇنۇن بىلەن پىروفېسسور ئابدۇكېرىم راخمان يازغان «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىرى»^[1] ناملىق كىتابتا ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى «ئەڭ قەدىمكى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى» (مىلادىيە 5 - ئەسىردىن بۇرۇنقى داستانلار)، «ئوتتۇرا ئەسىردە ياكى ئىسلامىيەتتىن كېيىن پەيدا بولغان خەلق داستانلىرى» ۋە «يېقىنقى زامان تارىخىدا پەيدا بولغان خەلق داستانلىرى» دەپ ئۈچ تۈرگە بۆلگەن. پىروفېسسور راخمان يەنە ئۆزىنىڭ «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەزەرىيەسى»^[2] ناملىق كىتابىدا ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى «قەدىمكى داستانلىرى»، «مۇھەببەت داستانلىرى (رومانتىك داستانلار)»، «تارىخىي داستانلار»، «جەڭنامە داستانلىرى»، «كىتابىي داستانلار» دەپ بەش تۈرگە بۆلگەن. بۇ يەردىكى

«تارىخىي داستانلار» دېگەن ئاتالغۇ ئالدىنقى كىتابتىكى «يېقىنقى زامان تارىخىدا پەيدا بولغان خەلق داستانلىرى» نى كۆرسىتىدۇ. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى بىلەن مىللەتلەر نەشرىياتى بىرلىشىپ نەشر قىلغان «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى»^[3] ناملىق كىتابتىكى داستانلارنىمۇ ئابدۇكېرىم راخمان نەشرگە تەييارلىغان بولۇپ، ئۇنىڭدا داستانلار «قەدىمكى داستانلىرى»، «ئىشقىي - مۇھەببەت داستانلىرى»، «تارىخىي داستانلار» ۋە «تۇرمۇش - مەئىشەت داستانلىرى» دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈنگەن.

پىروفېسسور مۇھەممەتجان سادىق ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە»^[4] ناملىق كىتابىدا پىروفېسسور مۇھەممەت زۇنۇن بىلەن پىروفېسسور ئابدۇكېرىم راخمان يازغان «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىرى» ناملىق كىتابتىكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان بۆلۈش ئۇسۇلىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ مۇنداق ئۈچ تۈرگە بۆلگەن: بىرىنچىسى، «قەدىمكى دەۋرگە مەنسۇپ ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى»؛ ئىككىنچىسى، «ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى»؛ ئۈچىنچىسى، «يېقىنقى زامان ئۇيغۇر

خەلق داستانلىرى».

قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئىلمىي خادىمى ئەرشىدىنوف ئۆزىنىڭ «داستانلار دۇنياسىغا ساياھەت»^[5] ناملىق كىتابىدا ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى «قەھرىمانلىق داستانلىرى» ۋە «مۇھەببەت داستانلىرى» دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈدۇ، شۇنداقلا قەھرىمانلىق داستانلىرىنى يەنە ئۆز ئىچىدىن «مىفولوگىيەلىك قەھرىمانلىق رىۋايەتلەر»، «ئەپسانىۋى قەھرىمانلىق داستانلىرى» ۋە «تارىخىي قەھرىمانلىق داستانلىرى» دېگەن ئۈچ تۈرگە، مۇھەببەت داستانلىرىنى بولسا «ئىشقىي سەرگۈزەشتلىك داستانلار» ۋە «ئىشقىي قەھرىمانلىق داستانلار» دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈدۇ. قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتۇتى تەرىپىدىن كۆپلىكتىن ھالدا يېزىلغان «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى»^[6] ناملىق ئىلمىي ئەسەرنىڭ داستانلار قىسمىنى ئەرشىدىنوف يازغان بولۇپ، ئۇنىڭدىمۇ داستانلار يۇقىرىقىدەك بۆلۈنگەن.

تۈركىي مىللەتلەر ئىچىدە ئۆزبېكلەر بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق داستانلىرىدا ئىنتايىن يېقىن مۇناسىۋەت بار. بۇ ئىككى مىللەت داستانلىرىنىڭ ۋەقەلىكى ۋە شەكلى زور دەرىجىدە ئوخشايدۇ، يەنە كېلىپ ئەنئەنىۋى داستانلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ھەر ئىككىلا مىللەتتە ئوخشاش تارقالغان. شۇڭا، بىز ئۆزبېك ئالىملىرىنىڭ خەلق داستانلىرىنى تۈرگە بۆلۈش ئۇسۇلىغىمۇ نەزەرىمىزنى ئاغدۇرۇپ كۆردۈق. «ئۆزبېك خەلق ئاغزاكى پوئېتىك ئىجادى»^[7] ناملىق ئىلمىي ئەسەردە خەلق داستانلىرى «قەھرىمانلىق داستانلىرى»، «رومانىك داستانلار» ۋە «تارىخىي داستانلار» دەپ ئۈچ چوڭ تۈرگە بۆلۈنگەن. رومانىك داستانلار يەنە «جەڭنامە داستانلىرى»، «قەھرىمانلىق رومانىك داستانلار»، «ئىشقىي رومانىك داستانلار»، «مەئىشەت رومانىك داستانلار» ۋە «كىتابىي داستانلار» دېگەن بەش كىچىك تۈرگە، تارىخىي داستانلار بولسا «تارىخىي قەھرىمانلىق داستانلىرى»، «تارىخىي فانتاستىك داستانلار»، «تارىخىي كونكرېت ياكى يېڭى داستانلار» ۋە «ئاۋتوبىيوگرافىك داستانلار» دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈنگەن.

يۇقىرىقى ئالىملار خەلق داستانلىرىنى دەسلەپكى قەدەمدە تۈرگە بۆلۈپ، ئۇنىڭ دائىرىسى ۋە مەزمۇنىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئۇلارنىڭ بۇ ئەمگىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ. بىراق، بۇ خىل تۈرگە بۆلۈشتە بەزى نۇقتىلارمۇ ساقلانغان. ئاساسلىق نۇقتىلار تۈرگە بۆلۈش ئۆلچىمىنىڭ ئېنىق بولماسلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن، «كىتابىي داستان» دېگەن ئاتالغۇغا كەلسەك، ئۇنى ئوتتۇرىغا قويغۇچىلارنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، بۇ خىلدىكى داستانلارنىڭ ۋەقەلىكى يازما ئەدەبىياتتىن كەلگەن ئىكەن، شۇڭا ئۇنى «كىتابىي داستانلار» دەپ ئاتاش كېرەك ئىكەن. بىزنىڭ قارىشىمىزچە ئەگەر ئەھۋال شۇنداق بولسا، داستانلارنى «كىتابىي ئاساسەن ئىجاد قىلىنغان داستانلار» ۋە «ئاغزاكى ۋەقەلەرگە ئاساسەن ئىجاد قىلىنغان داستانلار» دەپ كېلىش مەنبەسى جەھەتتە ئىككىگە ئايرىپ، ئۇنى داستان كلاسسىفىكاتسىيەسىنىڭ بىر ئۆلچىمى قىلىش كېرەك. ھالبۇكى «قەھرىمانلىق داستانلىرى»، «مۇھەببەت داستانلىرى» دېگەن تۈرلەر داستانلارنىڭ مەزمۇنىنى ئاساس قىلىپ بۆلۈنگەن تۈرلەر بولغاچقا، «كىتابىي داستانلار» نى ئۇنىڭغا ئارىلاشتۇرۇپ قويۇشقا بولمايدۇ. «ئۆزبېك خەلق ئاغزاكى پوئېتىك ئىجادى» دېگەن كىتابتىكى تۈرگە بۆلۈش ئۇسۇلىدا بۇ خىل ئېنىقسىزلىق كۆپ سادىر بولغان. مەسىلەن، ئۇلار «كىتابىي داستانلار» دېگەن ئاتالغۇدىن باشقا يەنە «رومانىك داستانلار» دېگەن تۈرنى ئوتتۇرىغا قويغان. «رومانىك» ئاتالغۇسى ئىپادىلەش شەكلىگە قارىتىلغان بولغاچقا، ئۇنى ئوخشاشلا «قەھرىمانلىق داستانلىرى» ۋە «مۇھەببەت داستانلىرى» بىلەن بىر قاتاردا قويۇشقا بولمايدۇ. ئەگەر شۇنداق قىلىنسا «پەرھاد شېرىن» داستانىنى بىرلا ۋاقىتتا ھەم «كىتابىي داستان» ھەم «مۇھەببەت داستانى» ھەم «رومانىك داستان» غا كىرگۈزۈش بولىدۇ. «جەڭنامە» دېگەن ئاتالغۇنىڭ مەنىسىمۇ ئېنىق ئەمەس، ئەگەر ئۇ جەڭ- ئۇرۇش تەسۋىرلەنگەن داستانلارغا قارىتىلغان بولسا، ئۇنداقتا «قەھرىمانلىق داستانلىرى» مۇ ئۇنىڭ ئىچىگە كىرىشى كېرەك.

خەلق داستانلىرى».

قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئىلمىي خادىمى ئەرشىدىنوف ئۆزىنىڭ «داستانلار دۇنياسىغا ساياھەت»^[5] ناملىق كىتابىدا ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى «قەھرىمانلىق داستانلىرى» ۋە «مۇھەببەت داستانلىرى» دەپ ئىككى تۈرگە بۆلۈدۇ، شۇنداقلا قەھرىمانلىق داستانلىرىنى يەنە ئۆز ئىچىدىن «مىفولوگىيەلىك قەھرىمانلىق رىۋايەتلەر»، «ئەپسانىۋى قەھرىمانلىق داستانلىرى» ۋە «تارىخىي قەھرىمانلىق داستانلىرى» دېگەن ئۈچ تۈرگە، مۇھەببەت داستانلىرىنى بولسا «ئىشقىي سەرگۈزەشتلىك داستانلار» ۋە «ئىشقىي قەھرىمانلىق داستانلار» دېگەن ئىككى تۈرگە بۆلۈدۇ. قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇرشۇناسلىق ئىنستىتۇتى تەرىپىدىن كۆپلىكتىن ھالدا يېزىلغان «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى»^[6] ناملىق ئىلمىي ئەسەرنىڭ داستانلار قىسمىنى ئەرشىدىنوف يازغان بولۇپ، ئۇنىڭدىمۇ داستانلار يۇقىرىقىدەك بۆلۈنگەن.

تۈركىي مىللەتلەر ئىچىدە ئۆزبېكلەر بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ خەلق داستانلىرىدا ئىنتايىن يېقىن مۇناسىۋەت بار. بۇ ئىككى مىللەت داستانلىرىنىڭ ۋەقەلىكى ۋە شەكلى زور دەرىجىدە ئوخشايدۇ، يەنە كېلىپ ئەنئەنىۋى داستانلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ھەر ئىككىلا مىللەتتە ئوخشاش تارقالغان. شۇڭا، بىز ئۆزبېك ئالىملىرىنىڭ خەلق داستانلىرىنى تۈرگە بۆلۈش ئۇسۇلىغىمۇ نەزەرىمىزنى ئاغدۇرۇپ كۆردۈق. «ئۆزبېك خەلق ئاغزاكى پوئېتىك ئىجادى»^[7] ناملىق ئىلمىي ئەسەردە خەلق داستانلىرى «قەھرىمانلىق داستانلىرى»، «رومانىك داستانلار» ۋە «تارىخىي داستانلار» دەپ ئۈچ چوڭ تۈرگە بۆلۈنگەن. رومانىك داستانلار يەنە «جەڭنامە داستانلىرى»، «قەھرىمانلىق رومانىك داستانلار»، «ئىشقىي رومانىك داستانلار»، «مەئىشەت رومانىك داستانلار» ۋە «كىتابىي داستانلار» دېگەن بەش كىچىك تۈرگە، تارىخىي داستانلار بولسا «تارىخىي قەھرىمانلىق داستانلىرى»، «تارىخىي فانتاستىك داستانلار»، «تارىخىي كونكرېت ياكى يېڭى داستانلار» ۋە «ئاۋتوبىيوگرافىك داستانلار» دەپ تۆت تۈرگە بۆلۈنگەن.

كىرگۈزۈدۇ. بىزچە مېن (ئەپسانە)، رىۋايەت ۋە داستان خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئۈچ زانىرى بولۇپ، ئۇلارنى بىر نەرسە دەپ قاراشقا بولمايدۇ.

بىز يۇقىرىقى ئالىملارنىڭ تۈرگە بۆلۈش ئۇسۇلىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش ئاساسىدا ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى مەزمۇن جەھەتتىن بەش تۈرگە ۋە شەكىل جەھەتتىن ئۈچ تۈرگە بۆلۈپ كۆرسىتىمىز.

2. ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ مەزمۇن تۈرلىرى

ئۆز ۋەتىنى ۋە خەلقىنى تاجاۋۇزچىلارنىڭ ھۇجۇمىدىن قوغداش يولىدا قىلغان ھەققانىي كۈرەشلەردۇر. شۇ سەۋەبتىن بۇنداق داستانلارنىڭ قەھرىمانلىرى مىللىي قەھرىمان سۈپىتىدە مەدھىيەلىنىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ قابىلىيىتى ئىلاھلاشتۇرۇلىدۇ.

قەھرىمانلىق داستانلىرىدا يەنە تەبىئەتتىكى يىرتقۇچ كۈچلەرگە قارشى كۈرەشلەرمۇ بايان قىلىپ بېرىلگەن. «چىستانى ئېلىكبەگ» ئەنە شۇنداق مەزمۇندىكى داستاندۇر. ئۇنىڭدا ۋابا كېسىلى تارقىتىپ، شەھەردىكى نۇرغۇن كىشىلەرنى ھالاك قىلغان جىن-ئالۋاستىلارغا قارشى كۈرەش تەسۋىرلىنىدۇ. ئېلىكبەگ خەلقىنى قۇتقۇزۇپ قېلىش يولىدا ئاجايىپ قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ، جىن-ئالۋاستىلارنى مەغلۇپ قىلىدۇ. «چىن تۆمۈر باتۇر» داستانىدىكى چىن تۆمۈرنىڭ يالماۋۇزنى يوقىتىشى، «دەدە قۇرقۇت» داستانىدىكى باتۇرلارنىڭ تۆپە كۆزگە ئوخشاش يىرتقۇچلارنى يوقىتىشى، «مىنكۈن باتۇر» داستانىدىكى باتۇرلارنىڭ ئەجدىھا، دىۋە، ئالۋاستى، جادۇگەر، يالماۋۇز ۋە كەلكۈن ئاپىتىگە تاقابىل تۇرۇش كۈرەشلىرىنىڭ ھەممىسى ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنىڭ زىيانكەشلىكىدىن قۇتۇلۇش يولىدىكى ئۇزۇنۇشلىرىنىڭ ئىپادىسىدۇر.

قەھرىمانلىق داستانلىرى بىر قەدەر قەدىمىي دەۋرلەردە مەيدانغا كەلگەن. شۇڭا ئۇنىڭدا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ تۈپەنلىق، سېھىرگەرلىك ۋە تەبىئەتكە چوقۇنۇش كۆز قاراشلىرى روشەن ئەكس ئەتكەن، شۇنداقلا قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش-نىزالار، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ بارلىققا كېلىپ،

ئەرشىدىنوفقا كەلسەك، ئۇ داستانلارنى «قەھرىمانلىق داستانلىرى» ۋە «مۇھەببەت داستانلىرى» دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە بۆلگەن. بۇنداق بۆلۈش مۇۋاپىقتەك كۆرۈنىدۇ، ئەمما، ئۇ «قەھرىمانلىق داستانلىرى» نى تۈرگە بۆلگەندە «مىفولوگىيەلىك قەھرىمانلىق رىۋايەتلەر» دېگەن بىر تۈرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ۋە ئۇنىڭغا «ئاۋېستا» «خىۋاستانغىت» قاتارلىق ئەسەرلەرنى كىرگۈزىدۇ. ئۇ يەنە «تۇمارىس»، «شىراق» رىۋايەتلىرىنى «ئەپسانىۋى قەھرىمانلىق داستانلىرى»غا

بىزچە ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن مەزمۇنغا قاراپ تۆۋەندىكىدەك تۈرلەرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) قەھرىمانلىق داستانلىرى. قەھرىمانلىق داستانلىرى-چەت ئەل باسقۇنچىلىرى ۋە تەبىئەتتىكى يىرتقۇچ كۈچلەرگە قارشى كۈرەشلەرنى، شۇنداقلا ئىچكى توپىلاڭلارنى بېسىقتۇرۇش ئۇرۇشلىرىنى بايان قىلىپ بېرىدىغان داستانلاردۇر. «ئوغۇزنامە»، «چىن تۆمۈر باتۇر»، «ئالىپ ئەرتۇڭا»، «گۆر ئوغلى»، «دەدە قۇرقۇت»، «چىستانى ئېلىكبەگ»، «يۈسۈپ-ئەخمەت»، «مىنكۈن باتۇر»، «رۇستەمى داستان» قاتارلىقلار مۇشۇ تۈرگە كىرىدۇ.

بۇنداق داستانلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمىدا يات ئەل تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ تالان-تاراج ئۇرۇشلىرىغا قارشى كۈرەشلەر تەسۋىرلەنگەن. «ئالىپ ئەرتۇڭا» داستانىدا كەيخسراۋ قوشۇنلىرىنىڭ تۇران زېمىنىگە باستۇرۇپ كېلىشى ۋە ئەرتۇڭانىڭ ئۇنىڭغا قارشى باتۇرلارچە كۈرەش قىلغانلىقى تەسۋىرلەنسە، «گۆر ئوغلى» داستانىدىمۇ گۆر ئوغلىنىڭ ئۆز ۋەتىنىنى دانىيات خاننىڭ ھۇجۇملىرىدىن قوغداش يولىدىكى قەھرىمانلىقى بايان قىلىنىدۇ. «چىن تۆمۈر باتۇر» داستانىدىكى چىن تۆمۈر باتۇرنىڭ قالماق باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۈرەشلىرى، «دەدە قۇرقۇت» داستانىدىكى ئوغۇز باتۇرلىرىنىڭ قىزىلباشلارغا ۋە قاراچىلارغا قارشى كۈرەشلىرى، «يۈسۈپ - ئەخمەت» داستانىدىكى يۈسۈپ بىلەن ئەخمەتنىڭ مىسىر پادىشاھىغا قارشى كۈرەشلىرىنىڭ ھەممىسى ئاشۇنداق

پەرزەنتلىرىنىڭ ئەركىن مۇھەببەتلىشىشىنى چەكلەيدۇ. بولۇپمۇ قىزنىڭ ئاتا-ئانىسى قىزغا قاتتىق چەك قويىدۇ، ئۇلار ھەتتا قىزى ياخشى كۆرۈپ قالغان يىگىتكە زىيانكەشلىك قىلىدۇ. يەنە بىر قىسىم داستانلاردا ئاشىق-مەشۇقلارنىڭ ۋىسال تېپىشىغا ئەتراپىدىكى يامان نىيەتلىك كىشىلەر توسقۇنلۇق قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ داستانلاردىكى ئاشىق يىگىتلەر مۇھەببەت دۈشمەنلىرى بىلەن كۈرەش قىلىدۇ. كۈرەشنىڭ نەتىجىسى ئىككى خىل بولىدۇ: بىرى، ئاشىق-مەشۇقلار بارلىق توسقۇنلۇقلارنى يېڭىپ ۋىسال تاپىدۇ، ئىككىنچىسى، ئاشىق-مەشۇقلار دۈشمەننىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ ئۆلتۈرۈلىدۇ ياكى مەقسىتىگە يېتەلمەي ھەسرەت بىلەن جان ئۆزىدۇ.

سېھىرلىك مۇھەببەت داستانلىرىنىڭ كۆپىنچىسىدە باش قەھرىمان بولغان يىگىت چۈشىدە يىراق جايدىكى پەرىزات ياكى مەلىكىنى كۆرۈپ ئۇنىڭغا ئاشىق بولىدۇ، ئوڭىدا ئەنە شۇ قىزنى ئىزدەپ سەپەرگە ئاتلىنىدۇ. سەپەر جەريانىدا ئاجايىپ خېيىم-خەتەرلەرگە يولۇقىدۇ، كەينى-كەينىدىن جادۇگەر، زەڭگى، ئىلاھىي مايىمۇن، رودۇپاي، دىۋە قاتارلىقلارنىڭ زۇلۇمىغا ئۇچرايدۇ، دېڭىز ۋە دەريا سەپىرىدە بورانغا دۇچ كېلىپ، كېمىسى پاچاقلىنىپ كېتىدۇ، ئەمما، مەيلى قانداق خېيىم-خەتەر ۋە جاپا-مۇشەققەت بولسۇن، ئۇ ھەرگىز ئىرادىسىدىن يانمايدۇ. ئەڭ ئاخىرى بارچە توسقۇنلۇقلار ئۈستىدىن غەلبە قىلىپ، مەشۇقنىڭ ماكانىغا يېتىپ بارىدۇ.

رېئالىستىك مۇھەببەت داستانلىرى بولسا، تۇرمۇش مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن بولغان ۋەقەلەر ئىچىدە ئاشىق-مەشۇقلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى بايان قىلىپ بېرىدىغان داستانلاردۇر. بۇنداق داستانلاردا سېھىرلىك ۋەقەلەر ۋە ئىلاھىي خاراكتېرلىك ئوبرازلار بولمايدۇ، ئۇنىڭدا رېئال تۇرمۇشتا يۈز بېرىشى مۇمكىن بولغان ۋەقەلەر بايان قىلىنىدۇ، پېرسوناژلىرىمۇ رېئال ئادىمىي خاراكتېرگە ئىگە بولىدۇ. «غېرىب-سەنەم»، «تاھىر-زۇھرا»، «لەيلى-مەجنۇن»، «بوز كۆرىيەن-قارا ساچ ئايىم»، «شاھزادە قاسىم-مەلىكە گۈلچېھرى»، «گۈلشاھ-ۋەرقە» قاتارلىق داستانلار ئەنە شۇنداق داستانلاردۇر. بۇ خىل داستانلاردىمۇ مۇھەببەت

مىللەتنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئۈچۈن ئاساس يارىتىلىشىغا ئوخشاش مەزمۇنلارمۇ ئىپادىلەنگەن. «ئوغۇزنامە» داستانىدىكى ئىلاھىي بۆرە، ئىلاھىي دەرەخ، ئىلاھىي نۇر تەسۋىرلىرى ۋە ئوغۇزخاننىڭ قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈش يولىدىكى ئۇرۇشلىرى ئەنە شۇنداق مەزمۇننى ئىپادىلەيدۇ. «گۆر ئوغلى»، «دەدە قۇرقۇت» داستانلىرىدىمۇ بۇنداق قەبىلىلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت-توقۇنۇشلار روشەن ئەكس ئەتتىدۇ.

2) مۇھەببەت داستانلىرى. بۇ ئاشىق-مەشۇقلارنىڭ ۋىسالغا يېتىش يولىدىكى جاپالىق سەرگۈزەشتىلىرى ياكى پاجىئەلىك تەقدىرنى بايان قىلىپ بېرىدىغان داستانلاردۇر. مۇھەببەت داستانلىرىنى ئىپادىلەش شەكلىدىكى پەرقلەرگە ئاساسەن «سېھىرلىك مۇھەببەت داستانلىرى» ۋە «رېئالىستىك مۇھەببەت داستانلىرى» دىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ.

سېھىرلىك مۇھەببەت داستانلىرىدا مۇھەببەتداشلارنىڭ كەچۈرمىشلىرى پەرىزات، جادۇگەر، دىۋە قاتارلىق ئىلاھىي خاراكتېرلىك ئوبرازلار ۋە سېھىرلىك، تىلىسىملىق ۋەقەلەر ئاساسىدا بايان قىلىپ بېرىلىدۇ. ئۇ سېھىرلىك چۆچەكلەرنىڭ ئىپادىلەش شەكلىنى قوبۇل قىلغان. «ھۆرلىقا-ھەمراجان»، «قەمەرشاھ-شەمسىجانان»، «بوز يىگىت»، «سەنۇبەر»، «شاھزادە پەرۇخ ۋە مەلىكە گۈلرۇخ»، «شاھزادە رەنائى جاھان ۋە مەلىكە ئاپتائى تاجىزەر»، «شەھرىزات ۋە گۈلشات» قاتارلىق داستانلار ئەنە شۇنداق داستانلاردۇر. سېھىرلىك مۇھەببەت داستانلىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىدا، ئىنسان بىلەن پەرىزات ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت بايان قىلىپ بېرىلىدۇ. ھەمراجان، قەمەرشاھ، سەنۇبەر قاتارلىقلار رېئال دۇنيادىكى يىگىتلەر بولۇپ، ئۇلار دىۋە-پەرىلەر ماكانىدىكى ھۆرلىقا ۋە شەمسىجانانغا ئوخشاش ئاسماندا ئۇچۇپ يۈرىدىغان پەرىزاتلار بىلەن مۇھەببەتلىشىدۇ، شۇڭا، بۇ خىل داستانلاردا سېھىرلىك ۋەقەلەر قويۇق ئىپادىلىنىدۇ. بۇ خىل داستانلاردا مۇھەببەت ئەركىنلىكى ئۈچۈن كۈرەش قىلىش ئەڭ ئاساسىي تېما قىلىنغان. ئۇنىڭ بەزىلىرىدە ئاتا-ئانىلار

ئەركىنلىكى ئۈچۈن كۈرەش قىلىش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنىدۇ، ئەمما، ئۇنىڭدىكى كۈرەش سېپىرىلىك مۇھەببەت داستانلىرىدىنمۇ كەسكىن تۈس ئالىدۇ. مۇھەببەت داستانلىرى ئوتتۇرا ئەسىر فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ رېئاللىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. ئۇنىڭدا گۈللەنگەن شەھەر مەدەنىيىتى ۋە ئوردا تۇرمۇشى روشەن ئىپادىلىنىدۇ.

3) دىنىي داستانلار. دىنىي داستانلار دىنىي داھىيلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ۋە دىنىي ئۇرۇشلارنى بايان قىلىپ بېرىدىغان، شۇنداقلا دىنىي تەلىمات ۋە قائىدىلەرنى تەرغىپ قىلىدىغان داستانلاردۇر. ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىدا بۇدا دىنى ۋە ئىسلام دىنىغا ئومۇميۈزلۈك ئېتىقاد قىلغان. شۇڭا ئۇلار ئارىسىدا بۇ ئىككى دىن مەزمۇن قىلىنغان داستانلار ئىجاد قىلىنغان. ئۆز ۋاقتىدا بۇدا دىنىغا مۇناسىۋەتلىك خېلى كۆپ داستانلار ئىجاد قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن، بىراق، ئۇلار دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن. بىز ھازىر پەقەت «شاھزادە ۋە شىر» ناملىق بىرلا داستاننى بىلىمىز، بۇ داستاندا ماغاستىۋى ئىسىملىك بىر شاھزادىنىڭ بۇدا دىنىنىڭ بارلىق جان-جانىۋارلارغا شەپقەت يەتكۈزۈش، ھەتتا جېنىنى قۇربان قىلىپ ئۇلارنى قۇتقۇزۇش ئىدىيەسى بويىچە ئاچ قېلىپ ئۆلەر ھالغا يەتكەن بىر شىرغا يەم بولۇپ بەرگەنلىكى بايان قىلىنىدۇ. بۇ داستاندىن باشقا، ھازىر بىز بىلىدىغان داستانلارنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنىنى مەزمۇن قىلغان داستانلاردۇر. ئۇلار «ئىبراھىم ئەدھەم ھەققىدە قىسسە»، «مەلىكە دىلئارام»، «تەۋەللۇتنامە»، «ۋاپاتنامە»، «كەربالا قىسسسى»، «ئىمام مەھدى ئاخىر زامان»، «پاتىمەنىڭ نىكاھنامىسى»، «ئىپتانامە»، «قۇرباننامە»، «قىيامەتنامە» قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ داستانلاردا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام، بۈۋى پاتىمە، ھەزرىتى ئەلى، ئىمام ھۈسەن قاتارلىقلارنىڭ ئىش-پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ، ئىسلام دىنىدىكى قۇربانلىق قىلىش، نىكاھ ئوقۇش، كىشىلەرنى ئىپتىدارلىق چاقىرىش قاتارلىق ئادەتلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى چۈشەندۈرۈلىدۇ، شۇنداقلا قىيامەت قايمىم ھادىسىسى ۋە ئۇ ئالەمنىڭ ئەھۋالى تەسۋىرلەپ بېرىلىدۇ.

4) دىداكتىك داستانلار. بۇ جەمئىيەتتىكى بولمىغۇر قىلىق-ئادەتلەرنى تەنقىد قىلىش ئارقىلىق گۈزەل ئەخلاق - پەزىلەتنى تەرغىپ قىلىدىغان داستانلاردۇر. داستاننىڭ بۇ تۈرىگە «شەكەرستان»، «پادىشاھى ئادىلخان»، «يالىپۇرخان»، «زىۋىدە قارا كۆز»، «سۇلتانخان ۋە شاھ ياقۇپ»، «ئات بىلەن تۈگىنىڭ ئېيتىشى»، «رۇستەم چاققان»، «بىناماز چوق»، «سالانامە» قاتارلىقلار كىرىدۇ. بۇ داستانلاردا كىشىلەرنىڭ مەجەز-خاراكتېرىدىكى ھاكاۋۇرلۇق، ساددىلىق، ئەخمەقلىك، زىناخورلۇق، ھۇرۇنلۇق، ئاچكۆزلۈك، زومىگەرلىك، ساداقەتسىزلىك قاتارلىق ئىللەتلەر ئېچىپ تاشلىنىدۇ ۋە مۇشۇ ئارقىلىق كىشىلەرگە ئەخلاق تەربىيەسى بېرىلىدۇ. بۇ خىل داستانلار كۈچلۈك ھەجۋى خاراكتېرگە ئىگە بولىدۇ.

5) تارىخىي داستانلار. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ھەقىقىي يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى بايان قىلىپ بېرىدىغان داستانلاردۇر. بۇ داستانلارنىڭ ئوبىيكتى - تارىخىي ۋەقەلەر ۋە تارىخىي شەخسلەرنىڭ كەچۈرمىشلىرىدىن ئىبارەت. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانلىرىدا جۇڭغار باس-مىچىلىرىنىڭ پاراكەندىچىلىكى، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ زورلۇق-زومبۇلۇقلىرى ۋە گومىنداڭ دەۋرىدىكى خەلق ئاممىسىنىڭ كۈلپەتلىك كەچۈرمىشلىرى بايان قىلىنغان، شۇنداقلا ئەمگەكچى خەلقنىڭ باسقۇنچىلار، مۇشتۇمزورلار ۋە زالىم ئەمەلدارلارغا قارشى كۈرەشلىرى تەسۋىرلەپ بېرىلگەن. «نۇزۇگۈم»، «ئابدۇراخمان پاشا»، «سېپىت نوچى»، «مايمىخان»، «ھەۋزىخان»، «ئەبەيدۇللاخان»، «شىرىپ بوجاڭ»، «ئەيسا بەگ»، «ياچىبەگ»، «ئۆمەر باتۇر»، «ئىسلام بېگىم»، «ئۆمۈر خەلىپە»، «غوجانىياز ھاجى»، «ئابلا موللا» قاتارلىقلار ئەنە شۇنداق داستانلاردۇر.

تارىخىي داستانلارنىڭ كۆپىنچىسىدە ۋە قەھرىمانلىق داستانلىرىنىڭ ھەممىسىدە باتۇرلۇق پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىدۇ. مانا بۇ ھال بۇ ئىككى خىل داستاننى ئۆز ئارا يېقىنلاشتۇرىدۇ. ئەمما، يەنە بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا روشەن پەرق بار:

(1) قەھرىمانلىق داستانلىرىدا شەخسلەرنىڭ پائالىيەتلىرى ئارقىلىق بىر مىللەتنىڭ كەچۈرمىشلىرى

قەھرىمانلىق داستانلىرىدىكىدەك يۇقىرى بولمايدۇ. بىز بايلارنىڭ ئۆز ئارا زىددىيەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان «شىرىپ بوجاڭ» ۋە «ئەيسابەگ» كە ئوخشاش تارىخىي داستانلارنى ھەرگىزمۇ «ئوغۇزنامە»، «گۆر ئوغلى» قاتارلىق قەھرىمانلىق داستانلىرىغا تەڭ قىلالمايمىز.

(3) قەھرىمانلىق داستانلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن. شۇڭا، ئۇنىڭدا قەدىمكى جەمئىيەتتىكى كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى، ئەپسانە-رېۋايەتلىرى ۋە ئىپتىدائىي ئېتىقادلىرى روشەن ئەكس ئېتىدۇ. ئەمما، تارىخىي داستانلار فېئوداللىق تۈزۈمى زاۋاللىققا يۈز تۇتقان، ئەمگەكچى خەلقنىڭ قارشىلىق كۈرەشلىرى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلگەن دەۋرنىڭ مەھسۇلى. ئېنىقراق ئېيتقاندا، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىي داستانلىرى 17-ئەسىردىن كېيىنكى بوران-چاپقۇنلۇق يىللاردا مەيدانغا كەلگەن.

3. ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ شەكىل تۈرلىرى

قىلىنغان. بۇ خىل ئىجاد قىلىش ئۇسۇلى ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇلىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ خەلق داستانلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس بەلگىسى بولۇپ قالغان. «گۆر ئوغلى»، «ئىبراھىم ئەدھەم ھەققىدە قىسسە»، «غېرىب-سەنەم»، «ئاھىر-زۆھرا»، «يۈسۈپ-زىلەيخا»، «ھۆرلىقا-ھەمراجان»، «قەمەر شاھ شەمسىجان»، «نۇزۇگۇم»، «ئابدۇراخمان پاشا»، «سېيىت نوچى»، «چىن تۆمۈر باتۇر» قاتارلىق ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ ھەممىسى نەسرېي-نەزمىي شەكىلدە ئىجاد قىلىنغان.

(3) نەسرېي داستانلار. بۇ خىلدىكى داستانلار ئۇنىڭدىكى ئىنتايىن ئاز بىر قىسىم شېئىرلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، پۈتۈنلەي دېگۈدەك نەسرېي تىل بىلەن ئىجاد قىلىنغان. بىزنىڭ بۇرۇنقى چۈشەنچىمىز بويىچە، ئەگەر بىر پارچە ئەسەردە شېئىرىي شەكىل قوللىنىلماي، نەسرېي تىل قوللىنىلسا، ئۇنداقتا ئۇ ئەسەرنى داستان دېيىشكە بولمايتتى. بىز ھازىرغىچە تارىخىي سەرگۈزەشتىلىك ۋەقەلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدىغان خەلق ئىچىدىكى نەسرېي ئەسەرلەرنى

ئەكس ئېتىدۇ. ئۇنىڭدا بىر مىللەتنىڭ تارىخىدا يۈز بەرگەن نۇزغۇن ۋەقەلەر بىرەر شەخسنىڭ ئۈستىگە مەركەزلەشتۈرۈلۈپ بايان قىلىنىدۇ. تارىخىي داستانلاردا بولسا، مەلۇم رېئال شەخسنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن كەچۈرمىشلىرى نۇقتىلىق بايان قىلىپ بېرىلىدۇ، ئۇنىڭدا زامان ۋە ماكان ئېنىق ئىپادىلىنىپ، مەلۇم تارىخىي شارائىت ۋە ئورۇندىكى ئىشلار ئاساس قىلىنىدۇ.

(2) تارىخىي داستانلارنىڭ ھەممىسىدە بىر مىللەتنىڭ تەقدىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك زور ئىشلار ياكى كىشىنى ھاڭ-تاڭ قالدۇرىدىغان قەھرىمانلىق پائالىيەتلىرى بايان قىلىنىشى ناتايىن. ئۇنىڭ ئىچىدە بىر قىسىم ئادەتتىكى شەخسلەرنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنغان داستانلارمۇ بار. ئۇلاردا بايان قىلىنغان ۋەقەلەر شەخسنىڭ تەرجىمىھال خاراكتېرىنى ئالغان. شۇڭا، بۇنداق داستانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئەھمىيىتى

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى ئىپادىلىنىش شەكلىگە ئاساسەن يەنە مۇنداق ئۈچ تۈرگە بۆلەلەيمىز.

(1) نەزمىي داستانلار. بۇنداق داستانلار ساپ شېئىرىي شەكىلدىكى داستانلار بولۇپ، ئۇنىڭدا نەسرېي بايان بولمايدۇ. تارىخىي داستانلار ۋە دىداكتىك داستانلارنىڭ كۆپ قىسمى ئەنە شۇنداق شېئىرىي شەكىلدە ئىجاد قىلىنغان. بۇ داستانلار خەلق ئىچىدىكى ۋەقەلەرگە ئاساسەن بىۋاسىتە ئاغزىكى تىلدا يارىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدىكى شېئىرلار ئاددى-ساددا قوشاق شەكىلدە توقۇلغان. «ياچىبەگ»، «تۆمۈر خەلىپە»، «ئەبەيدۇللاخان»، «يالىپۇزخان»، «ئابلا موللا»، «ئات بىلەن تۈگىنىڭ ئېيتىشى»، «سۇلتانخان ۋە شاھ ياقۇپ»، «ھەۋزىخان»، «شىرىپ بوجاڭ»، «ئۆمەر باتۇر»، «ئەيسا بەگ»، «بەش تالىپ»، «شەكەر ئايلا بىلەن نەبات غوجا» قاتارلىق داستانلار ئەنە شۇنداق داستانلاردۇر.

(2) نەسرېي-نەزمىي داستانلار. نەسرېي بىلەن نەزم ئارىلاش تۈزۈلگەن داستانلار ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، قەھرىمانلىق داستانلىرى ۋە مۇھەببەت داستانلىرىنىڭ كۆپ قىسمى مۇشۇ ئۇسۇلدا ئىجاد

بىلدۇق. شۇنىڭ بىلەن بىز نەسرېي تىل بىلەن ئىجاد قىلىنغان داستانلارنىڭمۇ مەۋجۇت ئىكەنلىكىگە ئىشەندۇق. يۇقىرىدا بىز ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى مەزمۇن ۋە شەكىل جەھەتتىن تۈرلەرگە بۆلۈپ كۆرسەتتۇق. مەقسىتىمىز - ئىلمىي بولغان بۆلۈش ئۇسۇلىنى تېپىپ چىقىپ، خەلق داستانلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت. چۈنكى خۇددى تومپسون ئېيتقاندەك «بىلىمنىڭ ھەر بىر تارمىقىنى ئەستايىدىل ۋە پۇختا تەتقىق قىلىنىدىغان ئوبيېكتقا ئايلاندۇرۇشتىن بۇرۇن، ئۇنى تۈرلەرگە بۆلۈپ چىقىش ئىنتايىن مۇھىم»، «ئەگەر كلاسسىفىكاتسىيە ۋە رەتلەش بولمىسا، ئوبيېكتنى ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر تەتقىق قىلىش مۇمكىن ئەمەس».

«قىسسە» ياكى «رىۋايەت» دەپ ئاتاپ كەلگەن ئىدۇق. ئەمما، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى ئۆگىنىش جەريانىدا ساپ نەسرېي تىل بىلەن ئىجاد قىلىنغان بىر قىسىم داستانلارنىڭمۇ بارلىقىنى ھېس قىلدۇق. «ئوغۇزنامە»، «ئىسكەندەرنامە»، «رۇستەمى داستان»، «چىستانى ئېلىكبەگ»، «لەيلى - مەجنۇن» قاتارلىق داستانلار ئەنە شۇنداق نەسرېي داستانلار ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا خوتەن رايونىدا ھازىرمۇ داستانچىلىق پائالىيىتى بىلەن ئاكتىپ شۇغۇللىنىپ كېلىۋاتقان بارلىق داستانچىلارنىڭ «كېيىننامە»، «زەيدالى»، «پادىشاھى ھۆججەز»، «مالىكەتە جەدەر»، «تەۋەللىۋى نامە»، «ئىپتىنامە»، «ئىمام مەھدى ئاخىر زامان» قاتارلىق نەسرېي ئەسەرلەرنى «داستان» دەپ ئاتايدىغانلىقىنى، بۇنىڭدا ھېچقانداق شەك - شۈبھىنىڭ يوقلۇقىنى

ئىزاھاتلار

- [1] مۇھەممەت زۇنۇن، ئابدۇكېرىم راخمان: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981 - يىلى 8 - ئاي نەشرى، 306 - بەت، 288، - 296 - بەت.
- [2] ئابدۇكېرىم راخمان: «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى نەزەرىيەسى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي باشقارمىسى 1983 - يىلى باسمىسى.
- [3] «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى بىلەن مىللەتلەر نەشرىياتى بىرلىشىپ 2005 - يىلى 9 - ئايدا نەشر قىلغان.
- [4] مۇھەممەتجان سادىق: «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 - يىلى نەشرى.
- [5] ئەرشىدىنوف: «داستانلار دۇنياسىغا ساياھەت»، قازاقىستان ئالمۇتا ئىلىم نەشرىياتى، 2003 - يىلى نەشرى.
- [6] «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئىجادىيىتى»، قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى ئۇيغۇر شۇناسلىق ئىنستىتۇتى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن، ئالمۇتا ناۋۇكا نەشرىياتى، 1983 - يىلى نەشرى.
- [7] ئىمانوف قاتارلىقلار: «ئۆزبېك خەلق ئاغزىكى پوئېتىك ئىجادى»، ئۆزبېكىستان ئوقۇتقۇچى نەشرىياتى، تاشكەنت، 1990 - يىلى نەشرى.

[8] 斯蒂·汤普森 (美): 《世界民间故事分类学》，上海文艺出版社，1991 年版，497 页。

پايدىلانمىلار

2. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پېداگوگى، پىسخولوگىيە ئەمەلىيەتچىسى سۇخوملىنسىكىنىڭ ياللارنى تەربىيەلەش ھەققىدىكى كىتابى، 1958 - يىلى تاشكەنت باسمىسى، 159، - 205، - 206 - بەتلەر.
3. «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 2001 - يىلى 7 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىكى سانى 3 - بەت.
4. «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ 2002 - يىلى 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىكى سانى 2 - بەت.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنىڭ بايقىلىشى*

ئابلىكىم ياسىن

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەتراپى ۋە خېشى كارىدورىدىكى قەدىمكى يىپەك يولىدا ئېلىپ بېرىلغان ھازىرقى زامان ئارخېئولوگىيەلىك ئېكسپېدىتسىيە ۋە تەكشۈرۈپ قېزىش تەخمىنەن يۈز يىلدەك تارىخقا ئىگە. نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەر بەس-بەستە مۇتەخەسسسلەرنى ئەۋەتىپ ئايرىم ياكى تۈپلەشپ شىنجاڭ ۋە گەنسۇ قاتارلىق جايلاردا ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى ھەم بۇ يەردىكى ھەر خىل قەدىمكى يادىكارلىقلارنى قازدى، ئوچۇق - ئاشكارە ھالدا نۇرغۇنلىغان دۇنيادا ئاز ئۇچرايدىغان قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ۋە تارىخىي ۋەسىقىلەرنى بۇلاپ كەتتى. ھازىرغا قەدەر، خېلى كۆپ ساندىكى قىممەتلىك بۇيۇملار ئارقا-ئارقىدىن دۇنياغا ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭ ئارىسىدىكى ئاز بىر قىسمى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان.

摘要: 对于塔里木盆地的周围和河西走廊的古代丝绸之路所进行的现代探索考古发掘已经有一百多年左右的历史。许多国家都争先恐后的派遣考古专家，单独或结队地来到新疆，甘肃等地考察，并发掘这里的各种古代遗存，公开掠夺大批稀世的珍贵文物和罕有的历史文献。至今为止，已有相当一部分珍品被陆续公诸于世，其中有数量可观的一批是用回鹘文写的。

Abstract: Modern exploration and archaeological excavations carried out around the Tarim Basin and the Hosi Corridor of the ancient Silk Road has been about a hundred years of history. Many countries are scrambling to send experts alone or forming partners to explore Xinjiang, Gansu and other places. They dug out various ancient remains and public plundered a large number of precious cultural relics and rare historical documents. Up to now, a considerable part of the treasures have been made public successively, including a significant number of historical relic written in ancient Uighur script.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: K852

ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرىنىڭ شىنجاڭدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنى قانداق بايقىغانلىقى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتىمەن.

يۈز يىلدىن بۇيان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە تارىخىي ۋەسىقىلەر ھەرقايسى دۆلەتلەرنىڭ تەتقىقات ئوبيېكتى بولۇپ كەلدى. بۇ ماقالىدە ھەرقايسى دۆلەت

1. بېرىلدىغان ساقلانغان ئىجتىمائىي ۋەسىقىلەر

تۆۋەندىكىچە:

(1) بىرىنچى قېتىملىق گېرمانىيە تۇرپان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىگە (1902-يىلى 12-ئاي - 1903-يىلى 4-ئايغىچە) ئالبېرت گېرونۋېدېل

بېرىلدىغان ساقلانغان ۋەسىقىلەر ئاساسەن گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى شىنجاڭدا تۆت قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيە جەريانىدا قولغا چۈشۈرگەن ۋەسىقىلەر بولۇپ، بۇ تۆت قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتى

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 12-ئاينىڭ 3-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان. ئاقتور: ئابلىكىم ياسىن (1966-يىلى 10-ئايدا تۇغۇلغان)، دوكتور، پروفېسسور، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئوقۇتقۇشى ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

(Albert Grünwedel) باشچىلىق قىلغان.

(2) ئىككىنچى قېتىملىق گېرمانىيە تۇرپان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىگە (1904 - يىلى 11 - ئايدىن 1905 - يىلى 8 - ئايغىچە) ئالبېرت فون لېكوك (Albert Von Iccoq) باشچىلىق قىلغان.

(3) ئۈچىنچى قېتىملىق گېرمانىيە تۇرپان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىگە (1905 - يىلى 12 - ئايدىن 1907 - يىلى 4 - ئايغىچە) ئالدى بىلەن لېكوك باشچىلىق قىلغان، 1906 - يىلى 6 - ئايدا لېكوك كېسەل سەۋەبىدىن بېرلىنغا قايتىپ كەتكەنلىكتىن گىرونۋېدېل ۋە ئەترەتنىڭ باشقا ئەزالىرى داۋاملىق غەربكە يۈرۈش قىلىپ، تۇرپان ۋە قومۇل قاتارلىق جايلارغا بارغان.

(4) تۆتىنچى قېتىملىق گېرمانىيە تۇرپان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىگە (1913 - يىلى 6 - ئايدىن 1914 - يىلى 2 - ئايغىچە) لېكوك باشچىلىق قىلغان.

تۆت قېتىملىق گېرمانىيە تۇرپان ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتى جەريانىدا قولغا كەلتۈرۈلگەن، ھازىرغا قەدەر بېرلىنغا ساقلىنىۋاتقان ھەر خىل قىممەتلىك بۇيۇملارنىڭ ئارىسىدا، بىر قىسىم قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىجتىمائىي ۋەسىقىلەر ساقلانغان، ئۇلار قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ۋەسىقىلىرىنى تەتقىق قىلىشتا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

بۇ يەردە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى، ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنى تەتقىق قىلىشنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، تەتقىقاتچىلار ۋەسىقىلەرنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە ئەسلىي تېكىستكە ئەھمىيەت بېرىشكە باشلىدى. بەزى تەتقىقاتچىلار ئۇرۇشتىن بۇرۇن ئېلان قىلىنغان، لېكىن ئۇرۇشتىن كېيىن يوقىلىپ كەتكەن ئەسەرلەرنى قايتىدىن ئىزدەش، ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەرنى قايتىدىن توپلاش، مۇندەرجە تۈزۈش، ئېلان قىلىش قاتارلىق خىزمەتلەرنى قىلدى. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە ياپونىيەلىك تەتقىقاتچى يامادا نوبۇو باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم ياپونىيەلىك تەتقىقاتچىلار ۋە ئامېرىكىلىق

تەتقىقاتچى كىلارك (Clark Larry Vernom) قاتارلىقلارنىڭ خىزمىتى بىر قەدەر كۆرۈنەرلىك بولغان. يامادا ئەپەندى ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى توپلىغان ماتېرىياللارنى رەتلەپ تەتقىق قىلىش ئۈچۈن، 1957 - يىلى رىيۇكوكۇ ئۇنىۋېرسىتېتىدا تەسىس قىلىنغان غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تەتقىقات يىغىنىغا قاتناشتى، خانېدا ئاكىرا ئەپەندىگە ياردەملىشىپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنى تەتقىق قىلىش جەريانىدا ۋەسىقىلەرنىڭ ئەسلىي نۇسخىسى بىلەن ئۇچرىشىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى. شۇندىن باشلاپ 1960 - يىلىدىن 1967 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ گېرمانىيە، فىرانسىيە، ئەنگلىيە، سوۋېت ئىتتىپاقى، تۈركىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئىلمىي زىيارەتكە باردى، شەرقىي - غەربىي يېرىلن، مېيۇنخېن، پارىژ، لوندون، لېنىنگراد قاتارلىق شەھەرلەردە ساقلانغان ئەسەرلەرنىڭ ئەسلىي نۇسخىسى بىلەن بىۋاسىتە ئۇچراشتى ۋە يۇقىرىقى شەھەرلەردە ساقلانغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرنىڭ ئادەتتىكى ئەھۋالى توغرىسىدا مەخسۇس ئەسەر ئېلان قىلدى^[1]. كېيىن ياپونىيەلىك پىروفېسسور مىسۇنا ۋە دوكتور مورىياسۇ تاكائو قاتارلىقلار يامادا نوبۇو ئەپەندىنىڭ تەتقىقاتى ئاساسىدا «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى توختام ھۆججەتلىرى توپلىمى» دېگەن تەتقىقات ئەسىرىنى بىرلىكتە نەشر قىلدۇردى (ئۇلارنىڭ بۇ ئەسىرى «توپلام» دەپ قىسقارتىپ ئېلىندى).

1975 - يىلى كىلارك ئامېرىكا ئىندىئانا ئۇنىۋېرسىتېتىدا يازغان دوكتورلۇق ئىلمىي ماقالىسى «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىجتىمائىي ۋەسىقىلەر ئۈستىدىكى يېتەكچى نەزەرىيە» (ئۇنىڭ بۇ ئەسىرى قىسقارتىلىپ «يېتەكچى نەزەرىيە» دەپ ئېلىندى) دېگەن كىتابىنىڭ بەزى پاراگرافلىرىدا ھەر قايسى ئەللەردە ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىجتىمائىي ۋەسىقىلەرنىڭ ئەھۋالى كۈنكېرىت قىلىپ چۈشەندۈرۈلگەن. يامادا ئەپەندى ۋە كىلاركنىڭ تەتقىقات دوكلاتىدا تونۇشتۇرۇلغان بېرلىنغا ساقلانغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىجتىمائىي

ۋەسىقەلەرنىڭ تىزىملىكى تۆۋەندىكىچە:

رەت نومۇرى	ئەسەرنىڭ ئەسلى نومۇرى	Clark نومۇرى	توپلام نومۇرى
1	TI (M)68	111	
2	TI (M78)	31	Mi28
3	TI D181(M95)	50	Sa27
4	TI D135(M205)	74	Mi19
5	TI D187(M206)	52	Sa28
6	TI D176(M207)	129	
7	TI (M211)	28	RH07
8	TI (M212)	13	Lo15
9	TI (M215)	7	Lo27
10	TI (M220)	86	Mi20
11	TI (M211)	97	
12	TI D51(M222)	1	Lo07
13	TI D200(M223)	102	
14	TI (M224)	94	
15	TI D168(M224)	41	Sa10
16	TI (M225)	82	Mi17
17	TI D176(M226)	3Lo09	
18	TI (M227)	73	Mi21
19	TI (M228)	122	
20	TI D176(M230)	9	Lo30
21	TI D176(M232)	30	RH04
22	TI (M233)	8	Lo26
23	TI (M234)	12	Lo14
24	TI (M235)	24	RH13
25	TI D176(M236)	10	Lo26
26	TI (M237)	26	RH05
27	TI D176(M238)	45	Mi28
28	T II Nr3	32	RH03
29	T II 035	98	
30	T II Bulayiq21	124	
31	T II Ciqtim1	101	
32	T II Ciqtim2	18	Lo06
33	T II Ciqtim5	70	Wp01
34	T II Ciqtim6	75	
35	T II Ciqtim7	62	Mi03
36	T II Ciqtim6	14	Lo29
37	T II D68	115	
38	T II D147a	123	
39	T II D148a	113	

40	T II D149a	16	
41	T II D149b	29	RH01
42	T II D173	54	Sa21
43	T II D205a	121	
44	T II D238a	114	
45	T II D238b	118	
46	T II D321	117	
47	T II D36	125	
48	T II D373a	90	Mi11
49	T II D373b	91	Mi12
50	T II D388	77	Mi26
51	T II Murtuq11a	27	RH06
52	T II Sengim18	110	
53	T II Toyoq	15	Lo01
54	T II Murtuq205	33	Sa03

2. سانكىت پېتېر بۇرگدا ساقلانغان ئىجتىمائىي ۋەسىقىلەر

كىتابىدا 47- دىن 57- نومۇرغىچە بولغان ۋەسىقىلەر يۇقىرىقى ئىككى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيە جەريانىدا قولغا كەلتۈرۈلگەنلىكى بايان قىلىنغان.

(3) س. ف. ئولدىنبۇرگ باشچىلىق قىلغان 1909- يىلىدىن 1910- يىلىغىچە ۋە 1914- يىلىدىن 1915- يىلىغىچە ئېلىپ بېرىلغان ئىككى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيەدە ئەترەت كۇچا، قاراشەھەر ۋە تۇرپان قاتارلىق ئۈچ بوستانلىقتىن نۇرغۇن ماتېرىيالنى يىغىۋالغان بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى خېلى كۆپ قىسىم ماتېرىياللار ئىجتىمائىي ۋەسىقىگە تەۋە.

(4) س. ي. مالوف (C.E.Malov) ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن، 1903- يىلىدىن 1911- يىلىغىچە جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ھەمدە ھەرخىل ۋەسىقىلەرنى يىغىغان، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسمى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىجتىمائىي ۋەسىقىگە تەۋە.

(5) سانكىت پېتېر بۇرگدا ساقلانغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىجتىمائىي ۋەسىقىلەرنىڭ ئىنتايىن مۇھىم بولغان بىر قىسمى ئاۋۋال رۇسىيەنىڭ دەسلەپ ئىلىدا، كېيىن ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى بولغان ن. ن. كىروتكوۋ (N.N.Krotkov) تەرىپىدىن يىغىۋېلىنغان. بۇ ۋەسىقىلەرنىڭ كۆپىنچىسى شەخسلەردىن سېتىۋېلىنغان.

تۆۋەندىكىلەر كىلاركنىڭ «يېتەكچى نەزەرىيە» ۋە «توپلام» ناملىق ئەسەرلىرىدىكى تەتقىقات دوكلاتىدا

19- ئەسىرنىڭ 70- يىللىرىدا رۇسىيەلىك سەيياھلار، ئارخېئولوگلار، تىلشۇناسلار تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ شىمال تەرىپىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىنى يىغىشقا باشلىغان ھەمدە ئۇلارنى تەتقىق قىلغان. 1892- يىلى رۇسىيەلىك قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى پېتروۋسكى (N.R.Petrovesky) جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا قوليازما ۋە ھەرخىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى يىغىپ سانكىت پېتېر بۇرگدا يۆتكىگەن. بۇلار رۇسىيەدىكى تەتقىقاتچىلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتىگە بولغان قىزىقىشىنى قوزغىغان.

سانكىت پېتېر بۇرگدا ساقلانغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىجتىمائىي ۋەسىقىلەر تۆۋەندىكى بىر قانچە يوللار ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈلگەن:

(1) 1894- 1895- يىللىرى كوسلوف (P.K.koclov) ۋە رېۋوۋسكى (V.I.Robovskiy) ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تۇرپان بوستانلىقىدىن يىغىغان ۋە سېتىۋالغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىجتىمائىي ۋەسىقىلەر.

(2) 1898- يىلى رۇسىيە ئاكادېمىيەسى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن كېلېمېنتز (D.Klementz) باشچىلىقىدىكى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى گەرچە تۇرپان بوستانلىقىدا ئۈچ ئايلا تۇرغان بولسىمۇ، نۇرغۇن ماتېرىيال يىغىۋالغان. رادولوفنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇرچە ئەسەرلەر توپلىمى» (Sprachdenkmaller Uighuische) ناملىق

تونۇشتۇرۇلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىجتىمائىي ۋەسىقىلەرنىڭ قىسقىچە تىزىملىكى (بۇ تىزىملىكتىكى O=Oldenburg, M=Malov, Kr=Krotov لارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ).

رەت نومۇرى	ئەسەرنىڭ ئەسلى نومۇرى	Clark نومۇرى	توپلام نومۇرى
1	3Kr 29a	119	
2	3Kr 29b	112	
3	3Kr 30a	136	
4	3Kr 30b	139	
5	3Kr 30c	140	
6	3Kr 31a	72	Mi07
7	3Kr 31b	89	Mi13
8	3Kr 31c	88	Mi14
9	3Kr 32a	93	Mi16
10	3Kr 32b	84	Mi08
11	3Kr 33a	79	Mi04
12	3Kr 33b	4	Lo16
13	3Kr 34	56	Sa22
14	3Kr 35	63	Mi01
15	3Kr 36	40	Sa05
16	3Kr 37a	92	Mi15
17	3Kr 37b	61	Mi03
18	3Kr 38	55	Sa23
19	3Kr 39	39	Sa06
20	3Kr 40	76	Wp05
21	3Kr 41	38	Sa27
22	Kr Iv618	78	Mi24
23	SJ/ Kr4/638	120	
24	SJM.6	57	Sa29
25	SJM.7	21	LO23
26	01	64	Ad03
27	06(SJO/45)	68	PI01
28	0.7(SJO/45)	65	Ad01
29	0.7(SJO/55)	66	Ad02
30	0.9	141	

3. توكيودا ساقلانغان ئىجتىمائىي ۋەسىقىلەر

قىلغان، بۇ ئەترەت تۇرپان ۋە خوتەن قاتارلىق جايلاردا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. كېيىن تاجىباننا زۇنچو ئەپەندى باشچىلىق قىلغان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى 1908-يىلىدىن 1909-يىلىغىچە شىنجاڭ رايونىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان بولۇپ، بۇ ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق

ياپونىيە ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنى توكيو غەربىي خونغانجى ئىبادەتخانىسىدىكى ئوتانى كوزۇي تەشكىللىگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيەسى 1902-يىلىدىن 1903-يىلىغىچە بولغان. ئۇلارنىڭ ئەترىتى بەش ئادەمدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، بۇ ئەترەتكە ئوتانى باشچىلىق

خونگانجى ئىبادەتخانىسىنىڭ ئامبىرىدا ئۇستاز ئوتانىنىڭ مىراس بويۇملىرى سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالغان. ياپونىيەلىك تەتقىقاتچىلاردىن خانىدا ئاكىرا ۋە يامادا نوبۇۋو قاتارلىقلار «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تەتقىقاتى» نىڭ 4-قىسمىدا ئېلان قىلغان «ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى ئېلىپ كەلگەن قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ماتېرىياللارنىڭ مۇندەرجىسى»^[2] ناملىق ئەسىرىدە توكيودا ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسقىە پارچىلىرىنى تەسۋىرلىگەن، ئۇلارغا رەت نومۇرى قويغان ۋە ئۇلارنى تەپسىلىي تونۇشتۇرغان. تۆۋەندىكىسى ئىجتىمائىي ۋەسقىە تۈرىگە تەۋە بولغان ماتېرىياللار تىزىملىكى: (بۇ تىزىملىكتىكى Ot=Otani, Ry=Ryukoko لارغا ۋەكىللىك قىلىدۇ).

ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتىدۇر. بۇ ئەترەت شىنجاڭ چېگراسى ئىچىدە ئاۋۋال تۇرپانغا، كېيىن كورلا ئارقىلىق كىرورەنگە بارغان، ئاخىرىدا شىمالغا قاراپ مېڭىپ لوپنۇر چۆلىگىگە كىرگەن. 1910-يىلى ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى يەنە ئۈچىنچى قېتىملىق ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتىنى ئۇيۇشتۇرغان بولۇپ، تۇرپان ئۇلارنىڭ شىنجاڭ چېگراسى ئىچىدىكى نۇقتىلىق پائالىيەت ئورنى بولغان. بۇ ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتى 1914-يىلى ئاياغلاشقان. ئوتانى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى توپلىغان بىر قىسىم قەدىمكى يازما يادىكارلىقلار ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى جەريانىدا يوقىلىپ كەتكەن، بىراق، بۇ ۋەسقىلەرنىڭ كۆپ قىسمى يەنىلا توكيودىكى غەربىي

رەت نومۇرى	ساقلىنىش نومۇرى	Clark نومۇرى	توپلام نومۇرى
1	OtRy543	43	Sa16
2	OtRy1097a	36	Sa13
3	OtRy1108	22	Lo05
4	OtRy1414a	34	Sa02
5	OtRy1414b	71	Wp03
6	OtRy1415	127	
7	OtRy1792	48	?
8	OtRy2149a	22	
9	OtRy2150a	23	Lo03
10	OtRy2718b	126	Lo19
11	OtRy2733a	b17	
12	OtRy2734a	b20	
13	OtRy2782	128	

3. لوندوندا ساقلىنىۋاتقان ئىجتىمائىي ۋەسقىلەر

بىرىنچى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتىدىن باشقا قالغان ئىككى قېتىملىق ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسقىلەرنى بايقىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. سىتەين يىغقان يازما مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھازىر بۈيۈك بېرتانىيە كۇتۇپخانىسىدا ساقلانماقتا.

ئەنگلىيەلىك ئېكسپېدىتسىيەچى سىتەين (Marc Aurel Stein) 1900-يىلىدىن 1901-يىلىغىچە ۋە 1913-يىلىدىن 1915-يىلىغىچە ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ شىنجاڭ ۋە گەنسۇ رايونىدا ئۈچ قېتىم ئېكسپېدىتسىيە پائالىيىتىدە بولغان. سىتەين يازغان «غەربىي يۇرت» ناملىق ئېكسپېدىتسىيە دوكلاتىدا

4. ئىستانبۇلدا ساقلىنىۋاتقان ئىجتىمائىي ۋەسقىلەر

مۇلاھىزە»^[3] ناملىق ئەسىرىدە ۋە يامادا نوبۇۋونىڭ «ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا

تۈركىيەلىك تەتقىقاتچى رەشىت رەھمەتى ئاراتنىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ھەققىدە

بەرگەن. بۇ ۋەسىقىلەرنىڭ ئىچىدە ئىجتىمائىي ۋەسىقىلەرگە تەۋە ئالتە پارچە ۋەسىقىە بار، ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

ساقلىنىۋاتقان قەدىمكى شىنجاڭ يازما يادىكارلىقلىرى ھەققىدە»^[4] ناملىق تەتقىقات دوكلاتىدا قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر توغرىسىدا مەلۇمات

ساقلىنىش نومۇرى	Clark نومۇرى	توپلام نومۇرى
OtRy543	43	Sa16
OtRy1097a	36	Sa13
OtRy1108	22	Lo05
OtRy1414a	34	Sa02
OtRy1414b	71	Wp03
OtRy1415	127	

5. دۆلىتىمىزدە ساقلىنىۋاتقان ئىجتىمائىي ۋەسىقىلەر

(2) رۇسىيەلىك تۈركولوگ ئەدھەم رەھىموۋىچ تېنىشىن (E.R.Tenishev) بىلەن فېڭ جياشېڭ ئەپەندى بىرلىكتە ئېلان قىلغان «ئۈچ پارچە توختامنامە ھەققىدە»^[6] ناملىق تەتقىقات ئەسىرىدە غەربىي شىمال مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى 1953-يىلى قىشتا تۇرپاندا بايقىغان ئۈچ پارچە توختامنامە تەتقىق قىلىنغان. بۇ يازما يادىكارلىقلارنىڭ ھەممىسى 1954-يىلى بېيجىڭ گۇگۇڭ خان سارىيى مۇزېيىدا كۆرگەزمە قىلىنغان. 1954-يىلى بۇ توختامنامە ۋەسىقىلىرىنىڭ ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچىسىنىڭ رەسىم چۈشۈرۈلگەن بەت پىلاستىنكىسى ئايرىم-ئايرىم ھالدا «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى ۋە «مەدەنىيەت يادىكارلىق پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» ژۇرنىلىنىڭ 11-سانىغا بېسىلغان. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرىنچى ۋە ئىككىنچى توختامنامە ۋەسىقىسىنىڭ ئەسلى نۇسخىسى يوقىلىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئۈچىنچى توختامنامە ۋەسىقىسى ھازىر جۇڭگو تارىخ مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان بولۇپ، ئۇنىڭ رەت نومۇرى Y828. تۆۋەندىكىلەر بۇ ئۈچ پارچە توختامنامە ۋەسىقىسىنىڭ كىلارك نومۇرى سېلىشتۇرمىسى:

دۆلىتىمىزنىڭ ھەرقايسى مۇزېيلىرىدا ھازىرغا قەدەر بىر قىسىم قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىجتىمائىي ۋەسىقىلەر ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. ئېلان قىلىنغان ئىجتىمائىي ۋەسىقىلەر ۋە بۇ ھەقتىكى بىر قىسىم تەتقىقات ئەسەرلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) دۆلىتىمىزنىڭ ئاتاقلىق تارىخشۇناس ئالىمى فېڭ جياشېڭ ئەپەندىنىڭ «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىگە تەۋە بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىككى توختام»^[5] ناملىق تەتقىقات ئەسىرىدە، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىككى توختامنامىنى تەتقىق قىلغان. ئۇ تەتقىق قىلغان بۇ ئىككى توختامنامە ۋەسىقىسىنىڭ بىرىنى 1929-يىلى ئىلگىرىكى غەربىي شىمال ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى شىنجاڭنىڭ كۇچا ناھىيەسىدىن تاپقان، ھازىر جۇڭگو تارىخ مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان بولۇپ، بۇ يازما يادىكارلىقنىڭ ساقلىنىش نومۇرى K7711، كىلاركنىڭ ئورناتقان نومۇرى 46، توپلام نومۇرى 46. بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى توختامنامە ۋەسىقىسىنىڭ يەنە بىرىنى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ غەربىي شىمال ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى تاپقان. بۇ ۋەسىقىنىڭ ئەسلى نۇسخىسى يوقىلىپ كەتكەن، ئۇنىڭ كىلارك ئورناتقان نومۇرى 49، توپلام نومۇرى Sa17.

Clark 87	توپلام نومۇرى	Mi 10
Clark 58	نومۇرى توپلام	Sa 24
Clark 60	توپلام نومۇرى	Em 01

(3) 1960-يىلى فېڭ جياشېڭ ئەپەندى «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىككى پارچە

ئۇنىڭ توپلام نومۇرى Mi33. (4) خۇاڭ ۋېننى ئەپەندى تۇرپاندا ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا بىر پارچە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى مەدەنىي يادىكارلىققا ئېرىشكەن. بۇ يازما يادىكارلىق ھازىر جۇڭگو تارىخ مۇزېيىدا ساقلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ ساقلانغان نومۇرى K7716، بۇ يازما يادىكارلىقنىڭ رەسىم شەكلى 1954-يىلى «تۇرپان ئارخېئولوگىيە خاتىرىسى» ناملىق ئەسەرنىڭ 105-بېتىدە ئېلان قىلىنغان.

(5) 1974-يىلى 10-ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تۇرپان بېزەكلىكتىن بايقالغان تۆت پارچە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىق ئەسەر ھازىر تۇرپان ناھىيەسىنىڭ مەدەنىيەت يۇرتىدا ساقلانماقتا. گېڭ شىمىن ئەپەندى 1980-يىلى «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى بىر قانچە يازما يادىكارلىقنىڭ تەرجىمىسى ۋە ئىزاھاتى»^[7] ناملىق ئەسەردە بۇ يازما يادىكارلىقنى لاتىن يېزىقىدا تىرانسكرىپسىيە قىلغان ۋە بۇ يادىكارلىقنى خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلغان.

توختامنامە»^[7] ناملىق تەتقىقات ئەسەردە غەربىي شىمال ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ تۇرپاندىن بايقىغان ئىككى پارچە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى توختامنامە ۋەسىقىسىنى تىرانسكرىپسىيە قىلغان، خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلغان ۋە ئىزاھلىغان. بۇ ئىككى پارچە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى يازما يادىكارلىق 1954-يىلى بېيجىڭ گۇگۇڭ خان سارىيى مۇزېيىدا كۆرگەزمە قىلىنغان. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرىنچى توختامنامە ۋەسىقىسى ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلانماقتا. 1975-يىلى بۇ توختامنامە ۋەسىقىلىرىنىڭ رەسىم شەكلى «شىنجاڭ قېزىلما مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ناملىق كىتابنىڭ 138-بېتىگە بېسىلغان.

بۇ ئىككى پارچە مەدەنىيەت يازما يادىكارلىقنىڭ بىرىنچىسىنىڭ رەت نومۇرى Mi27، بولۇپ، ئۇنىڭ كىلارك نومۇرى يوق. ئۇلارنىڭ ئىككىنچىسىنىڭ ئەسلىي نۇسخىسى يوقىلىپ كەتكەن بولۇپ، 1954-يىلى «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى» ناملىق ژۇرنالنىڭ 10-سانىغا بۇ يازما يادىكارلىق ماتېرىيالنىڭ رەسىم شەكلى بېسىلغان،

ئىزاھلار

- [1] 山田信夫:《各国所藏回鹘文书综述》,《第三次东亚阿尔泰学术会议论文集》,1970年,台北.
- [2] 山田信夫:《大谷探险队带回的回鹘文买卖借贷文书》,《西域文化研究》第四册,1961年,京都法藏馆.
- [3] R.R.Arat, Among the Uighur Documents, II. UAJ VI, 1965, p263-272.
- [4] 山田信夫:《伊斯坦布尔大学图书馆藏新疆出土文书类中的回鹘文书》,《西南亚研究》,第20期,1968年.
- [5] 冯家升:《元代畏兀儿文契约二种》,载《历史研究》1954年第1期,第119-131页.
- [6] 冯家升:《回鹘文赋通(善赋)卖身契三种》,《考古学报》1985年第2期.
- [7] 耿世民:《两件回鹘文买卖奴隶文书的考释》,《民族语文论集》中国社会科学出版社,第272-291页.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇلئىم ئابدۇرېھىم

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ سىياسىي ئىدىيەسى توغرىسىدا*

تۇرسۇنتوختى ئاتاۋۇللا

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە، ئېلىمىزنىڭ 11 - ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى، مۇتەپەككۇر، شائىر، پەيلاسوپ، قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ سىياسىي ئىدىيەسى ۋە ئۇنى بۈگۈنكى سىياسىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىمىز ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش مەسلىسى قىسقىچە شەرھلىنىدۇ.

摘要: 这篇论文简要论述我国十一世纪著名的维吾尔族科学家、思想家、诗人、哲学家、法学家玉素普哈斯阿基普的政治思想即把他用于当今我国的政治体制改革问题。

Abstract: In this paper, the author briefly discusses the political ideas of Yusuf. Khass. Hajib, a famous Uyghur scientist, thinker, poet, philosopher, and jurist in 11th century, and suggests his political ideas should be used in political reform in China.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I253.1

دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى، سىياسىتى، قانۇن - قانۇنلىرى، شۇنىڭدەك خەلقنىڭ رەسىم - يوسۇنلىرىنى، ئەخلاق پىرىنسىپلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملىگەن نىزامنامە»^[2] دەپ قارايدۇ.

زامانىمىزنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، «قۇتادغۇبىلىك خەزىنىسى» قاتارلىق ئەسەرلىرىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي قاراشلىرى ئۈستىدە بىر قەدەر سىستېمىلىق توختالغان. باشقا تەتقىقاتچىلار ۋە يازغۇچىلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلىرى ۋە ماقالىلىرىدە بۇ ھەقتە ئىزدەنگەن. مەن ئەنە شۇلارنىڭ ئىزدىنىشلىرى ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئاساسىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ سىياسىي ئىدىيەسى توغرىسىدىكى ئىزدىنىشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كۆپچىلىك بىلەن ئورتاقلاشماقچىمەن.

ئېلىمىزنىڭ 11 - ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى، مۇتەپەككۇر، شائىر، پەيلاسوپ، قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق بىرىك ئەسىرى ئىنتايىن مول مەزمۇنلۇق، چۇڭقۇر ئىجتىمائىي، سىياسىي قاراشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دىداكتىك ئەسەر، ئۇ ئېلىمىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر كىلاسسىك ئەسەرلىرى ئىچىدە يالتىراپ تۇرىدىغان نۇرلۇق چىراغ. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي ئىدىيەسى بىر چوڭ تېما. تۈركىيە ئالىمى پىروفېسسور ئى. كافىسوغلو مۇنداق دەيدۇ: «قۇتادغۇبىلىك» بىر پەلسەپە ياكى ئەخلاق كىتابى بولۇشتىن سىرت قانۇن ۋە ھۆكۈمرانلىقنىڭ شەرتى ۋە پىرىنسىپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان، دۆلەت قۇرۇش يوللىرىنى كۆرسەتكەن ئىدارە، تەشكىلات ۋە ئىجتىمائىي قاتلاملار توغرىسىدا يېزىلغان سىياسەت كىتابىدۇر»^[1]. ئۆزبېك ئالىمى قەييۇم كەرىموۋ «قۇتادغۇبىلىك»نى

1. دۆلەت توغرىسىدىكى ئىدىيەسى

دۆلەتنى قانداق ئىدارە قىلىش، دۆلەتنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى، دۆلەت باشلىقىنىڭ ئەقلى ۋە ئىقتىدار

ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە دۆلەت ۋە قانۇن، دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى،

* بۇ ماقالە 2011 - يىلى 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: تۇرسۇنتوختى ئاتاۋۇللا (1970 - يىلى 1 - ئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، سىياسىي شۇناسلىق ئوقۇتقۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

بولۇشنى خالساڭ گېلىڭنى تازىلا، گېلىڭ پاك بولسا پايىداڭ دەريادەك بولىدۇ» (5352 - بېيىت). «ئۆزۈڭنىڭ پايدىسىنى ئىزدىمە، خەلق پايدىسىنى ئىزدە» (5353 - بېيىت). بۇ بېيىتلاردا ئالىم دۆلەت ئەمەلدارلىرىنىڭ پاك - دىيانەتلىك بولۇشىنى، ئاچ كۆز، خىيانەتچى بولماسلىقىنى، نەپىسىنىڭ كەينىگە كىرمەسلىكىنى، نەپىسىنىڭ كەينىگە كىرىدىغان كىشىنىڭ قارا كۆڭۈل، خەلققە، دۆلەتكە يارىماس بولىدىغانلىقىنى، گالىنى پاك تۇتۇشنىڭ بەگ ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىملىقىنى، شەخسىي مەنپەئەتنى كۆزلىمەي، خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەش لازىملىقىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن. ئالىم يەنە ئاچ كۆز، شەخسىيەتچى ئەمەلدارلارنى قاتتىق قامچىلاپ مۇنداق دېگەن: «شۇنچىۋالا دۇنيانىڭ ھەممىسى پۈتۈنلەي ساڭا يېتىشمەيدۇ، (بۇلار) تۈگىمەيدۇ. ئۆزۈڭ تۈگەپ كېتسەن» (5381 - بېيىت). «پەقەت بىر گېلىڭ، بىر ئەگىڭنى دەپ دۇنيانىڭ بارچە (نەرسىلىرىنى) توپلىدىڭ، ئۆلسەڭ تاشلاپ كېتسەن» (5382 - بېيىت). «دۇنيا توپلىشىڭنىڭ ئاقىۋەت پايدىسى نېمە؟ قارا ئەجەل جېنىڭنى ئالىدۇ، يىلتىزىڭنى قىرقيدۇ» (5383 - بېيىت). «نەزەر سالساڭ بۇنىڭ ھەممىسى ئاچ كۆزلۈكتۇر، ئاچ كۆزلۈك بىلەن ئېچىرىغان شەخسلەر قاچان توپىغان؟» (5384 - بېيىت). «ئاچ كۆز كىشىگە پۈتۈن دۇنيامۇ ئازلىق قىلىدۇ» (5389 - بېيىت). «ئاچ كۆز كىشىنىڭ مال - دۇنياغا كۆزى توپمايدۇ» (5390 - بېيىت). «خەلقنى بۇلغىنىشتىن خالىي قىلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن بەگنىڭ ئۆزى سۈزۈك بولۇشى كېرەك» (5201 - بېيىت). «بەگ بولماقچى بولغان كىشىنىڭ كۆزى توق، دىلى كەڭ بولۇشى، پەزىلەتلىك بولۇشى، تەقۋادار، ئېرىخ (پاكىز) بولۇشى، ئاچ كۆز بولماسلىقى، كەيپ - ساپاغا بېرىلمەسلىكى قاتارلىق قىلىشقا ھەم قىلماسلىققا تېگىشلىك ئىشلار نىزام قىلىپ بېكىتىلگەن»^[4]. «ئەگەر خىيانەت قەيەرگە ئاياغ باسسا، پايدىلىق ئىشلارنىڭ ھەممىسى يىراق قاچىدۇ، ئەگەر خىيانەتچى نەگىلا قول سۇنسا، دېڭىزنىڭ سۈيىمۇ، يەرمۇ ئوخشاشلا قۇرۇپ كېتىدۇ، كۆزى توق كىشى ئىش بېجىرگەندە پارە ئالمايدۇ»^[5] دەپ قارىغان. «ئۇ خان بەگلەرنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىشقا ۋە

شەرتلىرى، دۆلەتنى ئادالەتلىك قانۇن بىلەن باشقۇرۇش، تاشقى مۇناسىۋەت ۋە ھەربىي ئىشلار ئۈستىدە سىستېمىلىق توختالغان. «قۇتادغۇ بىلىك» دۆلەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئىدىيەۋى پىروگراممىسى بولۇپ، ئۇنىڭدىكى دۆلەت توغرىسىدىكى ئىدىيەلەرنى تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپلەرگە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

(1) دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى توغرىسىدىكى

ئىدىيەسى

ماركسىزمنىڭ قارىشىچە، دۆلەت سىنىپىي زىددىيەتلەر مۇرەسسەسىزلىكىنىڭ مەھسۇلى. ئەينى تارىخىي شارائىتتا يۈسۈپ خاس ھاجىپ گەرچە بۇنداق قاراشنى ئوتتۇرىغا قويالمىغان بولسىمۇ، لېكىن، دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشىنى ئىجتىمائىي تۇرمۇش بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرگەن. ئۇ مۇنداق دەپ قارىغان: «دۆلەتنىڭ بەرپا بولۇشى ۋە قانۇننىڭ تۈزۈلۈشى جەمئىيەتتىكى ئورۇنلىرى ئوخشاش بولمىغان كىشىلەرنى «بىر يولغا باشلاش» ئېھتىياجىدىن كېلىپ چىققان»^[3].

(2) دۆلەت ئەمەلدارلىرىنىڭ پاك - دىيانەتلىك

بولۇشى توغرىسىدىكى ئىدىيەسى

دۆلەت ئەمەلدارلىرىنىڭ پاك بولۇشى توغرىسىدىكى ئىدىيە يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئوتتۇرىغا قويغان دۆلەتنى ئادىل ئىدارە قىلىشنىڭ مۇھىم ئالدىنقى شەرتى. «قۇتادغۇ بىلىك» تە شەرھلەنگەن مەركىزىي ئىدىيەلەرنىڭ بىرى. ئۇ «ئاچكۆزلۈك شۇنداق بىر كېسەللىك، ئۇنىڭغا ھېچ دەۋا يوق. ئۇنى بۇ دۇنيانىڭ ئۈستى تېۋىپلىرىمۇ داۋالىيالمىدۇ» (2002 - بېيىت). «ئەگەر بەگلەرنىڭ كۆڭلىدە خىيانەت بولسا، خەلققە پايدىسى تەگمەس، ئۇنىڭدىن ۋاز كەچ» (2011 - بېيىت). «ئەي ئىلىگ، نەپسىڭگە قارشى (قاتتىق) جەڭ قىل. (نەپسىنىڭ) تىلىكىنى ئورۇندىما، ھۇزۇر كۆرسەتمە» (5318 - بېيىت). «نەپسىڭنى خورلىساڭ ئۆزۈڭ ئەزىز بولسەن، بىلىمىڭ بەگ، ئەقلىڭ خان بولىدۇ» (5321 - بېيىت). «ئەي ئىلىگ، ھارامغا قوشۇلۇشتىن ساقلان، ھارام بىلەن كۆڭۈل قارىداپ كېتىدۇ، بۇنى چوڭقۇر چۈشەن» (5347 - بېيىت). «كىمنىڭ گېلى ۋە كىيىمى پاك بولسا، ئۇ گۇناھتىنمۇ پۈتۈنلەي پاك بولىدۇ» (5351 - بېيىت). «پاك

شەخسىي مەنپەئەت بىلەن كوللېكتىپ مەنپەئەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشتىمۇ ئىنتايىن مۇھىم قىممەتكە ئىگە. ئالىمنىڭ بۇ قاراشلىرىنى بۈگۈنكى پارىخورلۇققا، چىرىكىلىككە قارشى تۇرۇش ئەمەلىيىتى ئۈچۈن ئوبدان خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز كېرەك.

3) دۆلەت باشلىقىنىڭ ئەقلى ۋە ئىقتىدار

شەرتلىرى توغرىسىدىكى ئىدىيەسى

«قۇتادغۇ بىلىك» تە شەرھلەنگەن دۆلەت باشلىقىنىڭ ئەقلى ۋە ئىقتىدار شەرتلىرى تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپتىكى مەزمۇنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ:

بىرىنچى، ئەقلى ئىقتىدار شەرتلىرى: ئادەمنىڭ بىلىمى ۋە ئەقىللىق بولۇشى «قۇتادغۇ بىلىك» تە شەرھلەنگەن يەنە بىر مەركىزىي ئىدىيە. ئالىم بىلىملىك، ئەقىللىق، زاتى ئېسىل كىشىلەرنىڭ جاھان تۇتالايدىغانلىقىنى، دۆلەتنى ياخشى ئىدارە قىلالايدىغانلىقىنى ئالاھىدە شەرھلەنگەن. «ئەقىل كىمدە بولسا بولۇر ئۇ ئېسىل، بىلىم كىمدە بولسا بولۇر ئۇ خان بىل» (301 - بېيىت). «ئەقىل بىرلە ئېسىل ئاتىلۇر كىشى، بىلىم بىرلە بەگلەر قىلۇر ئەر ئىشى» (303 - بەت). «بۇ بەگلىك ئىشى بولدى بەگلەر ئىشى، بىلۇر بەگلىك ئىشىنى بەگلىك كىشى» (1935 - بېيىت). «بۇ ئىشنى ئىلىگ مەندىن ئوبدان بىلۇر، ئاتاسى بەگ ئەردى، ئۆزى بەگ ئېرۇر» (433 - بېيىت). «بۇ بەگلىككە تەكتى ئېسىللىك كېرەك، باتۇرلۇق، قۇۋۋەت - كۈچ، جەسۇرلۇق كېرەك» (1949 - بېيىت). «بىلىم بىرلە بەگلەر ئېلىن باشلىدى، ئەقىل بىرلە خەلقنىڭ ئىشىن باشلىدى» (1952 - بېيىت). «بىلىم بىرلە تۇتار ئېلىنى بېگى، بىلىم بولمىسا ئىشقا يەتمەس ئوگى» (1968 - بېيىت). «ئەقىل ھەم بىلىم بەگكە بەكمۇ كېرەك، داۋالار كېسەلنى شۇلار بىرلە بەگ» (1971 - بېيىت). بۇ بېيىتلاردا ئالىم بىلىملىك، ئەقىللىق بولۇشنىڭ بەگلەر ئۈچۈن، خەلق ئۈچۈن، دۆلەت ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىملىقىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن.

ئىككىنچى، ئەدەب-ئەخلاق شەرتلىرى: «خەلق بېگى تولىمۇ خىل بولماق كېرەك، كۆڭۈل تىل تۈز، خۇلقى ئۆز بولماق كېرەك» (1963 - بېيىت). «ئاقىل

بايلىق توپلاشقا بېزىلىپ كەتكەنلىكىنى ۋە شۇ ۋەجىدىن خانلىقتا بۇلغىنىشلارنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى خۇسۇسىي ئىمتىيازلارنىڭ كۈنساين كۈچىيىپ، جاھاندا پارخور، مۇناپىق ئەمەلدارلارنىڭ كۆپەيگەنلىكىدىن، دەپ قارايدۇ»^[6]. ئۇنىڭ بۇ قاراشلىرى 2442، -، 2443، -، 2444، -، 2508، -، 2509 - بېيىتلاردا ئېنىق ئىپادىلەنگەن. «جەمئىيەت كەيپىياتىنىڭ بۇزۇلۇشى ئالدى بىلەن ئوردا ئەھلىنىڭ بۇلغىنىشىدا، يەنى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ چىرىكىلىشىدە ئىپادىلىنىدۇ»^[7].

ئالىم يەنە ئەلچىلەرنىڭ پاك بولۇشىنىمۇ ئالاھىدە تەكىتلەپ مۇنداق دېگەن: «كۆزى ئاچ كىشىلەر ئۆزىنى تۇتالماس، ئۇ ئەلچى بولۇشقا تېخى يارماس» (2611 - بېيىت). «كۆزى توق پەقىر بولسا باي سانىلۇر، چىداملىق ھەر ئىشتا ئۇتۇق قازىنۇر» (2612 - بېيىت). «ھېرىستۇر تاماخور، تاماخور يامان، تاماخور ئاتالغان قەلەندەر ھامان» (2613 - بېيىت). «نېمە دەر ئىشتىكىن كۆزى توق كىشى، كۆزى توق كىشى بولدى بايلار بېشى» (2614 - بېيىت). «پەقىر قىلسا كىمنى بۇ كۆز ئاچلىقى، ئۇنى باي قىلالماس جاھان توقلۇقى» (2615 - بېيىت). «كىمكى تاماغا بولسا ئەسىر قۇل، قۇتۇلغاي ئۇنىڭدىن ئۆلۈم بىرلە ئول» (2616 - بېيىت). «نېچە بولسىمۇ قۇل كۆزى توق ئۇ خان، ھېرىس بەگلىكىدىن قۇل ياخشى ھامان» (2619 - بېيىت). «قايسى خان ھېرىستۇر، گادايدۇر - گاداي، قايسى قۇل كۆزى توق، ئۇ خان كۆڭلى باي» (2620 - بېيىت). بۇ بېيىتلاردا ئالىم كۆزى ئاچ، تاماخور، بايلىققا ھېرىس مەن كىشىلەرنىڭ ئەلچى بولسا بولمايدىغانلىقىنى، ھېرىس مەن بەگدىن قۇلنىڭ ياخشىلىقىنى، كۆزى توق، ھازام بايلىققا قىزىقمايدىغان قۇلنىڭ ئاچ كۆز خاندىن ياخشىلىقىنى، كۆزى توق كىشىنىڭ بايلار بېشى بولىدىغانلىقىنى چوڭقۇر شەرھلەنگەن.

ئالىمنىڭ يۇقىرىقى قاراشلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى تارىخىي دەۋرگە نىسبەتەن ئىلغارلىق بولۇپلا قالماستىن، بەلكى دەۋردىن ھالقىپ، بۈگۈنكى كۈندە بىز تەكىتلەۋاتقان پارىخورلۇققا قارشى تۇرۇش، ناچار ئىستىللارنى تۈگىتىش، پاك - دىيانەتلىك بولۇش،

تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقىنى، خەلقنىڭ قوللىشىغا، ھېمايىسىگە ئېرىشىشنىڭ زۆرۈر ۋاسىتىسى ئىكەنلىكىنى شەرھلەپ بەرگەن. «بەگ ئىشلىرى نىزامىدا بەگ بولماقچى بولغان كىشىنىڭ نەسەبى ئېسىل بولۇشى يەنى بەگ نەسەبىدىن بولۇشى كېرەكلىكى، باتۇر، كۈچلۈك، جەسۇر بولۇشى، ئاقىل بولۇشى، كۆڭلى، تىلى تۈز، خۇلقى ئۇز بولۇشى، تەقۋادار، ئېرىغ بولۇشى، ئېغىر - بېسىق، سەۋر - تاقەتلىك بولۇشى، ئالدىراغ بولماسلىقى، غەزەبلىك بولماسلىقى، مۇلايىم، ئۇياتچان بولۇشى، ئاچكۆز بولماسلىقى، خۇلقى - مەجەزى، سۆز - ھەرىكىتىدە ئوچۇق - يورۇق بولۇشى، سەگەك، ھوشيار بولۇشى، بېرۋا بولماسلىقى، خەلقسۆيەر بولۇشى نىزام قىلىپ بېكىتىلگەن»^[8].

ئۈچىنچى، جىسمانىي جەھەتتە ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلەر: «قۇتادغۇ بىلىك» تە يەنە بەگلەرنىڭ جىسمانىي جەھەتتە ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دېيىلگەن: «بەگ ئولسۇن چىرايلىق كېلىشكەن ساقال، بويى ئورتا شۆھرەتتە ئۇ بەر كامال» (2083-بېيىت). «چىرايلىق يۈزىن كۆرسە، سۆيسە كۆرۈپ، پەخىرلەنسە ئېلى، خەلقلەرنى تۇرۇپ» (2084-بېيىت). «كۆرەر كۆزگە بەرسە چىرايى ھۇزۇر» (2085-بېيىت). بويى بەك ئۇزۇننى خوپ كۆرمەس خۇشىچىم» (2086-بېيىت). «مۇشۇنداق ئىكەن ئورتا بويلۇق كېرەك، بويى ئورتا بولسا بولۇر تۈزۈكرەك» (2087 - بېيىت). «پاكار، ئۆزى ئاجىز، ئاچچىقى يامان، بۇ ئاچچىق نەدە شۇندا جاڭجال ھامان» (2089 - بېيىت). «بويى ئورتا بولسۇن لايىق ئۆزىگە، ئەي ئالىم ھەر ئىشىنى ئورتا تۇت ھەر ئان» (2090- بېيىت). بۇ بېيىتلاردا ئالىم بەگ بولغۇچىنىڭ چىرايلىق، كېلىشكەن، ئوتتۇرا بوي بولۇشىنى، بەك پاكار ياكى بەك ئېگىز، تەلەتى سەت كىشىلەرنىڭ بەگ بولۇشىغا لايىق كەلمەيدىغانلىقىنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن.

4) ياراملىقلارنى تاللاپ ئىشقا قويۇش

توغرىسىدىكى ئىدىيەسى

قابىلىيەتلىك، ياراملىق، ياخشى كىشىلەرنى تاللاپ ئىشقا قويۇش يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ سىياسىي

ھەم بىلىملىك ئەل سۆيەر تېخى، كۆزى توق دىلى كەڭ، ھەم بولسۇن سېخى» (1964 - بېيىت). «قىلىشقا ياخشىلىق قول بولسۇن ئۇزۇن، ئۇياتچان، سىلىق ھەم قىلىقى تۇزۇن» (1965 - بېيىت). «مۇلايىم بولسا خۇلقى، قىلىقى، سۆيۈنچە ئۆتەر ئۇشبو بەگنىڭ كۈنى» (1977 - بېيىت). «ئەگەر بولسا قايسى بەگ خۇلقى ناچار، سۆيۈنچى بولۇر غەم، ئىش تەتۈر ماڭار» (1984 - بېيىت). «بەگ ئولماق كېرەك تەقۋا، دىلى ئېرىغ، ئېرىغلىق تىلەر دائىم نەسلى ئېرىغ» (1985 - بېيىت). «بېسىقلىق، سەۋرلىك بەگنىڭ كۆرگۈدۈر، بۇ بەگلىك ئىشىغا ئۇ چۇلۇر بولۇر» (1988 - بېيىت). «بەگلەر كۆپ ئۇياتچان سەرخىل بولغۇلۇق، ئۇياتچان قىلىقى كېمەيمەس تولۇق» (2005 - بېيىت). «ئەگەر بولسا بەگلەر يامان دىللىق ئۇ، ئېرۇر پايىدىسىز خەلققە قولۇڭنى يۇ» (2011 - بېيىت). «گۈزەل بولمىسا بەگدە خۇي سۆز ۋە تىل، ئۇ ئەلدە تۇرالمى، قاچار بەخت بىل» (2012 - بېيىت). «سۆزى چىن بولسا بەگنىڭ خۇلقى گۈزەل، ئىشەنگەي ياخشى كۈن كۆرۈپ ئاڭا ئەل» (2038 - بېيىت). «يانا بەگ كىچىك دىل، سېخى بولغۇلۇق، بۇنىڭ بىرلە قىلىقىن بېسىق تۇتقۇلۇق» (2049 - بېيىت). «دېمەك، بەگ خۇلقى ساپ توغرا بولغۇلۇق، بولۇر ئەلگە بەگنىڭ خۇلقى يول يورۇق» (2110 - بېيىت). «بېگى ياخشى بولسا، دۇرۇس ھەرىكىتى، تېخىمۇ قىلۇر ياخشى ھەرىكەت قولى» (2114 - بېيىت). «تەكەببۇر بولۇش بەگكە لايىق ئەمەس، تەكەببۇرلۇق بۇزار دۇرۇس يولى، بەس» (2115 - بېيىت). «سائادەت بىلەن بولدى بەگلەر ئۇلۇغ، ئېلىشقا نەسب دىل، كىچىك تۇتقۇلۇق» (2116 - بېيىت). «يوغانلىق قىلىپ بەگ، چوڭ تۇتسا كۆڭۈل، مۇقەررەر كۆرۈر ئۇ خارلىق ئەي ئوغۇل» (2118 - بېيىت). «مۇلايىم ۋە كەمتەر كېزەكتۈر بۇ خان، ئۇ خىلدا ئەمەسكەن، قاچ ئۇندىن ھامان» (2121 - بېيىت). «كېرەك بەگكە شۇنداق پەزىلەت، بىلىك» (2165- بېيىت). بۇ بېيىتلاردا ئالىم بەگلەرنىڭ كۆڭلى تۈز، خۇلقى ئۇز، ئەل سۆيەر، ئۇياتچان، مۇلايىم، ئېغىر بېسىق، سەۋرچان، سۆزى ئىشەنچلىك، كىچىك پېئىل، سېخى، كەمتەر بولۇشتەك ئەدەب-ئەخلاق شەرتلىرىنى ھازىرلىشى لازىملىقىنى، بۇنىڭ خانلىق ئىشلىرىغا زور

«كۆتۈرمە، بېيىتما، يامان ئۆكتەمنى، زەھەر قىلغاي ساڭا دورا ۋە ئەمنى» (5522 - بېيىت).

ئالىم ئەينى ۋاقىتتىكى فېئودال تەبىقە تۈزۈمىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن بەگنىڭ ئەۋلادى بەگ بولىدۇ دېگەن قاراشتىن ھالقىپ كېتەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ياراملىقلارنى تاللاپ ئىشقا قويۇش مەسلىسىدە خان نەسەبىدىن بولغانلار ئىچىدىمۇ ياراملىق ۋە يارامسىزلارنىڭ بارلىقىنى، چوقۇم ياراملىقلارنى تاللاپ ئىشقا قويۇشنى ئالاھىدە تەكىتلەپ مۇنداق دەيدۇ: «قەيەردە يۈرسەڭ يۈر، لېكىن، ياخشى بول، نەسەبكە ئەمەس، بۇل ياخشىغا كۆڭۈل» (3507 - بېيىت).

«سۈرۈشتۈرمە ئىچ ھەم تېشى، ئەسلىنى، ناچار سۆزلىسە گەر سۈرۈشتۈر ئۇنى» (4340 - بېيىت). «ئەگەر كىرسە خىزمەتچى توپ - توپ بولۇپ، ياراملىق يارامسىزنى تۇرسۇن كۆرۈپ» (2539 - بېيىت). «گەر پايدا بەرسە قۇل ئوغۇلدىن يېقىن، پايدىسىز ئوغۇل ياۋ، سەن قاچ ئۇنىڭدىن» (3003 - بېيىت).

5) دۆلەت ئاپپاراتلىرىنى ئىسلاھ قىلىش

توغرىسىدىكى ئىدىيەسى

«قۇتادغۇ بىلىك» داستانىدا ئىلگىرى سۈرۈلگەن مەركىزىي ئىدىيە - ھاكىمىيەتنى قانداق تۇتۇش ۋە دۆلەتنى قانداق باشقۇرۇش مەسلىسى بولۇپ، ئاپتور داستاندا مۇشۇ مەركىزىي ئىدىيەنى چۆرىدىگەن ھالدا، ئادىل ۋە توغرا قانۇن، سىياسەت ۋە ئەخلاق ئۆلچەملىرىنى تۇرغۇزۇپ دۆلەت ھاكىمىيىتىنى ئىدارە قىلىش، جەمئىيەتتىكى فېئودال مۇناسىۋەتلەرنى ئىسلاھ قىلىش^[10] نى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

ئىسلاھات جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى. ئالىم «قۇتادغۇ بىلىك» تە دۆلەت ئاپپاراتلىرىنى، كونا قائىدە - تۈزۈملەرنى، كونا ئۆرپ - ئادەتلەرنى ۋە قانۇندىكى يوقۇقلارنى ئىسلاھ قىلىش ئارقىلىق ئەلنى ياخشى ئىدارە قىلىش، خەلقنى بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۈرۈشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ بۇ ئىدىيەسى ئىسلاھات كۈنىسى چوڭقۇرلىشىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە دۆلەت ئاپپاراتلىرىنى ئىسلاھ قىلىش، قانۇن - تۈزۈمنى ئۈزۈكسىز مۇكەممەللەشتۈرۈشنى مۇھىم قىممەتكە ئىگە.

ئىدىيەسىدىكى يەنە بىر مۇھىم مەزمۇن. «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، بىر دۆلەتنىڭ روناق تېپىشى ياكى مۇنقەرز بولۇشى دۆلەت ئورگانلىرىدىكى خادىملارنىڭ ياخشى، ياراملىق كىشىلەردىن تەيىنلەنگەنلىكى ياكى يارامسىز، يامان كىشىلەرنىڭ ھوقۇق ئىگىلىۋالغانلىقى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ياخشى، ياراملىق كىشىلەر جاھاننى ياخشى سورايدۇ. ئەكسىچە ياخشى، ياراملىق كىشىلەرنى قولدىن بېرىپ قويغانلار جاھاندىن مەھرۇم قالىدۇ. شۇڭلاشقا، ھۆكۈمرانلار ئۇزاققىچە ھاكىمىيەت تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۆزلىرى ياخشى ۋە ياراملىق كىشىلەردىن بولۇشى، ئاندىن كېيىن ياخشىلار بىلەن يامانلارنى، ياراملىقلار بىلەن يارامسىزلارنى ئايرىپ چىقىپ، خىللانغان ۋە ياراملىق خادىملارنى ئۆزىنىڭ ئەتراپىغا توپلىشى، ۋەزىپىگە تەيىنلەپ، ئەزىزلەپ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشى، يامان ۋە يارامسىزلاردىن ئۆزىنى يىراق تۇتۇشى، ئۇلاردىن ھەزەر ئەيلىشى، ئۇلارنى ئەلدىن يىراق قىلىشى كېرەك»^[9].

ئالىمنىڭ بۇ قارشىلىرى تۆۋەندىكى بېيىتلاردا نۇقتىلىق ئىپادىلىنىدۇ: «ياراملىق، يارامسىزنى ئايرىپ كۆرۈپ، كېرەكلىك، كېرەكسىزنى ئوبدان تۇنۇپ» (328 - بېيىت). «راسا تاسقىسا چىڭ، ئېنىق تاللىسا، پۈتۈن ئىشقا ئۆتكۈر نەزەر تاشلىسا» (329 - بېيىت). «شۇ چاغدا بولۇر ئىش پۈتۈن ۋە پىششىق، بىلىملىك كىشى يەر ئېشىنى پىششىق» (330 - بېيىت). «بىلىملىك ئىشلىسۇن بۇ بەگلەر ئىشى، ھېچ ئىشقا يارماس بىلىمىز كىشى» (2449 - بېيىت). «ئۆز نەپسىنى دېگەنلەر ئۆز نەپسىنى دەپ، ياراملىقنى يارامسىز دەيدۇ كۈچەپ» (3494 - بېيىت). «ياراملىق يارامسىزنى قىلىپ پەرق ئۇرار، تۇتار پاك - پاكىزە يولنىلا شۇلار» (4343 - بېيىت). «ئەقىللىك كىم بولسا شۇنى تۇت يېقىن، بىلىملىك سۆزىنى تۇت، ئادا قىل ھەققىن» (5229 - بېيىت). «پۈتۈن چىن، دۇرۇس، ياخشى نام كىشىلەر، ئۆزۈڭگە يېقىن تۇت ئاڭا ئىشىنى بەر» (5230 - بېيىت). «بىلىملىك، ئەقىللىك بولسا پاك يۈرەك، بېرىپ مال قەدىرلەپ ئاۋايلاش كېرەك» (5320 - بېيىت). «ئۇ زالىم يامان بولسا كۆتۈرمە ئۇنى، نويۇز بەرمە ئەلدە ئىگىرتار سېنى» (5521 - بېيىت).

يۇقىرىقى بېيىتلاردا ئالىم خاقان بىلەن پۇقرالار مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاشتا پۇقرالارنىڭ تۇرمۇشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈشنى، پۇقرالارنىڭ يېمەك - ئىچمەك مەسلىسىنى ھەر دائىم ياخشى قىلىشنى، ئاۋامنىڭ خۇلق - مىجەزىگە ھۆرمەت قىلىشنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن. 4331، 4332، 4334، 4335 - بېيىتلاردا خاقاننىڭ پۇقرالارنىڭ سۆزىنى كۆپرەك ئاڭلىشىنى، كۆپ سۆزلىمەسلىكىنى، تولا سۆزلىگەن خاقاننىڭ قەدىر - قىممىتى ۋە ئىززەت - ھۆرمىتى بولمايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. ئالىم «قۇتادغۇ بىلىكنىڭ 49 - بابىدىن 61 - بابىغىچە خاقاننىڭ ئاۋام خەلق، پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى، ئالىملار، تېۋىپلار، ئەپسۇنچىلار، چۈش ئۈرۈگۈچىلەر، مۇنەججىملەر، شائىرلار، دېھقانلار، سودىگەرلەر، چارۋىچىلار، قول ھۈنەرۋەنلەر ۋە پېقىرلار بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش لازىملىقى ئۈستىدە مەخسۇس توختالغان.

6) خاقان بىلەن پۇقرالار مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاش توغرىسىدىكى ئىدىيەسى «ئۇ جەمئىيەتتىكى ھەر خىل تەبىقە - قاتلاملارغا مەنسۇپ كىشىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى بەلگىلىك بىر تەرتىپكە سېلىپ، خاقان بىلەن پۇقرالار مۇناسىۋىتىنى ھەقىقىي ياخشىلاپ، خاتىرجەم جەمئىيەت قۇرۇش، خانىدانلىقنىڭ ئەسلىدىكى سەلتەنىتىنى ساقلاپ قېلىشنى ئۈمىد قىلىدۇ»^[11]. «ئاۋامنىڭ مىجەزى تامامەن بۆلەك، بىلىم، ئەقلى، خۇيى ئېرۇر ئۆزىدەك» (4320 - بېيىت). «ۋە لېكىن بولۇنماس ئۇلار سىز ھېچ ئىش، سۆزۈڭ ياخشى بولسۇن، تۇتما ئۇنى ئەش» (4322 - بېيىت). «يولىدىن ئاداشماي سىناپ يۈرگەن ئەر، ئاۋام خەلق ئۈچۈن ئىشىت نېمە دەر» (4326 - بېيىت). «ئاۋامنىڭ غېمى - قايغۇسىدۇر قېرىن، ئۇنىڭكىم ھەرىكىتى شۇ بىر گال ئۈچۈن» (1327 - بېيىت). «ئۇلارغا يەنىلا قوشۇل ئى قاياش، بېرىپ تۇر ئۇلارغا يېمەك - ئىچمەك ئاش» (4330 - بېيىت).

2. دۆلەتنى ئادالەتلىك قانۇن بىلەن باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ئىدىيەسى

بېيىت). «ھوشيارلىق ۋە قانۇن ئەلگە باغ ئاچقۇچ»، «قانۇننى ياخشى تۈز، ئادىل قانۇن كۆككە تۈۋرۈك بولىدۇ. بۇزۇلسا ئۇ قانۇن ئاسمان يىقىلىدۇ» (1460 - بېيىت). «يوق ئەرسە قانۇنلۇق بەگلەر مۇبادا، يەتتە قات ئاسماننى بۇزاتتى خۇدا» (3464 - بېيىت). «يامان تۈزمە قانۇننى بەك ياخشى تۈز، كۈنۈڭ ياخشى بولغاي ھەم بەختىڭمۇ ئۇز» (1456 - بېيىت). «قانۇن يامان بولسا ئۆزۈڭ تىرىك ئۆلسەن، ھاكىملىقمۇ قولۇڭدىن كېتىدۇ» (1458-1459 - بېيىتلار). «ياخشى قانۇن تۈزسەڭ ئەبەدىلىك بەد شۆھرەت تاپسەن» (1461 - بېيىت). بۇ بېيىتلاردا ئادىل قانۇن تۈزۈشنىڭ دۆلەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئاساسى، ئۇلى ئىكەنلىكى، ياخشى قانۇن تۈزىشىگە نەدە دۆلەتنىڭ ھامان گۇمزان بولىدىغانلىقى، ياخشى قانۇن تۈزۈلسە خەلق ئىناق، بەختلىك، تىنچ تۇرمۇش كەچۈرەلەيدىغانلىقى دەلىللەنگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش، قانۇننى ياخشى تۈزۈش، قانۇننىڭ ئالدىدا ھەممە ئادەمنىڭ باپ باراۋەرلىكى، قانۇن بويىچە ئىش كۆرۈش، قانۇننى ئىجرا قىلىشتا قاتتىق بولۇش، قانۇننىڭ ئىجرائىسىنى سىناپ تۇرۇش توغرىسىدا ئىنتايىن مۇبەسسەل بايانلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىشنىڭ ئەلنى ئىدارە قىلىشتىكى ئەڭ مۇھىم ۋاسىتە ۋە ئۇسۇل ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر شەرھىلىگەن. ئالىمنىڭ قانۇن ئىدىيەسى توغرىسىدا كۆپلىگەن ئىلمىي تەتقىقاتلار قىلىنىپ، ئىلمىي ماقالىلەر ۋە مەخسۇس ئەسەرلەر ئېلان قىلىندى. مەن بۇ يەردە سىياسىي ئىدىيە نۇقتىسىدىن ئالىمنىڭ دۆلەتنى ئادالەتلىك قانۇن بىلەن باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ئىدىيەسىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپكە يىغىنچاقلىماقچىمەن:

1) ئادىل قانۇن تۈزۈش توغرىسىدىكى ئىدىيەسى

«خەلققە قانۇندىن ئۇلۇش بەرمىسە، خەلققە زۇلۇم ئوتىنى چاچسا، بەگنىڭ ئۇلى نابۇت بولىدۇ» (2137 -

2) ھەممە ئادەمنىڭ قانۇن ئالدىدا باپ - باراۋەرلىكى توغرىسىدىكى ئىدىيەسى «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئالدىدا ھەممە

بېيىتلاردا يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇنى ئىجرا قىلىشتا ئادىل بولۇشنى، كىشىلەرنى يوقىرى تەبىقە، تۆۋەن تەبىقە، باي-كەمبەغەل دەپ ئايرىماي، باپباراۋەر مۇئامىلە قىلىشنى، قانۇنى كەسكىن، قاتتىق ئىجرا قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

3) پادىشاھ ۋە پۇقرالارنىڭ مەجبۇرىيىتى

توغرىسىدىكى ئىدىيەسى

«يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈم ئىدىيەسىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، پادىشاھنىڭ پۇقراغا ئۈچ مەجبۇرىيىتى بولۇشنى، پۇقرانىڭ پادىشاھقا ئۈچ مەجبۇرىيىتى بولۇشنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭچە كۈمۈش پۇلنىڭ ساپلىقى، باھانىڭ مۇقىملىقى، ئادىل قانۇن بىلەن باشقۇرۇپ، خەلق بېشىدىن زۇلۇمنى خالاس قىلىش، يوللارنى بىخەتەر قىلىپ، خەلقنى ئوغرى-قاراقچىدىن خاتىرجەم قىلىش پادىشاھنىڭ ئۈچ مەجبۇرىيىتى ئىدى. ئۇ ئەمىر-پەرمانغا بويسۇنماق، باج-سېلىقلارنى ۋاقتىدا خەزىنىگە تاپشۇرماق، ۋەتەننى قوغداش لازىم بولغاندا، ھەربىي سەپكە قاتناشماقنى پۇقرانىڭ ئۈچ ئاساسىي مەجبۇرىيىتى دەپ كۆرسەتتى»^[13]. ئالىم پادىشاھ بىلەن پۇقرانىڭ مەجبۇرىيىتىنى ئېنىق ئايرىپ، پادىشاھنىڭ ئەل مەنپەئىتىنى كۆزلەپ، خەلقنى باي قىلىشنى، دۆلەتنى گۈللەندۈرۈشنى، پۇقرالارنىڭ كىيىمى پۈتۈن، قورسىقى توق بولۇشنى، خەلققە زۇلۇم سالماسلىقىنى، دۆلەتنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىشنى، پۇقرالارنىڭ دۆلەتنىڭ قانۇن، ئەمىر-پەرمانلىرىغا ياخشى بويسۇنۇشنى، باج تاپشۇرۇشنى ئۆزىنىڭ بۇرچى دەپ بىلىشنى ئالاھىدە تەكىتلىگەن. ئۇنىڭ بۇ ئىدىيەسى ئەسەرنىڭ 1039-، 3113-، 5355-، 5242-، 5243-، 848-، 3911-، 6298-، 5574-، 5575-، 5576-، 5577-، 5579-، 5580-، 5581-، 5582-، 5584- بېيىتلىرىدا نۇقتىلىق ئىپادىلەندۈرۈلگەن.

ئادەمنىڭ باراۋەرلىكى توغرىسىدىكى ئىدىيەسىنىڭ ھوقۇقشۇناسلىق ئىلمىدىكى غايەت زور تۆھپىسى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش لازىم. بۇ خىل قاراش 18- ئەسىر فىرانسۇز بۇرژۇئا ئىنقىلابى دەۋرىدىكى «كىشىلىك ھوقۇق خىتابنامىسى» دا ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇنىڭدىن نەچچە ئەسىر ئىلگىرى بۇ خىل قانۇنشۇناسلىق ئىدىيەسىنى تەشەببۇس قىلغان»^[12]. قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باپباراۋەر بولۇش يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنشۇناسلىق تەلىماتىنىڭ جېنى، ئۇنىڭ بۇ ئىدىيەسىنى تۆۋەندىكى بايانلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ: «مەيلى ئوغلۇم بولسۇن، ياكى يېقىنىم، تونۇشۇم بولسۇن، ياكى ئۆتكۈنچى مېھمان بولسۇن» (817-بېيىت) «قانۇن ئالدىدا ھەر ئىككىلىمىز مەن ئۈچۈن بىردەك، ھۆكۈم قىلغاندا (ھېچبىرى) مەندە پەرق تاپالمايدۇ» (818-بېيىت). بۇ بېيىتلاردا يۈسۈپ خاس ھاجىپ نەسەب قارىشى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ئىجتىمائىي تارىخىي شارائىتتا «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باپباراۋەر» دېگەن پىرىنسىپنى ياۋروپالىقلاردىن 700 يىل ئىلگىرى ئوتتۇرىغا قويغان. «مەن ئىشلارنى تۇغرىلىق بىلەن ھەل قىلىمەن، كىشىلەرنى بەگ تائىپىسىدىن، قۇل تائىپىسىدىن دەپ ئايرىمايمەن» (809-بېيىت)، «مەن ئىشلارنى پىچاق تەك كېسىمەن، پىچىمەن، دەۋا قىلغۇچىلارنىڭ (ئىشىنى) ئۇزارتمايمەن» (811-بېيىت)، «مېنىڭمۇ قانۇنىيىتىم شۇنداق، ئادىتىم ۋە سۆزلىرىم بارچە خەلق ئۈچۈن بىردەكتۇر» (812-بەت)، «مېنىڭمۇ ئادىتىم شۇنداق، مەندىن ھەممىگە باراۋەر ئۆلۈش تېگىدۇ» (832-بېيىت)، «پۈتۈن خەلق ئۈچۈن سەن بولۇپ مېھرىبان، كىچىك-چوڭغا ئادىل ھۆكۈم قىل ھەر ئان» (5197-بېيىت)، «پېقىر، تۇل، يېتىمنى قوغدا ئامان، شۇ چاغدا بولۇر چىن قانۇن نامايان» (5302-بېيىت)، «جاھاندا بولۇر كەن قانۇن ۋە نىزام، بەلگىسى كىشىگە كىشىلىك تامام» (5765-بېيىت). بۇ

3. ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈم توغرىسىدىكى ئىدىيەسى

نەتىجىسى ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈمنىڭ ئورنىتىلىشى بولدى. لوڭ، مونتبېسكىۋ قاتارلىق

17-ئەسىردىكى ئەنگىلىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابى ھارپىسىدا مول سىياسىي ئىدىيەلەر ۋە ئىنقىلابنىڭ

ئادالەتلىك پادىشاھ، ئادالەتلىك قانۇن بىلەن باشقۇرىدىغان ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈمگە ئۆزگەرتىشنى تەشەببۇس قىلدى»^[14]. گەرچە يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھوقۇق ئايرىشنى، ھوقۇق بىلەن ھوقۇقنى چەكلەشنى ئوتتۇرىغا قويىمىغان بولسىمۇ، لېكىن، لوك ۋە مونتېسكيۇدىن 700 يىل بۇرۇن، ئاساسىي قانۇنلۇق پادىشاھلىق تۈزۈم ئورنىتىشنى ئوتتۇرىغا قويغان.

سىياسىي مۇتەپەككۇرلار كىشىلەرنىڭ ھاياتلىق، ئەركىنلىك، مال-مۈلۈك ھوقۇقىغا بولغان ئەڭ چوڭ دەخلى-تەرۈزىنىڭ مۇستەبىت ھۆكۈمەتتىن كېلىدىغانلىقىنى، شوڭا، ھوقۇق بىلەن ھوقۇقنى چەكلەيدىغان ئاساسىي قانۇنلۇق تۈزۈم ئورنۇتۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ھالبۇكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ «ئۇرۇقداشلىق ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىنىڭ پاترىئارخاللىق ۋە ئېنارخىيەلىك ھاكىمىيەت شەكلى بىلەن ھاكىمۇتلەق پادىشاھلىق ھاكىمىيەت شەكلىنى

4. سىنىپىي تەبىقىلەر توغرىسىدىكى ئىدىيەسى

ھۈنەرۋەنلەر، دېھقانلار دېگەن كەسىپى تەبىقىلەرگە ئايرىپ چىققان، بۇلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ئالىم خاقان، ۋەزىرلەر، بەگلەر، قوماندانلار، ھەر تۈرلۈك ئەمەلدارلار ۋە دىنىي يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنى ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچىلار، كەڭ ئاۋام خەلق ۋە قۇللارنى ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلارغا ئايرىدۇ. ئالىم، تېۋىپ، شائىر، مۇنەججىملەر ۋە رەمباللارنى ئادەتتىكى پۇقرادىن ئۈستۈن تۇرىدىغان، ئەمما، بەگلەرگە قۇل بولىدىغانلار دەپ كۆرسىتىدۇ. «ئىككى خىل ئېرۇر بۇ خىزمەت قىلغۇچى، بىرى قۇل، بىرى ھۆر، ئۈمىد كۈتكۈچى» (2987-بېيىت)، «بۇ قۇل ئۆزى ئەركىن خىزمەتچىدۇر، گەر ئۇ خىزمەت قىلمىسا بەگدىن تاياق يەر» (2988-بېيىت)، «ئازاد ھۆر كىشىنى قىلما قۇلغا تەڭ، ئازادنى-ئازاد، قۇلنى-قۇل تۇت ئۆزۈڭ» (2991-بېيىت). بۇ بېيىتلاردا ئالىم قۇللارنىڭ جەمئىيەتنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدا تۇرىدىغانلىقىنى، قۇللارنىڭ چوقۇم بەگ ئۈچۈن ياخشى خىزمەت قىلىشى لازىملىقىنى، قۇللارنى ھەرگىزمۇ ئازاد-ھۆر كىشىگە تەڭ قىلماسلىقىنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ، ئۆزىنىڭ سىنىپىي چەكلىمىدىن خالىي بولالمىغانلىقىنى ئىپادىلىگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ فېئودال تەپرىقچىلىك ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلىگەن ئەينى تارىخىي شارائىتتا سىنىپىي چەكلىمىلىكتىن خالىي بولالمىغان ھالدا سىنىپىي تەبىقىلەرنى ئايرىپ چىققان. «ئېرۇر نەچچە خىل مەملىكەت خەلقى ئول، كېرەكتۈر پەرق ئېتىش، تا يۇرۇغاي يول» (5550-بېيىت)، «ئۇلاردىن بىرى بىلگە-ئالىم تۇرۇر» (5551-بېيىت)، «بۇلاردىن كېيىن مۇتۇسۇبۇلار ئېرۇر» (5555-بېيىت)، «يانا بىر گۇروھ ئۇ خىزمەتچىلەردۇر» (5557-بېيىت)، «بۇلاردىن كېلۇر سۇڭ ئاۋام-خەلق قارا» (5559-بېيىت)، «بۇلار ئۈچ گۇرۇھتۇر پەرق ئەتسەڭ بولۇر» (5560-بېيىت)، «بۇ ئۈچىنىڭ بىرى كىم ئۇ بايلار ئېرۇر» (5561-بېيىت)، «كېلۇر ئۇلاردىن سۇڭ ئورتا كىشى» (5562-بېيىت)، «كىلۇر ئۇندىن كېيىن خەلق يوقسۇللىرى» (5563-بېيىت). بۇ بېيىتلاردا ئالىم قاراخانىيلار تەۋەسىدىكى كىشىلەرنى خاقان، بەگ، دۆلەت خىزمەتچىلىرى، ئالىم، بايلار، ئوتتۇرا ھاللار ۋە يوقسۇللار دەپ ئوخشاش بولمىغان تەبىقىلەرگە ئايرىپ، ئۇلارغا پادىشاھنىڭ قانداق مۇئامىلە قىلىشى ۋە قانداق پايدىلىنىشى لازىملىقىنى ئۇقتۇرغان. شۇنىڭدەك، ئۇلارنى يەنە 5589، 5590، 5591-بېيىتلاردا سودىگەرلەر،

5. غايىۋى جەمئىيەت قۇرۇش توغرىسىدىكى ئىدىيەسى

غايىۋى جەمئىيەت قۇرۇش توغرىسىدا ئىزدەنگەن. «خەلق باي، ئەمەلدارلار ئەل مەنپەئىتىنى كۆزلەيدىغان كۈچلۈك دۆلەت قۇرۇش يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى غايىۋى دۆلەتنىڭ ئۈچ ئاساسىي

غايىۋى جەمئىيەت قۇرۇش تارىختىن بۇيان مۇتەپەككۇرلار ئىزدىنىپ كەلگەن مۇھىم تېمىلارنىڭ بىرى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ فېئودال مۇستەبىت تۈزۈم ئۈستۈنلۈكىنى ئىگىلىگەن ئەينى تارىخىي دەۋردە

غايىۋى جەمئىيەت قۇرۇشنىڭ مەنبەسى ئاساسى دەپ قارىدى. «قۇتادغۇ بىلىك» ھەقىقەتەن «شەرق غايىۋى دۆلەت» مودېلىنى تىكلەنگەن دەستۇردۇر»^[16].

6. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ سىياسىي ئىدىيەسىدىكى يېتەرسىزلىكلەر

ئىدىئاللىق ۋە مېتافىزىكىدىن پۈتۈنلەي خالىي بولالمىغان»^[18].

ئىككىنچى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ خانلىقتىكى نەپسانىيەتچىلىك، چىرىكلىك، پارخورلۇق ئىللەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سەۋەبلەر ئۈستىدە توختىلىدۇ، پادىشاھلارنى ئەدەب-ئەخلاقتىن بولۇشقا، ئاچكۆز بولماسلىققا تەنبەھەنەسەھەت قىلىدۇ، لېكىن، بۇ خىل ئىللەتلەرنى تۈگىتىشنىڭ يوللىرى ئۈستىدە كەسكىن تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويالمايدۇ.

ئۈچىنچى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيەسى بەزى چەكلىمىلەردىن خالىي بولالمىغان. «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيەسى ئىسلام دىنىنىڭ قاراشلىرى بىلەن مەھكەم يۇغۇرۇلغان، شۇڭا، ئۇ قانۇن كاتېگورىيەسىدىكى ھەر بىر مەسىلىنى شەرھىلىگەندە تەقدىر-ئىلاھىيەتچىلىكتىن ئىبارەت، تېئولوگىيەلىك قاراشلاردىن چەتنەپ كېتەلمەيدۇ»^[19].

تۆتىنچى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ غايىۋى دۆلەت توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرى خىيالىيلىقتىن خالىي بولالمىغان. «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ غايىۋى دۆلەت توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرى تارىختا ئىلغار رول ئوينىغان. لېكىن، ئۇنىڭ غايىۋى دۆلىتى پادىشاھلىق تۈزۈم دائىرىسىدىن پۈتۈنلەي ھالقىپ كېتەلمىگەن، بۇ غايىۋى دۆلەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ماددىي كۈچى، زۆرۈر ۋاسىتىسىنى ئوتتۇرىغا قويالمايدۇ. مەنبەسى كۈچى ۋە شەخسلەرگە تايىنىش بىلەن مەسىلىنى ھەل قىلغىلى بولىدۇ دەپ قارىغان»^[20]. «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ سىياسىي-ئىجتىمائىي قاراشلىرى قىسمەنلىك جەھەتتىن مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتكەندى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇغرا قاراخان تەرىپىدىن مۇتەپەككۈر خاس ھاجىپلىق مەرتىۋىسىگە كۆتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن مۇئەييەن ئىقتىسادىي ۋە مەنبەسى يۈكسىلىشىلەر مەيدانغا

بەلگىسى»^[15]، ئالىم ياخشى قانۇن تۈزۈشنى غايىۋى دۆلەت قۇرۇشنىڭ سىياسىي كاپالىتى، خەلقنى باي، بەختلىك تۇرمۇشقا ئېرىشتۈرۈشنى غايىۋى جەمئىيەت قۇرۇشنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى، بىلىم ۋە ئەقىلى

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ سىياسىي ئىدىيەسى پەلسەپىۋى نۇقتىدىن بايان قىلىنغان ھەمدە ئۆز دەۋرىدىكى دۆلەت ئەربابلىرى ۋە كېيىنكى ئۇيغۇر پەيلاسوپلىرىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ سىياسىي ئىدىيەسىدىكى يېتەرسىزلىكلەرنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمايدۇ.

بىرىنچى، «سىنىپى ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ ماھىيىتىنى بىلەلمىگەن، سىنىپىي چېگرالارنى مەڭگۈلۈك دەپ قارىغان. كېلىپ چىقىش نەسەب (ئېسىللىق) نى ئېتىراپ قىلغان، تۆۋەن تەبىقىلەرنى «قارا بودۇن» دېگەن»^[17]. بۇ ئىدىيە تۆۋەندىكى بېيىتلاردا نۇقتىلىق ئەكىس ئەتكەن. «ئۇغۇلۇر بۇ بەگ ئانىدىن بەگ بولۇپ، بىلۇر ياخشى ئىشنى كۆرۈپ، ئۆگۈنۈپ» (1932-بېيىت)، «بۇ بەگلىك ئىشى بولدى بەگلىك ئىشى، بىلۇر بەگلىك ئىشنى بەگلىك كىشى» (1936-بېيىت)، «ئاتا بولسا بەگ، ئۇغۇلۇر ئوغلى بەگ، ئوغۇلمۇ بولۇر بەگ ئاتالىرىدەك» (1950-بېيىت)، «ئاۋام خۇلقى بەگلىككە لايىق ئەمەس، ئەگەر يۇقسا بەگكە، كېتەر قەدرى بەس» (2079-بېيىت)، «قۇل رەڭگى قارادۇر، بەگلىك بولۇر ئاق، قارا-ئاق شۇ خىلدا ئايرىلغانغا باق» (2080-بېيىت)، «ئازاد-ھۆر كىشىلەر ياخشىلىق قۇلى، بۇلارغا ئېچىپ بەر ياخشىلىق يولى» (2990-بېيىت)، «ئازاد-ھۆر كىشىنى قىلما قۇلغا تەڭ، ئازادنى ئازاد قۇلنى قۇل تۇت ئۆزۈڭ» (2991-بېيىت). «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قىممەت قارىشى دەۋر چەكلىمىسى ۋە سىنىپىي چەكلىمىلەردىن خالىي بولالمىغان، ئۇنىڭ قىممەت قارىشى ئۇششاق ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنى ئاساس قىلغان، ئۇ ئۆزىنىڭ جەمئىيەتنى ئۆزگەرتىش لايىھەسىنى قەھرىمان، ئالىم ۋە كاتىپ قاتارلىقلارغا تايىنىپ، بولۇپمۇ خاننىڭ ياخشى قانۇننى يولغا قويۇشىغا تايىنىپ ئەمەلگە ئاشۇرماقچى بولغان.

1005-5878 (2011) 04-027-06

ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغان 30 نەچچە يىلدىن بۇيانقى

ئۇيغۇر ئاساسىي مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدە *

— قەشقەر، خوتەن رايونلىرىنى تەكشۈرۈش نەتىجىسى

چىمەن نەجمىدىن

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن بۇيان، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مائارىپ تەرەققىياتىدا غايەت زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. ئاساسىي مائارىپتا زور يۈكسىلىشلەر بارلىققا كەلدى. مائارىپ سېلىنىمىغا كاپالەتلىك قىلىنىپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سەۋىيەسى ئۆستۈرۈلۈپ، قوش تىل ئوقۇتۇشى زور كۈچ بىلەن ئىلگىرى سۈرۈلدى، «ئىلغارلىقتا بەسلىشىش، ئىلغار ئورۇن يارىتىش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، ئوقۇ-ئوقۇتۇش سۈپىتى ئۈزۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. لېكىن، يەرلىكنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى ئاجىز، مائارىپ سېلىنىمى چەكلىك بولغانلىقتىن، ئىقتىسادىي راۋاجلاندىرۇپ، يەرلىك مالىيەنىڭ مائارىپقا بولغان سېلىنىمىنى تەدرىجىي كۆپەيتىش، دۆلەتنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش، مەكتەپ باشقۇرۇش شارائىتىنى ياخشىلاش، ئوتتۇرا-باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى كەمچىل بولۇش، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كەسىپ قۇرۇلمىسى مۇۋاپىق بولماسلىق، ئوتتۇرا-باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئوقۇش ئارىلىقىدا چېكىنىپ كېتىش قاتارلىق مەسىلىلەر تېخى تەل-تۆكۈس ھەل بولغىنى يوق. بۇ مەسىلىلەرنى ئۈنۈملۈك ھەل قىلىشتا، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىگە ئىشتات ئىلتىماس قىلىش، نىشانلىق ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ئېتىبار سىياسىتىنى ئۇزارتىشنى ئىلتىماس قىلىش، بىر تۇتاش ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش پىرىنسىپى بويىچە نىشانلىق تەقسىملەش، باشقۇرۇش ۋە تەشۋىقات سالىمىنى كۈچەيتىش، قانۇن - تۈزۈم قۇرۇلۇشىنى چىڭ تۇتۇش، ئەمگەك قانۇنىغا قاتتىق ئەمەل قىلىپ، بالاكىشىچىلارنى ئىشلىتىش قىلىشىنى قاتتىق توسۇش، دۆلەتنىڭ نامرات ناھىيەلەردىكى ئاز سانلىق مىللەتنىڭ تولۇق ئوتتۇرا مائارىپ باشقۇرۇشى مەجبۇرىي مائارىپ دائىرىسىگە كىرگۈزۈش، نامرات ناھىيەلەردىكى مەكتەپلەرنىڭ نورمال چىقىمىنى ھەل قىلىش، تولۇق ئوتتۇرىغا ئۆزلەپ ئوقۇش نىسبىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش قاتارلىق بىر قاتار تەدبىرلەرنى يولغا قويۇشقا توغرا كېلىدۇ.

摘要: 本文对改革开放 30 年来维吾尔族基础教育发展进行了论述:以“两基”为重点,基础教育得发展,以保证投入为前提,提高教师水平,以大力推进双语教学为发展,切合实际的落实到实处。开展“争先创优”活动,教育教学质量得以加强和提高。存在的问题及建议:地方经济基础薄弱,教育投入有限,发展地方经济,增加地方财政对教育的支出,国家加大扶持力度,改善办学条件;中小学教师严重缺编,教师专业结构不合理,应向自治区党委、人民政府申请教师定向名额、申请延长定向招生的优惠政策、以统招的原则分配定向生;中小学学生流失仍严峻,狠抓法令法规,遵守劳动法,国家对贫困县的少数民族高中阶段应纳入义务教育范畴,解决贫困县学校的正常开支;提高高中升学率。

Abstract: In this paper, the author elaborates on the development of Uyghur basic education since reform and opening up: focusing on the “Two Basics” (to basically popularize nine-year compulsory education throughout the country and eliminate illiteracy among young and

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 4-ئاينىڭ 25-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: چىمەن نەجمىدىن (1958-يىلى 11-ئايدا تۇغۇلغان). پىروفېسسور، شىنجاڭ ھازىرقى ۋە يېقىنقى زامان تارىخى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

middle-aged people by the end of this century.) to ensure the development of basic education; ensuring the investments as a precondition to improve the level of teachers; promoting bilingual teaching; carrying out the " first to excellence " activities through which the quality of teaching can be strengthened and enhanced. Existing problems and suggestions: Since the region with a weak economic foundation, investment in education is limited; the development of regional economy, increase regional fiscal expenditure on education, the state has increased support to improve conditions for running a school; teachers in primary and middle schools are severely understaffed, teachers' specialty structure is irrational, the schools should apply teacher orientation quota and an extension of preferential policies to enroll students who are pre-assigned to specific posts or areas and allocate targeted-area students; since the loss of students in primary and middle schools are still grim, the state should take charge of the laws and regulations and compliance with labor law; the high school education of minority students in some poverty-stricken counties should be included in compulsory education; the state should also make every efforts to solve the normal expenditure problems of schools in some poverty-stricken counties and increase high school enrollment rate.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G529

تەھرىردىن: يېقىنقى بىر نەچچە يىلدىن بۇيان، ئاپتور قەشقەر، خوتەن قاتارلىق رايونلارغا بېرىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە ئائىت ئەمەلىي تەكشۈرۈشتە بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مائارىپى تۇغرىسىدىمۇ نۇرغۇن ماتېرىياللارنى توپلىدى ۋە بىر قىسىم مۇتەخەسسسلەر بىلەن بىكىر ئالماشتۇردى ھەمدە ئاپتونوم رايونلۇق مائارىپ نازارىتىگە بېرىپ بىر قىسىم مۇناسىۋەتلىك ئىستاتىستىكا ماتېرىياللىرىنى كۆرۈپ چىقتى، مۇشۇ ئاساستا، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغان 30 نەچچە يىلدىن بۇيانقى ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ تەرەققىياتىنى بايان قىلىپ، ساقلانغان مەسىلىلەرنى تەھلىل قىلدى. ئۇنىڭغا ئاساسەن ئاپتور قاراتمىلىقى بولغان تەكلىپلەرنى ئوتتۇرىغا قويماقچى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان 60 نەچچە يىلدىن بۇيان، بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەكىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك پارتكوم، خەلق ھۆكۈمەتلىرى ھەمدە مائارىپ تارماقلىرى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيەلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» قاتارلىق قانۇن - پەرمانلارنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىپ، پارتىيەنىڭ مىللىي مائارىپ سىياسىتىنى پائال ئىزچىللاشتۇرۇپ، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى چىقىش قىلىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرىدىغان بىر قاتار فاھجىن - سىياسەتلەرنى تۈزۈپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنى تىرىشىپ راۋاجلاندۇرۇپ، غايەت زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. دەسلەپكى قەدەمدە يەسلىي مائارىپى، ئاساسىي مائارىپ، كەسپىي تېخنىكا مائارىپى، چوڭلار مائارىپى ۋە ئادەتتىكى ئالىي مائارىپىنى ئۆز ئىچىگە

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، شىنجاڭنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ئىنتايىن ئارقىدا ئىدى. 1949 - يىلى شىنجاڭدا پەقەت بىرلا ئالىي مەكتەپ بار بولۇپ، بۇنىڭدا تولۇق ئوتتۇرا مەدەنىيەت سەۋىيەسىگە ئىگە ئوقۇغۇچىدىن 379 ى ۋە 36 ئوقۇتقۇچى بار ئىدى. ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسپىي مەكتەپتىن 11 ى (ئاساسلىقى تولۇقسىز پېداگوگىكا مەكتىپى) بار ئىدى. مەكتەپلەر ئاساسلىقى دىخۇا شەھىرى (ئۈرۈمچى) گە ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى بىر نەچچە شەھەر ھەمدە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ۋىلايەتلەرگە مەركەزلەشكەن ئىدى. كەڭ دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ تەربىيەلىنىش شارائىتى يوق بولۇپ، ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى ئاران %19.8 ئىدى. مائارىپ خىراجىتى ئىنتايىن قىس، مەكتەپلەرنىڭ ئۇل مۇتەسسەسە ئەسلىھەلىرى ئاددىي ۋە ناچار، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ساۋاتسىزلىق نىسبىتى %90 تىن يۇقىرى ئىدى.

كەسپىي خادىملارنى يېتىشتۈردى. مىللىي مائارىپ ئىشلىرىنىڭ ئۇچقاندەك راۋاجلىنىشى شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن مۇستەھكەم ئاساس سالدى.

ئالغان ئاز سانلىق مىللەت مائارىپ سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرۈپ، ئۇيغۇر مىللىتىنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىدا روشەن يۈكسىلىش ۋەزىيىتىنى يارىتىپ، مىليونلىغان ھەر ساھە، ھەر كەسىپتىكى

1. قەشقەر، خوتەن رايونىدىكى ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى

تورنىڭ قۇرۇلۇشى غەلبىلىك تاماملاندى.

ئاپتونوم رايونىنىڭ «ئىككى ئاساسەن» خىزمىتىنى باھالاش-مۆلچەرلەش ئۆلچىمىگە ئاساسەن، بۇ ئۆلچەمنى مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى بىلەن ماسلاشتۇرۇپ، ئوتتۇرا-باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ مەكتەپ باشقۇرۇش شارائىتىنى ياخشىلاش، مەكتەپ مۇھىتىنى گۈزەللەشتۈرۈش، ساپا مائارىپى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش، پۈتۈن ۋىلايەت مىقياسىدىكى ئوتتۇرا-باشلانغۇچ مەكتەپ مۇھىتىنى «تۈزلەشتۈرۈش»، يەنى قاتتىقلاشتۇرۇش، يېشىلاشتۇرۇش، گۈزەللەشتۈرۈش، ساپىلاشتۇرۇش خىزمىتىنى ئىشلىدى. نۆۋەتتە خوتەن ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى 2/3 قىسىمدىن ئارتۇق ئوتتۇرا-باشلانغۇچ مەكتەپلەر «تۈزلەشتۈرۈش» تەلپىنىڭ ئۆلچىمىگە يەتتى.

قەشقەر ۋىلايىتى ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارنىڭ بىرى، 10 يىل داۋاملاشقان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مائارىپ ئىشلىرى پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدىكىگە ئوخشاشلا غايەت زور ۋەيرانچىلىقلارغا ئۇچرىغان. 1976-يىلىدا، شىنجاڭنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىدا ياخشى يۈزلىنىش بارلىققا كېلىپ، قەشقەرنىڭ ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپلىرى كۆپىيىپ 175 كە، مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 51 مىڭ 130 گە يەتكەن. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن كېيىن، ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ سانى 236 گە، مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 271 مىڭ 727 گە يەتكەن. 1990-1992-يىللىرى قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ رەھبەرلىرى «ئالتىن ئوموملاشتۇرۇش خىزمىتى» نىڭ ئەمەلىيلىشىشىنى قاتتىق تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇپ، تۆۋەن ئۆلچەمدىكى

(1) «ئىككى ئاساسەن» خىزمىتىنى مۇھىم نۇقتا قىلىپ، ئاساسىي مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇردى. 1981-يىلىدىكى ئىستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، پۈتۈن خوتەن رايونى بويىچە 80 ئوتتۇرا مەكتەپ بار بولۇپ، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 26 مىڭ 44 نەپەر، مەخسۇس تەيىنلەنگەن ئوقۇتقۇچى بىر مىڭ 834 نەپەر، ئوتتۇرا مەكتەپكە كىرىش يېشىغا توشقان ئۆسمۈرلەرنىڭ نىسبىتى %39.9 بولغان. 2005-يىلى 8-ئايغا كەلگەندە، خوتەن ۋىلايىتىدىكى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ سانى بىر مىڭ 26 گە، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر مەكتەپلەرنىڭ سانى 994 كە يېتىپ، ئومۇمىي ساننىڭ %97 تىنى ئىگىلىگەن. مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 1981-يىلىدىكىنىڭ 13.9 ھەسسىسىگە، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 19 مىڭ 699 نەپەرگە يېتىپ، 1981-يىلىدىكىنىڭ 15 ھەسسىسىگە توغرا كەلگەن. پۈتۈن ۋىلايەتتىكى مەكتەپ يېشىغا توشقان ئۆسمۈرلەرنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى %97.8 كە يېتىپ، ئوقۇشتىن توختاپ قېلىش نىسبىتى %3 بولدى. ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى يىلدىن-يىلغا ئېشىپ، ئوتتۇرا مەكتەپ يېشىغا توشقان بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى %63.55، ئوقۇشتىن توختاش نىسبىتى %0.95 بولغان. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن بۇيان، خوتەن ۋىلايىتى ئوتتۇرا دەرىجىلىك مائارىپنى ئىسلاھ قىلىشنى ئاساس قىلغان مائارىپ ئىسلاھاتى قىلىپ، كەسپىي تېخنىكا مائارىپىنى كۈچەپ تەرەققىي قىلدۇرۇپ، جەمئىيەتكە نۇرغۇنلىغان ئىختىساسلىق كەسپىي خادىملارنى يېتىشتۈرۈپ بەردى. 2005-يىلى 10-ئاينىڭ 1-كۈنىدىن بۇرۇن پۈتۈن ۋىلايەت تەۋەسىدىكى يەتتە ناھىيە، بىر شەھەردىكى 755 مەكتەپنىڭ ھازىرقى زامانغا خاس يىراق مۇساپىلىك ئوقۇتۇش مائارىپ

ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتىنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالغان. پۈتۈن ۋىلايەت تەۋەسىدىكى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيەسىدىن باشقا 11 ناھىيە (شەھەر) نىڭ ھەممىسى لايىقەتلىك بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۆلەت مالىيەسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق يەرلىك مالىيەنىڭ ئىقتىسادى جەھەتتىن قوللىشى بىلەن، ئىككى تۈرلۈك چوڭ قۇرۇلۇشنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشنى باشلىغان: بىرى، «بىر بولماسلىق، ئىككى بولۇش قۇرۇلۇشى»، يەنى خەتەرلىك ئۆي بولماسلىق، دەرسخانا بولۇش، دەرسلىكتە ئىشلىتىلىدىغان ئۈستەل-ئورۇندۇقلار بولۇش قۇرۇلۇشى. يەنە بىرى، «8 نى يۈرۈشلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشى»، يەنى بىر مەكتەپ؛ قورشاش تام، دەرۋازا، ھاجەتخانا، تەجرىبىخانا، كۈتۈپخانا، مەيدان، دوختۇرخانا، قايناقسۇخانا قاتارلىقلارنى ھازىرلاش قۇرۇلۇشىنى تاماملاپ، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى ئادەتتىكى ئوتتۇرا- باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ مەكتەپ باشقۇرۇش شارائىتىنى ياخشىلىغان.

(2) سېلىنىمغا كاپالەتلىك قىلىپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرگەن.

مائارىپ — دۆلەتنى پەن-مائارىپ ئارقىلىق گۈللەندۈرۈشنىڭ ئۇلى. مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئۈمىدى ئوقۇتقۇچىلاردا. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈپ، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشنىڭ تۈپ كاپالىتى. بۇ مەسىلىنى ياخشى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئىككى ۋىلايەت تۆۋەندىكى بىر قانچە جەھەتلەردىكى خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن:

بىرىنچى، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى ياخشىلاشنى مەركەز قىلىشتا چىڭ تۇرغان. ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى ئومۇمىي پىلانىنى تۈزۈپ، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىنىڭ نىشانى ۋە يولىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ سان ۋە سۈپەت جەھەتتىكى قۇرۇلۇشىنى تۈزۈملەشتۈرگەن ۋە قېلىپلاشتۇرغان.

ئىككىنچى، مەجبۇرىيەت مائارىپى باسقۇچىدىكى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى قۇرۇلۇشىنى مۇھىم نۇقتا قىلىپ، ئوقۇتقۇچىلارنى مائارىپ نەزىرىيەسى بىلىملىرىنى ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرۇپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ نەزەرىيەنى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈشىگە يېتەكچىلىك قىلغان. ئوقۇتقۇچىلارنى كەسپىي ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرۇپ، ھەر

قايسى كەسپىي پەنلەرنىڭ دەرسلىك مەزمۇنىنى پىششىق ئىگىلىتىپ، مەخسۇس دەرسلىك ھەققىدە تەتقىقات ئۇيۇشتۇرۇپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ھەر قايسى پەن بىلىملىرىنى ئوقۇغۇچىلارغا توغرا يەتكۈزۈشىگە كاپالەتلىك قىلغان.

ئۈچىنچى، ئۆز ئارا تەجرىبە ئالماشتۇرغان. ئوقۇتقۇچىلارنى شۇ جايدا ئۆز ئارا تەجرىبە ئالماشتۇرۇشقا، شىمالىي شىنجاڭ ئوقۇتقۇچىلىرى بىلەن تەجرىبە ئالماشتۇرۇشقا، ھەتتا ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن تەجرىبە ئالماشتۇرۇشقا ئۇيۇشتۇرۇپ، ئوقۇتقۇچىلارنى سەۋىيەسىنى ھەقىقىي تۈردە ئۆستۈرگەن. 2005- يىلى بىرىل ئىچىدىلا، قەشقەر ۋىلايىتى يەكەن ناھىيەسىدىكى 3000دىن كۆپرەك ئوقۇتقۇچىنى تەربىيەلەشكە ئۇيۇشتۇرغان.

(3) قوش تىل ئوقۇتۇشىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، ئەمەلىيلەشتۈرۈشكە بولىدىغانلىقى جاغىچە ئەمەلىيلەشتۈرگەن.

ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ 2- نومۇرلۇق ھۆججىتىنى ئىزچىلاشتۇرۇپ، «قوش تىل» ئوقۇتۇشىنى زور كۈچ بىلەن كېڭەيتىپ، «تۈرگە ئايرىپ يېتەكچىلىك قىلىش، قەدەممۇ قەدەم يولغا قويۇش» پىرىنسىپى بويىچە، ئىككى ۋىلايەتتە «قوش تىل» ئوقۇتۇش خىزمىتىنى زور كۈچ بىلەن كېڭەيتىشكە ئالاقىدار قارارلارنى تۈزۈپ ۋە يولغا قويۇپ، 2012- يىلى ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدىغان «قوش تىل» ئوقۇتۇش ئەندىزىسىنى قەدەممۇ قەدەم ئىزچىلاشتۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئايدىڭلاشتۇرغان.

بىرىنچى، 2005- يىلىدىن باشلاپ، قەشقەر ۋىلايىتىدە 3 مىليون ئوقۇغۇچىنى «قوش تىل» بىلەن ئوقۇتۇش ۋە مىللىي، خەنزۇ مەكتەپلەرنى بىرلەشتۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلەش مۇلاچەرلىنىپ، بىرىنچى يىللىقتىن باشلاپ قوش تىلدا دەرس ئۆتۈش يولغا قويۇلۇپ، دەسلەپكى يىلدىن باشلاپ قوش تىل بويىچە ئوقۇتۇش دائىرىسى كېڭەيتىلگەن. خوتەن ۋىلايىتى ئەسلىدىكى 38 «قوش تىل» سىنىپى ئاساسىدا بۇ سىنىپلارنى 366 گە كۆپەيتىپ، 2004 - يىلىدىكى 164 سىنىپ بىلەن سېلىشتۇرغاندا، بىر ھەسسىگە يېقىن كۆپەيتكەن.

ئىككىنچى، ئەسلىدىكى تەجرىبە سىنىپى ئاساسىدا، تەجرىبە سىنىپلارنىڭ كۆلىمىمۇ

بولۇپ، 2004-يىلىدىكى 179 نەپەرنىڭ 2.4 ھەسسىسىگە توغرا كەلگەن. شىنجاڭ تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپىدىكى ئوقۇغۇچىلار 2004-يىلى 120 نەپەر بولۇپ، 2005-يىلىغا كەلگەندە 341 غا يەتكەن. ئۇنىڭدىن باشقا، خوتەن جېجياڭ ئۆلكىسىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىدىغان بولۇپ، جېجياڭ ئۆلكىسى جىنخۇا شەھىرىدە خوتەن تولۇق ئوتتۇرا سىنىپى تەسىس قىلىپ، 2004-يىلىدىن باشلاپ، ھەر يىلى 2 سىنىپ 80 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغان.

تۆتىنچى، «ئەلا بولۇشقا ئىنتىلگەن ئاساستا ئۈنۈمنى قولغا كەلتۈرۈش» ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇپ، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرگەن ۋە ئۈزۈكسىز تەرەققىياتقا ئېرىشتۈرگەن.

ئىككى ۋىلايەتتىكى مەكتەپلەر پارتىيە ياچېيكا رەھبەرلىرىنىڭ ئاۋانگارتلىق رولىنى جارى قىلدۇرغان، رەھبەرلىك بەنزىسىنىڭ ئۇيۇشۇش كۈچى ۋە جەڭگىۋارلىقى روشەن ئېشىپ، تېخىمۇ مول ئېچىش ۋە يېڭىلىق يارىتىش روھىغا ئىگە بولغان. مەكتەپلەر ئارا ئىلغارلىقنى تالاشش، ئوقۇتقۇچى-ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا ئىلغارلىقنى قولغا كەلتۈرۈش پائالىيىتى ئەۋج ئېلىپ، رىقابەت كۈچى ئۈزۈكسىز ئاشۇرۇلغان.

2. قەشقەر، خوتەن رايونىدىكى ئۇيغۇر مائارىپىدا ساقلانغان مەسىلىلەر ۋە

ئۇنى ھەل قىلىشقا دائىر تەكلىپ - پىكىرلەر

يۈرۈشتۈرۈلۈشى مۇۋاپىق ئەمەس. «بىرنى تاپشۇرۇش»، «ئىككىنى كەچۈرۈم قىلىش» سىياسىتى يولغا قويۇلغاندىن كېيىنمۇ بۇ ئىككى رايوننىڭ ئۇيغۇر مائارىپىدا يەنىلا قىيىنچىلىقلار مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا. يۇقىرىقى مەسىلىلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى سەۋەبلەر ئاساسلىقى مائارىپ سېلىنىمى بىلەن مالىيە كىرىمى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنىڭ گەۋدىلىك بولۇشىدا ئىپادىلىنىدۇ. بۇنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، بىرىنچىدىن، يەرلىكنىڭ ئىقتىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، يەرلىك مالىيەنىڭ مائارىپقا بولغان سېلىنىمىنى تەدرىجى كۆپەيتىش كېرەك. ئىككىنچىدىن، دۆلەتنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشىغا مۇھتاج بولۇپ، دۆلەتنىڭ مەبلەغىنى قولغا كەلتۈرۈپ، مەكتەپ شارائىتىنى ياخشىلاش لازىم.

(2) ئوتتۇرا-باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ئىنتايىن كەمچىل، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كەسىپ

كېڭەيتىلگەن، مەسىلەن؛ قەشقەر ۋىلايىتىدىكى تەجرىبە سىنىپى 2005-يىلىدىكى تۆت «تەجرىبە سىنىپى» ئاساسىدا، 2010-يىلىغا كەلگەندە كۆپىيىپ 24 كە يەتكەن. يەكەن ناھىيەسىدىكى بەشكەنت بازارلىق «قوش تىل» تەجرىبە باشلانغۇچ مەكتىپى شىنجاڭدىكى بىردىنبىر پۈتۈن كۈنلۈك ياتاقلىق تۈزۈمىدىكى «قوش تىل» مەكتىپى بولۇپ، دۆلەتنىڭ «مەجبۇرىيەت مائارىپى قۇرۇلۇشى» تۈرىگە كىرگۈزۈلگەن.

ئۈچىنچى، «ئۆز مەكتىپىدە تەربىيەلەش» نى ئاساس قىلىپ، تۈرلۈك ئۇسۇللاردىن پايدىلىنىپ، ھەرخىل شەكىللەرنى قوللىنىپ، ئوقۇتقۇچىلارنى خەنزۇ تىلى بىلەن تەربىيەلەشنى كۈچەيتكەن. مىللىي ئوتتۇرا-باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى مىللىي ئوقۇتقۇچىلارنىڭ خەنزۇ تىلى سەۋىيەسىنى سىناپ، نەتىجىسىگە، سەۋىيەسىگە ئاساسەن، خەنزۇ مەكتەپلەردە قاتلاملار بويىچە تەربىيەلەپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ خەنزۇ تىلى سەۋىيەسىنىڭ ئۆسۈشىنى ئەمەلىي كاپالەتكە ئىگە قىلغان. 2005-يىلى خوتەن ۋىلايىتىدىن ئىچكىرىدىكى تولۇق ئوتتۇرا سىنىپلىرىغا 437 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان

(1) يەرلىكنىڭ ئىقتىسادىي ئاساسى ئاجىز، مائارىپ سېلىنىمى ئىنتايىن چەكلىك. ناھىيە، يېزىلارنىڭ ئىككى دەرىجىلىك قاتتىق دېتال قۇرۇلۇش سېلىنىمىدا يەنىلا مەسىلە بار. مەسىلەن، مەكتەپلەردىكى خەتەرلىك ئۆيلەرنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى ۋە مەكتەپ ياتىقىنىڭ كەمچىل بولۇشى قاتارلىقلار. ئوتتۇرا-باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان ئەس-ۋاب-ئۈسكۈنىلەر؛ ئېلېكترونلۇق مائارىپ، مۇزىكا، تەنتەربىيە، گۈزەل-سەنئەت، تازىلىق، كۈتۈپخانا ئەسلىھەلىرى قاتارلىقلارغا دائىر ئەسلىھەلەر كەم بولۇش مەسىلىسى ئىنتايىن ئېغىر، بولۇپمۇ كۆپ ساندىكى ئوقۇتۇش ئەسلىھەلىرى ۋە ماتېرىياللىرىنىڭ بەلگىلەنگەن نىشاندىكى ئوقۇتۇش مەزمۇنى بىلەن مۇناسىۋىتى يوق. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تۇرالغۇ مەسىلىسى ياخشى ھەل قىلىنمىغان. تەجرىبە مەكتەپلىرىنىڭ ئۇل-مۇئەسسەسىلىرىنىڭ

قۇرۇلمىسى مۇۋاپىق ئەمەس. 2004 - يىلىدىكى ئىستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، قەشقەر ۋىلايىتىدىكى مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقان ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 468 مىڭ 689 نەپەر بولۇپ، ئۇيغۇر كەسىپى ئوقۇتقۇچى 19 مىڭ 104 نەپەر، ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپتىكى ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 251 مىڭ 995 نەپەر، كەسىپى ئوقۇتقۇچى 11 مىڭ 155 نەپەر بولۇپ، ئوقۇتقۇچى يەنىلا ئىنتايىن كەمچىل. ئىختىساسلىقلارنىڭ كەمچىل بولۇشى قەشقەر، خوتەننىڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تەسىر كۆرسەتمەكتە. ئاپتونوم رايون قەشقەر، خوتەن رايونىنىڭ مائارىپ ساھەسىدىكى ئىختىساسلىقلارنى تولۇقلاش مەسىلىسىدە مالىيە ۋە مائاش تەمىناتى ۋە ھەرخىل تەمىنات جەھەتتە ئېتىبار بېرىش سىياسىتىنى يولغا قويدى، ھەمدە ئالاقىدار قانۇن - نىزاملارنى يولغا قويۇپ، شىنجاڭنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىن ئوقۇتقۇچىلارنى جەلىپ قىلىپ، يەرلىك ئىختىساسلىقلارنى ئىشلىتىش، سەرخىللاشتۇرۇش، تەربىيەلەش جەھەتتە زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەسلىدە بار بولغان ئوقۇتقۇچى، ئىختىساسلىقلار مەنبەسىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، دۆلەت، ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت بىر نىيەتتە ئورتاق ھەمكارلىشىپ، ئوقۇتقۇچى كەمچىل بولۇش مەسىلىسىنى تىرىشىپ ھەل قىلدى.

(3) ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوقۇشتىن چېكىنىش ئەھۋالى يەنىلا ئېغىر، باشقۇرۇش ۋە تەشۋىقات سالمىقىنى كۈچەيتىش كېرەك. 80 - يىللاردىن كېيىن، ئىككى رايوندىكى

پايدىلانمىلار

1. «شىنجاڭ مائارىپ ژۇرنىلى» نىڭ 1998 - يىللىق سانلىرى.
2. «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 2001 - يىلى 7 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىكى سانى، 3 - بەت.
3. «ئۈرۈمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ 2002 - يىلى 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىكى سانى، 2 - بەت.

ئۇيغۇر ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوقۇشتىن چېكىنىش مەسىلىسى (بولۇپمۇ يېزىلاردا) يەنىلا زور مەسىلە سۈپىتىدە ھەل قىلىنىشى كۈتمەكتە. بۇنىڭ سەۋەبى تۆۋەندىكىدەك: ئىشقا ئورۇنلۇشىشنىڭ تەسلىشىشى «ئوقۇغاننىڭ پايدىسى يوق»، «ئوقۇسىمۇ - ئوقۇمىسىمۇ، ياخشى ئوقۇسىمۇ، ناچار ئوقۇسىمۇ ئوخشاش» دېگەن قاراشنىڭ قايتىدىن ياش كۆتۈرۈپ چىقىشىغا شارائىت ھازىرلاپ بەردى. بازار ئىگىلىكىنىڭ زەربىسىدە، «ئوقۇشنى تاشلاپ، سودا قىلىش»، «ئوقۇشنى تاشلاپ، ھۈنەر ئۆگىنىش» ئەھۋالى ئېغىر. ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق، مال باھاسىنىڭ ئۆرلىشى، بولۇپمۇ مەجبۇرىيەت مائارىپى باسقۇچىغا تەۋە بولمىغان باسقۇچتىكى ئوقۇشتىن چېكىنىش ئەھۋالى يەنىلا ئېغىر. بۇ ئەھۋاللارنى كۆزدە تۇتۇپ قانۇن - پەرمانلارنىڭ ئىجرا قىلىنىشىنى چىڭ تۇتۇش، ئەمگەك قانۇنىغا قاتتىق ئەمەل قىلىش، ئۆسمۈرلەرنى ياللاپ ئىشلىتىش قىلمىشىغا قاتتىق زەربە بېرىش، نامرات ناھىيەلەردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تولۇق ئوتتۇرا مائارىپىنى مەجبۇرىيەت مائارىپى دائىرىسىگە كىرگۈزۈش، نامرات ناھىيەلەر مائارىپىنىڭ نورمال چىقىمىغا كاپالەتلىك قىلىش، تولۇق ئوتتۇرىغا ئۆرلەپ ئوقۇش نىسبىتىنى ئۆستۈرۈش، بۇ ئارقىلىق مەكتەپتىن چېكىنىش نىسبىتىنى تۆۋەنلىتىش، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تەربىيەلىنىش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش، چېگرا رايونلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ئومۇميۈزلۈك، ماس قەدەملىك، ئىناق، سىجىل بولۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك.

جاۋابكار مۇھەررىرى: مۇسا روزى

ئاھالىلەر كىرىم تەقسىماتىنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالى ۋە زىيادە كىرىم پەرقىنى تەكشۈشنىڭ تەدبىرلىرى توغرىسىدا*

ھۆرنىسا قاسىم

(قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى قانۇن-سىياسى فاكولتېتى، قەشقەر. 844007)

قىسقىچە مەزمۇنى: جۇڭگودا ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغان 30 نەچچە يىلدىن بۇيان، ئىقتىسادى جەھەتتە پۈتۈن دۇنيا خەلقىنى قايىل قىلغۇدەك مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلدى، لېكىن، ئىقتىسادنىڭ تېز ئېشىشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاھالىلەر كىرىم پەرقىمۇ تېز سۈرئەتتە چوڭىيىپ كېتىش ھادىسىسى كۆرۈلۈپ، ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشقا ئېغىر توسالغۇ بولۇۋاتىدۇ. بۇ ماقالىدە، نۆۋەتتىكى كىرىم تەقسىماتى تەكشۈرۈلۈشىنىڭ ئىپادىلىرى، ئاھالىلەر كىرىم پەرقى چوڭىيىپ كېتىشىنىڭ سەۋەبلىرى ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزۈلۈپ، نۆۋەتتىكى زىيادە كىرىم پەرقىنى تەكشۈشنىڭ تەدبىرلىرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

摘要: 改革开放三十多年来，中国在经济建设中取得了惊天动地的成就。但，经济的快速发展的同时公民扶贫差距日益增大，这阻碍着我国构建和谐社会的构建。本文分析了收入分配不平衡的主要表现，公民扶贫差距增大的主要原因并提出了调整扶贫差距的若干措施。

Abstract: In the 33 years since reform and opening up, China has made remarkable achievements in economy, however, with the rapid economic growth, there have been rapidly widening income gap, which seriously affected the construction of harmonious society. In this paper, the author analysis the reasons of income distribution imbalance and the widening income gap, and puts forward some countermeasures.

ماتېرىيال بەلگىسى: A F124.7 كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى:

2009-يىلى جۇڭگونىڭ كىشى بېشى ئوتتۇرىچە GDP سى 3700 دوللار ئىدى. 2010-يىلى 4000 دوللاردىن ئېشىپ كەتتى. ئومۇملاشتۇرۇپ قارىغاندا، 2011-يىلى جۇڭگو ئىقتىسادى ئىزچىل مۇقىم ئېشىپ، تېز راۋاجلىنىپ، ئىلمىي تەرەققىيات ئاساسىدا پۇختا قەدەم بېسىپ «12-بەش يىللىق پىلان» نىڭ ياخشى باشلىنىشىنى كۈتۈۋېلىۋاتىدۇ. ئالغا بېسىش جەريانىدا ھەل قىلىش زۆرۈر بولغان زىددىيەت ۋە مەسىلىلەر مۇمكىن قەدەر مەۋجۇت. ھەل قىلىش زۆرۈر بولغان مەسىلىلەر ئىچىدە شەھەر بىلەن يېزىلارنىڭ تەرەققىياتى ماس بولماسلىق، كىرىم تەقسىمات پەرقى چوڭ بولۇش، كەسىپلەر قۇرۇلمىسى مۇۋاپىق بولماسلىق، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى ئاجىز بولۇش قاتارلىق مەسىلىلەر بار. ئولتۇراق

2011 - يىلى «12- بەش يىللىق پىلان» نىڭ باشلىنىش يىلى، خەلقئارادىن قارىغاندا، دۇنيا ئىقتىسادى نۆۋەتتە ئاستا، تەستە ئەسلىگە كېلىۋاتىدۇ. دۆلەت ئەھۋالىدىن قارىغاندا، جۇڭگو ئىقتىسادى مۇقىم ئېشىۋاتىدۇ، ئۆتۈپ كەتكەن بەش يىلدا ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومومىي قىممىتىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ئەمەلىي ئېشىشى % 11.2 بولۇپ، ئوخشاش مەزگىلدىكى دۇنيا ئىقتىسادىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ئېشىش سۈرئىتىدىن ئېشىپ كەتكەن. جۇڭگونىڭ 2010 - يىللىق ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومومىي قىممىتى ئۈچ تىرىليون 980 مىليون يۈەنگە يېتىپ، ياپونىيەدىن ئېشىپ تۇنجى قېتىم دۇنيادىكى ئىككىنچى چوڭ ئىقتىسادىي گەۋدىگە ئايلاندى.

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 4-ئاينىڭ 25-كۈنى تاپشۇرۇپ بېرىلغان. ئاپتور: ھۆرنىسا قاسىم (1969-يىلى 2-ئايدا تۇغۇلغان). دوتسېنت، ئىقتىساد ئوقۇتقۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئۆي، داۋالنىش، سەھىيە، كىرىم تەقسىماتى قاتارلىق ئاممىنىڭ جانىجان مەنپەئىتىگە مۇناسىۋەتلىك ساھەلەردە يەنىلا ئاز بولمىغان قىيىن ھەم قىزىق نۇقتا مەسىلىلىرى ساقلاماقتا. بۇلار خەلق ئاممىسىنىڭ تېخىمۇ ياخشى ياشاش ئارزۇسى بىلەن بىر قەدەر چوڭ پەرقلىنىدۇ.

نۆۋەتتە پۇل پاخاللىقىنىڭ بېسىمى بىر قەدەر ئېغىر. تۆۋەن كىرىملىك ئاممىنىڭ تۇرمۇشى نىسبەتەن قىيىن، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش تېخىمۇ زور رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. ئىقتىساد نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتساق، سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مەقسىتى نېمە؟ سوتسىيالىستىك ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشنىڭ تۈپ مەقسىتىچۇ؟ جاۋاب پەقەت بىرلا، ئۇ بولسىمۇ خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈش. شۇڭلاشقا، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ھەر تۈرلۈك خىزمەتلىرىمىزنىڭ ئەڭ تۈپ مەقسىتى بولۇشى كېرەك. كومپارتىيەنىڭ جۇڭگو خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىشتىكى ئەڭ ئاخىرقى مەقسىتى — خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈش. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن بۇيان، شەھەر-بازار ئاھالىلىرىنىڭ كىرىمى ۋە تۇرمۇش سەۋىيەسى ئىقتىسادنىڭ سىجىل ئېشىشىنىڭ تۈرتكىسىدە ئىزچىل ئاشتى. لېكىن، كىرىم تەقسىماتى ۋەزىيىتىدىكى تەڭپۇڭسىزلىق ئەھۋالى تۈپتىن ياخشىلانغىنى يوق. جېننى كوئېففىتسېنتى ئۈزلۈكسىز ئۆسۈپ كەتتى. شەھەر-بازارلاردىكى ئەڭ يۇقىرى كىرىملىك %10 ئاھالە ۋە ئەڭ تۆۋەن كىرىملىك %10 ئاھالىنىڭ كىشى بېشى ئوتتۇرىچە كىرىمىنى سېلىشتۇرساق، 20

يىل ئاۋۋالقى تەخمىنەن ئالتە ھەسسىدىن توققۇز ھەسسىگە ئۆرلىگەن. ئوتتۇرا ھال ھەم تۆۋەن كىرىملىك ئاھالىلەر، ئاھالىلەر ئومۇمى سانىنىڭ مۇتلەق كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ، بۇ كىشىلەر تۈپتىن ئىستېمال سەۋىيەسى نىسبەتەن تۆۋەن، مۇقەررەر ھالدا پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئىستېمال ئىھتىياجىنىڭ كەملىكىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، كىرىم تەقسىمات تۈزۈمى مۇكەممەل بولماسلىق ئىچكى ئېھتىياج تۆۋەنلىكىنىڭ مۇھىم سەۋەبى. دۇنيا بانكىسى ئېلان قىلغان سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، نۆۋەتتە جۇڭگونىڭ جېننى كوئېففىتسېنتى ئامېرىكا، ياپونىيە قاتارلىق تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرنىڭكىدىن يۇقىرى، جۇڭگودا ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشنىڭ بىخلىرى ئاللىقاچان شەكىللەنگەن. بىر تەرەپتىن، جۇڭگو دۇنيادىكى 2- چوڭ راھەتلىنىش تىپىدىكى بويۇملارنى ئىستېمال قىلىدىغان دۆلەت. يەنە بىر تەرەپتىن، جۇڭگودىكى نامرات نپۇس 40 مىليوندىن ئاشىدۇ، تۆۋەن كىرىملىك ئامما 270 مىليون. جۇڭگودەك بۇنداق تىپىك شەھەر-يېزا ئىككى مەنبەلىك ئىقتىسادىي قۇرۇلمىلىق دۆلەتكە نىسبەتەن، گەرچە جېننى كوئېففىتسېنتى جۇڭگونىڭ ئاھالىلەر كىرىم پەرقىنى ئومۇميۈزلۈك ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەلمىسىمۇ، لېكىن، جۇڭگونىڭ نۆۋەتتىكى كىرىم پەرقىنىڭ ناھايىتى چوڭ ئىكەنلىكى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان پاكىت. شۇڭا، كىرىم تەقسىمات تۈزۈمى ئىسلاھاتىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، كىرىم پەرقىنى كىچىكلىتىش ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى.

1. جۇڭگودىكى كىرىم تەقسىماتى تەڭپۇڭسىزلىقىنىڭ ئىپادىلىرى

9.5 ھەسسە ئاشقان. ھۆكۈمەت خامچوتى ئىچىدە مالىيە كىرىمىنىڭ GDP دىكى سالمىقى %10.95 دىن %20.57 گە يەتكەن. ئەگەر خامچوتتىن باشقا كىرىم، ھۆكۈمەتنىڭ يەر سېتىش كىرىمى ھەمدە مەركەز بىلەن يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ھەر يىلىدىكى تەقسىم قىلمىغان كىرىمىنى قوشقاندا، ھۆكۈمەتنىڭ يىرىك خامچوت كىرىمى مىللىي

(1) ھۆكۈمەتنىڭ جۇغلانما بايلىقى بارغانسېرى ئېشىۋاتىدۇ، شەخسلەرنىڭ كىرىمى بارغانسېرى تۆۋەنلەۋاتىدۇ. مەركىزىي بانكا ئېلان قىلغان ئىستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، ھۆكۈمەت ئاماننى تۈرىدىكى مەبلەغ سوممىسى 1999- يىلىدىكى 178مىليارت 500 مىليون يۈەندىن 2008 - يىلى بىر تىرىليون 696 مىليارت 384 مىليون يۈەنگە يېتىپ،

39.74% كە چۈشۈپ قالغان. دۆلەت ئىستاتىستىكا ئىدارىسىنىڭ ئىستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا، ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە مائاشى ئەڭ يۇقىرى ئۈچ ساھە ئىچىدە ئاكسىيە ساھەسىنىڭ ئوتتۇرىچە يىللىق ئىش ھەققى 172 مىڭ 100 يۈەن بولغان، ئۇ پۈتۈن مەملىكەت ئوتتۇرىچە سەۋىيەسىنىڭ ئالتە ھەسسىسىگە باراۋەر. ئۇنىڭدىن باشقا، پۇل مۇئامىلە ساھەسىنىڭ 87 مىڭ 670 يۈەن بولغان، بۇ پۈتۈن مەملىكەت ئوتتۇرىچە سەۋىيەسىنىڭ 3.1 ھەسسىسىگە باراۋەر بولغان. ئاۋىياتسىيە ساھەسىنىڭ كىشى بېشى ئوتتۇرىچە كىرىمى 75 مىڭ 800 يۈەن بولۇپ، پۈتۈن مەملىكەت ئوتتۇرىچە سەۋىيەسىنىڭ 2.6 ھەسسىسىگە تەڭ بولغان، ئېلېكتر، تېلېگراف، نېفىت، پۇل مۇئامىلە، سۇغۇرتا، سۇ، توك، گاز بىلەن تەمىنلەش، تاماكا قاتارلىق دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ساھەلەر نىڭ ئىشچى-خىزمەتچىلىرى پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ %8 نى تەشكىل قىلىشىمۇ، مائاش ۋە مائاشتىن باشقا كىرىم ئومۇمىي سوممىسى پۈتۈن مەملىكەت ئىشچى-خىزمەتچىلىرى مائاش ئومۇمىي سوممىسىنىڭ %55 نى تەشكىل قىلىدۇ. 1978- يىلىدىن 2005- يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا كەسىپلەرنىڭ ئەڭ يۇقىرى ئىش ھەققى بىلەن ئەڭ تۆۋەن ئىش ھەققىنىڭ پەرقى 458 يۈەندىن 32 مىڭ 249 يۈەنگە كۆپىيىپ، 69.41 ھەسسىسىگە ئاشقان. ئىشچى-خىزمەتچىلەر ئوتتۇرىچە مائاشى ئەڭ تۆۋەن بولغان ساھە بىلەن ئەڭ يۇقىرى بولغان ساھەنىڭ نىسبىتى 1:2.17 دىن 1:4.88 گە چوڭايغان.

دۇنيا بانكىسىنىڭ ئاشكارىلىشىچە، ئامېرىكىدا %5 نوپۇس %60 بايلىقنى ئىگىلىگەن، جۇڭگودىكى %1 ئاھالە پۈتۈن مەملىكەتنىڭ %41.4 بايلىقنى ئىگىلىگەن، جۇڭگودا بايلىقنىڭ مەركەزلىشىش دەرىجىسى ئامېرىكىدىن ئېشىپ كېتىپ، دۇنيا بويىچە ئىككى قۇتۇبقا بۆلۈنۈشى ئەڭ ئېغىر دۆلەتكە ئايلانغان. (3) شەھەر، يېزىلارنىڭ كىرىم پەرقى ئۈزلۈكسىز چوڭىيىپ دېھقانلارنىڭ ئىستېمالى ئېغىر دەرىجىدە يېتەرسىز بولغان. جۇڭگو شەھەر-يېزىلىرىنىڭ

دارامەتنىڭ %30 نى ئىگىلەيدۇ. شۇڭلاشقا، كۆرۈنۈشتە جۇڭگونىڭ ئامانەت نىسبىتى ئىنتايىن يۇقىرى، لېكىن، بۇنىڭ ئىچىدە ئاۋامغا تەئەللۇقى ئاز. جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ ئىستاتىستىكىسىغا قارىغاندا، 2007- يىلى جۇڭگو كارخانىلىرى ئامانەتنىڭ مىللىي دارامەتتە ئىگىلىگەن نىسبىتى 12 يىل ئاۋۋالقى %12 دىن %23 كە ئاشقان، ئاھالىلەرنىڭ ئامانەتنى ئىزچىل %20 ئەتراپىدىلا بولغان. داۋالنىش ھەم ئىجتىمائىي كاپالەت يېتەرسىز بولغاچقا، ئاۋام كۆپ قىسىم ئامانەتنى ئازادە خەجلىلەمگەن. شۇنىڭ بىلەن ئاھالىلەرنىڭ ئىستېمال ئىقتىدارى ئېغىر توسالغۇغا ئۇچرىغان.

(2) بايلىقلار بارغانسېرى ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ قولىغا مەركەزلەشكەن، ئىشچى-دېھقانلار ئاممىسىنىڭ كىرىمى بىر قەدەر تۆۋەن. 30 نەچچە يىلدىن بۇيان جۇڭگو كارخانىلىرى، بولۇپمۇ كەڭ ئىشچى-خىزمەتچىلەر ۋە ئاساسىي قاتلامدىكى پەن-تېخنىكا خادىملىرى جۇڭگونىڭ ياساش كەسپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، تاشقى سودىنى كېڭەيتىش ۋە دۆلەت ئىچى-سىرتىدىكى بازارلىرىنى ئېچىشتا ناھايىتى زور تۆھپىلەرنى قوشتى. لېكىن، كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغىنى، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بايلىق بارغانسېرى كارخانىلاردىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ قولىغا مەركەزلىشىپ قالغان. كەڭ ئىشچى-خىزمەتچىلەر تېگىشلىك كىرىم ۋە پاراۋانلىقتىن بەھرىمەن بولالمىغان. جۇڭگو بىلەن تەرەققىي قىلغان ئەللەرنىڭ سائەتلىك ئىش ھەققىنى سېلىشتۇرغاندا، جۇڭگونىڭ 0.2 دوللار ئەتراپىدا بولغان، ياۋروپا-ئامېرىكا دۆلەتلىرىدە ئومۇمەن 30-25 دوللار بولغان. مەملىكەتلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى 2010- يىلى 4- ئايدا ئېلان قىلغان تەكشۈرۈش دوكلاتىدا كۆرسىتىلىشىچە، جۇڭگونىڭ مىللىي دارامەت تەقسىماتى ۋەزىيىتىدە ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىش ھەققىنىڭ GDP دا ئىگىلىگەن سالمىقى ئۈزلۈكسىز تۆۋەنلىگەن، 1997- يىلىدىن 2007- يىلىغىچە ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىش ھەققىنىڭ GDP دا ئىگىلىگەن سالمىقى %53.4 دىن

2.54% دىن 8.39% كە چوڭايغان. جۇڭگودىكى نامرات نوپۇس سانى خەلقئارا ئۆلچەم بويىچە ھېسابلىغاندا دۇنيادا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. جۇڭگو ھۆكۈمىتى 2008 - يىلى بېكىتكەن نامراتلىق سىزىقى كىشى بېشى يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 785 يۈەندىن، كىشى بېشىغا ھەر كۈنگە 0.3 دوللاردىن توغرا كېلىدۇ. بۇ دۇنيا بانكىسى تەۋسىيە قىلغان كىشى بېشى ئوتتۇرىچە ھەر كۈنى 1.75 دوللار بولۇشتىن ئىبارەت نامراتلىق سىزىقىدىن ناھايىتى چوڭ پەرقلىنىدۇ. كىرىم تەقسىماتىدىكى يۇقىرىقى تەڭپۇڭسىزلىقلار سەۋەبىدىن جۇڭگودا ئىچكى ئېھتىياجىنى ئاشۇرۇش يېتەرسىز ئەمەس، تەرەققىي قىلغان دۆلەتلەرنىڭ ئىستېمال چىقىمىنىڭ GDP دىكى سالمىقى %60 تىن %75 كىچىك، لېكىن، جۇڭگودا ئىستېمال چىقىمىنىڭ GDP دا ئىگىلىگەن نىسبىتى يىلىسىرى تۆۋەنلەش يۈزلىنىشىدە، 1985 - يىلىدىكى %52 تىن 2008 - يىلىدىكى %35.3 كە چۈشۈپ قالغان.

2. ئاھالىلەر كىرىم تەقسىماتىدىكى پەرق چوڭىيىپ كېتىشىنىڭ سەۋەبلىرى

مەنبەلىك ئىقتىسادىي قۇرۇلمىنىڭ تىكلەنىشى جۇڭگونىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى مەنبەئەت تەقسىمات ۋەزىيىتىنى بەلگىلىگەن ھەمدە جەمئىيەتتىكى ھەرقايسى گەۋدىلەرنىڭ تەقسىمات ۋە قايتا تەقسىماتتىكى ئورنىنى بەلگىلىگەن.

(2) تۈزۈم سەۋەبى - باج تۈزۈمى ئەسلىدە قايتا تەقسىماتتا كىرىم پەرقىنى تەڭشەيدىغان كۈچلۈك پىشاك. لېكىن، جۇڭگودىكىسى ئۇزۇندىن بۇيان شەكىللەنگەن غەلىتە تۈزۈم بولۇپ، باج تۈزۈمى تۆۋەن كىرىملىكلەرنىڭ يۈكىنى يەڭگىللەتمەيلا قالماي، ئەكسىچە، ئۇلارنىڭ يۈكىنى ئېغىرلىتىۋەتتى، جۇڭگودا باجغا ئەڭ زور تۆھپە قوشىدىغانلار ئاشۇ بايلار بولماستىن، بەلكى ئوتتۇرا، تۆۋەن كىرىملىكلەردۇر. ئىستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، جۇڭگودا ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %20 تىن ئازراقىنى تەشكىل قىلىدىغان بايلار تاپشۇرىدىغان باج دۆلەت باج كىرىمىنىڭ %10 گىمۇ يەتمەيدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا، 2006 - يىلى دېھقانچىلىق بېجى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشتىن ئاۋۋال

ئوتتۇرىچە كىرىم پەرقى ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنىڭ دەسلەپىدىكى 1:1.8 دىن 2007 - يىلىدىكى 1:3.33 كە چوڭايغان. مۇتلەق پەرق 9 مىڭ 646 يۈەن بولغان، ھەمدە ئىسلاھات ئېچىۋېتىشتىن بۇيانقى پەرق ئەڭ چوڭ بىر يىل بولغان. يېزىلاردا ئىجتىمائىي كاپالەت ۋە داۋاللىنىش سۇغۇرتىسىنىڭ ئومۇملىشىشى تۆۋەن، پاراۋانلىق تۆۋەن. زور كۆپ ساندىكى دېھقانلارنىڭ كىرىمى تۆۋەن بولۇشىنىڭ سەۋەبى ئىجتىمائىي كاپالەت ۋە داۋاللىنىش سۇغۇرتىسىنىڭ يېتەرسىز بولۇشىدا، بۇ ئىستېمال ئىقتىدارىنى چەكلەپ تۇرىدۇ.

(4) ئوخشىمىغان رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى كىرىم پەرقى ناھايىتى چوڭ. بۇ رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى كىرىم پەرقى شەرقىي قىسىم رايونلار بىلەن غەربىي قىسىم رايونلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنىڭ چوڭىيىپ كېتىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. 2000 - يىلىدىن 2003 - يىلىغىچە غەربىي قىسىم بىلەن شەرقىي قىسىم رايونلارنىڭ كىشى بېشى GDP پەرقى 7 مىڭ 458 يۈەندىن 9 مىڭ 250 يۈەنگە ئاشقان، GDP نىڭ ئېشىش نىسبىتى پەرقى

نۆۋەتتىكى كىرىم تەقسىماتى پەرقىنىڭ كۈنسېرى چوڭىيىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سەۋەبلەر كۆپ تەرەپلىك، يەنى تارىخىي سەۋەبلەرمۇ بار، يەنە يېقىنقى يىللاردىكى ئىقتىسادىي تەرەققىيات جەريانىدا تەرەققىيات بىلەن تەقسىماتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلماسلىقتەك سەۋەبمۇ بار.

(1) تارىخىي سەۋەب - يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىجتىمائىي تەرەققىيات ئەندىزىسىنى تاللىغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقى ئەندىزىسىنى تاللىغان ئىدۇق. بۇ قارار چىقىرىلغاندىن كېيىن ئەينى ۋاقىتتا جۇڭگودىمۇ سانائەتكە ئەھمىيەت بېرىپ يېزا ئىگىلىكىگە سەل قاراشتەك ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئىستىراتېگىيەسى تاللىنىپ، قايچىسىمان پەرق ئۇسۇلى بىلەن يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىپ مەبلەغ توپلاپ، سانائەت تەرەققىياتىنى ئېلگىرى سۈرگەن؛ نوپۇس تۈزۈمى ناھايىتى قاتتىق بولۇپ، شەھەر بىلەن يېزىلارنىڭ ئىككى مەنبەلىك ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسى شەكىللەنگەن، ئىككى

ئىجتىمائىي ئومومىي كىرىم ئىچىدە بىر قىسىم كىشىلەر تەرىپىدىن بىنورمال ۋاسىتىلەر ئارقىلىق ئىگىلىۋېلىنغان قىسمىنى كۆرسىتىدۇ. بۈگۈنكى جەمئىيەتتە يەنىلا زور مىقداردىكى قانۇنسىز بىنورمال كىرىم مەۋجۇت بولۇپ، بۇ جۇڭگو ئاھالىلىرىنىڭ كىرىم تەقسىمات پەرقىنى نامۇۋاپىق ھالدا چوڭايتىۋېتىپلا قالماي، جۇڭگونىڭ بۈگۈنكى ئىقتىسادىي ئۈنۈمىگە ئېغىر بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، بايلىقلارنىڭ سەرخىل تەقسىملىنىشى ۋە ئۇنىڭدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىشقا قارىتا بۇزغۇنچىلىق رولىنى ئويناۋاتىدۇ، يەنە جۇڭگونىڭ سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسىنىڭ ئاساسىنى ئاجزىلىتىپ، ھەرخىل ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى كەسكىنلەشتۈرۈپ، جۇڭگونىڭ ئىناق جەمئىيەت بەرپا قىلىشىغا ئېغىر تەسىر كۆرسىتىۋاتىدۇ.

3. ئاھالىلەر كىرىم تەقسىماتىدىكى پەرق چوڭ بولۇش مەسىلىسىنى

ھەل قىلىش تەدبىرلىرى

كۈتۈنۈش سۇغۇرتىسىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىش، ئاساسىي داۋالىنىش سۇغۇرتىسى، ئىش ئۈستىدە يارىلىنىش سۇغۇرتىسى، ئىشسىزلىق ۋە تۇغۇت سۇغۇرتىسىنىڭ قاپلاش دائىرىسىنى كېڭەيتىش كېرەك؛ ئۈچىنچىدىن، يېزىلاردىكى ياشانغاندا كۈتۈنۈش سۇغۇرتىسى ۋە داۋالىنىش سۇغۇرتىسى، ئەڭ تۆۋەن تۇرمۇش كاپالىتى تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، تۆۋەن تۇرمۇش كاپالىتىدىن نامرات رايونلار، يېزىلاردىكى نامراتلارنىڭ كاپالەتلىنىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، پۈتكۈل پۇقرالارغا قارىتىلغان ئىجتىمائىي كاپالەت مېخانىزمىنى تەدرىجىي بەرپا قىلىپ، شەھەر بازارلاردىكى نامراتلار قاتلىمى ۋە يېزىلاردىكى نامرات نوپۇسىنىڭ ئاساسىي تۇرمۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك.

(3) نۆۋەتتە يولغا قويۇلۇۋاتقان ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ئېتىبار سىياسەتلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش كېرەك. نۆۋەتتە دۆلەت ئىچىدىكى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە قايتا ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ۋەزىيىتى ناھايىتى كەسكىن. ئىش ئورنى ئاز،

دېھقانلارمۇ جۇڭگو باج ھەققىنىڭ ئاساسلىق ھۆددىگەزلىرى ئىدى. 2002-يىلىدىن ئاۋۋال يېزىلارنىڭ دېھقانلار ئوتتۇرىچە باج نىسبىتى 5% ئىدى.

(3) قانۇنسىز بىنورمال كىرىم تەسىرى - قانۇنسىز بىنورمال كىرىم دېگەندە، ئاساسلىقى نۆۋەتتىكى قانۇن-بەلگىلىمىلەر شارائىتىدىكى قانۇنسىز كىرىمنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن، باج ئوغرىلاش، باجدىن قېچىش، ئەتكەسچىلىك قىلىش، ئالدامچىلىق قىلىش قاتارلىقلار. يەنە قارىماققا قانۇنلۇقتەك، لېكىن، ئادىللىق پىرىنسىپى ياكى ئەخلاقىي مىزانلارغا ئاساسلانغاندا بىنورمال كىرىم، مەسىلەن: ئومۇمنىڭ پۇلىغا ساياھەت قىلىش، كوللېكتىپ ئىستېمالنى شەخسىي ئىستېمالغا ئايلاندۇرۇۋېلىش قاتارلىقلار. خاراكتېرىدىن قارىغاندا، قانۇنسىز بىنورمال كىرىم

(1) شەخسلەر تاپاۋەت بېجىنىڭ تەڭشەش ئىقتىدارىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش كېرەك. شەخسلەر تاپاۋەت بېجى ئەندىزىسىنى ئىسلاھ قىلىپ، تېخىمۇ مۇۋاپىق باج نىسبىتى بەلگىلەش كېرەك. ئىش ھەققى تاپاۋەتتىن ئالىدىغان باج نىسبىتىنى مۇۋاپىقلاشتۇرۇش، پۈتۈن مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن شەخسلەر تاپاۋەت بېجى تۈزۈمىنى يولغا قويۇش، باج ئوغرىلاش، باجدىن قېچىشتەك قانۇنسىز قىلمىشلارنى نازارەت قىلىش، باشقۇرۇش، بىر تەرەپ قىلىشنى كۈچەيتىش كېرەك.

(2) ئىجتىمائىي كاپالەت سىستېمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش كېرەك. ئىجتىمائىي كاپالەت سىستېمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈن: بىرىنچىدىن، كۆپ خىل يوللار ئارقىلىق ئىجتىمائىي كاپالەت فوندى جۇغلاپ، كاپالەتلەندۈرۈش ئۆلچىمىنى ۋە ئۇسۇلىنى مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ، ئىقتىسادىي تەرەققىيات سەۋىيەسىگە ماس كېلىدىغان، قاتلاملارغا بۆلۈنگەن ئىجتىمائىي كاپالەت سىستېمىسىنى بەرپا قىلىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش كېرەك؛ ئىككىنچىدىن، ياشانغاندا

قىللاپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۇنىۋېرسال ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش كېرەك. دۆلەت يېزا ئىگىلىك سىياسىتىنى تەھلىل قىلىش ۋە سىياسەتتە قوللاشنى كۈچەيتىش كېرەك. تەجرىبە ئىشخانىسىنىڭ تەقلىدىي ھېسابلاپ چىقارغان نەتىجىسى شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، ئوخشىمىغان قوللاش ئۇسۇلى يېزا ئىگىلىكىنىڭ GDP سىغا ئوخشاشمىغان تەسىر كۆرسەتكەن. ھۆكۈمەتنىڭ يېزىلارغا قارىتىلغان جامائەت سېلىنىمىدا، پەن-تېخنىكاغا سالغان بىر يۈەن مەبلەغ ئارقىلىق يېزا ئىگىلىكىنىڭ GDP سىنى 9.59 يۈەن ئاشۇرغىلى بولىدىكەن، مائارىپقا بىر يۈەن مەبلەغ سالسا يېزا ئىگىلىكىنىڭ GDP سىنى 3.71 يۈەن ئاشۇرغىلى بولىدىكەن. يولغا مەبلەغ سالسا 2.12 يۈەن ئاشۇرغىلى بولىدىكەن. ئالاقىلىشىشكە مەبلەغ سالسا 1.91 يۈەن ئاشۇرغىلى بولىدىكەن، ئوخشىمىغان قوللاش ئۇسۇلىنىڭ ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىغا كۆرسىتىدىغان تەسىردە، سۇغىرىشقا سالغان مەبلەغنىڭ قايتىش نىسبىتى ئەڭ يۇقىرى ئىكەن، ھەر بىر يۈەن سۇغىرىش مەبلىغى 5.56 كىلوگرام ئاشلىقنى كۆپەيتىدىكەن. پەن-تېخنىكاغا سېلىنغان بىر يۈەن مەبلەغ ئارقىلىق ئاشلىقنى 4.41 كىلوگرام ئاشۇرغىلى بولىدىكەن. كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، كۈچى يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۇنىۋېرسال ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇشقا قارىتىش، يېزا ئىگىلىك ئاساسى كۈچەيتىلىشى يېزىلارنىڭ ئىقتىسادىنى گۈللەندۈرۈشتە ھەسسىلەپ ئۈنۈمگە ئېرىشكىلى بولىدۇ.

(5) مائارىپقا مەبلەغ سېلىشنى كۈچەيتىش كېرەك. ئادىللىق ئاساسلىق پۇرسەت ئادىللىقى ۋە نەتىجە ئادىللىقىدا ئىپادىلىنىدۇ، مائارىپ ئادىللىقى پۇرسەت ئادىللىقىنىڭ مۇھىم شەرتى. شەخسلەرنىڭ تەربىيەلىنىش دەرىجىسى ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىنى ۋە ئېرىشىدىغان كىرىمىنىڭ يۇقىرى-تۆۋەنلىكىنى بىۋاسىتە بەلگىلەيدۇ. ئىشقا ئورۇنلىشىش پۇرسىتىنىڭ تەڭپۇڭسىزلىقى قاتارلىقلار شەخسىي كىرىمنىڭ دەسلەپكى تەقسىملىنىشىنى قاتتىق چەكلەيدۇ، بولۇپمۇ يېزا ئاھالىلىرى، بىر قەدەر تۆۋەن مەدەنىيەت سەۋىيەسى —

ئىشلەشكە تېگىشلىكلەر، بولۇپمۇ يوشۇرۇن ئىشسىزىلار ئازايماستىن، بەلكى داۋاملىق كۆپىيىۋاتىدۇ. خەلقئارا ئەمگەكچىلەر تەشكىلاتى بىلەن جۇڭگو ئەمگەك ۋە ئىجتىمائىي كاپالەت مىنىستىرلىقىنىڭ بىرلەشمە تەكشۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا، شەھەر-بازارلاردىكى ئۇنىۋېرسال يوشۇرۇن ئىشسىزىلار نىسبىتى %18.8 ئىكەن. بولۇپمۇ 2008-يىلى ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەنلەرنى ئاساس قىلغان ياش ئىشسىزىلار سانى تارىختىكى يۇقىرى سەۋىيەگە يەتكەن.

شۇڭلاشقا، ھەر خىل ئاماللارنى قوللىنىپ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنى كۈچەيتىش كېرەك. بىرىنچىدىن، قايتا ئىشقا ئورۇنلىشىدىغانلارغا قارىتىلغان باجدا ئېتىبار بېرىشنى كۈچەيتىش كېرەك؛ ئىككىنچىدىن، مېھنەتكارلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشىغا قارىتا باجدا ئېتىبار بېرىش سىياسىتىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش كېرەك؛ ئۈچىنچىدىن، ياشانغانلارنى بېقىش مۇلازىمىتىگە قارىتىلغان باجدا ئېتىبار بېرىش سىياسىتىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش؛ تۆتىنچىدىن، تەربىيەلەش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئىجتىمائىي ئورگانلارنىڭ تاپاۋەت بېجىنى ئازايتىش ياكى كەچۈرۈم قىلىش كېرەك؛ بەشىنچىدىن، قەرز ئېلىشقا كېپىل بولۇش ۋە مالىيە ياردىمى ئۇسۇلىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ئىگىلىك تىكلەش تىپىدىكى ئىشقا ئورۇنلىشىشنى تېزلىتىش كېرەك. پارتىيە 17-قۇرۇلتىيىنىڭ دوكلاتىدا، دۆلەت ئىگىلىك تىكلەشكە ئىلھام بېرىش، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشقا يېتەكلەش ئەندىزىسى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. بۇ ئىگىلىك تىكلەش تىپىدىكى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ جۇڭگودىكى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش يولىدىكى بىر يېڭى يول ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ، بۇنى تېخىمۇ زور كۈچ بىلەن قوللاش كېرەك.

(4) يېزا ئىگىلىكى، يېزىلار ۋە دېھقانلارغا قارىتىلغان سېلىمنى كۈچەيتىش كېرەك. يېزا ئىگىلىكى، يېزىلار ۋە دېھقانلارغا قارىتىلغان سېلىمنى كۈچەيتىش، ئاساسلىقى، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاش قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ، بولۇپمۇ يېزا ئىگىلىكىنىڭ پەن-تېخنىكا ئىلگىرىلىشىنى

بازار ئىھتىياجىنى ئۆز ئارا ماسلاشتۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق تېخىمۇ كۆپ ئەمگەكچىنى ئىش ئورنى بولۇش ياكى ئۆزى ئىگىلىك تىكلەش يولىغا مېڭىشىغا شارائىت يارىتىپ بېرىش كېرەك. يىغىپ ئېيتقاندا، نۆۋەتتە جۇڭگودا كىرىم پەرقى بارغانسېرى چوڭىيىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتقان سەۋەبلەر كۆپ تەرەپلىك، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت نۆۋەتتە ئىقتىسادنىڭ مۇقىم ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تۈزۈم قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، قانۇن-تۈزۈملەشكەن سوتسىيالىستىك جەمئىيەت بەرپا قىلىپ، شۇ ئارقىلىق قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئىجتىمائىي بايلىقلارنىڭ ئادىل، مۇۋاپىق تەقسىملىنىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، ھەربىر پۇقرانى ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئېلىپ كەلگەن مۇۋەپپەقىيەتلەردىن بەھرىمان قىلىش كېرەك.

نامراتلىقنىڭ مەنبەسى. ھۆكۈمەت پۈتۈن ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە پۇقرالارنى باراۋەر مائارىپتىن بەھرىمان بولۇش پۇرسىتىگە ئېرىشتۈرۈپ، جامائەت مالىيەسىنىڭ يۆلەش فۇنكسىيەسىنى ئاكتىپ جارى قىلدۇرۇپ، مەركەز مالىيەسىدىن بىر تۇتاش تەقسىملەيدىغان مەجبۇرىيەت مائارىپى سىستېمىسىنى بەرپا قىلىشى، نامرات ئائىلىلەر پەرزەنتلىرىنىمۇ باراۋەر تەربىيەلىنىش پۇرسىتىگە ئېرىشتۈرۈپ، نامراتلارنىڭ ۋە تۆۋەن كىرىملىكلەرنىڭ نەپكە ئېرىشىش ئىقتىدارىنى تۈپتىن ئاشۇرۇشى كېرەك. ئاساسىي مائارىپ ساھەسىگە كۆڭۈل بۆلۈش بىلەن بىرگە، يەنە كەسپىي تېخنىكا مائارىپىنىڭ ھەقىقىي ئومۇملىشىشى ۋە كېڭەيتىلىشىگە ئەھمىيەت بېرىلىشى كېرەك. كەسپىي تېخنىكا تەربىيەسىنىڭ قاپلاش دائىرىسىنى كېڭەيتىش ئارقىلىق ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمگەك ماھارىتى بىلەن

پايدىلانمىلار

1. لۇنىڭ قاتارلىقلار : «كىرىم تەقسىمات پەرقى چوڭ بولۇشى تەڭشەشتىكى باج سىياسىتى»، «باج تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 2009 - يىللىق 2- سانى.
2. ما خۇڭ قاتارلىقلار : «ئىقتىساد ئېشىۋاتقان بۇرۇلۇش پەيتىدىكى جۇڭگو شەھەر- بازار ئاھالىلىرىنىڭ كىرىم تەقسىماتىدىكى پەرق ئۈستىدە تەتقىقات»، جۇڭگو كىتابخانا نەشرىياتى، 2008- يىلى 1- ئاي نەشرى.
3. جاڭ مۇشىڭ: «مالىيە نېمە ئۈچۈن مۇنداق تولۇق؟ مالىيە سىياسىتىدىن ئىلمىي تەرەققىياتقا نەزەر»، «باج تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 2007- يىللىق 10- سانى.
4. ۋاڭ لىشۆ: «شەخسىي كىرىم پەرقىنىڭ نۆۋەتتىكى ئەھۋالى، مەسىلىلەر ۋە تەدبىرلەر»، «ئىسلاھات» ژۇرنىلى، 2000- يىللىق 6- سانى.

5. <http://news.xinhua.net.com/fortune/2010-05/21/c-12125400.htm>

جاۋابكار مۇھەررىرى: مۇسا روزى

مقالە نومۇرى: 1005_5878 (2011) 04_040_05

شىنجاڭنىڭ رايون ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشى ۋە ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى توغرىسىدا*

خەلچەم ئەمەت

(ئۈرۈمچى كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئىجتىمائىي پەنلەر كائىدىراسى، ئۈرۈمچى. 830002)

قىسقىچە مەزمۇنى: ماقالىدە بازار مېخانىزمى ۋە دۆلەتنىڭ ئادەم ئىشلىتىش تۈزۈمىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى يېڭى رىقابەت ۋە قېيىنچىلىققا ئۇچراۋاتىدۇ. بۇ ماقالىدە، شىنجاڭنىڭ رايون ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشىدا ساقلىنىۋاتقان پەرق ۋە بۇ پەرقنىڭ ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىغا ئېلىپ كېلىدىغان تەسىرى ۋە مەسىللەرنى ھەل قىلىشقا دائىر كۈنكېرىت چارە - تەدبىرلەر ئوتتۇرغا قويۇلدى.

摘要: 随着市场机制和国家用人制度的变化,新疆少数民族高校毕业生生在就业问题上遇到了新的挑战和困难,就业问题表现得十分突出。本文分析由于新疆地区间经济增长存在的较大差距对少数民族高校毕业生的影响,并提出解决就业问题的具体对策。

Abstract: With the changes of the market mechanism and the state personnel system, minority university graduates face new challenges and difficulties in employment issues, which have been very prominent. In this paper, the author analyzes the impacts on the employment of minority university graduates caused by a wide gap due to regional economic growth, and puts forward specific measures to solve the employment problems.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: C913.9

ئورۇنلىشىش مەسىلىسىگە ھەرگىز سەل قارىغىلى بولمايدۇ. ئوخشاش بولمىغان نۇقتىدا تۇرۇپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتىكى ئۈنۈملۈك ئۇسۇلنى مۇلاھىزە قىلىش، مەلۇم مەنبەدىن ئېيتقاندا، شىنجاڭنىڭ رايون ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىغا، دۆلەتنىڭ مۇقىم ۋە جەمئىيەتنىڭ ئىلگىرلىشىگە مۇناسىۋەتلىك ئىنتايىن مۇھىم مەسىلە.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشالماسلىقىدەك ھادىسە كۆرۈلمەكتە. شىنجاڭ ئىقتىسادىنىڭ سېلىشتۇرما تەرەققىيات پەرقى سەۋەبىدىن، ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشىنىڭ تەس بولۇش مەسىلىسى گەۋدىلىك بولماقتا. ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىشقا

1. ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىشقا

ئورۇنلىشىش جەھەتتىكى ھازىرقى ئەھۋالى

ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشى بىر دۆلەت ياكى بىر رايون ئىچىدە مەلۇم مەزگىللىك (ئادەتتە بىر يىل)

(1) شىنجاڭ رايون ئىقتىسادىنىڭ ئېشىشىنىڭ

ھازىرقى ئەھۋالى

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 6-ئاينىڭ 25-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: خەلچەم ئەمەت (1961-يىلى 10-ئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، سىياسىي ئىقتىساد ئوقۇتقۇشى ۋە رايونلار ئىقتىسادى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

مەكتەپ پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئاز بىر قىسمى ئىدارە - ئورگانلار بىلەن ئىشقا ئورۇنلىشىش توختانامىسى ئىمزالانغاندىن باشقا، كۆپ قىسمى ئۆزلىرىنىڭ يۇرتلىرىغا بىۋاسىتە ئەۋەتىلىدىكەن. ئاز سانلىق مىللەت ئاھالىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئۈچ ۋىلايەت، ئوبلاستىغا مەركەزلىك توپلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ جايلاشقان ئورنى چەت، شىنجاڭنىڭ باشقا رايونلىرىغا نىسبەتەن ئىقتىسادى تەرەققىي قىلمىغان. ئۈچىنچى كەسىپنىڭ تەرەققىياتى ئاستا، ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەرگە نىسبەتەن ئىشقا ئورۇنلىشىشتىكى جەلپ قىلىش كۈچى تۆۋەن. گەرچە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتى كۆپ قېتىم ئاز سانلىق مىللەت ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسلىسىنى ھەل قىلىشقا تىرىشقان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش ئېھتىياجىنى يەنىلا قاندۇرۇپ بولالمىغان. ئىستاتىستىكىلىق مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، 2002 - يىلىدىن 2008 - يىلىغىچە ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەردىن جەمئىي 24 مىڭ نەپەر ئوقۇغۇچى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۈچ ۋىلايەت، ئوبلاستقا بېرىپ ئوقۇتقۇچىلىق ئىمتىھانى، مەمۇرىي خادىملىققا قوبۇل قىلىش ئىمتىھانىغا قاتناشقان. بۇنىڭ بىلەن ئاز بىر قىسىم ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسلىسى ھەل قىلىنغان. ئىشقا ئورۇنلىشىپ بولغانلار 13 مىڭ 400 نەپەر، ئىشقا ئورۇنلىشىش نىسبىتى % 55.8 بولغان. ئىشقا ئورۇنلاشمىغانلارنىڭ سانى بولسا 10 مىڭ 600 نەپەر بولۇپ ئىشسىزلىق نىسبىتى % 44.2 بولغان. سانلىق مەلۇماتلار ئارقىلىق شۇنى بىلەلەيمىزكى، كۆپ ساندىكى ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسلىسى تېخى ھەل قىلىنمىغان. ئىككىنچىدىن، ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشى ئاساسەن شىنجاڭ رايون ئىچىدىلا بولماقتا. ئىقتىسادى تەرەققىياتىنىڭ يېتەرلىك بولماسلىقى، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي بىلەن شىمالىنىڭ ئىقتىسادى تەرەققىياتىنىڭ تەكشىسىزلىكى ئۇلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشالماسلىقىدىكى

ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلات بىلەن مۇلازىمەتنىڭ ئومۇمىي قىممىتىنىڭ ئېشىشىنى كۆرسىتىدۇ. ئىستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، 2009 - يىلى شىنجاڭنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى (GDP) 19 مىڭ 942 يۈەن بولۇپ، دۆلىتىمىزنىڭ 25 مىڭ 575 يۈەنلىك ئوتتۇرچە سەۋىيىسىدىن تۆۋەن بولغان. شىنجاڭنىڭ رايونلار پەرقىمۇ ناھايىتى زور بولۇپ، نامرات رايونلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى خېلىلا ئارقىدا قالغان، مەسىلەن، 2009 - يىلى ئۈرۈمچى رايونىنىڭ ئومۇمىي نوپۇس سانى پۈتۈن شىنجاڭ نوپۇسىنىڭ % 11.2 نى ئىگىلىسىمۇ بىراق ياراتقان مىللىي ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتى پۈتۈن شىنجاڭ ئىگىلىكىنىڭ % 25.4 نى ئىگىلىگەن. ئوخشاشلا خوتەننىڭ ئومۇمىي نوپۇسى پۈتۈن شىنجاڭ نوپۇسىنىڭ % 11 نى ئىگىلىسىمۇ، لېكىن، ياراتقان GDP سى پۈتۈن شىنجاڭ GDP سىنىڭ ئاران % 7.5 نى ئىگىلىگەن. كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان GDP پەرقىدىمۇ روشەن بولغان. ئۈرۈمچى رايونىنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان GDP سى 38 مىڭ 249 يۈەن بولغان بولسا، خوتەننىڭ ئاران 4 مىڭ 583 يۈەن بولغان، ئارىدىكى پەرق 8.4 ھەسسە بولغان. نامرات رايونلار بىلەن باشقا رايونلار ئوتتۇرىسىدا بۇنداق روشەن ئىقتىسادىي تەرەققىيات پەرىقىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئەمەلىيەتتە سانائەتنىڭ، ئوتتۇرا - كىچىك كارخانىلار تەرەققىياتىدىكى پەرق بولۇپ، كارخانا تەرەققىياتى كىشىلەرنى ئىش ئورنى بىلەن تەمىن ئەتكەچكە كىشىلەرنىڭ كىرىمىمۇ ماس قەدەمدە ئۈزلۈكسىز ئاشىدۇ. شىنجاڭنىڭ رايون ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ئاستا بولۇشى، ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ بولۇپمۇ نامرات رايوندىن كەلگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشىغا تەسىر كۆرسەتمەي قالمايدۇ.

(2) ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش ئەھۋالى بىرىنچىدىن، شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش نىسبىتى تۆۋەن. ئىگىلىنىشچە، ئالىي

يەنە بىر مۇھىم سەۋەب.

تەرەپتە كۆرۈلىدۇ: بىرى، ئىشقا ئورۇنلىشىشقا بولغان چۈشەنچىسى مۇكەممەل ئەمەس، ئىشقا ئورۇنلىشىشنى «مەمۇرى ئورۇنلارغا بېرىپ خىزمەت قىلىش» دەپ قارايدۇ. ئەكسىچە، كارخانىلاردا خىزمەت قىلىشنى بولسا، «مۇقىم ئەمەس، ئېشەنچسىز، كاپالەتكە ئىگە قىلالمايدۇ» دەپ قارايدۇ. ئىككىنچىسى، ئىشقا ئورۇنلىشىشقا بولغان ئۈمىدى زىيادە يۇقىرى. خەنزۇ ئوقۇغۇچىلارغا سېلىشتۇرغاندا، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئوقۇش تەننەرقى نىسبەتەن يۇقىرى. ئوقۇش مۇددىتى ئۇزۇن، جەمئىيەت ۋە ئائىلىدىن كېلىدىغان بېسىم ئېغىر. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى كۆپرەك پۇل تاپىدىغان خىزمەتكە ئورۇنلىشىش ئارقىلىق ئائىلىسىدىكى قىيىنچىلىقنى ھەل قىلىشنى ئويلايدۇ.

ئۈچىنچىدىن، ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش نىشانى ئاساسەن ئورگانلار بولماقتا. ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ دىققىتىنى كۆپرەك مەمۇرىي ئورگانلار ۋە دۆلەت كارخانىلىرى تارتماقتا. ئەكسىچە، پۇقراۋى كارخانىلارغا قارىتا ئىككىلىنىپ قېلىش ياكى بولمىسا ئۈيەردە ئۇزاق ئىشلەشنى خالىماسلىق خاھىشى مەۋجۇت. تۆتىنچىدىن، ئىشقا ئورۇنلىشىش قارىشى بازار ئىگىلىكىنىڭ تەلپىگە ماسلىشالمايۋاتىدۇ. ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش قارشى جەھەتتە بەزى مەسىلىلەر ساقلانماقتا. بۇ ئاساسەن ئىككى

2. ئىقتىسادنىڭ ئېشىشىنىڭ ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق

مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشىغا بولغان تەسىرى

ئورۇنلىشىشنىڭ ئېلاستىكىلىقى، ئىقتىسادنىڭ ئېشىش نىسبىتى بىلەن ئىشقا ئورۇنلىشىشنىڭ نىسبىتى ئوتتۇرىسىدىكى سېلىشتۇرۇمىدىن ئىبارەت. ئۇ ئەكسى ئەتتۈرگەن ئىقتىسادنىڭ ئېشىشىدىكى ھەر بىر ئۆزگىرىش پىرسەنتى شۇنىڭغا ماس كېلىدىغان ئىشقا ئورۇنلىشىش مىقدارىدىكى ئۆزگىرىش نىسبىتىنى ھاسىل قىلىدۇ.

دۇنيادىكى ھەر قايسى دۆلەتلەرنىڭ تەرەققىيات تەجرىبىسىدىن قارىغاندا، ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى بىلەن خىزمەتكە ئورۇنلىشىشنىڭ ئېھتىياجى ئادەتتە ئوڭ تاناسىپلىق مۇناسىۋەتتە بولىدۇ. كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتىۋاتقان ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى بىلەن ئىشقا ئورۇنلىشىشنىڭ ئېلاستىكىلىقىنى ئىككى تەرەپتىن مۇلاھىزە قىلغاندا، بىز دەۋاتقان ئىشقا

جەدۋەل: ئىشقا ئورۇنلىشىشنىڭ ئېلاستىكىلىق سىستېمىسى سانلىق مەلۇمات جەدۋىلى

ۋاقىت	GDP نىڭ ئېشىشى (%)	ئىشقا ئورۇنلىشىش سۈرئىتى (%)	ئېلاستىكىلىقى
8- بەش يىللىق پىلان مەزگىلى	11.8	1.8	0.153
9- بەش يىللىق پىلان مەزگىلى	7.7	0.5	0.065
10- بەش يىللىق پىلان مەزگىلى	10.1	2.7	0.267

(2007- يىللىق شىنجاڭ ئىستاتىستىكا يىلنامىسىدىن ئېلىندى، ئېلاستىكىلىقنى ئاپتور ھېسابلاپ چىققان) بولغان. 9 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى بەلگىلىك تۆۋەنلىگەن. يىللىق ئوتتۇرىچە ئېشىش سۈرئىتى %7.7 بولغان، جەمئىيەتتىكى ئىشقا ئورۇنلىشىشنىڭ ئوتتۇرىچە ئېشىش سۈرئىتى %0.5 كە تۆۋەنلىگەن، ئىشقا ئورۇنلىشىشنىڭ ئېلاستىكىلىقى - سىستېمىلىق رەقەم سانى 0.065 بولغان. 9- بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە ئىقتىساد تۆۋەنلىگەن، بۇنىڭ بىلەن ئىشقا ئورۇنلىشىش سۈرئىتى ئومۇمىي جەھەتتىن

يۇقىرىقى جەدۋەلدىن شۇنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇكى، 1991- يىلىدىن 1995- يىلىغىچە شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى تىز سۈرئەتتە راۋاجلىنىش ھالىتىنى ساقلاپ كەلگەن. يىللىق ئوتتۇرىچە ئېشىش سۈرئىتى %11.8 بولغان، جەمئىيەتتىكى ئىشقا ئورۇنلىشىش ئوتتۇرىچە نىسبىتىنىڭ ئېشىش سۈرئىتى %1.8 بولغان، ئىشقا ئورۇنلىشىشنىڭ ئېلاستىكىلىق سىستېمىلىق رەقەم سانى بولسا 0.153

0.267 بولغان. بۇ مەزگىلدە گەرچە شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىنىڭ ئومۇمىي يىللىق ئوتتۇرىچە ئېشىش سۈرئىتى 8-بەش يىللىق پىلان مەزگىلىگە قارىغاندا %1.7 تۆۋەن بولسىمۇ، لېكىن، ھۆكۈمەتنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش سىياسەتلىرىنىڭ يۈرگۈزۈلۈشى بىلەن جەمئىيەتتىكى ئىشقا ئورۇنلىشىشنىڭ ئومۇمىي سانى 8-بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكىدىن ئاشقان.

تۆۋەنلىگەن. 10-بەش يىللىق پىلان مەزگىلىگە كەلگەندە، دۆلەت كارخانىلىرىدا ئىسلاھاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ئىقتىسادىدا ئۆزلەش بولغان. يىللىق ئوتتۇرىچە ئېشىش سۈرئىتى %10.1، جەمئىيەتتىكى ئىشقا ئورۇنلىشىشنىڭ ئوتتۇرىچە ئېشىش سۈرئىتى %2.7، ئىشقا ئورۇنلىشىشنىڭ ئېلاستىكىلىق - سىستېمىلىق رەقەم

3. ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىشقا

ئورۇنلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش تەدبىرلىرى

كەسپىنى راۋاجلاندۇرۇش، ساياھەت بايلىقىنى ئېچىش، ساياھەتنى ئاساس قىلغان سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان كارخانىلارنى كۆپلەپ قۇرۇش كېرەك. بۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكىگە ئىگە قول-ھۈنەرۋەنچىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ سۈپىتىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە ۋە يېڭى مەھسۇلات، يېڭى ماركىلارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە تۈرتكىلىك رول ئوينىدۇ.

3) شىنجاڭنىڭ ئىسپات ئورۇنلىشىشىنى ئەلالاشتۇرۇپ، ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش ئارقىلىق خىزمەت تېپىش يوللىرىنى كېڭەيتىش كېرەك

ئىقتىسادنىڭ ئېشىشى - خىزمەت ئورۇنلىرىنىڭ كۆپىيىشىنىڭ ئاساسى. يېزىلارنىڭ ئىقتىسادىنى ئومومىيۈزلۈك گۈللەندۈرۈش، يېزا ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىش، جەمئىيەتتىكى ئىشقا ئورۇنلىشىش بېسىمىنى يېنىكلىتىشنىڭ تۈپ ئاساسى. بۇنىڭ ئۈچۈن، سانائەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئوتتۇرا كىچىك تىپتىكى كارخانىلار بىلەن ئومۇمىي مۇلاۋىچىلىك تۈزۈمىدە بولمىغان كارخانىلارغا ياردەم بېرىش سالمىقىنى زورايتىش كېرەك. ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىشنى پائال ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك. مەركەزنىڭ شىنجاڭ خىزمىتى سۆھبەت يىغىنىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن چەت ئەل كارخانىلىرى شىنجاڭغا كۆپلەپ مەبلەغ سالدى، بۇ سۆھبەت يىغىنى شىنجاڭنىڭ تاشقى سودا ئىقتىسادىنى ۋە رايونىمىزدىكى ئىشقا ئورۇنلىشىشنى تېزلىتىشتە يېتەكچىلىك رول ئوينىدى. بىر مىليون دوللارلىق ئېكسپورت سوممىسى 4 مىڭ شىنجاڭلىقنىڭ ئىشسىزلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلدى، ھازىر شىنجاڭدا 110 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم

1) ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىپ، ئۆز رايونىنىڭ ئىقتىسادى تەرەققىيات تەلپىگە ئاساسەن، ئالىي مەكتەپلەردىكى كەسپلەرنى تەڭشەش كېرەك

ئالىي مەكتەپلەردە جەمئىيەت ئېھتىياجلىق بولغان كەسپلەرنى تەسىس قىلىش، كەسپىي جەھەتتىن تەربىيەلەيدىغان تارماقلارنى كېڭەيتىپ قۇرۇش كېرەك، كۆپلىگەن ياشلارنى جەلپ قىلىدىغان، ئوقۇش پۇلى تۆۋەن، قىسقا مۇددەت ئوقۇيدىغان (ئىككى يىللىق) تۈزۈمىدىكى كەسپلەرنى تەسىس قىلىش كېرەك، ئوقۇغۇچىلار بىردىن-ئىككىگىچە كەسپىي تېخنىكا ئىگەللىگەندە، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش نىسبىتىنى يەنىمۇ ئۆستۈرگىلى بولىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇلدا مەبلەغ ئاز كېتىدۇ، ئۈنۈمى تېز بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنى ئۆز ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن تەربىيەلەش كېرەك.

2) مىللىي مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكىگە ئىگە ئوتتۇرا، كىچىك كارخانىلارنى قۇرۇشنى تېزلىتىش كېرەك

ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشى يەنىلا شىنجاڭ دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ھۆكۈمەت ئۇلارغا يېڭىلىق يارىتىش پۇرسىتى يارىتىپ بېرىشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، رايون ئالاھىدىلىكى ۋە مىللەت ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ماس كېلىدىغان ئوتتۇرا، كىچىك تىپتىكى كارخانىلارنى قۇرۇش كېرەك. شىنجاڭنىڭ مىللىي مەدەنىيەت بازارلىرىنى ئېچىش بىلەن بىرگە، ھەرخىل قول ھۈنەرۋەنچىلىك مەھسۇلاتلىرىنى كەسپلەشتۈرۈش، مىللىي دورىگەرلىك

ئىگىلىرىنى تەربىيەلەپ چىققىلى ۋە بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر كادىرلار توپىنى بارلىققا كەلتۈرگىلى بولىدۇ. ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى، بولۇپمۇ، ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى بىر قەدەر سەزگۈر مەسىلە بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقىغا چېتىلىدۇ. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەت ۋە ئالاقىدار ئورگانلار ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتىگە، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئوقۇغۇچىلارغا كۆپرەك كۆڭۈل بۆلۈشى لازىم.

چەت ئەل كارخانىلىرىدا ئىشلىمەكتە.
 4) ماگرو جەھەتتىكى يېتەكلەش بىلەن مىكرو جەھەتتىكى ئورۇنلاشتۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈش لازىم
 ھەر يىلى ئاپتونوم رايونىمىزدا ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ بىر قىسمىنى ھۆكۈمەت تەقسىم قىلىشنى ئويلاشسا، مەكتەپنى ئەلانە تەجە بىلەن پۈتتۈرگەن مۇنەۋۋەر ئوقۇغۇچىلار دۆلەت ئورگانلىرىغا، مەمۇرىي ئورۇنلارغا ۋە چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارغا كىرىپ خىزمەت قىلسا، بۇ ئارقىلىق باشقا ئوقۇغۇچىلارنىڭ تىرىشىپ ئۆگىنىش قىزغىنلىقىنى ئۆستۈرۈپ، ئاز سانلىق مىللەت پەن-تېخنىكا ئىختىساس

پايدىلانمىلار

1. چېن چۈن: «نۆۋەتتىكى ئىشقا ئورۇنلىشىشتا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇلاھىزە»، [J]، شىنجاڭ مالىيەسى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2007-يىللىق 2-سانى.
2. «شىنجاڭ يىلنامىسى»، 2003، 2008 - يىللىق سانلىرى.
3. «ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكوملارنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشنى يەنىمۇ ئىلگىرى سۈرۈش توغرىسىدا پىكىرى»، تەڭرىتاغ تورى، 2011-يىلى 2-ئاينىڭ 18-كۈنى.
4. جاڭ يۈلىڭ، جاۋ يىپىڭ: «شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى ئۈستىدە مۇلاھىزە»[J]، «ئۆگىنىش ۋە ئىزدىنىش» ژۇرنىلى، 2009-يىلى 4-سان.
5. لى شيا، ئەنشاۋ چىڭ. «شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىشتىكى ھازىرقى ئەھۋالى توغرىسىدا تەتقىقات ۋە چارە-تەدبىرلەر» [J]، شەنشى پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ژۇرنىلى، (ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 2006-يىلى 7-سان.

جاۋابكار مۇھەررىرى: مۇسا روزى

ئۇيغۇر پەنجىگاھ مۇقامى تېكىستى ئۈستىدە تەتقىقات*

ئابدۇرەئوپ تەكلىماكانى

(مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى، بېيجىڭ، 100081)

قىسقىچە مەزمۇنى : مۆھتەرەم پېشقەدەم رەھبىرىمىز تۆمۈر داۋامەت ئاكا باش مۇھەررىرلىكىدە ھازىرلىنىپ، 1997- يىلى جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان 13 توملۇق گىگانىت ئەسەر «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» مۇبارەك مۇقاملىرىمىزنىڭ ئاھاڭلىرىنى قايتىدىن رەتلەپ، نوتىغا ئېلىپ، تېكىستلىرىنى مۇقىملاشتۇرۇپ بەرگەنلىكى شارائىتى بىلەن، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تەتقىقاتى تارىخىدىكى ئابىدە خاراكتېرلىك بۈيۈك ئەمگەك ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە. بۇنىدىن باشقا، 2005- يىلى 5- ئايدا، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتى جەۋھەرلىرىدىن - ئەسلى يېزىلىشى بىلەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى» ناملىق ئەسەر ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى بويىچە بۇ چاغقىچە ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەردە، يالغۇز تىرانسكرىپسىيەسىلا (ئوقۇلغۇسىلا) بار، ئەمما ئەسلى يېزىلىشى يوق بولۇشتەك كەمتۈكلۈككە خاتىمە بېرىپ، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستولوگىيەسىنىڭ يېپيىڭى بىر تارىخىي دەۋرنى ئاچقان نادىر ئەسەر بولۇپ سانىلىدۇ.

بۇ ماقالىدە، مەزكۇر «ئەسلى يېزىلىشى بىلەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى» ناملىق ئەسەرنى ئالىي مەكتەپ تولۇق كۇرس ۋە ماگىستىر ئاسپىرانتلارغا دەرس قىلىپ سۆزلەش جەريانىدا ھېس قىلغانلىرىم ئاساسىدا، بەشىنچى مۇقام پەنجىگاھ مۇقامى تېكىستىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان ئىزدىنىشلىرىمنى يىغىنچاقلاپ، پىكىرلىشىش ئىستىكىدە ئىلىم ئەھلىنىڭ مۇلاھىزىسىگە قويۇپ ئۆتمەن.

摘要: 在这篇论文中，作者对维吾尔十二木卡姆中的第五个木卡姆，即潘吉朶木卡姆的共 342 首歌词，在《普遍性的特点》，《个案性特点》和《对歌词释义的分析与研究》的题目之下，进行了语言和文学方面的分析和研究。在《普遍性特点》这一节里，陈述了在潘吉朶木卡姆所包含的琼乃额曼，达斯坦和麦西热甫三个部分里，有作品的古典诗人的诗歌数目以及所占份额，属于民间文学的民间长诗，口头流传下来的民间歌谣及其基本特点等。在《个案性特点》这一节里，阐述了在本潘吉朶木卡姆歌词里有作品弹唱的各个古典诗人的诗歌和格致尔，在语言和文学艺术方面的独特建树等。《对歌词释义的分析与研究》这一节里，则用讲道理摆事实的科学方法，较细致的研究与探讨了怎样才能正确无误地解释属于察哈台维吾尔语的木卡姆歌词的词义这个学术问题。

Abstract: The great thirteen-volume collection *The Uyghur Twelve Muqam*, prepared under the editorship of our distinguished and experienced leader Tömür Dawamet and published in 1997 by China Encyclopedia Press, made outstanding contributions to organizing our blessed Muqams' music, notating it, and fixing its texts, and stands as a monumental achievement in the history of Uyghur Twelve Muqam research. Aside from this, the excellent book *From the Treasures of Chaghatay Uyghur Literature — The Uyghur Twelve Muqam Texts with Their Original Orthography* put an end to the era of books presenting Twelve Muqam text

* بۇ ماقالە 2010-يىلى 11-ئاينىڭ 1-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىندى.

ئاپتور: ئابدۇرەئوپ تەكلىماكانى (1950- يىلى 11- ئايدا تۇغۇلغان)، پروفېسسور، دوكتور، دوكتورانت يېتەكچىسى. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

transcriptions without their original texts, and inaugurate a new era in Twelve Muqam text scholarship.

In this article, on the basis of my experience using *From the Treasures of Chaghatay Uyghur Literature — The Uyghur Twelve Muqam Texts with Their Original Orthography* as a textbook for undergraduate and graduate students, I will summarize what my research on the characteristics of the *Penjgah* Muqam's special characteristics, and present my findings for the consideration of the scholarly community.

ماتېرىيال بەلگىسى: A   كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G122

1. ئومۇمىي ئالاھىدىلىكلەر

جەمئىي 18 نەپەر كلاسسىك شائىرنىڭ، يەنى باشقا مۇقام تېكىستلىرىگە قارىغاندا نىسبەتەن كۆپ ساندىكى شائىرنىڭ بىر-بىرسىدىن رەڭدار گۈزەل غەزەللىرى ئورۇن ئالغان.

ئۈچىنچى، پەنجىگاھ مۇقامىنىڭ «داستان» قىسمىدا جەمئىي بەش داستان بار بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە، بىرىنچى داستان شائىر سەئىدىنىڭ «قايسى گۈلشەننىڭ سەنىگدەك بىر گۈلى رەئناسى بار» مىسراسى بىلەن باشلىنىدىغان بەش بېيىتلىق بىر غەزەلدىن؛ ئىككىنچى داستان بولسا، شائىر ھۈسەيىننىڭ «ئەي سەنىڭ جادۇ كۆزۈڭ سەر فېتىئەنى ئاخىر زەمان» مىسراسى بىلەن باشلىنىدىغان بەش بېيىتلىق بىر غەزەلدىن؛ ئۈچىنچى داستان ئۇيغۇر ئەل ئىچى داستانلىرىدىن بولغان مەشھۇر «سەنەۋبەر» نىڭ «نازلىق دىلبەر بىر سۆزۈم بار ئايتايىن» مىسراسى بىلەن باشلىنىدىغان جەمئىي ئون ئالتە مىسرالىق پارچىسىدىن؛ تۆتىنچى داستان شائىر نىزارىنىڭ «ئىزدەدىم كۆڭلۈمنى قانان گۈلشەندە جان بىلە» مىسراسى بىلەن باشلىنىدىغان سەككىز بېيىتلىك گۈزەل بىر غەزەلدىن؛ بەشىنچى داستان بولسا، شائىر ناقىسنىڭ «مۇغەننى چەك مەقامى راكىنى بەزم ئىچىرە مەستانە» مىسراسى بىلەن باشلىنىدىغان ساق ئون بېيىتلىق تولىمۇ لەۋەن بىر غەزەلدىن تەركىب تاپقان. روشەنكى، مەزكۇر مۇقام تېكىستىدە، جەمئىي بەش داستاننىڭ تۆتىنى كلاسسىك شائىرلارنىڭ شېئىرلىرى ئىگىلىگەن.

تۆتىنچى، پەنجىگاھ مۇقامىنىڭ «مەشرەپ» قىسمى ئىككى مەشرەپتىن تەركىب تاپقان بولۇپ، بىرىنچى

پەنجىگاھ مۇقامى تېكىستلىرىنى ئون ئىككى مۇقام ئىچىدىكى باشقا مۇقاملارنىڭ تېكىستلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئومۇمىيەت جەھەتتىن تۆۋەندىكىدەك مۇھىم ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

بىرىنچى، پەنجىگاھ مۇقامى تېكىستلىرى «چوڭ نەغمە» قىسمى 216 مىسرا، «داستان» قىسمى بەش داستان 92 مىسرا ۋە «مەشرەپ» قىسمى ئىككى مەشرەپ 34 مىسرا، جەمئىي 342 مىسرا شېئىردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ ئىچىدە، تېكىست ھەجىمى جەھەتتە راك مۇقامىدىن قالسىلا 2- ئورۇندا تۇرىدۇ.

ئىككىنچى، پەنجىگاھ مۇقامى تېكىستلىرى ئۈچۈن، ئەلىشىر نەۋائىي (ئىككى غەزەل)، مەشرەپ (ئىككى غەزەل)، نەۋبەتى (ئىككى غەزەل)، مەھزۇن (ئىككى غەزەل)، ھافىز شىرازىي (بىر غەزەل)، مەشھۇرىي (بىر غەزەل)، زىيائىي (بىر غەزەل)، ئايازىي (بىر غەزەل)، مەزھەرىي (بىر غەزەل)، زەلىلىي (بىر غەزەل)، ھافىز خارەزمىي (بىر غەزەل)، سەئىدىي (بىر غەزەل)، ھۈسەيىنىي (بىر غەزەل)، نىزارىي (بىر غەزەل)، ناقىسىي (بىر غەزەل)، نەفىسىي (بىر غەزەل)، رەشىدىي (بىر غەزەل) ۋە گەدائىي (بىر غەزەل) بولۇپ، جەمئىي 18 شائىرنىڭ 22 پارچە غەزەلى بېرىلگەن. مەزكۇر 22 غەزەلنىڭ 8 ى، يەنى ئۈچتىن بىر قىسمىنى ئەلىشىر نەۋائىي، مەشرەپ، نەۋبەتى ۋە مەھزۇندىن ئىبارەت تۆت شائىرنىڭ غەزەللىرى تەشكىل قىلغان. قالغان 14 شائىرنىڭ بىردىن غەزەلى ئورۇن ئالغان. دېمەك، ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ بەشىنچىسى بولغان پەنجىگاھ مۇقامى تېكىستلىرىدە،

باشلىنىدىغان بەش بېيىتلىق پاساھەتپەرداز بىر غەزىلى تەرنەنۇم قىلىدۇكى، بۇ غەزەللەرنىڭ بىر-بىرىدىن گۈزەل ئېچىلغان خۇشپۇراق گۈللەردەك ھۇزۇرى ئوقۇغۇچىنى ئىختىيارسىز مەستخۇش قىلىدۇ.

بەشىنچى، پەنجىگاھ مۇقامىنىڭ «سەنەم» قىسمىغا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «ئەگىز-ئەگىز تاغ باشىدا چىراغ كۆپەيدۇر» مىراسى بىلەن باشلىنىدىغان ئۈچ بېيىتلىق ئارامبەخش بىر قوشىقى بېرىلگەن بولۇپ، ئوقۇغان كىشىنىڭ كۆز ئالدىدا، بۇ قوشاققا جور بولغان ھالدا لەرزىلىك ئۇسسۇل ئوينىۋاتقان سەنەم قىزلارنىڭ سىمىسى دەرهال نامايان بولىدۇ.

2. خاس ئالاھىدىلىكلەر

بېشىمى: كىشىلەر بىزنى «يانتاق تىكەنلىرىدىن ئايىغى يارىلانغان، جۇنۇن (مەجنۇنلۇق، ساراڭلىق) چۆلدە يۈرىدىغان بىر توپ سەرگەردانلار» دەيدۇ.

شەرھ: بىز شۇنداق ئادەملەرمىزكى، بىزنى كۆرگەنلەر: «ھە، بۇلار بولسا، ئىشقى-مۇھەببەت بالاسىغا گىرىپتار بولغاچ، ساراڭلىق چۆلدە يۈرۈپ، يانتاق تىكەنلىرىدىن ئايىغى يارىلانغان بىر توپ سەرگەردانلار» دېيىشىدۇ.

بەلا ياغسا باشىمىزغا دەم ئالماي دەۋرى گەردۇندىن، رىزا بەرگەن قەزاغا ئاشىقى بىچارلەر دەرلەر. ئايلانغۇچى پەلەكتىن بېشىمىزغا توختىماي بالايىنئاپەت ياغسا: «قازاغا رازىلىق بەرگەن (تەقدىرگە بويۇن سۇنغان) بىچارە ئاشىقلار» دەيدۇ.

شەرھ: ئايلىنىپ، دەۋر قىلىپ تۇرىدىغان بۇ پەلەك، بۇ زامان بىزگە بەكمۇ ياخشى كۆزى بىلەن قاراپ كەتمەيدۇكى، بېشىمىزغا بالا-قازالارنى تۇشمۇتۇشتىن ياغدۇرۇپ تۇرىدۇ. بىراق، بىز بۇنىڭغا پىسەنت قىلىپمۇ كەتمەيمىز. بىزنى بۇ ھالدا كۆرگەنلەر: «ھە، بۇلار تەقدىرگە تەن بەرگەن، قازاغا رازى بولۇپ، ئەلھۆكۈملىلاھ!» دەپ قويۇپ يۈرۈۋىرىدىغان بىچارە ئاشىقلار» دېيىشىدۇ.

كۆرۈپ مەيخانە ئىشىكىدە غەزەلخانۇ گىرىبان چاك، مۇغاننىڭ قىزىغە ئاشىق ياقا سەد پارەلەر دەرلەر. مەيخانە ئىشىكى ئالدىدا، ياقىلىرىمىز يىرتىلغان

مەشرەپتە، كىلاسسىك شائىرلىرىمىزدىن زەلىلىنىڭ «گويىكى كۆڭۈل سەرھەدى باغى ئەلەممىدۇر» مىراسى بىلەن باشلىنىدىغان بەش بېيىتلىق بىر غەزىلى، شائىر نەفىسىنىڭ «ساڭا يۈز شۈكۈر يا رەب، بىزگە ئادىل پادىشاھ قىلىدىك» مىراسى بىلەن باشلىنىدىغان ئىككى بېيىتلىق قىممەتلىك بىر غەزىلى، شۇنداقلا شائىر رەشىدىنىڭ «ھەق يولىدا جان كەچىپ بىر جۇستىجۇبى قىلمادىم» مىراسى بىلەن باشلىنىدىغان بەش بېيىتلىق يارقىن بىر غەزىلى ئوقۇلىدۇ. ئەمدى، ئىككىنچى مەشرەپتە بولسا، شائىر گەدائىنىڭ «يانا ياز بولىدۇ تاپتى بوستان نەشۈۋ نەما» مىراسى بىلەن

پەنجىگاھ مۇقامى تېكىستلىرى باشقا مۇقام تېكىستلىرىگە ئوخشاشلا ئوتتۇرا ۋە قەدىمكى زامان ئاتاقلىق شائىرلىرىمىز يازغان كىلاسسىك يازما شېئىرلار بىلەن ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ بولغان قوشاقلار ۋە خەلق داستانلىرىدىن تەركىب تاپقان. ئەمدى، خاس ئالاھىدىلىكلەر دېگەندە، ھەر قايسى كىلاسسىكلار شېئىرلىرىنىڭ ئۆزگىچە خۇسۇسىيەتلىرى، خەلق قوشاقلىرى ۋە داستانلىرىدا گەۋدىلىنىپ تۇرىدىغان ئۆزگىچىلىكلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

بىز بۇ يەردە، نۇقتىلىق قىلىپ، ئاتاقلىق كىلاسسىكلرىمىزدىن مەشھۇرى، نىزارىي ۋە ناقىسلارنىڭ ئۆرنەك غەزەللىرى ئۈستىدە قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ ئۆتىمىز.

بىرىنچى، كىلاسسىك شائىرلىرىمىز مەشھۇرىنىڭ «جۇنۇن دەشتىدە بىزنى بىر گۈزۇھ ئاۋارلەر دەرلەر» مىراسى بىلەن باشلىنىدىغان ئون بىر بېيىتلىق غەزىلى تارىختىن بۇيان، پەنجىگاھ مۇقامىنىڭ تېكىستىدە، «چوڭ نەغمە» بۆلىكىنىڭ مۇقەددىمە غەزىلى قىلىپ ئوقۇلۇپ كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا، بىر توپ مۇھەببەت سەۋدالىرىنىڭ ئاچچىق-چۈچۈكلۈك بىلەن تولغان قىسمىنى گۈزەل شېئىرىي تىل بىلەن لەۋەن بايان قىلىنغان. ئالايلۇق:

جۇنۇن دەشتىدە بىزنى بىر گۈزۇھ ئاۋارلەر دەرلەر، مۇغىيىلان خار - خارىدىن ئاياغى يارەلەر دەرلەر.

ھالدا غەزەل ئوقۇۋاتقانلىقىمىزنى كۆرگەنلەر: «مەيپۇرۇشنىڭ قىزىغا ئاشىق بولغان يىرتىق ياقىلار (ۋەيرانىيلار)» دېيىدۇ.

شەرھ: ئىشقى-مۇھەببەت ھەلەكچىلىكى بىزنى شۇنداق قىلىپ قويغانكى، بەزىدە، دەرغەزەپتىن ياقىلىرىمىزنى يىرتىپ تاشلاپ، مەيخانە ئىشىكى ئالدىغا توپىلىشىپ، ئۇزۇن-قىسقا ئاۋازدا ناخشا توۋلاپمۇ قاللىمىز. بىزنى بۇ ھالدا كۆرگەنلەر: «ھە، بۇلار ئاشۇ مەيپۇرۇشنىڭ قىزىغا ئاشىق بولۇپ قالغان يىرتىق ياقىلىق ۋەيرانىيلار» دېيىشىدۇ.

فەتىلە ساچلارمىزنى، كۆرۈپان قاشلارمىزنى، قارا گۈن باشدا بىر نەچچە بەختى قارلەر دەرلەر. چىگىچەلەشكەن چاچلىرىمىزنى، كىرلەشكەن قاشلىرىمىزنى كۆرگەنلەر بىزنى «بېشىغا قارا كۈن چۈشكەن بىر نەچچە بەختى قارىلار» دېيىدۇ.

شەرھ: مۇرادسىزلىق ئىنساننى ۋەيرانە، ۋەيرانە تۇرمۇش بولسا ئادەمنى چۈشكۈن ۋە ھۇرۇن قىلىپ قويىدىكەنكى، بەزىدە يۈزىمىزنى يۇيۇشقىمۇ ئېرىنىپ قاللىمىز. بۇ ھالدا، چىگىچەلەشكەن چاچلىرىمىزنى، كىرلەشكەن قاشلىرىمىزنى كۆرگەنلەر بىزنى: «ھەي...، بۇلار شۇ بېشىغا قارا كۈن چۈشكەن بىر نەچچە بەختى قارىلارغۇ» دېيىشىدۇ.

سەرۇ سامانىمىزنى سورماغىل بىز بىنەۋالارنىڭ، فەلەك گەردىشلەردىن گۈنلەرى دۇشۋارلەر دەرلەر. بىز بىچارىلەرنىڭ ھال-كۈنىمىزنى سورىمايلا قوي، بىزنى «پەلەكنىڭ تەتۈرلۈكىدىن كۈنى دىشۋارچىلىقتا قالغانلار» دېيىدۇ.

شەرھ: بىزنىڭ ئەھۋالىمىز ھەقىقەتەنمۇ بەك رەپرەپ. شۇڭا، بىز بىچارىلەرنىڭ ھال-كۈنىمىزنى سورىمايلا قوي، بىزنى بۇ ھالدا كۆرگەنلەر پەقەت: «پەلەكنىڭ تەتۈرلۈكىدىن، قىسسەمنىڭ رەھىمسىزلىكىدىن ھەر بىر كۈنى دىشۋارچىلىقتا ئۆتىدىغانلار» دېيىشىدۇ شۇ.

سارىغ چىەرە بىلەن كاھى يۈزۈمگە گەر باقىپ ھەر دەم، كى گۈلرۇخلار فىراقىدا خەزان رۇخسارلەر دەرلەر. ساماندىك سېرىق يۈزۈمگە بىر قاراپلا: «گۈلۈزۈلۈكلەرنىڭ فىراقىدا چىرايى سارغايغانلاردىن

ئىكەن» دېيىدۇ.

شەرھ: يالغۇز مېنى ئالسا، مېنىڭ بۇ ساماندىك سېرىق يۈزۈمگە بىر قاراپلا، كىشىلەر: «ھە بۇ كىشى ئاشۇ گۈلۈزۈلۈكلەرنىڭ فىراقىدا جۈدەپ، چىرايى سارغىيىپ كەتكەنلەردىن ئىكەنغۇ» دەپ كېتىشىدۇ.

قاچانكىم ئاقبۇرۇت ئابىد قاشىغا بارغۇمىز، بىزنى-قارا قاشلار قاشىدا دەر - بەدەر ئاۋارلەر دەرلەر. قاچانكى ئاقبۇرۇت موللامنىڭ قېشىغا بېرىپ قالسا، بىزنى «قارا قاشلار كويىدا ئىشىكمۇ ئىشىك يۈرگەن سەرگەردانلار» دېيىدۇ.

شەرھ: قاچانكى ھېلىقى ئاقبۇرۇت ئىبادەتكار ئالىم ئاكىمىزنىڭ يېنىغا بېرىپ قالسا، ئۇ بىزنى تونۇيدۇ ۋە «ھە، بۇلار ئاشۇ قارا قاش گۈزەللەرنىڭ كوچىسىدا ئىشىكمۇ ئىشىك قاتراپ يۈرگەن سەرگەردانلار شۇغۇ» دېيىدۇ.

كۆرۈپ ئەتراپىمىزنى زەخمىلىك ئەھلى تەمەشا كىم. پەرىلەر كويىدا ئاۋارەئى سەنگىسارلەر دەرلەر. زەخمىلىك ئەزايىبەدىنمىزنى كۆرگەن تاماشىچىلار، بىزنى «پەرىلەر كوچىسىدا چالما - كېسەك قىلىنغان سەرگەردانلار» دېيىدۇ.

شەرھ: ئاشىق بولماق ئاسان ئىش ئەمەسكى، بەزىدە مەشۇقلىرىمىزنىڭ كوچىسىدا تۇششاق بالىلارنىڭ چالما-كېسەك قىلىشىغا ئۇچراپ تۇرىمىز. بۇ ھالدىن كېيىنكى زەخمىلىك ئەزايىبەدىنمىزنى كۆرگەن تاماشىچى خەقلەر بىزنى: «ھە، بۇلار ھېلىقى پەرىلەر كوچىسىدا چالما - كېسەك قىلىنغان سەرگەردانلار بولمايچۇ» دېيىشىدۇ.

گەر ئېھسان قىلماسا دەرۋىشلەرگە ئەھلى نىئەتلەر، گەۋھەر خىرمەنلەرنى تۈدەئى سەنگىخارلەر دەرلەر. ئەگەر نېمەت ئىگىلىرى دەرۋىشلەرگە خەير - ساخاۋەت قىلمىسا، ئۇلارنىڭ گۆھەردىن دۆۋنلەنگەن خامانلىرىنى «تاش دۆۋىسى» دەپ ھېسابلىسا بولىدۇ.

باشىمىزدا كۆرۈپ نەشئە، قولىمىزدا كۆرۈپ ساغەر، قۇتۇلغان يۈز جەھان غەمدىن نەچچە مەيخارلەر دەرلەر. رۇخسارىمىزدىكى خۇش كەيپىنى، قولىمىزدىكى قەدەھنى كۆرگەنلەر بىزنى «يۈز جاھانلىق غەمدىن قۇتۇلغان مەيخورلار» دېيىدۇ.

ھېلىقى جانان بىلەن بىللە كېتىپ قاپتۇ-دە! شائىر نىزارى بۇ بېيىتتە، «بىر كۆرۈپلا كۆيۈپ قېلىش؛ بىر كۆرۈپلا ئۆزىنى يوقىتىپ قويۇش» دېگەن پىكىرنى كىتابخانلارغا ئاشۇنداق رومانىك، ئويناق ۋە ئوبرازلىق ئىپادە بىلەن ئاڭلاتقان.

ئاھ، نەيلەي، جان بىلە قالدى بەدەن، كەتتى كۆڭۈل، كىم قالىدۇر بۇ جەھاندا مەن كەبى ئەرمان بىلە. ئاھ، قانداق قىلاي، جان بىلەن تەن قالدى - يۇ، كۆڭۈل كەتتى. بۇ جاھاندا مەندەك ئارماندا قالغان كىم بار؟

شەرھ: ئاھ، ئەمدى قانداق قىلارمەن؟! تېنىم بىلەن چېنىم قالغان بولسۇم، كۆڭلۈم ئۇ جانان بىلەن بىللە كېتىپتۇ ئەمەسمۇ؟ چېنىم ۋە تېنىمۇ بىللە كەتكەن بولسۇنچۇ كاشكى! قاراڭلار، بۇ دۇنيادا، مەندەك مۇشۇنداق ئارماندا قالغان ئادەم يەنە بارمۇ زادى؟

خەنجەرى ھىجران ۋۇجۇدۇمنى قىلىپدۇر زەخمىناك، كۆز يولىدىن جارى ئەيلەپ قاننى يۇمىمەن قان بىلە. ھىجران خەنجىرى ۋۇجۇدۇمنى يارىدار قىلغاچقا، كۆزلىرىمدىن قانلىق ياشلىرىمنى ئېقىتىپ، قاننى قان بىلەن يۇيۇۋاتىمەن.

شەرھ: مەن ئۇ جانانغا كۆيۈپ قالدىم. ئۇ مېنىڭ كۆڭلۈمنى ئوۋلىۋېلىپ كەتتى، مەن قالدىم. شۇ تاپتا، ھىجران، جۇدالىق خەنجىرى ۋۇجۇدۇمنى زەخمىلەندۈردى، قاناتتى. بۇنى ئاز دەپ، كۆزلىرىمدىن ياش ئەمەس، قان چىقىۋاتىدۇكى، دېمەك، مەن قاننى قان بىلەن يۇيۇۋاتىمەن شۇ ئان.

ئىشۇ ۋادىسىدا پۈيە ئەيلەدىم چۈن گەردى باد، رەشكىدىن ھەردەم ئۆچەشتىم چەرخى سەرگەردان بىلە. ئىشۇ ۋادىسىدا خۇددى قۇيۇندەك چۆرگىلەپ يۈردۈم؛ كۈندەشلىكتىن بېشى ئايلانغان پەلەك بىلەن دائىم ئېلىشتىم.

شەرھ: ئاشىق بولغاندىكىن ئۇنىڭ دەردىنى تارتىدىغان گەپكەن. ئىشۇ ۋادىسىدا، بېشىم قاينان، پۈتۈم تايغان بويىچە بەجايىكى قۇيۇن بولۇپ پىرقىراپ يۈردۈم. «مېنى جانانمىدىن ئايرىۋەتكەن سەن پەلەك» دەپ، كۈندەشلىكىم تۇتۇپ، ئاشۇ توختىماي چۆرگىلەپ تۇرىدىغان پەلەك بىلەن پات-پات ئېلىشىپ تۇردۇم.

شەرھ: ئاشىقلىقىمىز راست، ئېغىر قىسمەتلەرگە دۇچار بولۇۋاتقىنىمىزمۇ ئەمەلىيەت. بىراق، بۇنىڭلىق بىلەن ئىنسان ئۆزىنى پەقەتلا تاشلىۋەتسىمۇ بولمايدۇ-دە! شۇڭا، بەزىدە كەيپىمىز چاغ بولۇپ، قولىمىزغا قەدەھ چىقىپ قالىدىغان كۈنلەرمۇ بولىدۇ. بۇنداق چاغلاردا بىزنى كۆرگەنلەر: «ھە، بۇلار يۈز جاھانلىق غەمدىن قۇتۇلغان مەيخورلار ئوخشايدۇ-جۇمۇ» دەپمۇ قېلىشىدۇ. ئەرۇر مەشھۇرىي ئانداغ قەۋمىدىن زەخمىلەرنى كۆرگەچ، زەمانە تاشلارىدىن نەچە كۆكسى پارلەر دەرلەر.

مەشھۇرىي شۇنداق قوۋمىدىكى، ئۇنىڭ جاراھەتلىرىنى كۆرگەنلەر «بۇ كىشى زامان تاشلىرى زەربىسىدىن باغرى پارە - پارە بولغانلاردىن ئىكەن» دەيدۇ.

شەرھ: ئەمدى، مەن مەشھۇرىيىنى سورىساڭلار، مەنمۇ ئاشۇنداق دەردەملەردىن بولمەنكى، ۋۇجۇدۇمدىكى يارا ئىزلىرىنى كۆرگەنلەر: «ھە، بۇ كىشىمۇ زامان تاشلىرى زەربىسىدىن باغرى پارە - پارە بولغانلاردىن ئىكەن» دەپ قېلىشىدۇ.

ئىككىنچى، كىلاسسىكىلىرىمىزدىن شائىر نىزارىنىڭ «ئىزدەدىم كۆڭلۈمنى جانان گۈلشەندە جان بىلە» مىسراسى بىلەن باشلىنىدىغان سەككىز بېيىتلىق بىر غەزىلى پەنچىگاھ مۇقامى «داستان» بۆلىكىدىكى تۆتىنچى داستاندا ئوقۇلۇپ كەلگەن بولۇپ، بۇنىڭدا شائىرنىڭ غەزەل يېزىش ئىقتىدارى، شۇنداقلا پىكىر ئىپادىلەش ئۇسلۇبى خاس ئۆزگىچىلىك بىلەن نامايان قىلىنغان. ئالايلىق:

ئىزدەدىم كۆڭلۈمنى جانان گۈلشەندە جان بىلە، نەچە ئاختارسام كەتپتۇر بۇ كۆڭۈل جانان بىلە. يېشىمى: كۆڭلۈمنى جاناننىڭ گۈلشەندىن جان - جەھلىم بىلەن ئىزدەدىم، قانچە ئاختۇرساممۇ تېپىلمىدى، بۇ كۆڭۈل جانان بىلەن كېتىپ قاپتۇ.

شەرھ: مەن بىر گۈلزارلىقتا، گۈلدەك گۈزەل بىر جاناننى كۆردۈم، كۆردۈم-دە، ئۆزۈمنى يوقىتىپ قويدۇم. ئۇ مېنىڭ كۆڭلۈمنى ئوۋلىۋالدى-يۇ، كېتىپ قالدى، مەن ئوۋلىنىپ كەتكەن كۆڭلۈمنى مەزكۇر گۈلشەندىن تەپسىلى ئىزدەدىم. بىراق، قانچە ئاختۇرساممۇ تېپىلمىدى. ھە، قارىغاندا، كۆڭلۈم

تېيرى بارانى مەلامەتكە ھەدەق بولدى باشىم،
 باشنى باشقارماق بەسى مۇشكىلىكى بۇ باران بىلە.
 بېشىم مالا مەتنىڭ ئوق يامغۇرغا نىشان بولدى،
 بۇ يامغۇردا باشنى باشقۇرۇش ناھايىتى قىيىن.
 شەرھ: ئىشقا بالاسىدىن كۆرمىگەننى كۆردۈمكى،
 بېشىم ھە دېگەندىلا ئەيىبلەش، تاپا-تەنلەرگە قارا-
 نىشان بولۇپ بەردى. بۇنداق ئىشقا بالاسىنىڭ ئوق
 يامغۇرغا دۇچار بولغان چاغدا، ئىنسانغا ئۆزىنىڭ
 بېشىنى باشقۇرۇشۇمۇ ناھايىتى تەس ئىش بولۇپ
 قالىدىكەن.

غەرق ئەتپىدۇر پەيكەرىمنى، ئاھكىم، گىردابى غەم،
 كىم سەلامەت قالغۇسى ئالەمدە بۇ تۇقان بىلە.
 ئاھ، غەمنىڭ قاينىمى ۋۇجۇدۇمنى غەرق قىلدى،
 بۇ توپان بالاسى بىلەن جاھاندا كىممۇ ساق قالار؟
 شەرھ: مۇشۇنداق ئىشقا - مۇھەببەت
 ھەلەكچىلىكى داۋامىدا، غەم-غۇسسىنىڭ قاينىمى
 ۋۇجۇدۇمنى غەرق قىلىۋەتتى؛ بىلمىدىم، «ئىشقا-
 مۇھەببەت» دېگەن بۇ توپان بالاسىدىن كىممۇ ساق
 قالاركىن- تاڭ!؟

زۇلۇ قۇللابىغا بۇ جانۇ كۆڭۈل بولدى ئەسىر،
 تەلبە قۇشتەك تەلپىنۇر ھەر دەم نەۋا ئەفغان بىلە.
 يۈرىكىم بىلەن جېنىم چېچىنىڭ قىسقىچىغا
 ئىلىنىپ قالدى. شۇڭا، جېنىم ھەمىشە مۇڭلۇق نالە
 قىلىدۇ، يۈرىكىم تەلۋە قۇشتەك تەلپۈنىدۇ.
 شەرھ: سۆيگۈم چېقىنى چېقىلغان شۇ دەقىقىدە،
 جېنىم بىلەن كۆڭلۈم ئۇ گۈزەل يارنىڭ چېچىنىڭ
 قىسقىچىغا ئىلىنىپ قالغانىدى. شۇندىن بېرى، جېنىم
 توختىماي مۇڭلۇق نالە قىلىدۇ، يۈرىكىم بولسا، تەلۋە
 قۇشتەك پىتىراپ تەلپۈنىدۇ، ئىنتىلىدۇ.

زار مەجنۇنغا ۋىسالى بولسا مۇمكىن، نە ئەجەب،
 مەرھەبا قىلسا نىگارى لۇتقى ئىلە، ئىھسان بىلە.
 - نىزارىي
 مەندەك زار مەجنۇنغا يار ۋەسلىگە ئېرىشىش
 مۇمكىن بولۇپ قالسا ۋە نىگارى «خۇش كېلىپسەن»
 دەپ، رەھىم - شەپقەت بىلەن قارشى ئالسىمۇ ئەجەب
 ئەمەس.
 شەرھ: بىز مۇھەببەتلىك ئىنسانلار ھامان

ئۇمىدۋار كېلىمىز. ھالبۇكى، مەندەك زار ۋە ئىنتىزار
 بولغان سەۋدائىي ئۇچۇن، كۈنلەرنىڭ بىر كۈنىدە،
 يارنىڭ ۋىسالىغا يېتىش مۇمكىن بولۇپ قالسا ۋە شۇ
 چاغدا، ئۇنىڭ سۆيگەن يارى ۋە ئامراق نىگارى:
 «مەرھابا، خوش كېلىپسەن، ئاشىقىم!» دەپ قالسا،
 ئەجەب ئەمەس-تە!

ئۇچىنچى، كىلاسسىك شائىر ناقىسنىڭ «مۇغەنى
 چەك مەقامى (راك) نى بەزم ئىچرە مەستانە» مىسراسى
 بىلەن باشلىنىدىغان ئون بېيتلىك بىر غەزەلى
 پەنجىگاھ مۇقامى «داستان» بۆلىكىدىكى بەشىنچى
 داستاندا ئوقۇلۇپ كەلگەن بولۇپ، بۇ غەزەل ئۇيغۇر
 مۇقاملىرىنىڭ نامى ۋە ئۇلارنىڭ قانداق چاغدا تەرەننۇم
 قىلىنىدىغانلىقى ھەققىدە بىلىك بېرىدىغان مۇھىم
 مەنبە ھېسابلىنىدۇ:

مۇغەنى چەك مەقامى «راك» نى بەزم ئىچرە مەستانە،
 ساچىپ ئەربابى مەئنا لەفزىدىن مەجلىسغە دۇردانە.
 يېشىمى: ئەي سازەندە، بەزمىدە دانالار سۆزىدىن
 ئۇنچىلەرنى چېچىپ، «راك» مۇقامىنى زوق - شوق
 بىلەن ياڭرات.

شەرھ: ئى، مۇزىكانت! راک مۇقامىنى پەيزىڭ
 بىلەن چالغىنىكى، ئۇنىڭ تېكىستى بەزمىلەردە، دانالار
 ئالىملار سۆزىدىن ئۇنچە-دۇردانىلار چاچىدىغان
 خەزىنىدۇر گوبيا.

روشەنكى، بۇ يەردە، شائىر ناقىس ئۇيغۇر
 مۇقاملىرىنىڭ گۈزەل ئاھاڭ بىلەن چوڭقۇر ئوقۇملۇق
 سۆز-كەلىمىلەرنىڭ مۇجەسسەم گەۋدىسى ئىكەنلىكىنى
 ئوچۇق بايان قىلغاندۇر.

سەنى يادئەيلەن مۇڭلۇغ كۆڭۈللەر ئەسرۇ مەھزۇندۇر،
 كى سەن ھەم ياد ئەتتىپ تۈز «چەبىياد» نىڭ، بولما بىگانە.
 سېنى يىاد ئېتىپ مۇڭلۇق كۆڭۈللەر ناھايىتى
 غەمكىن بولدى؛ سەنمۇ سازىڭنى «چەبىياد» مۇقامىغا
 تۈز، ئۇنداق ياتلىشىپ كەتتە.

شەرھ: سەن بىلەن مۇڭداشقىلى مۇڭلۇق بولغان
 كۆڭۈللەر سېنى ئەسلەۋېرىپ ھالى قالمىدى. ئەمدى،
 سەنمۇ بىزلەرنى ئېسىڭگە ئېلىپ، چەبىيات مۇقامىنى
 چال-دە، بىزدىن ئۇنداق قېچىپ ياتلىشىپ كەتمىگىن.
 شائىر ناقىس بۇ يەردە، «چەبىيات» دېگەن

پەردە» ئۇقۇمى چىقىپ تۇرىدىغان «پەنجىگاھ» كەلىمىسىنىڭ يەنە «مۈكەممەللىك، توققۇزى تەللىك، بۈيۈك شادلىق» مەنىسىنىمۇ بىلدۈرىدىغانلىقىنى ئىمالىق ئىپادىلىگەن.

ئەرۇر ئىشقا ئەھلى كۆپ مەھزۇن باقىپ پەرگارى لەئلىغە، چەكىپ «ئوشاق» ناخۇن بىرلە قىلغىل راست دىۋانە. ئاشىقلار چىرايلىق لېۋىڭنى كۆرگەندىن بۇيان، ناھايىتى قايغۇلۇق ناخۇنۇڭ بىلەن «ئوشاق» مۇقامىنى چىكىپ، ئۇلارنى راسا سەۋدايى قىلىۋەت.

شەرھ: ئىشقا-مۇھەببەت ئەھلى سېنىڭ ئاشۇ چىرايلىق لېۋىڭنى كۆرۈپ قالغاندىن بۇيان، ناھايىتىمۇ سېغىنغانلىقىنى ئىپادىلەشمەكتە. ھالبۇكى، سەن ئەمدى زەخمىكىڭنى «ئوشاق» ئاشىقلار» دېگەن مۇقامغا سازلاپ ئۇرغىن-دە، ئۇلارنىڭ ئىشقىنى تېخىمۇ ئۇلغايىتىپ، مۇھەببىتىڭدە سەۋدايى قىلىۋەتكىن.

زىلەيخايى جۇنۇن لەشكەر چەكىپ ئەيىلەر سەياسەت كۆپ، «باياد» ئاھەنگىدىن تاشلارمۇسەن كۆڭلۈمنى زىندانە. جۇنۇن زىلەيخاسى لەشكەر تارتىپ، ماڭا كۆپ ھەيۋە - قەھر قىلىدۇ؛ ئەمدى سەن «بايات» مۇقامىنىڭ مۇڭ

- زارى بىلەن كۆڭلۈمنى زىندانغا تاشلىماقچىمۇ؟ شەرھ: ئىشقا سەۋداسىلىق زىلەيخاسى سېغىندۇرۇش لەشكەرلىرى بىلەن دەممۇدەم ھۇجۇم قىلىپ، جېنىمنى بەك قاخشىتىۋەتتى. ئەمدى، سەن «باياد، بەياد» (يادىغا ئېلىش، ئەسلىش) «مۇقامىنىڭ زارىقىشلىق مۇڭلىرى ئارقىلىق، يۈرىكىمنى زىندانغا تاشلىماقچىمۇ؟

بۇ يەردە، شائىر ناقىس «بايات» دېگەن مۇقام نامىنىڭ «بەياد» (سېغىنىش، ئەسلىش، يادىغا ئېلىش) كەلىمىسىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەنلىكىنى ئىزاھلاپ كۆرسەتكەن.

بۇ بەزم ئەھلىگە غەفلەت لەشكەرى يەغما تەرەننۇمدۇر، كەرەك «نەشئاۋەرەك» تىغى بىلە جەۋلانى مەردانە.

بۇ بەزمىدىكىلەرگە غەپلەت لەشكىرى ھۇجۇم قىلسا، «نەشئاۋەرەك» (مۇشاۋەرەك) تىغىنى كۆتىرىپ، مەردانە جەۋلان قىلىش كېرەك.

شەرھ: ئەگەر ئاخىردا بەزمىدىكىلەر چارچاپ ئۇخلاپ قالاي دەپ قالسا ياكى مۇگىدەپ قېلىشسا،

مۇقام نامىنىڭ ئەسلىدە، «چەبەياد» بولۇپ، ئۇنىڭ «ياد ئېتىش، ئەسلىش» ئۇقۇمىنى ئاڭلىتىدىغانلىقىدىن بېشارەت بېرىدۇ.

چىقىپ قايتا نەفەس چىقماقغا بائىس بىلمەسەڭ نەدۇر، تەرەننۇم قىل «سەگاھ» ئاھەنگى بىرلە نەغمە رىندانە. نەپەس ئېلىشتىن مەقسەت نېمە؟ بۇنى بىلمەسەڭ، «سەگاھ» مۇقامى ئاھاڭى بىلەن نەغمە قىلىپ، مەردانلىك بىلەن كۈيلە.

شەرھ: خۇددى «بىر، ئىككى، ئۈچ» دېگەندەك رېتىملىق ھالدا، نەپەس ئېلىش ۋە چىقىرىشنىڭ سەۋەبىنى بىلمەي قالغان چېغىڭدا، «سەگاھ» (ئۈچىنچى پەردە) دېگەن مۇقامنى مەيدەڭنى كېرىپ تۇرۇپ تەرەننۇم قىلغىن!

كۆڭۈل چۈن مۇتەرىبىدۇر، تۆت مەزھەبىدىن نەدۇر مەقسەد، ئىشتىكىل «چەھارگاھ» نى فەھم قىلغىل سېرىرى مەيخانە. «تۆت مەزھەپتىن مەقسەت نېمە بولغىدى؟» دەپ كۆڭۈل ئىزتىراپلىققا چۆمۈلگەندە، «چەھارگاھ» مۇقامىنى ئاڭلاپ، مەيخانە سىرلىرىنى چۈشەنگىن.

شەرھ: ئىسلامدا تۆت چوڭ مەزھەپ باركى، بەزىدە ئىنسان «مۇسۇلمانلار زادى نېمە ئۈچۈن مۇنداق تۆت مەزھەپكە بۆلۈنۈپ كەتكەن بولغىدى؟» دەپ ئويلاپ قالىدۇ. مۇشۇنداق چاغلاردا، سەن «تۆت ئاھاڭ؛ تۆت زامان؛ تۆت مەيدان؛ تۆت پەردە» ئۇقۇمىنى بېرىدىغان چەھارگاھ مۇقامىنى تىڭشىغىن-دە، بۇنىڭ پەيزى ھەيدەكچىلىكى بىلەن، كىشىلەرنىڭ بەزىدە مەيخانغا كىرىپ قېلىشنىڭ سىر-ئەسرارلىرىنى پەھم قىلغىن.

كۆڭۈل مۇلكىنى شاھەنشاهى ئىشقىڭ چۈن مەقام ئەتتى. ئاچىپ يۈز پەنجىگاھ نەققارەسىن ئۇرغىلكى فەرزانە.

كۆڭۈل مەملىكىتىڭگە ئىشقىڭ خاقانى ئورۇنلاشتى. ئەمدى پەيزىڭ بىلەن، «پەنجىگاھ» ناغرىسىنى دانالارچە چالغىن.

شەرھ: كۆڭۈلدىن ئىبارەت بۇ پادىشاھلىققا سېنىڭ ئىشقا-مۇھەببىتىڭنىڭ خاقانى ئورۇنلاشتى. ھالبۇكى، ئەمدى پۈتكۈل پەيزىڭنى ئۇرغۇتۇپ، پەنجىگاھ مۇقامى ناغرىسىنى بىلگىنلەرچە ياڭراتقىن!

بۇ يەردە، شائىر ناقىس «بەش مەيدان، بەش

ناقىسنىڭ دىلى ئاجىزلىق ئورنىدا تۇرۇپ، «ئۆز ھال» نى ئېيتسۇن، لېكىن «ئەجەم» بىلەن «ئىراق» ئەھلى بۇ سىرنى بىلىپ قالمىسۇن. شەرھ: بۇ يەردە، شائىر ناقىس «ئۆز ھال» دېگەن مۇقام ئىسمىنىڭ «ئۆزىنىڭ ئەھۋالى» دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى؛ «ئەجەم، ئىراق» دېگەن مۇقام ئىسىملىرىنىڭ بولسا، «ئەجەم (غەيرى ئەرەب، ئەرەب بولمىغان)» دېگەن سۆز بىلەن «چۆلى ئىراق (ئىراق چۆلى)» دېگەن كەلىمىلەردىن كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرگەن.

مېنىڭچە، ئەسىرلەر داۋامىدا ئۇيغۇر رايونى مۇقامى «چوڭ نەغمە» بۆلىكىنىڭ مۇقەددىمە غەزىلى قىلىپ ئوقۇلۇپ كەلگەن شائىر مەشرەپنىڭ «سەتارم تارىغا جان رىشتەسىدىن تار ئەشىپ سالسام» مىراسى بىلەن باشلىنىدىغان سەككىز بېيتلىك غەزىلى بىلەن مەزكۇر ئون بېيتلىك ناقىس غەزىلى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامىنىڭ نام - ئىسىملىرىنى تەتقىق قىلىشتا ئەڭ قىممەتلىك ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

3. پەنجىگاھ مۇقامى تېكىستىنىڭ يېشىمى ئۈستىدە تەلقلنىق مۇلاھىزە

ت («ئەسلىي يېزىلىشى بىلەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى» ناملىق كىتابتا بېرىلگەن تۈزۈتىلگەن شەكىل): چىگىشلەشكەن چاچلىرىمىزنى، كىرلەشكەن قاشلىرىمىزنى كۆرگەنلەر بىزنى: «بېشىغا قارا كۈن چۈشكەن بىر نەچچە بەختى قارالار» دەيدۇ. ت.س (تۈزۈتمە بېرىشتىكى سەۋەب): «فەتىلە» (ئىي) ئۈزۈن سوزۇق تاۋۇش) كەلىمىسى «چىگىچلىشىپ كەتكەن» دېگەن بولىدۇ. ئەڭ مۇھىمى، ئۇيغۇرچىدا، «چىگىچلەشمەك، چىگىچلىشىپ كەتمەك» دېگەن ئۆتۈمىسىز پېئىل، «ئەشمەك» بولسا، ئۆتۈملۈك پېئىل ھېسابلىنىدۇكى، بۇ ئىككىسىنىڭ بىلدۈرىدىغان ئۇقۇملىرى باشقا - باشقا بولىدۇ. «ئېشىلگەن چاچ» دېگەن سۆز ئۆزى ئەتەي ئەمگەك سىڭدۈرۈپ، ئېشىۋالغان چاچقا ئېيتىلىدۇ؛ «چىگىچلەشكەن چاچ» بولسا، يۇيىمىغان، تارنىمغانلىقتىن، ئۆزلۈكىدىن چىگىچلىشىپ كەتكەن

«نەشئەۋەرەك - نەشئەۋەرەك - مۇشاۋەرەك» مۇقامىنى دادىل ياغراتسا، مەسىلە ھەل بولىدۇ.

بۇ يەردە، شائىر ناقىس «مۇشاۋەرەك» دېگەن ئۇيغۇر مۇقامى نامىنىڭ «خاتىمە قىسمىدىكى ھاياجان، تۈگەنچى قىسمىدىكى شوخلۇق» ئۇقۇمىنى بىلدۈرىدىغان چاغاتاي ئۇيغۇرچىسىدىكى «نەشئەۋەرەك» بىرىكمە سۆزىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەنلىكىنى ئىشارەتلەپ كۆرسەتكەن.

تەكەللۇم ئىستەبان شىرىن لەبىڭدىن بىنەۋا بولغاچ، كۆپەرمىز بىر «نەۋا» ئۈمىدىدە بىز جەمئىي پەرۋانە شىرىن لېۋىڭدىن بىرەر جۈملە ئاڭلاش ئۈمىدىدە بىچارە بولۇپ قالغان ۋاقتىمىزدا، ھەممىمىز پەرۋانە بولۇپ، بىر «ناۋا» ئارزۇسىدا كۆيىمىز. شەرھ: شىرىن لېۋىڭنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ بىرەر جۈملىمۇ گەپ قىلىپ بەرمىگىنىڭ ئۈچۈن، غەمكىن - بىچارە بولۇپ قالغان چاغلىرىمىزدا، «نەۋا مۇقامىنى بىر ئاڭلىساق بولاتتىغۇ!» دەپ پىتىراپ كېتىمىز زادى. دەسۇن كۆڭلۈم مەقامى ئەجىز ئارا «ئۆز ھال» نى، ناقىس، «ئەجەم» بىرلە «ئىراق» ئەھلى بۇ سىرنى بىلمەسۇن يانە.

پەنجىگاھ مۇقامى تېكىستلىرىنىڭ يېشىمى ئۈستىدە، شېئىرىي جۈملىلەر يېشىمىنىڭ ئەسلىگە سادىق بولۇش، راۋان ۋە پاساھەتلىك ئىپادىلەنگەن بولۇش ئۆلچىمى بويىچە ئىلمىي مۇلاھىزە يۈرگۈزسەك، 1997 - يىلى «جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى» تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان 13 توملۇق «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» ناملىق كىتابتا بېرىلگەن يېشىمدە كۆرۈلگەن مۇنداق مەسىلىلەرنى مۇزاكىرىگە قويۇشىمىز مۇمكىن:

فەتىلە ساچلارمىزنى كۆرۈپان قاشلارمىزنى، قارا گۈن باشدا بىر نەچچە بەختى قارلەر دەرلەر. ئە. يېشىم (13 توملۇق «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» ناملىق كىتابتا بېرىلگەن يېشىم): ئېشىلگەن چاچلىرىمىزنى، كىرلەشكەن قاشلىرىمىزنى كۆرگەنلەر بىزنى بېشىغا قارا كۈن چۈشكەن بەختى قارالار، دەيدۇ (5 - توم، يېشىم قىسمى، 57 - بەت).

تاماشىچىلار بىزنى پەرىلەر كوچىسىدا تاشبوران بولغان بىچارىلەر، دەيدۇ. (يۇ. ئە. 58ب)

ت: زەخمىلىك ئەزايبە دىنىمىزنى كۆرگەن تاماشىچىلار بىزنى: «پەرىلەر كوچىسىدا، چالما- كېسەك قىلىنغان سەرگەردانلار» دەيدۇ.

ت.س: «ئاۋارە» دېگەنلىك چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، «سەرگەردان» (يېشى قاينان، پۈتى تايغان يەرلەردە يۈرىدىغان) دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ؛ «بىچارە» بولسا، «چارىسىز، ئامالسىز» دېگەن بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەزكۇر ئەسلىي يېشىمىدىكى «تاشبوران بولغان بىچارىلەر» دېگەن بىرىكمە سۆز ھەرگىزمۇ «ئاۋارەنى سەنگىسارلەر» نىڭ يېشىمى بولالمايدۇ، دەيمىز.

باشىمىزدا كۆرۈپ نەشئە قولىمىزدا كۆرۈپ ساغەر،

قۇتۇلغان يۈز جەھان غەمدىن نەچە مەيخارلەر دەرلەر.

ئە. يېشىم: بېشىمىزدىكى كەيىنى، قولىمىزدىكى قەدەھنى كۆرگەنلەر بىزنى يۈز جاھاننىڭ غېمىدىن قۇتۇلغان مەيخورلار، دەيدۇ. (يۇ. ئە. 58ب)

ت: رۇخسارىمىزدىكى كەيىپ شادلىقنى، قولىمىزدىكى قەدەھنى كۆرگەنلەر بىزنى: «يۈز جاھانلىق غەمدىن قۇتۇلغان بىر نەچچە مەيخورلار» دەيدۇ.

ئەرۇر مەشھۇرى ئانداغ قەۋمىدىن زەخمەلەردىن كۆرگەچ، زەمانە تاشلاردىن نەچە كۆكسى پارلەر دەرلەر.

ئە. يېشىم: مەشھۇرى شۇنداق قەۋمىدىكى، ئۇنىڭ جاراھەتلىرىنى كۆرگەنلەر بۇ زامانە تاشلىرىدىن باغرى پارە- پارە بولغانلار، دەيدۇ. (يۇ. ئە. 58ب)

ت: مەشھۇرى شۇنداق قەۋمىدىكى، ئۇنىڭ جاراھەتلىرىنى كۆرگەنلەر «بۇ كىشى زامانە تاشلىرىنىڭ زەربىسىدىن باغرى پارە- پارە بولغانلاردىن ئىكەن» دەيدۇ.

سۈبھى دەمدە ئاچتى خەمارى ئىشك مەيخانەغە،

بۇق- بۇق ئاۋازى سۇراھى جان بەرۈر مەستانەغە.

ئە. يېشىم: مەيپۇرۇش تاڭ پەيتىدە مەيخانىنىڭ ئىشكىنى ئاچتى، ئىدىشتىن تۆكۈلگەن مەيىنىڭ بۇقۇلدىغان ئاۋازىنى ئاڭلىغان مەستانىلەرگە جان كىردى. (يۇ. ئە. 59ب)

چاقچا ئېيتىلىدۇ. شۇڭا، مەزكۇر ئەسلىي يېشىمىدىكى «ئېشىلگەن چاچلىرىمىزنى» دېگەن سۆز سېپى ئۆزىدىن داڭقان پۈتى گەپ.

سەرۇ سامانىمىزنى سورماغىل بىز بىنەۋالارنىڭ،

فەلەك گەردىشلەردىن گۈنلەرى دۇشۋارلەر دەرلەر.

ئە. يېشىم: بىز بىچارىلەرنىڭ ھال- كۈنىمىزنى سورىما، بىزنى پەلەكنىڭ تەتۈرلۈكىدىن دىشۋارچىلىقتا قالغانلار، دەيدۇ (يۇ. ئە. 57ب).

ت: بىز بىچارىلەرنىڭ ھال- كۈنىمىزنى سورىمايلا قوي، بىزنى «پەلەكنىڭ تەتۈرلىكىدىن كۈنلىرى دىشۋارچىلىقتا قالغانلار» دەيدۇ.

ت.س: «گۈنلەرى دۇشۋارلەر» دېگەن گەپ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا، «كۈنلىرى دىشۋارچىلىقتا قالغان، كۈنلىرى خاتىرجەمسىزلىك ئىچىدە قالغان» دېگەن ئۇقۇمنى ئاڭلىتىدۇ. يەنە دېسەك، ئۇيغۇرچىدا، باشقىلار دېگەن كۆچۈرمە سۆزلەر قائىدە بويىچە قوش تىرناق ئىچىگە ئېلىپ يېزىلىدۇ. شۇڭا، «فەلەك گەردىشلەردىن گۈنلەرى دۇشۋارلەر دەرلەر» دېگەن مىسرانىڭ يېشىمى «كىشىلەر بىزنى: «پەلەكنىڭ تەتۈرلۈكىدىن كۈنلىرى دىشۋارچىلىقتا قالغانلار، دەيدۇ» دەپ بەرگەندىلا، ئاندىن توغرا بولىدۇ.

سارىغ چىرە بىلەن كاھى يۈزۈمگە گەر باقىپ ھەر دەم، كى گۈلرۇخلار فىراقىدا خەزان رۇخسارلەر دەرلەر.

ئە. يېشىم: سېرىق يۈزلۈك سامان يۈزۈمگە باققىنىدا، مېنى گۈلىۈزلۈكلەرنىڭ فىراقىدا چىرايى سارغايغانلار، دەيدۇ. (يۇ. ئە. 58ب)

ت: ساماندىك سارغايغان سېرىق يۈزۈمگە بىر قاراپلا، «گۈلىۈزلۈكلەرنىڭ فىراقىدا چىرايى غازاڭ بولغانلاردىن ئىكەن» دەيدۇ.

ت.س: ئۇيغۇر تىلىدا «سېرىق يۈزلۈك سامان يۈز» دەيدىغان گەپ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. «مېنى «گۈلىۈزلۈكلەرنىڭ فىراقىدا چىرايى سارغايغانلار» دەيدۇ» دېگەن گەپمۇ مەنتىق ۋە گىرامماتىكىغا ئوخشاشلا مۇخالپ جۈملە بولۇپ قالغان.

كۆرۈپ ئەتراپىمىزنى زەخمىلىك ئەھلى تەماشاكىم،

پەرىلەر كويىدا ئاۋارەنى سەنگىسارلەر دەرلەر.

ئە. يېشىم: زەخمىلىك ئەزايبەمىزنى كۆرگەن

ت: تاڭ پەيتىدە، بىر مەيپۇرۇش مەيخاننىڭ ئىشكىنى ئاچتى، ئىدىشىتىن تۆكۈلگەن مەينىڭ بۇقۇلىدىغان ئاۋازىنى ئاڭلىغان مەستانىلەرگە جان كىردى.

چەۋرۈلۈپ شەمئى جەمالى مەئشۇقىغا ئاشقى، ئىشىدا كۆيمەكنىم ئۆرگەتتى بۇ پەرۋانەغە. ئە. يېشىم: ئاشىق، مەشۇق جامالىنىڭ شامى ئەتراپىدا ئايلىنىپ، پەرۋانىگە ئىشىق ئوتىدا كۆيمەكنى ئۆگەتتى. (يۇ. ئە. 59ب)

ت: بىر ئاشىق مەشۇقى جامالىنىڭ چىرىغى ئەتراپىدا پىرقىراپ يۈرۈپ، ئىشىق ئوتىدا كۆيۈشنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى پەرۋانغا ئۆگەتتى.

سىنە زەنگارنى تەقۋا سەيقەلىدە پاك قىل، پاكلىق بىرلە قارا ئايىنەدە جانانەغە. ئە. يېشىم: دىل كىرىنى تەقۋادارلىق يېلى بىلەن پاكلا، جانانغا پاكلىق ئەينىكى بىلەن قارا. (يۇ. ئە. 59ب)

ت: دىل كىرىنى تەقۋالىق ئېكىكىنى سۈرۈپ پاكلا - دە، جانانغا پاكلىق ئەينىكى بىلەن قارا. يوقدۇرۇر. دۇشنام سەيىدى ئەزەلكى جانىمە، كەلدىلەر مۇرغى ھەۋا ئالەمغە بەھرى دانەغە.

ئە. يېشىم: ئەگەر جان قۇشى بۇ دۇنيا دانلىرىدىن بەھرە ئېلىشنى ھەۋەس قىلمىغان بولسا، ئەزەل سەيىدى ئۇنىڭغا دەشنام بەرمىگەن بولاتتى. (يۇ. ئە. 59ب)

ت: ئەگەر ھەۋەس قۇشى بۇ دۇنيا دانلىرىدىن بەھرە ئېلىش ئۈچۈن كەلمىگەن بولسا، ئەزەل ئوۋچىسى جېنىمغا دەشنام بەرمىگەن بولاتتى.

مۇنچە كۆيدۈرمەك نەدۇر ئاشىقى بىچارەنى، كىممۇ ئايتغاي ئەرزى ئەھۋالىمنى جانانم ساڭا. ئە. يېشىم: ئەي جانانم، ئاشىق بىچارىنى مۇنچىۋالا كۆيدۈرگىنىڭ نېمىسى؟ مېنىڭ بۇ ھال - ئەھۋالىمنى ساڭا كىممۇ يەتكۈزەر؟ (يۇ. ئە. 60ب)

ت: ئەي جانانم، بىر ئاشىق بىچارىنى مۇنچىۋالا كۆيدۈرگىنىڭ نېمىسى؟ مېنىڭ بۇ ئەھۋالىمنىڭ بايانىنى ساڭا كىممۇ يەتكۈزەر؟ كەچە گۈندۈز يارنىڭ كويىدا ئىچتىم بادەئى،

زاھىدا مەئنى ئەتمەگىلىكىم باغۇ بوستانم ساڭا. ئە. يېشىم: ئەي زاھىدا، باغۇ بوستانلار ساڭا بولسۇن، ماڭا يارنىڭ كوچىسىدا كېچە - كۈندۈز مەي ئىچكىنىم يېتەرلىك، مېنى توسما (يۇ. ئە. 60ب). ت: ئەي زاھىت، يارنىڭ كوچىسىدا كېچە - كۈندۈز مەي ئىچكىنىم ئىچكەن، باغۇ بوستاننىم ساڭا بېرەي، مېنى توسما.

ياڭى ئاي قان يىغلادى ئەرمەس شەفەق چەرخ ئۈزەرەكم، قامەتن خەم ئەيلەبان مۇشكىن ھىلالىڭنى كۆرۈپ. ئە. يېشىم: كۆكتىكى شەپەق ئەمەس، يېڭى چىققان ئاي ئىپار ھىدلىق ئەگىم قاشلىرىڭنى كۆرگەچكە، قامىتىنى ئېگىپ قان يىغلىماقتا (يۇ. ئە. 61ب).

ت: يېڭى چىققان ئاي ئىپار ھىدلىق ئەگىم قاشلىرىڭنى كۆرۈپ، قامىتىنى ئېگىپ قان يىغلىدىكى، كۆكتىكى شەپەق ئەمەس، ئۇ قاندۇر.

بىر نەفەس جان تۇرماسۇن تەندە سەنى گەر كۆرمەسەم، خىزرى ئۇمىرىدۇر ماڭا ئۆلسەم جەمالىڭنى كۆرۈپ. ئە. يېشىم: سېنى كۆرمىسەم جېنىم تېنىمدە بىر نەپەسمۇ تۇرمىسۇن، سېنى كۆرۈپ ئۆلگىنىم مېنىڭ خىزىر ئۆمىرىنى كۆرگىنىمدۇر (يۇ. ئە. 61ب).

ت: ئەگەر سېنى كۆرمەيدىغان ئىش بولسا، جېنىم تېنىمدە بىر نەپەسمۇ تۇرمىسۇن. سېنى كۆرۈپ ئۆلگىنىم مېنىڭ خىزىر ئۆمىرىنى كۆرگىنىمدۇر.

ئەي كۆڭۈل كويىدا بولدۇڭ نەچە يىلدىن ناتەۋان، رەھمىسى كەلمەسمۇ بىر ئازۇردە ھالىڭنى كۆرۈپ. ئە. يېشىم: ئەي كۆڭۈل، ئۇنىڭ كوچىسىدا نەچچە يىلدىن بېرى ناتەۋان بولۇپ ياتتىڭ، بۇ زەئىپ ھالىمنى كۆرگىنىدە ئۇنىڭ ئىچى ئاغرىمامدىكىنە (يۇ. ئە. 61ب).

ت: ئەي كۆڭۈل، ئۇنىڭ كوچىسىدا نەچچە يىلدىن بېرى ناتەۋان بولۇپ ياتتىڭ، بۇ ئازاپلىق ھالىڭنى كۆرسە، ئۇنىڭ بىر رەھمىسى كەلمەسمۇ؟ ئەھلى دۇنيانىڭ ئىپەك تونىنى قىلما ئارزۇ.

ئەي فەقىر شۇكر ئەت چۈبۈلغان ئەسكى شالىڭنى كۆرۈپ. ئە. يېشىم: ئەي پېقىر، چۈۋۈلغان ئەسكى كىيىمىڭنى كۆرۈپ شۇكۈر قىل، بۇ دۇنيانىڭ ئىپەك

كىم ساڭا بەش گۈن بۇ گۈلشەن ئىچرە مېھمان بولدى
گۈل.

ئە. يېشىم: ئەي بۇلبۇل، بەس قىل، كېچە-
كۈندۈزلەپ سايراۋەرمە، بۇ گۈلشەندىكى گۈللەر، ساڭا
بەش كۈنلۈك مېھماندۇر (يۇ. ئە. 63 ب).

ت: ئەي بۇلبۇل، كېچە- كۈندۈزلەپ سايراۋەرمە،
ئەمدى بولدى قىل، چۈنكى، بۇ گۈلشەندىكى گۈللەر
ساڭا پەقەت بەش كۈنلۈك مېھماندۇر.

جاننى جانانغا نىسار ئەتتىم بەرمۇ ھۇرمۇ،

قالمادى ئەي دوستلاركىم مەندە ئىنسان سۈرەتى.

ئە. يېشىم: ئۇ گۈزەل بەرمىدۇ؟ مەن جېنىمنى
ئۇنىڭغا نىسار قىلىۋەتتىم. ئەي دوستلار، ئەمدى مېنىڭ
ئىنسانلىق سىياقىم قالمايدى (يۇ. ئە. 63 ب).

ت: مەيلى ئۇ جانان بەرى بولسۇن ياكى ھۆر
بولسۇن، جېنىمنى ئۇنىڭغا بېغىشلىۋەتتىم. ئەي
دوستلار ئەمدى مەندە ئىنسان سىياقى قالمايدى.

ئىزدەيان كەزدەم جەھاننى تاپمادىم سالىپ سوراغ،

زارنى سەرگەشتە ئەيلەپ قىلدى ھەيران سۈرەتى.

ئە. يېشىم: ئىزدەپ سوراپ، جاھاننى كېزىپمۇ
ئۇنى تاپالمىدىم. ئۇنىڭ سۈرىتى مەن بىچارىنى ھەيران
ۋە سەرگەردان قىلدى (يۇ. ئە. 63 ب).

ت: ئىزدەپ سوراپ، جاھاننى كېزىپمۇ ئۇنى
تاپالمىدىم. ئۇنىڭ سىماسى مەن بىچارىنى ھەيران ۋە
سەرگەردان قىلدى.

ئوتقا تۈشكەن قىل كەبى جانمنى ئەتتى پىچ- پىچ،

ھەلقە- ھەلقە ئەيلەدى زۇلقى پەرىشان سۈرەتى.

ئە. يېشىم: ھالقا- ھالقا بولۇپ يېيىلغان
چېچىنىڭ سۈرىتى جېنىمنى ئوتقا چۈشكەن قىلدەك
پۇچىلىۋەتتى (يۇ. ئە. 63 ب).

ت: بۇدەرە چاچلىرى يېيىلىپ تۇرغان سىماسى
كۆز ئالدىمدا گەۋدىلىنىپ، جېنىمنى ئوتقا چۈشكەن
قىلدەك پۇچىلىۋەتتى.

تېرە كۆڭلۈمنى مۇنەۋۋەر ئەيلەسە يوقدۇر ئەجەب،

نەيىرى ئەترەم بولۇپ خۇرشىدى رەخشان سۈرەتى.

ئە. يېشىم: ئۇنىڭ سۈرىتى قاراڭغۇ دىلىمنى
نۇرلۇق قۇياشتەك يورۇتسا ئەجەب ئەمەس (يۇ. ئە. 64 ب).

تونىنى ئارزۇلاپ كەتمە (يۇ. ئە. 61- 62 ب).

ت: ئەي يوقسۇل، كىيىمىڭ يىرتىق بولسىمۇ،
شۈكۈر قىل، دۇنيا ئەھلىنىڭ يىپەك تونىنى ئارزۇلاپ
كەتمە.

ئارەزىڭنى باغ ئارا چۈن كۆردى ھەيران بولدى گۈل،

بەرگىسىز قالدى نەدىنىڭ بەس پەرىشان بولدى گۈل.

ئە. يېشىم: باغدا جامالىڭنى كۆرۈپ گۈل ھەيران
قالدى، پەرىشانلىقىدىن ئۇنىڭ بەرگىلىرى تۆكۈلدى. (يۇ.
ئە. 62 ب)

ت: باغدىكى گۈل جامالىڭنى كۆرۈپ قېلىپ،

ھەيران قالدى؛ قاتتىق پەرىشان بولغانلىقىدىن، ئۇنىڭ
يوپۇرماقلىرى تۆكۈلۈپ كەتتى.

گۈلتىزارىم كىشۋەرى ھۇسن ئىچرە بولدى پادىشاھ،

راست ئانداغىم چەمەن مۈلكىدە سۇلتان بولدى گۈل.

ئە. يېشىم: خۇددى قىزىلگۈل چىمەنلىكنىڭ
سۇلتانى بولغىنىدەك، گۈل يۈزلۈكۈم گۈزەللىك
مەملىكىتىگە پادىشاھ بولدى (يۇ. ئە. 62 ب).

ت: خۇددى گۈل چىمەنلىك پادىشاھلىقىدا
سۇلتان بولغاندەك، گۈل يۈزلۈكۈم ھۆسن- جامال
مەملىكىتىدە پادىشاھ بولدى.

سەيرى باغ ئەيلەردە دەۋران چەشمى زەخمى دەفئىغە،

ھەر تەرەفدىن چابۇكۇم دەۋرىدە قالقان بولدى گۈل.

ئە. يېشىم: باغنى سەيلە قىلغاندا، دەۋرنىڭ كۆزى
تېگىپ قالمىسۇن دەپ، گۈللەر ئۇنىڭ ئەتراپىنى ئوراپ
قالقان بولدى (يۇ. ئە. 62 ب).

ت: گۈزىلىم باغنى سەيلە قىلغاندا، دەۋرنىڭ
كۆزى تېگىپ كەتمىسۇن دەپ، گۈللەر ئۇنىڭ
ئەتراپىنى ئوراپ قالقان بولدى.

لەئلى كامىمدۇر قاشىمغا كەلسە ئول گۈل خىرمەنى،

مەي تىلەر كۆڭلۈم چۇ بەزىدە فەراۋان بولدى گۈل.

ئە. يېشىم: ئۇ گۈزەل گۈلدەك ئېچىلىپ قېشىمغا
كەلسە، ياقۇت لېۋىدىن بەھرىمەن بولمەن (يۇ. ئە. 62 ب).

ت: ئۇ گۈلزارىم قېشىمغا كەلسە، ياقۇت لېۋىدىن

خۇددى مەيگە تەشنا كۆڭلۈم بەزىدە مەيگە قانغاندەك
قېنىپ بەھرىمەن بولسام دەيمەن.
كەچە گۈندۈز قىلما گۈلبانگىڭنى بەس ئەي ئەندەلىب،

ت: ئۇنىڭ تاۋلىنىپ تۇرغان قۇياشتەك گۈزەل سىياسى قاراڭغۇ دىلىمنى «لاپىدە» يورۇتۇۋەتسە، ئەجەب ئەمەس.

رەھم ئەتىپ مەن تەلبەگە قىلسا ئۆزىنى ئاشكار، زاھىر ئولغاي ئول پەرىدىن لۇتغۇ ئىھسان سۈرەتى. ئە. يېشىم: مەن تەلۋىگە جامالىنى بىر كۆرسەتسە، شۇندىلا ئۇ پەرى ماڭا رەھىم - شەپقەت قىلغان بولىدۇ (يۇ. ئە. 64 ب).

ت: رەھىم قىلىپ، مەن تەلۋىگە جامالىنى بىر كۆرسەتسە، شۇندىلا ئۇ پەرىدىن مەرھەمەت ۋە ئىھساننىڭ سۈرىتى نامايان بولغان بولىدۇ.

دانە - دانە ئەيلەسەم ئەشكىمنى چۈن ئەبىرى بەھار، كۆزدىن ئاققان سۇ بولادۇر لەئلى رۇمان سۈرەتى.

ئە. يېشىم: باھار بۇلۇتىدىن قۇيۇلغاندەك كۆزۈمدىن تۆكۈلگەن تارام - تارام ياش تامچىلىرى ئانارنىڭ دانىلىرىغا ئوخشايدۇ (يۇ. ئە. 64 ب).

ت: كۆزۈمدىن خۇددى باھار بۇلۇتىدىن يامغۇر قۇيۇلغاندەك تۆكۈلگەن تارام - تارام ياش تامچىلىرى ئانارنىڭ دانىلىرىغا ئوخشاش قىزىل چۈشىدۇ.

ئەي خاجەئى ھۇسن بەندەڭ بولايىن، قۇلدەك ئىشىكدە تۇرغالى كەلدىم.

ئە. يېشىم: ئەي گۈزەللەرنىڭ خوجىسى، ساڭا قۇل بولۇپ، ئىشىكىڭدە تۇرغىلى كەلدىم (يۇ. ئە. 65 ب).

ت: ئەي ھۆسن - جامال ئىگىسى، ساڭا قۇل بولاي، ئىشىكىڭدە قۇلدەك تۇراي دەپ كەلدىم. مەشرەبكە تەگسە بىر كاسە دەۋران، بەش گۈن جەھاندا تۇرغالى كەلدىم.

ئە. يېشىم: مەشرەبكە دەۋرنىڭ بىر قەدەھ شارابى نېسىپ بولارمىكىن دەپ، بۇ بەش كۈنلۈك جاھانغا كەلدىم (يۇ. ئە. 65 ب).

ت: مەشرەبكە دەۋرنىڭ بىر كاسا شارابى تەگسە كۇپايە، بۇ جاھاندا پەقەت بەش كۈن تۇرغىلى كەلدىم. بۇسە ئىستەپ كۆزلەرىم سۈرسەم ئياغىن سۇنمادى، دەدى ئول بىرەھم كافىر ئىشۋە بىرلە نەرى بار

ئە. يېشىم: ئايىغىغا سۆيەي، كۆزۈمنى سۈرتەي دېسەم، سۇنۇپمۇ بەرمىدى، ئۇ رەھىمسىز كافىر ناز قىلىپ مېنى: «نېرى بار!» دېدى (يۇ. ئە. 66 ب).

ت: «سۆيەي»، «كۆزۈمنى سۈرتەي» دېسەم، ئايىغىنى سۇنۇپمۇ بەرمىدى. ئۇ رەھىمسىز قارا كۆز يار ناز قىلىپ: «نېرى بار!» دېدى.

ئەي مۇسۇلمانلار ھەزەر ئەيلەپ قاچىڭلار ھەر تەرەق، دىننى غازات قىلغالى كۆپرەك بۈگۈن ئازارى بار.

ئە. يېشىم: ئەي مۇسۇلمانلار، ھەزەر ئەيلەپ قېچىڭلار، ئۇ نازىننى دىننى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش ئۈچۈن بۈگۈن جازا يۈرۈشى قىلدى (يۇ. ئە. 66 ب).

ت: ئەي مۇسۇلمانلار، ھەزەر ئەيلەپ تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كېتىڭلار، بۈگۈن ئۇ نازىننى دىننى بۇلاش ئۈچۈن، جازا يۈرۈشى قىلغۇدەك.

ئۆلسە مەندەك ئاجىزۇ مەھزۇن گەدا پەرۋاسى يوق، بىر قولىدا جامى مەي بىر ئىلكىدە سەتارى بار. ئە. يېشىم: مەندەك بىچارە مەھزۇننىڭ ئۆلۈشىگە پەرۋا قىلماي، بىر قولىغا مەي جامىنى، يەنە بىر قولىغا ساتارىنى ئالدى (يۇ. ئە. 67 ب).

ت: بىر قولىدا مەي قەدەھى، بىر قولىدا ساتارى تۇرۇپتۇ، مەندەك ئاجىز ۋە ھەسرەتلىك (مەھزۇن) گاداي ئۆلسىمۇ، پەرۋا قىلمايدۇ.

ھەجرىڭدە تىنماي قىلدىم فىغانلار، يەتتى بۇ نالەم ئەررۇ سەماغا.

ئە. يېشىم: ھىجران ئازابىدا تىنماي نالە قىلدىم، مېنىڭ ئەفغانلىرىم پۈتكۈل ئالەمنى قاپلىدى (يۇ. ئە. 67 ب).

ت: جۇدالىقىڭدا تىنماي داد - پىغان چەكتىم، بۇ نالەم ئاسمان - زېمىننى قاپلىدى. قىلغىل تەرەھھۇم ئەي يارى جانىم، لايىق ئەمەسمەن جەبرۇ جەفاغا.

ئە. يېشىم: ئەي جېنىمنىڭ جانانى، ماڭا رەھىم قىلغىن، مۇنچىۋالا جەبىر - چاپا سېلىشقا تېگىشلىك ئەمەسمەن (يۇ. ئە. 67 ب).

ت: ئەي جېنىم يارىم، رەھىم قىلغىن، مەن جەبىر - چاپا كۆتۈرەلمەيمەن. دەردۇ غەم ئىچرە سارغايىدى يۈزۈم، تاپشۇردۇم ئاخىر قادىر خۇداغا.

ئە. يېشىم: دەرد ۋە غەم تۈپەيلىدىن چىرايىم سارغايىدى، بۇنىڭ ھەممىسىنى قۇدرەتلىك خۇداغا

تاپشۇردۇم (يۇ. ئە. 67 ب)

ت: دەرد ۋە غەم تۈپەيلىدىن چىرايم سارغايىدى،
ئاخىرى قۇدرەتلىك ئاللاھقا تەۋەككۈل قىلدىم.

دىلخەستە مەشرەپ قىلماسمۇ فەرياد،

جەللاد كۆزلەرى ئالسا ئاراغا.

ئە. يېشىم: جاللات كۆزلەر ئارىغا ئېلىۋالسا، بىچارە
مەشرەپ پەرياد قىلماي قالامتى؟ (يۇ. ئە. 68 ب).

ت: يارنىڭ جاللات كۆزلىرى ئىسكەنجىگە
ئېلىۋالسا، بىچارە مەشرەپ پەرياد قىلماي قانداق
قىلىدۇ؟

ئەبىر ئەمەس ھەر دەم دۇرەفشان ئەي ئايازى كويىدا،

ھالى زارىمنى كۆرۈپ ئەفلاك گىرياندۇر ماڭا.

ئە. يېشىم: ئەي ئايازى، دائىم ئۈنچە تۆكۈۋاتقىنى
بۇلۇت ئەمەس، بەلكى، مېنىڭ خارۇ زار ھالىتىمنى
كۆرۈپ پەلەك يىغلاۋاتىدۇ (يۇ. ئە. 68 ب).

ت: ئەي ئايازى، بۇلۇت ھەمىشە ئۈنچە
تۆكۈۋاتمايدۇ، بەلكى، ئۇنىڭ كوچىسىدا خارۇ-زار
يۈرگەن ھالىتىمنى كۆرگەن پەلەك يىغلاپ ياش
تۆكۈۋاتىدۇ.

ئەي زۇھۇرى ئاقتابىڭدىن تۈشۈپ ئەتىيان ئارا،

زەررە يەڭلىغ ھەر تەرەق جان ئەۋرۈلۈر تابدان ئارا.

ئە. يېشىم: ئەي، جامالىڭ قۇياشنىڭ شولىسى
مەۋجۇتلۇق ئالىمىگە چۈشتى، جان ئۇنىڭ نۇرلىرى
ئەتراپىدا زەررىچىلەر دەك چۆرگۈلىدى (يۇ. ئە. 69 ب).

ت: ئەي، جامالىڭ قۇياشنىڭ نۇرى مەۋجۇتلۇق
ئالىمىگە چۈشتى، جانلار ئۇنىڭ ئەتراپىدا
زەررىچىلەر دەك چۆرگۈلىدى.

ئەيلەدىڭ بارى ئەمانەتكە ئەمىن ئادەمنىكىم،

بۇ جەھەتتىندۇر زۇھۇرى كامىلىڭ ئىنسان ئارا.

ئە. يېشىم: سەن ئادەمزاقتا ھەممە ئامانەتنى
تاپشۇردۇڭ، شۇڭا، ئىنساندا سېنىڭ مۇكەممەل
قىياپىتىڭ نامايان بولدى (يۇ. ئە. 69 ب).

ت: سەن پۈتكۈل ئامانەتنى ئىشەنچلىك ئادەمگە
تاپشۇردۇڭ، شۇڭا، ئىنساندا سېنىڭ مۇكەممەل
قىياپىتىڭ نامايان بولدى.

جۈملە ئەشپادۇر نىھالى ئىتىدىلىڭغا تانۇق،

كىمكى ئارىفدۇر ئاڭا بۇ راستدۇر يالغان ئارا.

ئە. يېشىم: پۈتكۈل شەيئىلەر سېنىڭ كېلىشكەن
قامىتىڭدىن گۇۋاھلىق بېرىپ تۇرۇپتۇ. كىمكى ھەقىقى
تونۇسا، ساختىلىق ئىچىدىكى بۇ ھەقىقەتنى ھېس
قىلالايدۇ (يۇ. ئە. 69 ب).

ت: پۈتكۈل شەيئىلەر سېنىڭ كېلىشكەن
قامىتىڭگە گۇۋاھچىدۇر. كىمكى ھەقىقى تونۇسا، ھەر
قانداق ئەھۋالدا (ھەتتا ساختا نەرسىلەر ئىچىدە
قالغاندىمۇ) بۇ ھەقىقەتنى ھېس قىلالايدۇ.

تا سەنىڭ سەۋدايى زۇلفۇڭ تۈشكەلى ھەر باشغا،

يۈزتۈمەن غەۋغا تۈشۈپدۇر جۈملە ئىنسۇ جان ئارا.

ئە. يېشىم: ھەر بىر باشقا سېنىڭ چاچلىرىڭنىڭ
سەۋداسى چۈشكەندىن بېرى، پۈتكۈل جانلىقلار ۋە
ئىنسانلار ئارىسىغا يۈز تۈمەن سۈرەن- چۇقانلار چۈشتى
(يۇ. ئە. 69 ب).

ت: ھەر بىر كالىغا سېنىڭ چېچىڭنىڭ سەۋداسى
چۈشكەندىن بېرى، پۈتكۈل ئىنسۇجىن ئارىسىدا، يۈز
تۈمەن خىل غوۋغا پەيدا بولدى.

ئول بەلى ھۈكمىدە بولدى جانمە يۈز مىڭ بەلا،

دەردۇغەم مەھزۇن كۆڭۈلگە مەھرى ئىشقىڭ جان ئارا.

ئە. يېشىم: بەللىرىڭ خىيالى جېنىمغا يۈز مىڭ
بالا بولدى، غەمكىن كۆڭۈلىڭ نېسىۋىسى دەرد ۋە
غېمىڭ بولدى، مېھىر-مۇھەببىتىڭ جان ئىچىدە ئورۇن
ئالدى (يۇ. ئە. 69 ب).

ت: ئىشقى ئوتتۇڭ دىلىمغا ھەسرەت ۋە غەم،
جېنىمغا يۈز مىڭ ئاپەت جەم قىلغان بولسىمۇ،
«شۇنداق، ئەلھۆككىمىللاھ» دېمەي بولمىدى.

مەزھەرى بولغىل قەنئەت كۇنجىدا ۋىيرانە تۇت،

زاھىر ئولغاي گەنجەلەر شايدە ساڭا ۋىيران ئارا.

ئە. يېشىم: ئەي مەزھەرى، خارابىلەردە ماكانلاش،
قانائەت بۇرچەكلىرىدىن ئورۇن ئال، ۋىيرانە ئىچىدىن
ساڭا خەزىنىلەر ئاشكارا بولغۇسى (يۇ. ئە. 69 ب).

ت: ئەي مەزھەرى، خارابىگە ماكانلاش، قانائەت
بۇرچىكىدىن ئورۇن ئال، بەلكىم، ۋىيرانىلىك
ئارىسىدىن ساڭا خەزىنىلەر ئۇچراپمۇ قالار.

ئەي سەبا بەرگىل خەبەر ئول شاھسەۋارىم كەلدىمۇ،

لۇتق ئەتىپ ھالىم سورارغا ھەمدىيارىم كەلدىمۇ.

ئە. يېشىم: ئەي تاڭ شامىلى، خەۋەر بەرگىنە،

مېنىڭ ئۇ چەۋەندازىم كەلدىمۇ، شەپقەت قىلىپ ھالىمنى سوراشقا يار. ھەممىم كەلدىمۇ؟ (يۇ. ئە. 70 ب).

ت: ئەي تاڭ شامىلى، خەۋەر بەرگىنە، مېنىڭ ئۇ چەۋەندازىم كەلدىمۇ، شەپقەت قىلىپ ھالىمنى سوراشقا يۇرتىدىشىم كەلدىمۇ؟

ۋاسىل ئولسام ھەر زەمان شىرىن لەبىدىن نۇش ئەتىپ، كامى دىل ھاسىل ئەتىبان روزگارم كەلدىمۇ؟

ئە. يېشىم: ئۇنىڭ ۋىسالىغا يەتسەم، شىرىن لەۋلىرىدىن سۈمۈرسەم دەيمەن، مېنىڭ مۇرادىمنى ھاسىل قىلىدىغان كۈنلىرىم كەلدىمۇ؟ (يۇ. ئە. 70 ب).

ت: ئۇنىڭ ۋىسالىغا يەتسەم، ھەممىشە شىرىن لېۋىدىن شوراپ سۆيسەم دەيمەن. مېنىڭ مۇرادىمنى ھاسىل قىلىپ، ئۇ ئامىتىم كەلدىمۇ؟

بولدى يۈزۈڭدىن ئالەم مۇنەۋۋەر، قەنى سەنىڭتەك روھى مۇسەۋۋەر.

ئە. يېشىم: يۈزۈڭنىڭ نۇرىدىن ئالەم يورىدى، كىشىنىڭ خىيالىدا دائىم سۈرەتلىنىپ تۇرىدىغان سېنىڭدەك يەنە بىرى تېپىلارمۇ؟ (يۇ. ئە. 71 ب).

ت: يۈزۈڭدىن ئالەم نۇرلاندى، سېنىڭدەك مەنئۇبىيىتى گۈزەل يەنە قېنى؟

سەۋدى بۇ جانىم كۆز بىرلە ئاغزىڭ، ئانداقكى تۇتى بادامۇ شەكەر.

ئە. يېشىم: شاتتۇتى خۇددى بادام بىلەن شېكەرنى ياخشى كۆرگەندەك، مېنىڭ بۇ جېنىم كۆزۈڭ بىلەن ئاغزىڭنى سۆيىدۇ (يۇ. ئە. 71 ب).

ت: خۇددى شاتتۇتى بادام بىلەن شېكەرنى ياخشى كۆرگەندەك، مېنىڭ بۇ جېنىم كۆزۈڭ بىلەن ئاغزىڭنى ياخشى كۆرۈپ قالدى.

زۇلفۇڭ بىلە يۈز كەچەيۈ گۈندۈز، لەئلىك بىلە سۆز قەندى مۇكەررەر.

ئە. يېشىم: چېچىڭ كېچىگە، يۈزۈڭ كۈنگە ئوخشايدۇ، لېۋىڭ بىلەن سۆزۈڭ بەئەينى قەنتكە ئوخشايدۇ (يۇ. ئە. 71 ب).

ت: چېچىڭ كېچىگە، يۈزۈڭ كۈندۈزگە ئوخشايدۇ، لېۋىڭ بىلەن گېپىڭ بەئەينى قەنتكە ئوخشايدۇ.

ئايرىلۇر گويا قۇياشدىن بىر شىھاب، ئاتى ئەللىدىن ھەر ئۆتكىم ئايرىلۇر.

ئە. يېشىم: ئېتىنىڭ تاقىسىدىن چىققان ئۇچقۇنلار گويكى قۇياشتىن ئايرىلغان ئوتقا ئوخشايدۇ (يۇ. ئە. 72 ب).

ت: ئېتىنىڭ تاقىسىدىن چاچراپ چىققان ئۇچقۇنلار گويكى قۇياشتىن ئايرىلىپ چىققان يۇلتۇزغا ئوخشايدۇ.

دەدىم: «ئەي جانان دەردىمە ۋەسلىڭ بىلەن چارە ق»، كۈلۈپ ئايتۇر: «ئەي ھۈسەينى تۇتما مەندىن بۇ گۇمان».

ئە. يېشىم: «ئەي جېنىم، بۇ دەردىمنى ۋىسالىڭ بىلەن بىر داۋالىساڭچۇ» دېسەم، ئۇ كۈلۈپ: «ئەي ھۈسەينى مېنى ئۇنداق قىلىدۇ دەپ گۇمان قىلما» دەيدۇ (يۇ. ئە. 74 ب).

ت: «ئەي جانان، ۋىسالىڭ بىلەن دەردىمگە بىر يەتسەڭچۇ» دېسەم، ئۇ كۈلۈپ تۇرۇپ: «ئەي ھۈسەينى مەندىن مۇنداق ئۈمىدىنى كۈتمە» دەيدۇ.

ئىشق ۋادىسىدا پۇيە ئەيلەدىم چۈن گەردى باد، رەشكىدىن ھەردەم ئۆچەشتىم چەرخى سەرگەردان بىلە.

ئە. يېشىم: ئىشق ۋادىسىدا قۇيۇندەك چۆرگىلەپ، كۈندەشلىكتىن بېشى ئايلانغان پەلەك بىلەن دائىم ئېلىشتىم (يۇ. ئە. 75 ب).

ت: ئىشق ۋادىسىدا خۇددى قۇيۇندەك چۆرگىلەپ يۈردۈم، بېشى ئايلانغان پەلەك بىلەن كۈندەشلىكتىن دائىم ئېلىشتىم.

زۇلىق قۇللايغا بۇ جامۇ كۆڭۈل بولدى ئەسىر، تەلبە قۇشتەك تەلپىنۈر ھەر دەم نەۋا ئەفغان بىلە.

ئە. يېشىم: يۈرىكىم بىلەن جېنىم چېچىنىڭ قىسقىچىغا ئېلىنىپ قالغاچقا، مۇڭلۇق ئاۋاز بىلەن نالە قىلىپ، تەلۋە قۇشتەك تەلپۈنىدۇ (يۇ. ئە. 75 ب).

ت: يۈرىكىم بىلەن جېنىم چېچىنىڭ قىسقىچىغا ئېلىنىپ قالدى، شۇڭا، جېنىم ھەمىشە مۇڭلۇق ئاۋاز بىلەن نالە قىلىدۇ، يۈرىكىم تەلۋە قۇشتەك تەلپۈنىدۇ.

سەنى ياد ئەيلەبان مۇڭلىغ كۆڭۈللەر ئەسرۇ مەھرۇندۇر، كى سەن ھەم ياد ئەتىپ تۈز چەببەيادىڭ، بولما بىگانە. ئە. يېشىم: سېنى ئەسلەپ مۇڭلۇق كۆڭۈللەر ناھايىتى غەمكىن بولدى، سەنمۇ ياد ئېتىشتىن خالىي

ئىستىكىدە بىناۋا بولغان چېغىمىزدا، ھەممىمىز پەرۋانە بولۇپ بىر «ناۋا» ئارزۇسىدا كۆيىمىز.

دەسۇن كۆڭلۈم مەقامى ئەجىز ئارا ئۆز ھالىنى ناقىس، ئەجەم بىرلە ئىراق ئەھلى بۇ سىرنى بىلمەسۇن يانە. ئە. يېشىم: ناقىسنىڭ دىلى ئاجىزلىق مۇقامى بىلەن «ئۆز ھال» نى ئېيتسۇن، لېكىن، «ئەجەم» بىلەن «ئىراق» ئەھلى بۇ سىرنى بىلىپ قالمىسۇن (يۇ. ئە. 77 ب).

ت: ناقىسنىڭ دىلى ئاجىزلىق ئورنىدا تۇرۇپ، «ئۆز ھال» نى ئېيتسۇن، لېكىن، «ئەجەم» بىلەن «ئىراق» ئەھلى بۇ سىرنى بىلىپ قالمىسۇن.

بەرقىكى فەلەككە چەكەدۇر شۇئەلەئى ئاھىم، فەردايى قىيامەتدە نىشانى ئەلەمىمدۇر ئە. يېشىم: پەلەككە چىقىۋاتقان چاقماق ئاھىمنىڭ يالقۇنىدۇر، ئۇ قىيامەت كۈنى تارتقان دەرد-ئەلەملىرىمنىڭ بەلگىسى بولىدۇ (يۇ. ئە. 78 ب).

ت: پەلەككە چىقىۋاتقان چاقماق ئاھىمنىڭ يالقۇنىدۇر، ئۇ قىيامەت كۈنى بۇ دۇنيادا تارتقان دەرد-ئەلەملىرىمنىڭ بەلگىسى بولىدۇ.

ت.س: «ئۇ قىيامەت كۈنى تارتقان دەرد-ئەلەملىرىمنىڭ بەلگىسى بولىدۇ» دېگەن يېشىمدە، ئۇقۇم بەكمۇ تۇتۇق بولۇپ قالغان. «قىيامەت كۈنى تارتقان» شەكلىدە قارىلىپ، «دەرت-ئەلەملىرىم» نىڭ ئېنىقلىغۇچىسى بولۇپ قالماسلىقى ئۈچۈن، «دەرت-ئەلەملىرىم» نىڭ ئالدىغا «بۇ دۇنيادا» دېگەن سۆزنى قوشقان دۇرۇستۇر.

كەچەلەر خەستە كۆڭۈل غەمكىن ئۆلۈم قورقۇنچىدىن، كۆز ياشىم بىرلە يۈزۈمگە ئابرويى قىلمايم.

ئە. يېشىم: جاراھەتلەنگەن كۆڭلۈم كېچىلىرى ئۆلۈم ۋەھىمىسىدىن غەمگە تولدى، لېكىن، كۆز ياشلىرىم بىلەن يۈزۈمنى يۇيالىمىدىم (يۇ. ئە. 79 ب).

ت: جاراھەتلەنگەن كۆڭلۈم كېچىلىرى ئۆلۈم ۋەھىمىسىدىن غەمكىن بولىدۇ، كۆز ياشلىرىم بىلەن ئىبادەت قىلىپ، يۈزۈمنى يورۇق قىلالىمىدىم.

يانە ياز بولدىيۇ تاپتى بوستان نەشۇۋنەما، ئەي نەسىمى روھپەرۋەر خەيرى مەقدۇم مەرھەبا. ئە. يېشىم: يەنە ياز كەلدى، بوستان شادلىققا

بولما، سازىڭنى «چەببەياد» مۇقامىغا تۈز (يۇ. ئە. 76 ب).

ت: سېنى ئەسەلەپ مۇڭلۇق كۆڭۈللەر ناھايىتى غەمكىن بولدى. سەنمۇ ياد ئېتىپ، سازىڭنى «چەببەياد» مۇقامىغا تۈز، ئۇنداق ياتلىشىپ كەتمە. چىقىپ قايتا نەفەس چىقماقغا بائىس بىلمەسەڭ نەدۇر، تەرەننۇم قىل سەگاھ ئاھەنگى بىرلە نەغمە رىندانە. ئە. يېشىم: نەپەس ئېلىشتىن مەقسەت نېمە؟

بۇنى بىلمەسەڭ، «سەگاھ» ئاھاڭى بىلەن نەغمە قىلىپ، ھۇزۇر ۋە پاراغەت بىلەن كۈيلە (يۇ. ئە. 76 ب).

ت: قايتىلاپ نەپەس ئېلىشتىكى سەۋەبىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەسەڭ، «سەگاھ» ئاھاڭى بىلەن نەغمە قىلىپ، مەردانلىك بىلەن كۈيلە.

كۆڭۈل چۈن مۇز تەرىپىدۇر تۆرت مەزھەبىدىن نەدۇر مەقسەد، ئىشتىكىل چاھارگاھنى فەھم قىلغىل سىررى مەيخانە. ئە. يېشىم: تۆت مەزھەبتىن مەقسەت نېمە؟ دەپ

كۆڭۈل تەقەززا بولغاندا، «چاھارگاھ» مۇقامىنى ئاڭلاپ، مەيخانا سىرلىرىنى چۈشەنگىن (يۇ. ئە. 76 ب).

ت: تۆت مەزھەبتىن مەقسەت نېمە بولغىنىدى؟ دەپ كۆڭۈل ئىز تىراپلىققا چۈمگەندە، «چاھارگاھ» مۇقامىنى ئاڭلاپ، مەيخانا سىرلىرىنى چۈشەنگىن.

كۆڭۈل مۈلكىنى شاھەنشاهى ئىشقىڭ مەقام ئەتتى، ئاچىپ يۈز پەنجىگاھ نەققارەسىن ئۇرغىلىكى فەرزانە. ئە. يېشىم: كۆڭۈل مەملىكىتىدە ئىشقىڭ خاقانى ئورۇنلاشتى، يۈزۈڭنى ئېچىپ، «پەنجىگاھ» ناغرىسىنى دانالارچە چالغىن (يۇ. ئە. 76 ب).

ت: ئىشقىڭ خاقانى كۆڭۈل مەملىكىتىنى ماكان قىلدى، ئەمدى پەيزىڭ بىلەن، «پەنجىگاھ» ناغرىسىنى دانالارچە چالغىن.

تەكەللۇم ئىستەبان شىرىن لەبىڭدىن بىنەۋا بولغاچ، كۆيەرمىز بىر نەۋا ئۈمىدىدە بىز جەمئى پەرۋانە.

ئە. يېشىم: شىرىن لەۋلىرىڭدىن بىرەر جۈملە ئاڭلاشنى ئىستەپ بىناۋا بولغانلىقىمىزدىن، جىمى پەرۋانلەرگە ئوخشاش بىر «ناۋا» ئارزۇسىدا كۆيىمىز (يۇ. ئە. 77 ب).

ت: شىرىن لەۋلىرىڭدىن بىرەر جۈملە ئاڭلاش

ت: بۇرۇن گەرچە دىلىمدا ئاز - پاز غۇبار بولسىمۇ، ئاللاھقا شۈكۈركى، ئەمدى مەن پۈتۈنلەي پاكلىققا مۇيەسسەر بولدۇم.

ت.س: ئۇيغۇرچىدا، ئادەتتە، «مەن بىر نەرسىگە مۇيەسسەر بولدۇم» دېيىلىدۇكى، ئەكسىچە، «ماڭا بىر نەرسە مۇيەسسەر بولدى» دېيىلمەيدۇ. چۈنكى، «مۇيەسسەر بولماق» كەلىمىسى «ئېرىشمەك» دېگەن بولىدۇ. شۇڭلاشقا، «ماڭا پاكىزلىق مۇيەسسەر بولدى» دېمەي، «مەن پاكىزلىققا مۇيەسسەر بولدۇم»، ياكى «ماڭا پاكىزلىق نېسىپ بولدى» دېسە توغرا بولىدۇ.

قىسقىسى، پەنجىگاھ مۇقامى تېكىستلىرى ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامنىڭ تېكىستولوگىيەسى ئىچىدە، ئۆزگىچە ئۇزۇن ۋە ئۆزگىچە قىممەتكە ئىگە. ھالبۇكى، ئۇنى ياخشى ئۆگىنىش ۋە قېتىرقىنىپ تەتقىق قىلىش ھەممىمىز ئۈچۈن بۇرچ ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

چۆمدى، ئەي جان بېغىشلىغۇچى باھار شامىلى، قۇتلۇق قەدىمىڭگە مۇبارەك (يۇ. ئە. 80 ب).

ت: يەنە ياز بولدى، بوستاندا ھاياتلىق ئويغاندى، ئەي جان بېغىشلىغۇچى باھار شامىلى، قۇتلۇق قەدىمىڭگە مەرھابا.

ت.س: «نەشۋۇنەما» دېگەن سۆز «ئۈنۈپ چىقىش، ئۆسۈپ چوڭ بولۇش» دېگەن بولىدۇ. «شادلىققا چۆمۈش» دېگەن بولمايدۇ. شېئىرىي تېكىستتىكى «ئاپتى بوستان نەشۋۇنەما» دېگەن سۆز «بوستانلىقتا گىياھلار ئۆستى، بوستانلىق كۆكەردى» دېگەن بولىدۇ.

گەرچە بار ئەردى بۇرۇن ئەندەك غۇبارى خاتىرىم، شۇكر لىلاھكىم مۇيەسسەر بولدى ئەنۋائى سەفا.

ئە. يېشىم: بۇرۇن گەرچە دىلىمدا ئانچە - مۇنچە غۇبار بولسىمۇ، ئاللاھقا شۈكۈركى، ئەمدى ماڭا پۈتۈنلەي پاكىزلىك مۇيەسسەر بولدى (يۇ. ئە. 80 ب).

پايدىلانمىلار

1. «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى»، جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى، 1997-يىلى، بېيجىڭ.
2. «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ھەققىدە مۇيەسسەل بايان»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2004-يىلى، بېيجىڭ.
3. «ئەسلىي يېزىلىشى بىلەن ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى تېكىستلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2005-يىلى.
4. «چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى گىرامماتىكىسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2007-يىلى، بېيجىڭ.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

كاشغەردىكى نەۋائى شۇناسلىق ھەققىدە*

كېرىمجان ئابدۇرېھىم

(قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى فىلولوگىيە فاكولتېتى، قەشقەر. 844008)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە ئۇيغۇر كىلاسسىك شېئىرىيىتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان كاشغەردە خەتتاتلار تەرىپىدىن كۆچۈرۈلۈشىگە، كىتاب قىلىنىشىغا، شائىرلار تەرىپىدىن نەزىرە قىلىنىشىغا، مۇئەللىم-مۇددەرىسلەر تەرىپىدىن ئوقۇتۇلۇشىغا مۇناسىۋەتلىك مول ئۇچۇرلار ئارقىلىق، نەۋائى شۇناسلىقنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا، جۈملىدىن كاشغەردە ناھايىتى گەۋدىلىك مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەنلىكى مۇھاكىمە قىلىندۇ.

摘要: 本文通过对维吾尔古代著名诗人艾里西尔·纳瓦依诗歌著作在喀什噶尔的手抄本和成书以及在教育教学领域的使用，把纳瓦依诗作改写成散文体作品、对纳瓦依作品的仿写等方面的大量信息，探讨了纳瓦依学在维吾尔文人中，尤其是在喀什噶尔取得的巨大成果，以及其对其他诗人作品的影响。

Abstract: Based on the study of hand-written copies and books already in circulation in Kashgar of famous poet of ancient Uygur Ali-Shir Nava'i, their usage in the field of education and teaching, and the rewrite of Nava'i's poems into prosiness or imitation of his poems by other poets, the author probes into his great achievements among Uygur scholars, especially in Kashgar; and his influence on other poets.

A: ماتېرىيال بەلگىسى:

I209 كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى:

كاشغەرنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى گەۋدىسىدىكى ئالاھىدە ئورنىغا بولغان تونۇش بارغانسېرى يۇقىرى كۆتۈرۈلمەكتە. كاشغەردىن ئىبارەت بۇ ناھايىتى كەڭ زېمىندا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ شانلىق نەتىجىلىرى ھېسابلىنىدىغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر سەنئىتى، ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى، ئۇيغۇر ئۆرپ-ئادەتلىرى، ئۇيغۇر مائارىپى، ئۇيغۇر تېبابىتى... قاتارلىقلار ناھايىتى مول ۋە شانلىق نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن ھەم ئەسىرلەردىن بۇيان ئۈزۈكسىز تەرەققىي قىلىپ، تېخىمۇ بېيىپ، ئەۋلادمۇئەۋلاد داۋاملىشىپ كەلگەن. بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بۇ قىممەتلىك مىراسلار ئۇيغۇرلارنىڭ پەخىرلىك مەنبەسى بولۇپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى بىباھا گۆھەر سۈپىتىدە خەلقىمىزگە كۈچلۈك مەنبەسى ئىلھام بېرىپ،

كاشغەردە يىراق قەدىم زامانلاردىن تارتىپ، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنى ۋە مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ شانلىق نەمۇنىلىرى يارىتىلغان، شۇ سەۋەبتىن پۈتۈن ئۇيغۇر ئېلىنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلانغان، ناھايىتى مول ۋە رەڭدار ئۇيغۇر مەدەنىيىتى مۇجەسسەملەنگەنلىكى سەۋەبىدىن تەڭداشسىز شان-شەۋكەتلەرگە ئېرىشكەن ھەم پۈتۈن دۇنياغا مەشھۇر بولغان مۇقەددەس ماكاندۇر. يەرشارى بىر گەۋدىلىشىشىنىڭ، جۈملىدىن تاشقى مەدەنىيەتلەرنىڭ تەسىرى سەۋەبىدىن بارا-بارا ئاجىزلىشىۋاتقان، ھەتتا يوقىلىپ كېتىۋاتقان ئەنئەنىۋى، مىللى مەدەنىيەتكە بولغان سېغىنىش ۋە مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ،

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 5-ئاينىڭ 30-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.
ئاپتور: كېرىمجان ئابدۇرېھىم (1965-يىلى 10-ئايدا تۇغۇلغان) پىروفېسسور، ماگىستىر ئاسپىرانت يېتەكچىسى، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى كاشىغەردە ئەڭ كۆپ كۆچۈرۈلگەن، ئەڭ كۆپ ساقلانغان، ئەڭ كۆپ ئوقۇتۇلغان، شۇنداقلا تولىمۇ ئۇلۇغلانغان. مانا مۇشۇ سەۋەبلەرگە كۆرە كاشىغەردە كۆلىمى، نەتىجىسى ۋە تەسىرى ئالاھىدە گەۋدىلىك بولغان نەۋائىيشۇناسلىق قىزغىنلىقى ۋە نەۋائىيشۇناسلىق ئەنئەنىسى شەكىللەنگەن. كاشىغەردىكى ئەدىب-شائىرلار، سەنئەتكارلار، خەتتاتلار، مۇددەرىس-مۇئەللىملەر ئەلىشىر نەۋائىغا بولغان ھۆرمىتىنى ئەلىشىر نەۋائىنى ئۇلۇغلاشنى بۇ مۇبارەك زاتنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇش، ئوقۇتۇش، ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈش، ئۇلاردىن دىۋان-كىتابلارنى تۈزۈش، ئۇلارغا نەزىرە - تەقىد قىلىپ ئەسەرلەرنى يېزىش، ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنى نەسرىي شەكىلگە ئايلاندۇرۇش، ئەسەرلەردىن مۇقاملارغا تېكىست ئېلىش، ئەلىشىر نەۋائىي شېئىرلىرى تېكىست قىلىنغان مۇقاملارنى ئوقۇش قاتارلىق تۈرلۈك يوللار بىلەن ئىپادىلىگەن.

كاشىغەردىكى نەۋائىيشۇناسلىقنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك نەتىجىلىرىدىن بىرى ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈپ ساقلاش ۋە تارقىتىش ئىشلىرى بولغانىدى. زامانىۋى مەتبۇئاتتىن سۆز ئېچىش مۇمكىن بولمايدىغان قەدىمكى زامانلاردا ئەدەبىياتنىڭ تارقىتىلىشىدا خەتتاتلار ۋە ئۇلارنىڭ كۆچۈرۈش پائالىيەتلىرى ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان. شۇڭا، ئەسەر كۆچۈرۈش ئۇيغۇر قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مىللەتلەر-خەلقلەرنىڭ مەنىۋى ھاياتىدىكى ناھايىتى مۇھىم ۋە تولىمۇ ئەھمىيەتلىك بىر ئىلمىي ئەمگەككە ئايلانغان. ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەڭ چوڭ مەركىزى بولغان كاشىغەردە باشقا مەدەنىيەت تۈرلىرى، ھۈنەر-كەسىپلەر قاتارى خەتتاتلىق ئىشلىرىمۇ ئىنتايىن تەرەققىي قىلغان، گۈللەنگەن ۋە گەۋدىلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن. بۇ يەردە ئەدەبىياتقا دائىر ئەسەرلەردىن باشقا يەنە دىنغا، تارىخقا، تىلغا، تېبابەتكە دائىر ئەسەرلەرمۇ كۆپلەپ كۆچۈرۈلگەن. پەقەت ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ كۆچۈرۈلۈشىنى مىسال قىلىدىغان بولساق، تەخمىنەن 17-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا كاشىغەردە ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان خەتتاتلىق

جاھان مەدەنىيىتىگە ئۆزگىچە رەڭدارلىق بەخش ئېتىپ تۇرماقتا.

كاشىغەردە مەيدانغا كەلگەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە دائىر مىراسلار ئىچىدە ئەدەبىيات مىراسلىرى بىلەن سەنئەت مىراسلىرى ئالاھىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ قەدىمكى زامانلاردىكى ئەڭ قىممەتلىك نەمۇنىلىرىدىن ھېسابلىنىدىغان «قۇتادغۇ بىلىك»، «دىۋانۇ لۇغەتت تۈرك» قاتارلىق ئەسەرلەر مانا مۇشۇ زېمىندا مەيدانغا كەلگەن، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ داڭلىق نامايەندىلىرىدىن بولغان گۇننام-ھېرقىنى، زەلىلى، ئابدۇرېھىم نىزارى، مۇھەممەد سادىق كاشىغەرى، تەجەللى، ناقىس قاتارلىق ئەدىبلەر ئاجايىپ پاساھەت ۋە بالاغەتلەرگە تۇيۇنغان ئۆلمەس ئەدەبىي ئەسەرلىرى ئارقىلىق، ئەدەبىياتىمىز تارىخىدا شانلىق سەھىپىلەرنى ئېچىپ، بۇ ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىياتىغا غايەت زور تۆھپىلەرنى قوشقان؛ ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ گۈلتاجىسى ھېسابلىنىدىغان مۇقاملار، مەشرەپلەر مانا مۇشۇ زېمىندا شەكىللىنىپ، گۈللىنىپ، توپلىنىپ، رەتلىنىپ، داۋاملىشىپ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. بۇ يەردە يەنە ئەدەبىيات بىلەن سەنئەتنىڭ ئاجايىپ بىر گەۋدىگە ئايلانغانلىقىنىڭ مەھسۇلى بولغان خەتتاتلىق، كىتابتەچىلىك ئىشلىرىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن، ئۆزگىچە ئۇسلۇب-ئالاھىدىلىك شەكىللەندۈرگەن ۋە شۇ ئاساستا بىر خىل مەدەنىيەت ھادىسىسىنى شەكىللەندۈرگەن بولۇپ، بۇ خىل مەدەنىيەت ھادىسىسى ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈش ۋە ئۇلاردىن كىتاب تۈزۈش ئىشلىرىدا ئەڭ يۇقىرى سەۋىيە ياراتقان.

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى شېئىر ئىجادىيىتى ۋە ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ ئەڭ يۈكسەك پەللىسىنى ياراتقان مەشھۇر شائىر ئەلىشىر نەۋائىي گەرچە كاشىغەردە تۇغۇلمىغان، كاشىغەردە پائالىيەت ئېلىپ بارمىغان بولسىمۇ، ئەمما، كاشىغەزلىكلەرنىڭ نەۋائىيغا باغلانغان رىشتىسى ناھايىتى چىڭ. بۇ ئاساسەن ئۇنىڭ ئەسەرلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بىر قاتار پائالىيەتلەردە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. كاشىغەزلىكلەر ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى بىلەن شۇ دەرىجىدە قويۇق ئالاقىلەردە بولغانىكى، بۇ ئالاقىلەر نەتىجىسىدە ئەلىشىر

«ئىسكەندەر نامە»، «نەۋائىي»، «مۇئەممى»، «سەبئى سەبىيارە»، «سەددى ئىسكەندەر»، «نەسرې خەمسە» قاتارلىق 16 پارچە ئەسەر (كىتاب) ئالاھىدە دىققىتىمىزنى تارتىدۇ^[3]. بۇ ئەسەرلەر ئاساسەن 18- ۋە 19- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆچۈرۈلۈشىدە ھەر خىل خەتتاتلىق، كىتابتە تىپىك سەنئەتلىرى، مىنياتورا ماھارەتلىرى نامايان قىلىنغان. بۇلاردىن باشقا كاشغەر تەۋەسىدە 19- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، 20- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تاشكەنت قاتارلىق جايلاردا تاش باسما ياكى مىخ مەتبەئەدە بېسىلغان ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى (كىتابلىرى) مۇكەممەل تۈردە ساقلانغان ۋە تارقالغان. ھازىر قەشقەر شەھەرلىك كۈتۈپخانا يىغىپ ساقلىغان قەدىمكى ئەسەرلەر ئىچىدە ئەلىشىر نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى مۇئەييەن سالماقنى ئىگىلەيدۇ. بۇ كۈتۈپخانىدا ساقلىنىۋاتقان 180 پارچە قەدىمكى ئەسەر ئىچىدە 40 نەچچە پارچىسى ئەدەبىي ئەسەر بولۇپ، ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى ئاساسىدا كۆچۈرۈلگەن، كىتاب قىلىنغان ئەسەرلەردىن «نەۋائىي»، «يازما نەۋائىي»، «نەۋائىي شېئىرلىرى»، «دىۋان نەۋائىي»، «خەمسە»، «چاھار دىۋان» قاتارلىق 6 پارچە ئەسەر ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەردۇر^[4]. مانا مۇشۇنىڭ ئۆزىدە ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ خەلقىمىز ئارىسىدا قانچىلىك كەڭ تارقالغانلىقى ۋە ساقلانغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ. يۇنەسەرلەر كۆچۈرۈلگەن، كىتاب قىلىنغان ۋاقىتنىڭ ئوخشىماسلىقى، كىتابلاردىكى بەت شەكلىنىڭ پەرقلىكلىكى، توپلامنى تەشكىل قىلغۇچى ئەسەرلەرنىڭ سانى-ھەجىمىنىڭ ئوخشىماسلىقى قاتارلىق سەۋەبلەرگە كۆرە خېلى يۇقىرى پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە بولۇپ، ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنى توپلاش، زەتلەش، نەشرگە تەييارلاش، شۇنداقلا ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى بولۇپ كەلمەكتە. ئەلىشىر نەۋائىيغا دائىر ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك بولغان يەنە بىر نۇقتا شۇكى، ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ كۆپلىگەن قولىزما نۇسخىلىرى، تاش باسما نۇسخىلىرى ھېلىمۇ خەلقىمىز ئارىسىدا ناھايىتى قىممەتلىك مەنبە بىلەن سۇپىتىدە ئەتىۋارلىنىپ ساقلىنىۋاتماقتا.

ئىشلىرى ناھايىتى گۈللەنگەن بولۇپ، ھەتتا ئۆز ئالدىغا ئۇسلۇب شەكىللەندۈرۈلگەن. «كاشغەر خەتتاتلىق مەكتىپىدە ئەزىز كىچىك ئىبن مۇھەممەد ئادىل، موللا ئوشۇر ئىبن موللا، مىر تېمورىي ماچىنىي ۋە باشقىلار نەۋائىي ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈشتە كۆپ ئەمگەك سىڭدۈرگەندى. كاشغەر خەتتاتلىق مەكتىپىدە نەۋائىي ئەسەرلىرىنى كىتابتە قىلىشنىڭ ئەڭ يۇقىرى نۇقتىسى 1824—1830- يىللاردا ئابدۇرېھىم ئىبن مۇھەممەد پازىل كاشغەرىي تەرىپىدىن نەۋائىي كوللىياتىنىڭ كۆچۈرۈلۈشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ»^[1]. ئەشۇ خەتتاتلىق مەكتىپىنىڭ نەتىجىسى ۋە خەتتاتلارنىڭ ئەمگىكى سۈپىتىدە ئەلىشىر نەۋائىي ھەزرەتلىرىنىڭ ھەرقايسى ژانىر-تۈرلەردىكى كۆپلىگەن ئەسەرلىرى ئۇيغۇر خەتتاتلىقىنىڭ ئەڭ گۈزەل خەت شەكىللىرىدە ناھايىتى ئۈستۈن خەتتاتلىق ماھارەتلىرى بىلەن كۆچۈرۈلۈپ، كەڭ تۈردە ساقلانغان ھەم تارقىتىلغان. ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى كاشغەردە ناھايىتى كۆپ كۆچۈرۈلۈپ ساقلانغان بولۇپ، ئوخشىمىغان نۇسخىلىرىنىڭ تارقىلىشىمۇ ناھايىتى كەڭ بولغان، 1950- يىلى پۈتۈن شىنجاڭ مىقياسىدا ئېلىپ بېرىلغان قەدىمكى ئەسەرلەرنى تەكشۈرۈش ۋە توپلاشتا مەلۇم بولغان ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ 400 پارچىدىن كۆپرەك كۆچۈرۈلگەن نۇسخىسىنىڭ خېلى كۆپ قىسمى كاشغەردىن تېپىلغان. 1957- يىلىدىكى بىر قېتىملىق تەكشۈرۈشتە پەقەت يەركەندىنلا 150 خىلدىن ئارتۇق ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ كۆچۈرۈلگەن نۇسخىلىرى تېپىلغان^[2]. بۇ نۇسخىلار ھازىر يەركەن ناھىيەلىك ئارخىپ ئىدارىسى، قەشقەر شەھەرلىك كۈتۈپخانا، قەشقەر ۋىلايەتلىك مۇزېي، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي، ھەتتا دۆلەتلىك كۈتۈپخانا قاتارلىق ئورۇنلاردا ساقلىنىۋاتماقتا. ھازىر قەشقەر ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا ئەلىشىر نەۋائىينىڭ كاشغەردە ساقلىنىۋاتقان 24 پارچە ئەسەرى (كىتاب) نىڭ تىزىمى بار بولۇپ، بۇ ئەسەرلەر ئىچىدە كاشغەر خەتتاتلىرى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن «نەۋائىي شېئىرلىرى»، «نەۋائىي شېئىرلىرىدىن تاللانما»، «پەرھاد-شېرىن»، «لەيلى مەجنۇن»، «خەزائىنۇل مەئانى»

كۆچۈرۈش مەزمۇنىدىكى نەۋائىي شۇناسلىقنىڭ قانچىلىك گۈللەنگەنلىكىنى ۋە قانچىلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەنلىكىنى ناھايىتى پاكىتلىق ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.

كاشغەردىكى نەۋائىي شۇناسلىقنىڭ گەۋدىلىك نەتىجىلىرى ھېسابلىنىدىغان بۇ قوليازمىلار يالغۇز ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنى مەزمۇن قىلغانلىقى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى، ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر خەتتاتلىقى، ئۇيغۇر كىتابچىلىقى، ئۇيغۇر نەققاشلىقى، ئۇيغۇر مېتائورلۇقىنى ئوخشىمىغان دەرىجىدە نامامان قىلغانلىقى، ئۇلارنى دەۋرىمىزگىچە يەتكۈزۈپ كەلگەنلىكى بىلەنمۇ ئالاھىدە قىممەتلىكتۇر. ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ كاشغەردە كۆچۈرۈلگەن قوليازمىلىرىنى خەتتاتلار ئالاھىدە كۆڭۈل قويۇپ ئىشلىگەن بولۇپ، ئەسەرلەرنى ئۇيغۇر خەتتاتلىقىنىڭ ئوخشىمىغان نۇسخىلىرىدا، كۆزكەم خەت نۇسخىلىرىدا تۈجۈپلەپ كۆچۈرگەن، كۆپىنچە ئەسەرلەرنىڭ تېكىستلىرى قارا سىياھ بىلەن، ماۋزۇ-سەرلەۋھەلىرى بولسا قىزىل سىياھ بىلەن يېزىلغان بولۇپ، بەت چۆرىسى ئالاھىدە نەقىشلەر بىلەن، ھەتتا بەزىلىرى ئالتۇن رەڭدە زەر بىلەن زىننەتلەنگەن. بۇ كىتابلاردا نامايان بولغان، جۈملىدىن «كۈللىيات نەۋائىي» ناملىق ئەسەردىكى سەنئەت تەركىبلىرى «ئەينى زاماندىكى قەشقەر خەتتاتلىقى ۋە نەققاشلىقنىڭ يۇقىرى سەۋىيەسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەنلىكى بىلەن ئەدەبىي ئەسەرلەر ئەمەس، بەلكى، بىر گۈزەل سەنئەت نەمۇنىسى سۈپىتىدەمۇ دىققەتكە سازاۋەردۇر»^[6].

قوليازمىلاردىكى بۇنداق سەنئەت تەركىبلىرى ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ ھازىر كاشغەردە ساقلىنىۋاتقان باشقا كۆچۈرۈلگەن قوليازمىلاردا نۇسخىلىرىدىمۇ ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولۇپ، يېزىق بىلەن سەنئەت تەركىبلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى بىر گەۋدىگە ئايلانغانلىقىنىڭ نەمۇنىسى بولۇپ تۇرماقتا.

كاشغەردىكى ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈش بىلەن شۇغۇللانغان خەتتاتلار ئەسلى ئەسەرنى كۆچۈرۈش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى، يەنە كۆچۈرگەن ئەسەرلەر ئاساسىدا دىۋان-كىتابلارنى تۈزۈش ھەققىدىمۇ ئىزدەنگەن بولۇپ، بۇ

ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى قوليازمىلىرىنىڭ ئەڭ كۆپ ساقلىنغانلىقى بىلەن دۇنياغا داڭلىق بولغان ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى قوليازمىلار ئىنستىتۇتىدا ئىلمىي تەكشۈرۈش ۋە زىيارەتتە بولغان تەتقىقاتچى ئابدۇشۈكۈر تۇردى بۇ ئىنستىتۇتتا ساقلىنىۋاتقان مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا، ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ كاشغەردە كۆچۈرۈلۈشى ۋە كىتاب قىلىنىشىغا مۇناسىۋەتلىك مۇنداق قىممەتلىك ئۇچۇرلارنى بەرگەن: «ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيەسى قوليازمىلار ئىنستىتۇتى 1960-يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا ئەلىشىر نەۋائىي خاتىرە مۇزېيى ئاساسىدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ساقلىنىۋاتقان قوليازما ۋە قەدىمىي ئەسەرلەر ئون بەش مىڭدىن ئاشىدىكەن. ئۇنىڭ ئىچىدە ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىدىن 175 جىلد قوليازما بار بولۇپ، بۇلار شائىرنىڭ 24 پارچە ئەسىرىنىڭ 254 نۇسخىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىكەن. بۇ قوليازمىلار ھەرقايسى دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىدىكى كاتىپلار تەرىپىدىن تۈزۈلگەن. بۇلار ئىچىدە «كاشغەر» تەخەللۇسلۇق كاتىپلار ياكى ئەدىبلەر تۈزگەن قوليازما ئالتە بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى چوڭ، ئەكس ئەتتۈرگەن مەزمۇن دائىرىسى كەڭ. ئۇنىڭدىن باشقا، كۆچۈرۈلگەن جايى، كاتىپنىڭ تەخەللۇسى، ھەتتا ئىسمى ئېنىق بولمىغان قوليازمىلار خېلى كۆپ. ... قوليازمىلار ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتقان ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى ئىچىدە پەقەت 66 قوليازمىنىڭ تۈزگۈچى ياكى كۆچۈرگۈچىلىرى كۆرسىتىلگەن بولۇپ، بۇلارنىڭ ئالتىسى «كاشغەرى» تەخەللۇسلۇق ئەدىبلەردۇر»^[5]. بۇ ئۇچۇرلاردىن شۇنى ھېس قىلىشقا بولىدۇكى، دۇنيادىكى ئەڭ داڭلىق قوليازمىلار ئىنستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتقان ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى قوليازمىلىرى ئىچىدە كاشغەردە كۆچۈرۈلگەن ئەسەرلەر خېلى زور سالماقنى ئىگىلەيدىكەن؛ ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى قوليازمىلىرى ئىچىدىكى تۈزگۈچىسى ياكى كۆچۈرگۈچىسى ئېنىق بولغان ئەسەرلەرنىڭ تەخمىنەن ئوندىن بىرى كاشغەردە ياكى كاشغەرلىك خەتتاتلار تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن بولۇپ، مانا مۇشۇنىڭ ئۆزىلا كاشغەردە ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى قوليازمىلىرىنى

ئەلىشىر نەۋائىي ئىزىدىن مېڭىپ، ئەلىشىر نەۋائىي ئىجادىيىتىگە ئىجادىي ياندىشىپ، ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىگە نەزىرە قىلىپ ئەسەرلەرنى يېزىش — كاشغەردىكى نەۋائىي شۇناسلىقنىڭ يەنە بىر ئاساسلىق مەزمۇنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تارىخىي ماتېرىياللاردىن ۋە تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئەلىشىر نەۋائىي نىڭ خەلقىمىز ئارىسىدىكى ھۆرمىتى ناھايىتى يۇقىرى، تەسىرى تولىمۇ كۈچلۈك بولۇپ، خەلقىمىز بۇ ھۆرمەتلىك شائىرنى ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش، كۆچۈرۈش، ساقلاش يوللىرى بىلەن ياد ئەتكەن بولسا، ئەدىب-شائىرلىرىمىز ئۇنى ئۆزىگە مەنسۇپ ئۇستاز تۇتۇش، ئۇنىڭ يولىدىن مېڭىپ ئىجادىيىتىدە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىگە نەزىرە قىلىش يوللىرى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ھۆرمىتىنى ئىپادىلىگەن. ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىگە ئىجادىي ياندىشىپ، ئەسەرلەرگە نەزىرە قىلىش يولى بىلەن ئوخشاش ماۋزۇلۇق ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىشتىن ئىبارەت ئالاھىدە ئىجادىيەت ھادىسىسى كاشغەردە ناھايىتى گۈللەنگەن بولۇپ، بۇ جەھەتتە ئابدۇرېھىم نىزارى قاتارلىق 19-ئەسىردە كاشغەردە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان شائىرلار تۈزگەن «ھېكايەتى غەرب» ناملىق كىتاب ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر. بۇ كىتاب تەركىبىدىكى «پەرھاد-شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن» قاتارلىق ئەسەرلەر ئەلىشىر نەۋائىي نىڭ شۇ ناملىق داستانغا ئىجادىي ۋارىسلىق قىلىش، نەزىرە قىلىش يولى بىلەن يېزىلغان. ئابدۇرېھىم نىزارى يازغان دەپ قارىلىپ كېلىۋاتقان «پەرھاد-شېرىن» داستانى بۇ جەھەتتە ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، شائىر بۇ داستاننى ئەلىشىر نەۋائىي نىڭ «پەرھاد-شېرىن» داستانى ئاساسىدا، بۇ داستانغا نەزىرە قىلىش يولى بىلەن يازغان. ئەمما، «ئابدۇرېھىم نىزارى بۇ داستاننى يازغاندا ئەلىشىر نەۋائىيغا پەقەت بىر تەقلىدچى سۈپىتىدە يانداشماستىن، بەلكى، مۇستەقىل ئىجادىي يول بىلەن ماڭغان. ئەلىشىر نەۋائىي ئېيتقان پىكىرلەرنى ۋە تەسۋىرلەرنى تەكرارلىمىغان. ئەلىشىر نەۋائىي «پەرھاد-شېرىن» داستانىنى ئارزۇ ۋەزىنىنىڭ بەھرى ۋافر دەپ ئاتالغان بەھرى بىلەن يازغان بولسا، ئابدۇرېھىم نىزارى بۇ ۋەزىنىنى قوللانماستىن، ئۆز داستانىنى بۆلەك

جەھەتتە گەۋدىلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. كاشغەر خەتتاتلىرى تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى ئوخشىمىغان نۇسخىلاردا كىتاب قىلىپ تۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇلار ئىچىدىن ئەدەبىي ئەسەرلەر توپلاملىرىنىڭ «كۈللىيات»، «خەمسە»، «باياز»، «دىۋان» قاتارلىق ھەممە تۈرلىرىنى تاپقىلى بولىدۇ. كاشغەردىكى ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈش ۋە كىتاب قىلىپ تۈزۈش ئىشلىرىنىڭ ئەڭ شانلىق مۇۋەپپەقىيىتىنى ياراتقان ئابدۇرېھىم ئىبىن مۇھەممەت پازىل كاشغەرىي ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنى كىتابەت قىلىشتا ئۆزگىچە يول تۇتۇپ، ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ قولىملىرى ئارىسىدا ناھايىتى نوپۇزلۇق ھېسابلىنىدىغان، نىسبەتەن تولۇق بولغان ئەسەرلەر توپلىمىنى — «نەۋائىي كۈللىياتى» نى تۈزۈپ چىققان. بۇ كۈللىياتقا ئەلىشىر نەۋائىي نىڭ «بىدائىئۇل بىدائىيە»، «خەزائىئۇل مائانى»، «مەجالسۇن نەفائىس»، «لىسانۇت تەيىر»، «مەھبۇبۇل قۇلۇب»، «ھەيرەتۇل ئەبىرار»، «خەزائىئۇل مائانى» دىباچىسى، «مۇنشائات»، «پەرھاد ۋە شېرىن»، «خەمسەتۇل مۇتەھىرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «ئەربەئىن»، «ھىلالىيە»، «سەبئى سەبىيارە»، «سەددى ئىسكەندەرى»، «ۋەقەيىيە» قاتارلىق ئون ئالتە پارچە ئەسىرى كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ھازىرغىچە مەلۇم بولغان باشقا كۈللىياتلارغا قارىغاندا ھەجىمىنىڭ چوڭلۇقى، ئۆز ئىچىگە ئالغان ئەسەرلەرنىڭ كۆپلۈكى ۋە مۇھىملىقى، ئەسەرلەرنىڭ يېڭىچە ئىجادىي يول بىلەن تاللانغانلىقى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنى كىتاب قىلىشتا مانا مۇشۇنداق ئىجادىي يول تۇتۇپ، تەھلىل-تەتقىقاتلار ئارقىلىق ئەسەر تاللاپ، ئېنىق مۇددىئالار ئاساسىدا كىتاب تۈزۈشتىن ئىبارەت بۇ خىل ئىلمىي پائالىيەت ئۆز نۆۋىتىدە يەنە شائىرلار ئىجادىيىتىگە ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرىگە قارىتا ئېلىپ بېرىلغان بىر خىل ئەدەبىيات تەتقىقاتى پائالىيىتى سۈپىتىدە، نەۋائىي شۇناسلىقنىڭ، جۈملىدىن كاشغەردىكى نەۋائىي شۇناسلىقنىڭ بىر يارقىن مەزمۇنىنى شەكىللەندۈرگەن. ئەلىشىر نەۋائىي ئۆزىگە ئۇستاز ھېسابلاپ،

ئىجادىي ياندىشىشىمۇ كاشغەردە ئەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ئەمەلگە ئاشقان. بۇلارنى كاشغەردىكى نەۋائىي شۇناسلىقنىڭ گەۋدىلىك نەتىجىلىرىدىن بىرى، شۇنداقلا نەۋائىيغا باغلانغان مۇقەددەس رىشتە سۈپىتىدە كۆرۈش كېرەك، ئەلۋەتتە.

كاشغەردىكى نەۋائىي شۇناسلىقنىڭ يەنە بىر گەۋدىلىك نەتىجىسى ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ نەسرىيەلەشتۈرۈلۈپ يېزىپ چىقىلىشىدا گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. ئەلىشىر نەۋائىي ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى خەتتاتلارنىڭ كۆچۈرۈپ كۆپەيتىشى، ساقلىشى، كىتاب قىلىشىدىن كېيىن ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىگە نەزىرە قىلىپ ئەسەر يېزىش ئىشلىرى كەڭ تۈردە ئەۋج ئالغان. رايونىمىزدا ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىگە نەزىرە قىلىشنىڭ يەنە بىر خىل شەكلى — ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنى نەسرىيەلەشتۈرۈپ يېزىپ چىقىشتا ئىپادىلەنگەن. 18- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى 19- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شۇ دەۋرنىڭ داڭلىق ئەدىبلەردىن ئۆمەر باقى يەرگەندى بىلەن موللا سىدىق يەرگەندىلەر ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «خەمسە»سى تەركىبىدىكى بىر قىسىم ئەسەرلەرنى نەسرىيە شەكىلدە يېزىپ چىقىپ، بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى نەسرىيە ئەسەرلەر ئىجادىيىتىگە زور تۆھپە قوشقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىگە نەزىرە قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزلەشتۈرۈپ ئىشلەشنىڭ يېڭى نەتىجىلىرىنى مەيدانغا كەلتۈردى. بۇ تۈردىكى ئىجادىيەتلەر ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ خەلقىمىز ئارىسىغا تېخىمۇ كەڭ تارقىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئوينىدى. مەشھۇر ئەدىب ئۆمەر باقى يەرگەندى (1750- ؟) 1792-يىلى ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «خەمسە»سى ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇر داستانلاردىن بولغان «پەرھاد-شېرىن»، «لەيلى - مەجنۇن» داستانلىرىنى نەسرىيە يول بىلەن يېزىپ چىققان بولسا، موللا سىدىق يەرگەندى 1813-يىلى ئەينى يىللاردىكى يەرگەن ھاكىمبېگى مىرزا مۇھەممەت ھۈسەيىن بەگنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن ئەلىشىر نەۋائىينىڭ «خەمسە»سى ئىچىدىكى «پەرھاد-شېرىن»، «لەيلى مەجنۇن»، «بەھرام-دىلئارام»، «سەددى ئىسكەندەر» قاتارلىق

بىر بەھرىدە - مۇتەقار بى بەھرىدە ئۆزىگە خاس يېنىك ئۇسلۇب بىلەن يازغان»^[7]. شۇنداقتىمۇ ئابدۇرېھىم نىزارى ئەلىشىر نەۋائىينى ئۆزىگە ئۇستاز ھېسابلىغاچقا، «پەرھاد-شېرىن» داستانىنى يازغاندا ئەلىشىر نەۋائىينىڭ شۇ ناملىق داستاننىڭ سۆزىتىغا، پېرسوناژلىرىغا خېلى زور دەرىجىدە تەقىد قىلغان. داستاننىڭ كۆپ يەرلىرىدە ئەلىشىر نەۋائىينى، ئۇ يازغان «خەمسە»نى، ئىككى داستاننىڭ باغلىنىشىنى تىلغا ئالغان. داستاننىڭ مۇقەددىمىسىدىلا ئابدۇرېھىم نىزارى «ئاشىق جۈملەسىدىن بىرىكىم فەرھاددۇر، داستانى گۈلباڭ جاھان سەھفاسىدە مەشھۇردۇر، ھەزرىتى مىر ئەلىشىر خەمسەلىرىدە مەزكۇردۇر. بۇ مەجمۇئەتتە ھەم ئانىڭ ئىشقا ئارا تاپقان ئەھۋالىدىن ئەندەك ئىزھار قىلماق، ۋاقىئەتنىڭ كۈللىسىن كىتابى خەمسەگە ھاۋالە قىلماق»^[8] دەپ باشلاپ، ئۆزى يازغان داستان ۋەقەلىكىنىڭ ئەلىشىر نەۋائىي «خەمسە»سىدىن كەلگەنلىكىنى، بۇ تېمىدىكى ئىجادىيەتنىڭ ئەلىشىر نەۋائىي «خەمسە»سىدە تولۇق يېزىلغانلىقىنى كۆرسەتكەن. داستاننىڭ كۆپ جايلىرىدا «چۇ سۆزنى قىلىپ مۇندا مۇجەل بايان، نەۋائىي قىلىپتۇر مۇتەۋۋەل بايان. كىشى ئىستەسە نەقل تەتۈلنى، تاپار خەمسەدە كۈللى تەفسىلىنى»، «كى مۇنداق بۇ سۆزنى قىلىپ ئىختىسار، ھەممە سۆز نەۋائىي كالايدا بار. كى خەمسە كالايدا باردۇر تەۋىل، قىلىپ شىمەئى سۆزنى مۇندا قەللى»، «بۇلار مەسقى تەتۈل ئېرۇر خەمسەدە، ھەممە سۆزى تەپسىل ئېرۇر خەمسەدە. كى مۇجەل بايان ئەپەلەدۇك قەدرھال، نەزەر سالغان ئەل بولامسۇن دەپ مالال»^[9] دەپ يېزىپ، بۇ داستاننىڭ ئەلىشىر نەۋائىي داستانىنى قىسقارتىپ يېزىش يولى بىلەن يېزىپ چىقىلغانلىقىنى، بۇ داستان بىلەن ئەلىشىر نەۋائىي يازغان «پەرھاد-شېرىن» داستانىنىڭ كۆپ تەرەپلىمە باغلىنىشقا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويغان. دېمەك، كاشغەر شائىرلىرى ئەلىشىر نەۋائىينى ئۆزلىرىنىڭ مەنىۋى ئۇستازى ھېسابلاپ، ئەلىشىر نەۋائىيغا بولغان چەكسىز ھۆرمىتى ۋە ئەقىدىسىنى مانا مۇشۇنداق شەكىلدە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىگە نەزىرە قىلىش يوللىرى بىلەن ئىپادىلەنگەن. ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ ئەلىشىر نەۋائىي يازغان «پەرھاد-شېرىن» داستانىغا

تۆت داستاننى نەسر بىلەشتۈرۈپ يېزىپ چىققاندىن باشقا يەنە، «خەمسە» تەركىبىدىكى «ھەيرەتۇل ئەبرار» داستانىنىڭ ئورنىغا ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «مەنتىقۇت تەير» داستانىنى كىرگۈزۈپ، ھېسابتا ئەلىشىر نەۋائىنىڭ نەسر بىلەن شەكىلدىكى «خەمسە» سىنى تۈزۈپ چىققان. بۇ ئەسەر «نەسر مىرزا مۇھەممەد ھۈسەيىن بەگ» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ، ناھايىتى چوڭ تەسىرلەرنى قوزغىغان، كېيىنكى مەزگىللەردىكى بىر قىسىم خەتتاتلار ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ مانا مۇشۇ نەسر بىلەن نۇسخىلىرىنى كۆچۈرۈپ تارقاتقان. موللا سىدىق يەركەندى تۈزگەن ئەلىشىر نەۋائىنىڭ نەسر بىلەن «خەمسە» سى ناھايىتى يۇقىرى قىممەتكە ۋە ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، بۇ ئەمگىكى ئارقىلىق موللا سىدىق يەركەندى بىر تەرەپتىن ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ نەسر بىلەن نۇسخىسىنى ئىشلەشتىن ئىبارەت نەۋائىشۇناسلىق ساھەسىگە زور تۆھپە قوشقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا، جۈملىدىن ئاۋام ئارىسىغا تېخىمۇ كەڭ تارقىلىشىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرگەن؛ ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىگە ئىجادىي ياندىشىپ، ئەسلىدىكى ئەسەرلەرنى مەزمۇن، قۇرۇلما جەھەتتىن زور دەرىجىدە بېيىتقان، «نەسر بىلەن خەمسە» تۈزۈش يولىدا ئىزدىنىپ، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ كاشغەردىكى تۇنجى «نەسر بىلەن خەمسە» سىنى تۈزۈپ چىققان. بۇلار ئارقىلىق كاشغەردىكى نەۋائىشۇناسلىقنىڭ يەنە بىر يۈكسەك پەللىسىنى ياراتقان. ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك بولغىنى شۇكى، موللا سىدىق يەركەندى داستاننى نەسر بىلەشتۈرۈپ يېزىپ چىقىشتا بىرقاتار ئىجادىي ئەمگەكلەرنى قىلغان بولسىمۇ، ئەمما، ئەسەردە «سىرلار مەنىلىرىدىن خەۋەر بەرگۈچىلەر، يوشۇرۇن ئىزلاردىن نەقىل كەلتۈرگۈچىلەردىن بىرى، ئىشقى-مۇھەببەت سەھىپىلىرىنىڭ، مېھرى-مۇھەببەت يېزىقلىرىنىڭ مۇئەللىپى، مەنىۋى دۇنيانىڭ ھۆكۈمدارى ھەزرىتى ئەمىر مىرزا ئەلىشىر بۇ كۆڭۈللەرنى شادلاندىرغۇچى يېقىملىق قىسسەدىن تۆۋەندىكىچە رىۋايەت قىلىدۇ»^[10] دېگەندەك بايانلار ئارقىلىق ئەلىشىر نەۋائىغا يانداشقانلىقىدىن ۋە ئەلىشىر نەۋائىغا بولغان ھۆرمىتى، قايىللىقىدىن ئۇچۇر بەرگەن.

كاشغەردىكى نەۋائىشۇناسلىقنىڭ ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك بىر مۇۋەپپەقىيىتى شۇكى، كاشغەردە ئەلىشىر نەۋائى ۋە ئۇنىڭ ئىجادىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلىپ، تەتقىقات نەتىجىسى سۈپىتىدە لۇغەتلەر تۈزۈلگەن، ماقالىلەر يېزىلغان. ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقاتچىسى غەيرەتجان ئوسماننىڭ ئۇچۇر بېرىشىچە، 18-ئەسىردە كاشغەردە ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىگە مەخسۇس لۇغەتلەر تۈزۈلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا 19-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا كاشغەردە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان داڭلىق شائىر ئەمىر ھۈسەيىن سەبۇرى «نەۋائىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى توغرىسىدا» ناملىق ماقالىسىنى يېزىپ، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «سەددى ئىسكەندەر» ناملىق داستانىنى تەھلىل قىلغان ھەم ئەلىشىر نەۋائىنىڭ سىياسىي-ئىجتىمائىي قاراشلىرىنى شەرھىلىگەن^[11]. مانا مۇشۇلارنى مۇشۇ تۈردىكى تەتقىقاتنىڭ مۇھىم نەتىجىلىرىدىن بىرى سۈپىتىدە كۆرسىتىش مۇمكىن.

كاشغەردىكى نەۋائىشۇناسلىقنىڭ يەنە بىر مەزمۇنى ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىنى ئوقۇش ۋە ئوقۇتۇش ئىشلىرى بولۇپ، ئەنئەنىۋى ئوقۇ-ئوقۇتۇش ناھايىتى گۈللەنگەن كاشغەردە تاكى يېقىنغىچە رايونىمىزنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئوقۇ-ئوقۇتۇش مەركىزى بولۇپ كەلگەنىدى. كاشغەردىكى مەكتەپ-مەدرىسەلەردە دىنىي ئىلىملەر ۋە بىرقىسىم ئەنئەنىۋى پەن تۈرلىرىدىن باشقا، ئەدەبىيات دەرسىدە ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرى ئاساسلىق دەرسلىك قىلىنغان. ئەدەبىيات دەرسىدە ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىنى ئوقۇتۇشتا ئوقۇغۇچىلارغا ئەسەرلەرنى ئوقۇپ چۈشەندۈرۈش، يادلىتىش، مۇھاكىمە-مۇتالىئە قىلدۇرۇش، تەقلىدىي ئەسەرلەرنى يازدۇرۇش... قاتارلىقلارنى ئاساسلىق مەزمۇن قىلغان بولۇپ، بۇ ئوقۇتۇش ئوقۇغۇچىلارنى ئەلىشىر نەۋائى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى نىسبەتەن پىششىق تونۇش، چۈشىنىش ئىمكانىيەتلىرىگە ئىگە قىلغان. ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك بولغىنى شۇكى، 1806-يىلى داڭلىق شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى كاشغەردە «نەۋائى»

تۆت داستاننى نەسر بىلەشتۈرۈپ يېزىپ چىققاندىن باشقا يەنە، «خەمسە» تەركىبىدىكى «ھەيرەتۇل ئەبرار» داستانىنىڭ ئورنىغا ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «مەنتىقۇت تەير» داستانىنى كىرگۈزۈپ، ھېسابتا ئەلىشىر نەۋائىنىڭ نەسر بىلەن شەكىلدىكى «خەمسە» سىنى تۈزۈپ چىققان. بۇ ئەسەر «نەسر مىرزا مۇھەممەد ھۈسەيىن بەگ» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ، ناھايىتى چوڭ تەسىرلەرنى قوزغىغان، كېيىنكى مەزگىللەردىكى بىر قىسىم خەتتاتلار ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ مانا مۇشۇ نەسر بىلەن نۇسخىلىرىنى كۆچۈرۈپ تارقاتقان. موللا سىدىق يەركەندى تۈزگەن ئەلىشىر نەۋائىنىڭ نەسر بىلەن «خەمسە» سى ناھايىتى يۇقىرى قىممەتكە ۋە ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، بۇ ئەمگىكى ئارقىلىق موللا سىدىق يەركەندى بىر تەرەپتىن ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ نەسر بىلەن نۇسخىسىنى ئىشلەشتىن ئىبارەت نەۋائىشۇناسلىق ساھەسىگە زور تۆھپە قوشقان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا، جۈملىدىن ئاۋام ئارىسىغا تېخىمۇ كەڭ تارقىلىشىنى زور دەرىجىدە ئىلگىرى سۈرگەن؛ ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرىگە ئىجادىي ياندىشىپ، ئەسلىدىكى ئەسەرلەرنى مەزمۇن، قۇرۇلما جەھەتتىن زور دەرىجىدە بېيىتقان، «نەسر بىلەن خەمسە» تۈزۈش يولىدا ئىزدىنىپ، ئەلىشىر نەۋائىنىڭ كاشغەردىكى تۇنجى «نەسر بىلەن خەمسە» سىنى تۈزۈپ چىققان. بۇلار ئارقىلىق كاشغەردىكى نەۋائىشۇناسلىقنىڭ يەنە بىر يۈكسەك پەللىسىنى ياراتقان. ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك بولغىنى شۇكى، موللا سىدىق يەركەندى داستاننى نەسر بىلەشتۈرۈپ يېزىپ چىقىشتا بىرقاتار ئىجادىي ئەمگەكلەرنى قىلغان بولسىمۇ، ئەمما، ئەسەردە «سىرلار مەنىلىرىدىن خەۋەر بەرگۈچىلەر، يوشۇرۇن ئىزلاردىن نەقىل كەلتۈرگۈچىلەردىن بىرى، ئىشقى-مۇھەببەت سەھىپىلىرىنىڭ، مېھرى-مۇھەببەت يېزىقلىرىنىڭ مۇئەللىپى، مەنىۋى دۇنيانىڭ ھۆكۈمدارى ھەزرىتى ئەمىر مىرزا ئەلىشىر بۇ كۆڭۈللەرنى شادلاندىرغۇچى يېقىملىق قىسسەدىن تۆۋەندىكىچە رىۋايەت قىلىدۇ»^[10] دېگەندەك بايانلار ئارقىلىق ئەلىشىر نەۋائىغا يانداشقانلىقىدىن ۋە ئەلىشىر نەۋائىغا بولغان ھۆرمىتى، قايىللىقىدىن ئۇچۇر بەرگەن.

ئېرىشىشىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق سەۋەبى ئالدى بىلەن كاشغەرلىكلەرنىڭ ئەلىشىر نەۋائىي بىلەن بولغان مىللىي بىردەكلىكىدىن پەخىرلىنىش ھېسسىياتى بولسا، يەنە بىرسى كاشغەرنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتى گەۋدىسىدىكى مەسئۇلىيىتىنى چوڭقۇر ھېس قىلغانلىقىدۇر.

يۇقىرىقى بايان ۋە مۇھاكىمىلەردىن شۇنداق خۇلاسىگە كېلىشكە بولىدۇكى، كاشغەردە ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى كۆپلەپ كۆچۈرۈلگەن، ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ ھەرخىل تەركىب-مەزمۇنلاردىكى توپلاملىرى كۆپلەپ تۈزۈلگەن، ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىگە نەزىرە قىلىنغان ئەسەرلەر كۆپلەپ ئىجاد قىلىنغان، ئەلىشىر نەۋائىي ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ھەققىدە تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلغان، ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرى مەكتەپ-مەدرىسەلەردە ئوقۇتۇلغان، شۇنداقلا ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ ئەڭ يۈكسەك مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدىغان ئۇيغۇر مۇقاملىرىغا تېكىست قىلىنغان، بۇ ئارقىلىق ئەلىشىر نەۋائىينىڭ نامى ۋە ئەسەرلىرى ئىنتايىن كەڭ تارقالغان، نەۋائىي شۇناسلىق ئىنتايىن گۈللىنىپ، گەۋدىلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن.

شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىش كېرەككى، كاشغەردىكى نەۋائىي شۇناسلىق ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلاردىكى، شۇنداقلا رايونىمىزدىكى نەۋائىي شۇناسلىقنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى. ئۇيغۇرلاردىكى نەۋائىي شۇناسلىق ھەققىدە ئابدۇشۈكۈر تۇردى، غەيرەتجان ئوسمان، ئەسەت سۇلايمان، ئەزىزى قاتارلىق كۆپلىگەن تەتقىقاتچىلار خېلى چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتلارنى قىلىپ، بۇ ساھەدىكى نەتىجىلەرنى خېلى زور دەرىجىدە نۇرلاندۇرغان ئىدى. مەن بۇ ماقالەمدە كاشغەردىكى نەۋائىي شۇناسلىقنى مەركەز قىلىپ، ئەشۇ ئۇستازلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن پايدىلىنىش ۋە ئۇلارنى رەتلەش، ئومۇملاشتۇرۇش ئاساسىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەلىشىر نەۋائىدىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ شائىرىغا بولغان رىشتىسىنىڭ قانچىلىك چىڭ باغلانغانلىقىنى، ئۇيغۇرلاردىكى نەۋائىي شۇناسلىقنىڭ كاشغەردە تېخىمۇ گەۋدىلىك مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەنلىكىنى ۋە

ناملىق دەرسلىك كىتاب تۈزگەن [12]. سۆزىمىزكى بۇ دەرسلىك كىتاب كاشغەردىكى نەۋائىي شۇناسلىقنىڭ ناھايىتى شانلىق بىر مۇۋەپپەقىيىتى ھېسابلىنىدۇ.

كاشغەردىكى نەۋائىي شۇناسلىقنىڭ يەنە بىر مۇۋەپپەقىيىتى ئەلىشىر نەۋائىي شېئىرلىرىنىڭ ئۇيغۇر مۇقاملىرىغا تېكىست قىلىنغانلىقىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر مۇقاملىرىغا ئەلىشىر نەۋائىينىڭ خېلى كۆپ شېئىرى تېكىست قىلىنغان. خەلقىمىزنىڭ قىممەتلىك سەنئەت مىراسى بولغان ئۇيغۇر مۇقاملىرى ئۇيغۇرلار ياراتقان ئەڭ يۈكسەك مەنىۋى مىراس سۈپىتىدە ئالاھىدە ئېتىبارلىق بولۇپ، ئۇيغۇر مۇقاملىرىغا ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنىڭ خېلى زور نىسبەتتە تېكىست قىلىنغانلىقىنى ئالتۇن ئۈزۈككە ياقۇت كۆز قويغاندەك ماس كېلىپ، بىر-بىرىنى يۈكسەكلىككە كۆتۈرگەن دەپ سۈيەتلەش مۇمكىن. ھەممىمىزگە مەلۇم، گەرچە ئۇيغۇر مۇقاملىرىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىدا ئۇيغۇر يۇرتلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ تۆھپىسى بولسىمۇ، ئەمما، مۇقام ھادىسىسىنىڭ كاشغەر بىلەن باغلىنىشى يەنىلا ناھايىتى قويۇق. ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇقاملارنىڭ رەتلەنىشى، مۇقاملارغا ۋارىسلىق قىلىش ئىشلىرى، ھەتتا مۇقاملارنىڭ بۈگۈنكى كۈنگە يەتكۈزۈلۈشىدىن ئىبارەت بىر قاتار ھالقىلىق پائالىيەتلەردە كاشغەر سەنئەتكارلىرىنىڭ رولى ۋە تۆھپىسى ئالاھىدە گەۋدىلىك بولغان. شۇ جۈملىدىن ئەلىشىر نەۋائىي شېئىرلىرىنىڭ مۇقاملارغا تېكىست قىلىنىشىنى مانا مۇشۇ سەنئەتكارلارنىڭ ئىجتىھات-ئىزدىنىشلىرى جۈملىسىدىن كۆرۈش مۇمكىن.

كاشغەرنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدىكى تۆھپىسى ۋە ئورنى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، بۇ يەردە ھەتتا ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەڭداشسىز نامايەندىلىرىدىن بىرى بولغان ئەلىشىر نەۋائىي ھەققىدەمۇ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكىنىمىزدەك ئەنە شۇنداق كۆپلىگەن رەڭدار ئىلمىي پائالىيەتلەر ئېلىپ بېرىلغان، كۆپلىگەن نەتىجىلەر بارلىققا كەلتۈرۈلگەن. گەرچە ئەلىشىر نەۋائىي كاشغەر تەرەپلەرگە كەلمىگەن ۋە بۇ تەرەپلەر بىلەن بىۋاسىتە ئالاقىلەردە بولمىغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ يەردە نەۋائىي شۇناسلىقنىڭ شۇ دەرىجىدە گۈللىنىشى ۋە گەۋدىلىك نەتىجىلەرگە

ئىزچىللىق شەكىللەندۈرگەنلىكىنى تەكىتلىدىم.

ئىزاھلار

- [1] مۇھەممەتجان ھەكىموف (ئۆزبېكىستان): «ئەلىشىر نەۋائىي، ئەسەرلىرىنى كۆچۈرگەن خەتتاتلار»، ئابدۇقەييۇم خوجا نەشىرگە تەييارلىغان، «بۇلاق» ژۇرنىلى 1992-يىللىق 2-سان، 93-بەت.
- [2] «17-ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن نەۋائىي كۆلىمى»، جۇڭگو مىللەتلەر ئەدەبىياتى تورى (جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئورنىنىڭ ئورگان تورى http://iel.cass.cn/news_show.asp?newsid=9048&detail=1)
- [3] ئابدۇراخمان باقى: «ئەلىشىر نەۋائىي نىڭ ھازىر قەشقەردە ساقلانغان ئەسەرلىرىنىڭ ئومۇمىي كاتالوگى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى»، 2008-يىللىق 4-سانى، 59 - 70-بەرلەر.
- [4] قەشقەر شەھەرلىك كۇتۇپخانا تۈزگەن «قەشقەر شەھەرلىك كۇتۇپخانىدا ساقلانغان قەدىمكى ئەسەرلەرنى تىزىملاش جەدۋىلى» (ئىچكى قىسىمدا پايدىلىنىش نۇسخىسى)غا قاراڭ، 2011-يىلى 3-ئاي.
- [5] ئابدۇشۈكۈر تۇردى: «ئەلىشىر نەۋائىي نىڭ قەشقەردە كۆچۈرۈلگەن بىرنەچچە قوليازىمىسى توغرىسىدا»، «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى توغرىسىدا» دېگەن كىتابىغا كىرگۈزۈلگەن، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2003-يىلى نەشرى، 116، 128-بەتلەر.
- [6] ئابدۇشۈكۈر تۇردى: «ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىنى كۆچۈرگەن كاشغەرلىك خەتتاتلار»، ئاپتورنىڭ «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ھەققىدە تەتقىقاتلار» ناملىق ماقالىلار توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2006-يىلى نەشرى، 127-بەت.
- [7] رەھىمتۇللا جارى: «فەرھاد ۋە شىرىن» داستانى ھەققىدە»، رەھىمتۇللا جارى نەشىرگە تەييارلىغان ئابدۇرېھىم نىزارىنىڭ «فەرھاد-شىرىن» داستانىغا مۇقەددىمە ئورنىدا بېرىلگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980-يىلى نەشرى، 3-بەت.
- [8] ئابدۇرېھىم نىزارى: «فەرھاد ۋە شىرىن»، رەھىمتۇللا جارى نەشىرگە تەييارلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980-يىلى نەشرى، 6-بەت.
- [9] ئابدۇرېھىم نىزارى: «فەرھاد ۋە شىرىن»، رەھىمتۇللا جارى نەشىرگە تەييارلىغان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980-يىلى نەشرى، 42، 56، 268-بەتلەر.
- [10] موللاسىدىق يەركەندى: «فەرھاد-شىرىن»، مۇھەممەتتۇرسۇن باھاۋۇدۇن نەشىرگە تەييارلىغان، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1989-يىلى 3-سان، 6-بەت.
- [11] ئەسەت سۇلايمان: «ئەلىشىر نەۋائىي نىڭ ئىزدەپ»، «بۈيۈك شائىر ئەلىشىر نەۋائىي» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001-يىلى نەشرى، 216-بەت.
- [12] ئەسەت سۇلايمان: «ئەلىشىر نەۋائىي نىڭ ئىزدەپ»، «بۈيۈك شائىر ئەلىشىر نەۋائىي» ناملىق كىتابقا كىرگۈزۈلگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001-يىلى نەشرى، 218-بەت.

پايدىلانغان كىتابلار

1. ئابلىمىت ئەھمەت تۈزگەن: «بۈيۈك شائىر ئەلىشىر نەۋائىي»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2001-يىلى نەشرى.
2. غەيرەتجان ئوسمان باشچىلىقىدا تۈزۈلگەن: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى، 2002-يىلى نەشرى.
3. ئابدۇشۈكۈر تۇردى: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ھەققىدە تەتقىقاتلار»، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 2006-يىلى نەشرى.
4. ئەسەت سۇلايمان: «خەمىسچىلىك» ۋە «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2001-يىلى 5-ئاي نەشرى.
5. تېيىپجان ئېلىيېۋ قاتارلىقلار نەشىرگە تەييارلىغان: «نىزارى داستانلىرى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1985-يىلى 9-ئاي.
6. ئابدۇرېھىم نىزارى: «پەرھاد-شىرىن» (رەھىمتۇللا جارى نەشىرگە تەييارلىغان)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980-يىلى نەشرى.
7. ئابدۇۋەلى كېرىم: «نىزارى داستانلىرى ھەققىدە تەتقىقات»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2004-يىلى نەشرى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

ئۇيغۇرلارنىڭ داستىخان مەدەنىيىتى توغرىسىدا دەسلەپكى

ئىزدىنىش*

گۈلزەپەر مۇھەممەد

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى سىياسىي ۋە ئاممىۋى باشقۇرۇش ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى : ئۇيغۇرلار ناھايىتى ئۇزاق مەدەنىيەت تارىخىغا ئىگە قەدىمكى خەلق بولۇش سۈپىتى بىلەن جۇڭخۇا مەدەنىيىتى ۋە دۇنيا مەدەنىيىتىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تۇرمۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا كۆپلىگەن جانلىق ۋە جانسىز نەرسىلەردىن پايدىلىنىپ، ئۆز تۇرمۇشىنىڭ ئاسايىشلىقى، قولايلىقى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان ھەمدە ئەۋلادلار ئۈچۈن بەخت يارىتىپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا مۇناسىپ تۆھپىلەرنى قوشقان. ئۇيغۇرلارنىڭ داستىخان مەدەنىيىتى ئەنە شۇلارنىڭ بىرىدۇر. بۇ ماقالىدە، داستىخاننىڭ تارىخى، كۆپ خىل مەنەلەردە ئىستېمال قىلىنىشى، شۇنداقلا داستىخان مەدەنىيىتىنىڭ ئىناقلىق بەرپا قىلىشتىكى قىممىتى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

摘要: 维吾尔族作为一个拥有悠久文化历史的民族，自古就为中华文化和世界文化做出了不朽贡献。勤劳的维吾尔族人民在自己长期生活实践中，充分利用了各种物质和因素，改善自己的生活，并为子孙后代创造幸福，为人类文化的发展增添了无比的光彩。维吾尔族达斯提汗（食台布）文化就是其中之一。本文讲述了达斯提汗（食台布）的历史和对各种意义的使用以及对达斯提汗（食台布）文化在构建和谐中的价值进行了初探。

Abstract: Uyghur, a nation with long history and rich cultures, made a monumental contribution to Chinese culture and world culture since ancient times. During long-term practical experience of lives, diligent Uyghur people made full use of various substances and elements to improve their lives and well-being of future generations, and added tremendous glory to the development of human culture. Uyghur dastighan (tablecloth) culture is one of them. In this paper, the author talks about the history and significance of Uyghur dastighan (tablecloth), and probes into the value of Uyghur dastighan (tablecloth) culture.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: K89

بىراق تۇرمۇش رىتىمى تېزلەشكەن بۈگۈنكى كۈندە داستىخان مەدەنىيىتىگە سەل قاراش ئۇنىڭدىن چەتنەش، بارا-بارا ئۇنتۇلۇشقا قاراپ يۈزلىنىش خاھىشى پەيدا بولماقتا. شۇڭا داستىخاننىڭ تارىخى، داستىخاننىڭ كۆپ خىل مەنەلەردە ئىستېمال قىلىنىشى، شۇنداقلا داستىخان مەدەنىيىتىنىڭ ئىناقلىق بەرپا قىلىشتىكى قىممىتى ھەققىدە

ئۇيغۇرلار كۆپ خىل مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە خەلق بولۇپ، يېمەك-ئىچمەك، مېھماندارچىلىق مەدەنىيىتىمۇ ئۇلارنىڭ سەر خىل مەدەنىيەتلىرىنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك ئۈچ ۋاق تاماق ئۈچۈن داستىخان سېلىش، ئائىلە ئەزالىرى بىر داستىخانغا جەم بولۇپ غىزالىنىش ئادەتلىرى تاكى بۈگۈنگىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن بولسىمۇ،

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 6-ئاينىڭ 23-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: گۈلزەپەر مۇھەممەد (1959-يىلى 8-ئايدا تۇغۇلغان)، دوختىپت، جەمئىيەتشۇناسلىق ۋە ئاياللار جەمئىيەتشۇناسلىقى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئىزدىنىش زۆرۈر ئەھمىيەتكە ئىگە.

1. داستاننىڭ تارىخى

مىسرالارنى تىزغان.

4644. قىچقىرماق بولۇرسەن ئەگەر كىشىنى،

قىچقىر ياخشى قىلغىن كۈتۈش ئىشىنى.

4645. سېلىپ كۆرىپە، داستان، قاچا تازا قىل،

يېمەك-ئىچمىكىڭنى ئوبدان خىللىغىن.

4660. غىزادىن كېيىن تارت شىرنىلىك يېمىش،

قۇرۇق- ھۆل يېمىش قوي ۋە ئازراق سىمىش.

بىز بۇ مىسرالاردىن ئەجداتلىرىمىزنىڭ مېھمان

چاقىرىشتىن ئاۋۋالقى تەييارلىق پائالىيەتلىرى،

نېمىلەرگە دىققەت قىلىش لازىملىقى، تاماقتىن كېيىن

مىۋە-چىۋىلەرنى تىزىش ئادەتلىرىمىزنىڭمۇ

ئومۇملاشقانلىقىنى بىلىۋالالايمىز.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە ئۇيغۇرلاردا ئۆيگە

مېھمان كەلگەندە مېھمانلارنىڭ ئالدىغا پاكىز

داستىخانلارنى سېلىپ چاي قۇيۇش، تاماق تارتىش،

تامماقتىن كېيىن مېۋە-چىۋە تىزىش، تاماقتىن كېيىن

چوڭلارنىڭ باشچىلىقىدا قول كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىپ

تارقىلىشتەك ئەنئەنىۋى قائىدە - يوسۇنلار ئەجدادتىن

ئەۋلادقا ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلگەن. شۇڭا خەلقىمىز

ئارىسىدا «مېھمان ئۆيىنىڭ بەرىكىتى»، «ئۆيگە مېھمان

كەلسە بەرىكەت ياغىدۇ»، «داستىخان مېھمان بىلەن

ئاۋات»، «داستىخاندىن يۈز تاپسەن» دېگەندەك ماقال

تەمسىللەر تارقالغان. بۇ ھال ئەجدادلىرىمىزنىڭ

ئۆيلىرىگە مېھمان كەلسە داستىخاننى كەڭ يېيىپ،

بارلىق ئېسىل نازۇ - نېمەتلەرنى قويۇپ، تويۇنۇش

مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتىن باشقا، ئۆز-ئارا

مۇڭدۇش، كۆڭۈل سۈرىشىش، ھال-

ئەھۋاللىشىشتىن ئىبارەت مېھماندارچىلىق جەريانىنى

چۈشەندۈرىدۇ.

ھەر قانداق ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت مىراسلىرى ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مەھسۇلى. داستاندىن ئىبارەت ئۆرپ-ئادەت تۈسىنى ئالغان ئۆزگىچە مەدەنىيەتنىڭمۇ ئۆتمۈشى، ھازىرى ۋە كەلگۈسىدىن ئىبارەت ئۆزگىرىش جەريانى بار ئەلۋەتتە. داستاننىڭ قايسى دەۋردىن باشلاپ، خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇشىدا ئىشلىتىلىپ، كەڭ ئومۇملاشقانلىقى ھەققىدە ئېنىق تارىخىي مەلۇماتلار يوق دېيەرلىك. بىراق، بىز خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان «ئېچىلىش داستانىم» ناملىق خەلق چۆچىكىگە ئاساسلىنىپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ داستاننى ئىشلىتىش تارىخىنىڭ خېلى ئۇزۇن ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز.

11-ئەسىردە يېزىلغان دىداكتىك ئەسەر «قابۇسنامە» دە يېمەك-ئىچمەك ئەدەبىياتى توغرىسىدا «ئەتتىگەندە قۇۋۋەتلىك، چۈشتە تويغىدەك، كەچتە ئاز سىڭىشلىك يېيىشنىڭ زۆرۈرلۈكى، ئويچە تاماققا ئولتۇرغاندا باشقىلاردىن ئاۋۋال تاماققا قول سۇنماسلىق، مېھمان كېلىشتىن ئاۋۋال داستىخانغا تاماق ئەكىلىپ قويماستىن، تاماق يېگەندە ئالدىرىماي، ئاستا يېيىش، مېھماندارچىلىقتا باشقا مېھمانلارنىڭ قولىغا، ئاغزىغا قاراپ قېلىشتىن ساقلىنىش، بولۇپمۇ باشقىلارنىڭ قولىغا ئالغان لوقمىسىغا قارىماسلىق توغرىسىدىكى نەسىھەتلەر يېزىلغان.

11-ئەسىردە ياشىغان بۈيۈك مۇتەپەككۈر، ئۇلۇغ پەيلاسوپ، شائىر يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ داڭلىق ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىك» داستاندا مېھمانلارنىڭ ئالدىغا داستىخان سېلىپ، ئۇلارنى ياخشى كۈتۈش توغرىسىدا توختىلىپ مۇنداق

2. داستاننىڭ كۆپ خىل مەنەلەردە ئىستېمال قىلىنىشى

مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئۇلار كۈندىلىك تۇرمۇش، توي - تۆكۈن، ئۆلۈم-يېتىم ئىشلىرىدا، مېھماندارچىلىقتا داستاندىن ئايرىلالمايدۇ. داستان ئائىلىلەردە، توي-تۆكۈن، نەزىر-چىراغلاردا، چوڭ-كىچىك

داستىخان ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان موھىم ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، ئىشلىتىلىش دائىرىسى كەڭ. ئۇيغۇرلارنىڭ پۈتكۈل تۇرمۇشى ۋە ئېتىقادى داستان بىلەن زىچ

توي مۇراسىمى داستىخان تاشلاشتىن باشلىنىدۇ. قىز-يىگىتنىڭ ئاتا-ئانىسى ئۆز ئارا پۈتۈشكەندىن كېيىن، ئوغۇل تەرەپ ئەڭ ئېسىل نازۇ-نېمەت، قەنت - گېزەك، كىيىم-كېچەكلەرنى يۇرت كاتتىلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا قىز تەرەپنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىدۇ. قىز تەرەپ ئېسىل داستىخان ۋە مول نازۇ-نېمەتلەرنى تەييارلاپ مېھماننى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ. بۇ داستىخان ئادەتتىكى مېھمان كۈتۈشلا بولماستىن بەلكى قىز تەرەپنىڭ ئۆزىنىڭ تۆشۈك ماھارىتىنى كۆرسىتىش سورۇنىدۇر. چۈنكى ئوغۇل تەرەپ بىر تەرەپتىن قۇدىلارنىڭ تۆشۈك ماھارىتىنى (رەتلىك، پاكىز، تاماققا ئۇستا ياكى ئائۇستا ئىكەنلىكىنى، بولغۇسى كېلىننىڭ ئۆسۈپ - يېتىلگەن مۇھىتىنى) كۆزەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن قۇدىلارنىڭ مېھماندوست، قائىدىلىكلىكىنى سىنايدۇ.

4) ھال-ئەھۋال سوراش، كۆڭۈل ئىپادىلەش

ۋاستىسى بولالايدۇ

ئۇيغۇرلاردا مۇسەبەت بولغان ئائىلىلەرگە داستىخان كىرگۈزۈپ تەسەللىي بېرىش؛ تۇغۇتلىق ئۆيلەرگە داستىخان ئاپىرىپ قۇتۇقلاش؛ كېسەل ئاغرىقلارغا داستىخان كىرگۈزۈپ ھال-ئەھۋال سوراش؛ تويىنىڭ ئەتىسى قىز تەرەپ ئوغۇل تەرەپكە داستىخان ئەۋەتىپ ھاردۇق سوراش، قاتارلىق ئۆرپ-ئادەتلەر كەڭ ئومۇملاشقان. شۇنداقلا داستىخانغا ئالاقىدار بىر قاتار قائىدە-يوسۇنلار شەكىللەنگەن، مەسىلەن، مېھماننىڭ ئالدىغا سېلىنىدىغان داستىخاننىڭ پاكىز، چىرايلىق بولۇشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىدۇ. چۈنكى بۇ ساھىبخانىنىڭ مېھمانغا بولغان چوڭقۇر ھۆرمىتى، ئىززەت-ئىجابى، قائىدە-يوسۇنغا دىققەت قىلىدىغان - قىلمايدىغانلىقىنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم بەلگىلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ساھىبخانا داستىخاننى سېلىۋاتقاندا بويىغا يېتىپ قالغان قىز-ئوغۇللىرى بار مېھمانلار دەرھال داستىخاننىڭ بۇرچەكلىرىنى ئالدىغا تارتىشىدۇ، بۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىگىمۇ مۇشۇنداق قۇتلىق ئىشنىڭ كېلىشىنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى ئىپادىلەيدۇ؛ چوڭلارنى داستىخاننىڭ تۆرىگە باشلايدۇ؛ داستىخان ئۈستىدە چوڭلار تاماق يېيىشىنى باشلىغاندىن كېيىن باشقىلار ئەگىشىپ قول ئۇزىتىدۇ، بۇ مىللىتىمىزنىڭ

يىغىلىشلاردا مېھمانلارنىڭ ئالدىغا سېلىنىشتىن باشقا يەنە تۇرمۇشىمىزدا كۆپ خىل مەنەلەردە ئىستېمال قىلىنىدۇ.

1) ساھىبخانىنىڭ مېھمانغا بولغان

پوزىتسىيەسىنى ئىپادىلەيدۇ

ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن مېھماننى ئۇلۇغلايدىغان مېھماندوست خەلق، ئۇلار ئۆيىگە مېھمان كەلگەن ھامان پاكىز داستىخان سېلىپ ئوچۇق، چىراي بىلەن قىزغىن قارشى ئالىدۇ، بارلىق ئېسىل نازۇ-نېمەتلەرنى داستىخانغا تىزىپ، مېھمانلارنى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ. شۇڭا ئەجدادلىرىمىز مېھمانلارنى كۈتۈشكە ساھىبخانىنىڭ چىراي ئىپادىسى، داستىخانغا تىزىلغان يېمەك-ئىچمەكلەر ئارقىلىق ساھىبخانىنى «داستىخنى كەڭ»، «داستىخانلىق» ياكى «داستىخنى يوق» دەپ باھالايدۇ. مېھمانغا سەل قارىغان ساھىبخانغا «بۇغداي نېنىڭ بولمىسا، بۇغداي سۆزۈك يوقمۇ؟» دەپ تەنبىھ بېرىپ، مېھمانغا ئىللىق مۇئامىلە قىلىش، خۇش پېئىل، قىزغىن بولۇشقا دەۋەت قىلىدۇ.

2) ئىككى تەرەپنىڭ تويلىشىش ئەھدىسىنىڭ

بەلگىسى بولالايدۇ

ئۇيغۇرلاردا ئوغۇل-قىز پەرزەنتلىرى چوڭ بولغاندا ئوغۇل تەرەپ قىز تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتىپ، تويلىشىش ئارزۇسىنى ئىپادىلەيدىغان ئادەت بار، قىز تەرەپ بۇ تويلىشىشقا قوشۇلمىغان تەقدىردىمۇ «ئەلچىگە ئۆلۈم يوق» دەپ قاراپ، مېھمانلارغا داستىخان سېلىپ مول زىياپەت تەييارلاپ ناھايىتى قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ. قىز تەرەپ ئەگەر بۇ توپىغا قوشۇلسا «ھەرقايسىلىرىدىن قىزىمىزنى ئايىمايمىز» دەپ قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، ئەگەر مۇناسىپ كۆرمىسە «قىزىمىزنىڭ داستىخنى بار ئىدى» دەپ رەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ يەردىكى «داستىخنى بار» دېگەن ئىبارە قىزىمىزنىڭ لايىقى بار، بېشى باغلاقلق، باشقىلارنىڭ داستىخىنىنى قوبۇل قىلىپ قويغان دېگەن مەنەلەرنى بىلدۈرسە، ئوغۇل تەرەپنىڭ «داستىخان كىرگۈزۈپ قويدۇق»، «داستىخان تاشلاپ قويغان» دېگەن سۆزلىرى ئوغۇل تەرەپ لايىقىنىڭ تەييار ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەيدۇ.

3) داستىخان تويىنىڭ مۇقەددىمىسى بولالايدۇ

داستىخان ئۈستىدە چۈشكۈرۈش، يۆتىلىشكە توغرا كەلگەندە ئاغزىنى توسىۋېلىش ياكى باشقا تەرەپكە قارىۋېلىش؛ نەرسە چايناۋېتىپ گەپ قىلماسلىق؛ داستىخان ئۈستىدە تاماقنى ئاۋاز چىقىرىپ يېمەسلىك؛ قۇرسىقى توپىغان بولسا ئالدىراپ قول سۈرتەمسلىك تەلەپ قىلىنىدۇ.

چوڭلارنى ھۆرمەتلەش جەھەتتىكى كۆرسەتمىلىك تەربىيە شەكلىدۇر. داستىخان ئۈستىدە ھەر قانداق كىشى ئەدەپ بىلەن ئولتۇرۇپ، گەپ-سۆزىگە دىققەت قىلىشى، باشقىلارنىڭ ئالدىدىكى تاماققا چاڭگال سالماسلىق، داستىخان ئالدىدا پۈتىنى سوزۇپ ئولتۇرماسلىق، داستىخانغا دەسسەمسلىك،

3. داستىخان مەدەنىيىتىنىڭ ئىناقلىق بەرپا قىلىشتىكى قىممىتى

ئىتتىپاقلىقنى، كوللېكتىۋىزىملىق روھىنى يېتىلدۈرۈشتە ئىنتايىن مۇھىم.

(2) ئىسراپخورلۇقنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى رولى
 ئۇيغۇرلار ئۇزۇن مۇددەت دېھقانچىلىق ئەمگەكلىرىگە قاتنىشىپ، ئاش-ناننىڭ قانداق جاپا-مۇشەققەت بىلەن تەييارلىنىدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلغان. شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ ئاشلىقنى، يېمەك-ئىچمەكلەرنى قەدىرلەش، ئاسراش، ئۇنى ئىسراپ قىلماسلىق ئېڭى پەۋقۇلئاددە يۇقىرى. خەلقىمىزنىڭ ئۈچ ۋاق تاماقتا داستىخان سېلىپ غىزالىنىشى بىر جەھەتتىن ئېيتقاندا ئىسراپچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈندۇر. چۈنكى چوڭلار تاماق تاللىماسلىق، تاماقنى ئاشۇرۇپ قويماسلىق ھەققىدە ئىزچىل تەربىيە بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، داستىخانغا چۈشۈپ كەتكەن نان ئۇۋاقلىرىنى يەۋېتىدۇ. ئەگەر يېڭىلى بولمايدىغان ئەھۋال ئاستىدا توخۇ، كەپتەر قاتارلىق قۇشلارنىڭ يېيىشى ئۈچۈن ئادەم دەسسەمەيدىغان پاكىز ئورۇنلارغا ئېلىپ قويدۇ. شائىرلار مۇنداق مىسرالارنى يېزىپ قالدۇرغان:

ئاش ھاياتنىڭ يىلتىزى، يېمىسەڭمۇ تاشلىما،

قۇرسىقى توق مېھماننى داستىخانغا باشلىما.

نەدىن كەلگەن بىلەمسەن، سەن تاشلىغان قاتلىما

ئادەم بولساڭ دېھقاننىڭ كۆزلىرىنى ياشلىما.

دېمەك، ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك-ئىچمەك فولكلور ئەنئەنىسىدە ھەشەمەتچىلىك ۋە ئىسراپچىلىق قىلىش ئەڭ يامان ئىللەت دەپ قارىلىپ، ئەيىبلەنىدۇ. شۇڭا بىز ئەجدادلىرىمىز بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن گۈزەل ئەنئەنىلەرنى يەنىمۇ جارى قىلدۇرۇپ، پەرزەنتلەرگە ئەمەلىي ھەرىكىتىمىز بىلەن ئىقتىسادچىل بولۇش، ئاددىي-ساددا ياشاش ھەققىدە تەربىيە بېرىشىمىز

مېھماندارچىلىق داستىخىنى ئەخلاق-پەزىلەت سەيلىگەھى بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىيلىشىش، ئۆز-ئارا تۈگىنىش، دوستلۇق ئالاقىلىرىنى كۈچەيتىش، يېڭى ئۇچۇر بىلىملەرنى ئالماشتۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ رىئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

1) داستىخاننىڭ ئىناق-ئىتتىپاقلىق رولى

ئۇيغۇرلار ئىناق-ئىتتىپاقلىققا ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن. بۇ خىل ئىناقلىق ئالدى بىلەن ئائىلىدىن، ئېنىقراق قىلىپ ئېيتقاندا داستىخاندىن باشلىنىدۇ. مەسلەن: ئۇيغۇرلار ئائىلىدە ھەر كۈنى بىر داستىخان ئەتراپىغا جەم بولۇپ غىزالىنىدۇ. بۇ جەرياندا بىر-بىرى بىلەن سىردىشىدۇ. پەرزەنتلەرگە ئاتا-ئانا، ئاكا-ئۇكا، ھەدە-سىڭىللارنىڭ قېرىنداشلىق مېھرىنى ھەقىقىي ھېس قىلدۇرۇپ، سەبىي قەلبلەرگە ئۆملۈك-ئىناقلىق، غەمخورلۇق، ۋاپادارلىق، دوستلۇق ئۇرۇقلىرىنى چاچىدۇ. ئائىلىدە ئاتا-ئانىلارنىڭ ۋۇجۇدىدىن قوبۇل قىلغان بۇ خىل كۆرسەتمىلىك تەربىيەلەر خۇددى تاشقا مۆھۈر بېسىلغاندەك پەرزەنتلەرنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر ئىز قالدۇرۇپ، ئاممىۋى سورۇنلارنىڭ قائىدە-تەرتىپلىرىگە رىئايە قىلىش ئاڭلىقلىقىنى يەنىمۇ كۈچەيتىدۇ. دېمەك، ئائىلىدە سېلىنغان داستىخان بىر تەرەپتىن ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئىناقلىقىنى، بىر-بىرىگە بولغان بولغان چوڭقۇر مېھرى-مۇھەببىتىنى يېتىلدۈرسە، توي-تۆكۈن، نەزىر-چىراغلاردا سېلىنغان داستىخان كىشىلەرنىڭ ئۆز ئارا ئۇچرىشىش، تونۇشۇش، پىكىر ئالماشتۇرۇش، ھال-مۇڭ بولۇپ، بىر-بىرىنىڭ خۇشاللىقلىرىغا ئورتاقلىشىش، غەم-قايغۇسىغا تەسەللىي بېرىش پۇرسىتىنى كۆپەيتىدۇ. شۇ ئارقىلىق قولۇم-قوشنا، ئەل-جامائەتچىلىكنىڭ ئۇيۇشۇش-چانلىقىنى، ئىناق-

كېرەك.

3) داستىخاننىڭ يېمەكلىك ساقلاشتىكى رولى

داستىخان سېلىپ تاماق يېيىش يەنە ئاشقان يېمەكلىكلەرنى يىغىنچاق، پاكىز، يۇمشاق ساقلاش رولىغا ئىگە بولغاچقا، ئىلگىرى ھازىرقىدەك توڭلاتقۇ ۋە خالتىلار ئىشلىتىلمىگەن شارائىتتا، ئەجدادلىرىمىز ناننى داستىخانغا يۆگەپ ساقلىغان. بۇ ئارقىلىق ناننى پاكىز، يۇمشاق پېتى ساقلاش مەقسىتىگە يەتكەن. يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئۇيغۇرلار يەنە قولىم-قوشنىلارغا تاماق سۇنغاندا نەپىس كەشتىلەنگەن، ھەر خىل گۈللەر تىكىلگەن پاكىز داستىخانلارغا ئوراپ، ئاياللىرىنىڭ قولى گۈل، چىۋەر-چاققانلىقنى نامايان قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر ئائىلىلىرىدە ئۈچ ۋاق تاماق ئۈچۈن داستىخان سېلىپ غىزلىنىش ئومۇملاشقان بولۇپ، ئاخىرىدا ئائىلىدىكى چوڭلار «ئامىن» دەپ قول كۆتۈرۈپ، شۈكۈر-سانا ئېيتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ۋاپات بولۇپ كەتكەن بارلىق ئاتا-ئانا، ئۇرۇق-توققانلار، قولىم-قوشنا، قەۋم

قېرىنداشنىڭ روھىغا دۇئا قىلىدۇ. بۇ ئارقىلىق ئائىلە ئەزالىرىنىڭ سالامەتلىكى، خاتىرجەملىكى، ئىناق-ئىجىللىقى، ئىشلىرىنىڭ ئاسايىشلىقى، ئائىلىسىنىڭ بەرىكەتلىك بولۇشىغا تىلەكداشلىق بىلدۈرۈلىدۇ. بۇ ئارقىلىق پەرزەنتلەرگە ئەجدادلىرىنى ئەسلەش، بارىغا شۈكۈر قانا ئەت قىلىش، نەپسانىيەتچىلىكتىن، ئاچكۆزلۈكتىن ساقلىنىش تەربىيەسى بېرىلىدۇ.

ئومۇمەن داستىخان مەدەنىيىتى-ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئۇزۇن ئەسىرلىك تۇرمۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا تەدەرىجىي مۇكەممەللەشتۈرگەن يۈكسەك مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ سوتسىيالىستىك ئىناقلىق بەرپا قىلىش، پەرزەنتلەرنى ياخشى تەربىيەلەش جەھەتلەردىكى ئىجتىمائىي قىممىتى زور. شۇ سەۋەبلىك داستىخان مەدەنىيىتى خەلقىمىزنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى ھاياتىدا تۇتقان ئورنىنى، ئىلمىي تەتقىقات ۋە ۋارىسلىق قىممىتى ناھايىتى زور.

پايدىلانغانلار

1. ئېبىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن تۈزگەن: «ئۇيغۇر خەلق ماقالى تەمسىللىرى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2007-يىلى 6-ئاي نەشرى.
2. ئابدۇكېرىم راخمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1989-يىلى نەشرى.
3. يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1991-يىلى 11-ئاي نەشرى.
4. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئائىلە»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002-يىلى نەشرى.
5. ئېبىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن، جېلىل ئۆمەر تۈزگەن «ئەدەب-ئەخلاقىن تەۋسىيەلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2004-يىلى 12-ئاي نەشرى.
6. ئابدۇرەھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيەسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993-يىلى 4-ئاي نەشرى.
7. شەمسۇلمائالى قابۇس: «قابۇسنامە»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1983-يىلى 1-ئاي نەشرى.
8. شەرىپە ئابدۇغۇبۇر: «ئۇيغۇرلارنىڭ داستىخان مەدەنىيىتى ۋە تەلىم تەربىيە»، «ھىراس» ژۇرنىلى، 2009-يىللىق 4-سان.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

مقالە نومۇرى: 1005-5878 (2011) 04-075-07

ئۇيغۇر بالىلار خەلق قوشىقى ۋە ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن

قۇشلار توغرىسىدا*

ئەركىن داۋۇت ئوغۇز

(خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى تىل - ئەدەبىيات فاكولتېتى، خوتەن. 848000)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە ئۇيغۇر بالىلار قوشاقلارنىڭ قەدىمىيلىكى، خەلقىمىزنىڭ تۈرلۈك ياۋايى ھايۋانلارنى، قۇشلارنى كۆندۈرۈپ، ئۇنى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى، كۈندىلىك تۇرمۇش، داۋالاش ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىپ، ساغلاملىققا كۆڭۈل بۆلگەنلىكى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئەزەلدىن قۇشلار بىلەن يېقىن دوست بولۇپ ئۆتكەنلىكى، بالىلارغا قۇشلارنى سۆيۈش، قۇشلارنى ئاسراش توغرىسىدا بەدىئىي يول ئارقىلىق تەربىيە بەرگەنلىكى، ئىنسانلار بىلەن قۇشلارنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ ئىنتايىن زىچلىقى، ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئەت ۋە قۇشلارنى ئەڭ بالدۇر چۈشەنگەن مىللەتلەرنىڭ بىرى ئىكەنلىكى ئەنئەنىۋىي مىساللار ئارقىلىق چوڭقۇر، ئىلمىي مۇلاھىزە قىلىندۇ.

摘要: 本文通过实例深刻而科学地探讨维吾尔童谣的古老历史，人们驯化各种兽类和鸟类，将其运用到农业生产、日常生活和治病当中，由此关注人身健康，并且他们是历来和鸟类友好相处，通过艺术的途径教育孩子爱护鸟类以及表达人类和鸟类有着深厚的友谊，维吾尔族人是最早了解大自然和鸟类的民族等。

Abstract: In this paper, the author profoundly and scientifically elaborates on the ancient Uyghur history of nursery rhymes, the records of people's domestications of a variety of wild animals and birds, and their applications to agricultural industry, daily life and medical industry. The author also points out that through these, people concern their health and always live on friendly terms with birds. Uyghur people also educate their children to love birds and express profound friendships between human and birds through these artistic forms (nursery rhymes). And they can be regarded as one of the first nations to learn about nature and birds.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I18

گۈزەللىكىنى بەرپا قىلىپ، ئادىمىيلىكىنى ئىپادىلەنگەن. بۇنىڭ بىلەن توختاپ قالماي، ماددىي مەدەنىيەت يارىتىشتىن مەنئىۋى مەدەنىيەت يارىتىشقا يۈزلىنىپ، خىلمۇخىل شەكىل، خىلمۇخىل ژانىردىكى ئەدەبىيات-سەنئەت ئەسەرلىرىنى ئىجاد قىلىپ، ئۇنى مەنئىۋىيىتىمىزنى جانلاندىرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغان. ئۇيغۇر بالىلار قوشاقلارنى شۇ شەكىل، ژانىرلار ئىچىدىكى ئالاھىدە تەركىب بولۇپ، ئۇ بالىلارنىڭ تۈرلۈك قىزىقىشلىرىنى، تۇرمۇش ئادەتلىرىنى،

ئۇيغۇرلار تارىختىن بۇيان خىلمۇخىل ئېكولوگىيەلىك مۇھىتلاردا ياشاش داۋامىدا تەبىئەت دۇنياسىغا ئىنچىكىلىك بىلەن نەزەر سېلىپ، تەبىئەت ھادىسىلىرى ھەققىدە ئاز بولمىغان چۈشەنچىلەرگە ئىگە بولغان. تەبىئەت بىلەن ئىناق ياشاش نۇقتىسىدىن تەبىئەت ھادىسىلىرى ۋە ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى پۇختا ئىگىلەپ، ئۆزلىرىنىڭ تەبىئەتكە بولغان كۆيۈنۈشى ھەم سۆيۈنۈشىنى ئىپادىلەپ، قاقاس قۇملۇقلارنى باغۇ-بوستانلىققا ئايلاندۇرۇپ، ئىككىلەمچى تەبىئىي

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 7-ئاينىڭ 6-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

بۇ ماقالە خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى 2010-يىللىق «ئۇيغۇر بالىلار شېئىرىيىتى توغرىسىدا تەتقىقات» نىڭ باسقۇچلۇق نەتىجىسى.

ئاپتور: ئەركىن داۋۇت ئوغۇز (1959-يىلى 12-ئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، بالىلار ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

بولغان «رەقىب» كە تۇتقۇزۇپ قويماسلىق نىيىتىدە، قۇشلارنىڭ رولىنى ئالغان بالىلارنى چاققان، جۇشقۇن بولۇشقا ئۈندەپ ئۇلارنى قوغدايدۇ. ئويۇندا «ئانا» بولغۇچى «رەقىب» نىڭ سورىغان سوئاللىرىغا تەمتىرىمەي جاۋاب بېرىپ، قۇشلىرىنىڭ ئامان-ئېسەنلىكىگە باشتىن - ئاخىر كاپالەتلىك قىلىدۇ.

بۇنىڭدىن ئوچۇق كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، قۇشلار ئىنسانلارنىڭ دوستى، جۈملىدىن بالىلارنىڭ دوستى. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن بالىلار قوشاقلاردا ھەم ئويۇنلىرىدا بالىلار قۇشلارنىڭ ئورنىدا تۇرۇپ ھەرىكەت قىلىدۇ، قۇشلارغا خاس سىياقتا قىزىقارلىق ھەرىكەتلەرنى ئورۇندايدۇ، بۇ ئۇلارنىڭ قۇشلارنى ياقتۇرىدىغانلىقىنى، قۇشلارغا مېھىر-مۇھەببەت بىلەن قارايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ، ئەلۋەتتە.

قارلىغاچنىڭ بالىسى،
ئۇچۇپ كەتكەن ئانىسى.
كېلەمدىكىن - كەلمەمدىكىن،
يېتىم قاپتۇ بالىسى.
ئۆللەللەي بالامنى، ئۆللەللەي.

ئۆللەللەينىڭ بالىسى،

سايدا ياتقان ئانىسى.

سارغانلىقتا قۇشقاچتەك،

ئۇچۇپ كەتكەن ئانىسى،

ئۆللەللەي بالامنى، ئۆللەللەي.

(«ئۇيغۇر خەلق بالىلار قوشاقلرى» دىن)

كۆرۈپ ئۆتكىنىمىز «ئەللەي قوشىقى» بولۇپ، ئانىلار بالىسىنى قۇشقاچقا ئالغاندا ياكى ئۇنى بۆشۈكتە تەۋرەتكەندە ئىشتىياق بىلەن ئوقۇپ، بالىنىڭ خۇشال-خورام، ساغلام چوڭ بولۇشىنى تىلەيدۇ، تىنچ، خاتىرجەم، يىغلىماي ئۆتۈشىنى كۈتىدۇ. بۇ ئەللەي قوشىقى بولسىمۇ، ئۇنىڭدا قارلىغاچ، قۇشقاچ سۆزلىرى كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ. بۇ يەردە قارلىغاچ بالىلىرىنىڭ ئانىسىز ياشىيالمىدىغانلىقى، ئانىسىزلىقنىڭ دەردىنىڭ يامانلىقى، ئادەم بالىسى ئۈچۈنمۇ ئانا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغانلىقى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. ئانا قۇشلارنىڭ بالىلىرى ئۈچۈنمۇ، ئادەم بالىلىرى ئۈچۈنمۇ ئوخشاشلا مۇھىم، ئەلۋەتتە. قوشاقتا ئانا بالىسىنى قۇشلارنىڭ بالىلىرى بىلەن بىرگە قويۇپ بەزلەيدۇ، ئۆز ھېسسىياتىنى ئىپادىلەيدۇ، مۇشۇ ئارقىلىق قۇشلار بىلەن ئىنسانلارنىڭ يېقىنلىقى، ئۆز ئارا مايىللىقىنى كۆپلەيدۇ.

تەبىئەت دۇنياسىغا بولغان سىرلىق چۈشەنچىلىرىنى بەدىئىي يول ئارقىلىق كۆرسىتىپ بېرىشتە ئىنتايىن مۇھىم روللارنى ئوينىغان.

ئۇيغۇرلار باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاشلا مەدەنىيەت دەۋرىگە خېلى بۇرۇن قەدەم قويغان مىللەت بولغاچقا، ئۇلار تۈرلۈك ياۋايى ھايۋانلارنى، قۇشلارنى كۆندۈرۈپ ئۇنى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى، كۈندىلىك تۇرمۇش، داۋالاش ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىپ كىشىلەرنىڭ ساغلاملىقىنى مەلۇم جەھەتتىن كاپالەتكە ئىگە قىلغان. قۇشلاردىن پايدىلىنىپ كۆڭلىنى ئاچقان، ئوۋ ئوۋلاپ بەزى ئېھتىياجلىرىنى قاندۇرغان، يېڭىچە تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى ئەۋج ئالدۇرغان. ئاۋازلىرى يېقىملىق، شەكىل قىياپىتى كۆركەم قۇشلارنى كۆرگىنىدە ئۇنىڭدىن سۆيۈنگەن، ئېستېتىك زوق ئالغان. قۇشلارنىڭ ئاۋازىنى دوراپ قىزىقچىلىق قىلغان، قوللىرى بىلەن ئۇۋىلارنى ياساپ، قۇشلارنىڭ شۇ ئۇۋىلارغا ماكانلىشىشىنى ھەم شۇ ئۇۋىلارغا ماكانلاشقاندىن كېيىن تۇخۇملاپ كۆپىيىشىنى ئارزۇ قىلغان. بۇ ئۇلارنىڭ قۇشلار بىلەن يېقىن، ئىناق ئۆتۈشەنك ھېسسىياتىنىڭ قانچىلىك چوڭقۇر ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قۇشلار بىلەن يېقىن، ئىچىل-ئىناق ئۆتۈشى مەقسەت قىلغانلىقىدەك ياخشى كۆڭلى، ئۇلار بالىلىرى ئۈچۈن ئىجاد قىلىپ بەرگەن ئۇيغۇر بالىلار قوشىقىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

قارا-قارا قۇشلارم،

ئارقاڭدىكى نېمىلەرنىڭ؟

ئۇششاق-ئۇششاق بالىلارم !

ماڭا بىرنى بەرسەڭچۇ؟

كۈچۈڭ يەتسە ئالساڭچۇ !

كۈچۈڭ نەگە كېتىپتۇ؟

ئالا تاغقا كېتىپتۇ !

ئالا تاغدا نېمە بار؟

ئالا-يېشىل قۇشلار بار.

ئۇنداق بولسا بارايچۇ،

قۇشتىن بىرنى تۇتايچۇ.

(«ئۇيغۇر خەلق بالىلار قوشاقلرى» دىن)

مانا بۇ «قارا-قارا قۇشلارم» ئويۇن قوشىقى بولۇپ، بالىلار ئويۇن ئوينىغاندا بۇ قوشاقتىن يۇقىرى ئاۋازدا ئېيتىپ، «ئانا» بولغۇچى قۇشلارنى لازىم قىلماقچى

قوشلارغا كۆڭلىنى ئىپادىلەپ كەلگەن ۋە كەلمەكتە.
 زىيەتۈنەمنىڭ بېغىدا
 بىر تۈپ ئالۇچا،
 ئالۇچىنىڭ شېخىدا
 بىرلا تۇمۇچا.

تۇمۇچىنىڭ پۇتلىرى
 بوغۇم-بوغۇمچا.
 ئالۇچىنى لىگىشتىسام
 قاينغا ئۇچار؟

(«ئۇيغۇر خەلق بالىلار قوشاقلىرى»دىن)

«تۇمۇچا» ناملىق بۇ قوشاقتا زىيەتۈنە ۋە ئۇنىڭ بېغى، ئالۇچا ھەم ئالۇچىنىڭ شېخىغا قونۇپ ئولتۇرغان تۇمۇچا (تۇمۇچۇق) قاتارلىقلار تەسۋىرلەنگەن. بۇ قوشاقنى ھەر قانداق بىر بالا ئوقۇغىنىدا تۇمۇچىنىڭ بوغۇم-بوغۇم پۇتلىرى ئوبرازلىق، كونكرېت ھالدا كۆز ئالدىدا نامايان بولىدۇ. بۇ يەردە قوشاقنىڭ ئىجادچىسى بولغان خەلق بالىلار تەرەپتە تۇرۇپ، بالىلارنىڭ تۇمۇچىغا بولغان قىزىقىشى، ياخشى كۆرۈشىنى بالىلارچە تۇيغۇ بىلەن ئىپادىلەپ، قوشاقنىڭ ئېستېتىك قىممىتىنى، ئىلھاملاندۇرۇش قىممىتىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن. يەنە:

تۇمۇچىنىڭ پۇتلىرى
 بوغۇم-بوغۇمچا.
 ئالۇچىنى لىگىشتىسام
 قاينغا ئۇچار؟

دېيىش ئارقىلىق بىر خىل ئەنسىرەش، كۆزى قىياماسلىق، ئارماندا قېلىش، پۇشايىمان قىلىش ھېسسىياتىنى يېپىق ئىپادىلەنگەن. ئەگەر قوشاقتىكى لىرىك پېرسوناژ شوخلۇق قىلىپ ئالۇچىنىڭ شېخىنى شۇنداق مىدىراتتىمۇ، تۇمۇچىنىڭ بۇ ھالدىن چۆچۈپ يىراق-يىراقلارغا ئۇچۇپ كېتىدىغانلىقى ئېنىق، بۇنداق ئەھۋالدا ئۇنىڭ قاينغا ئۇچىدىغانلىقىنى، نەلەرگە بېرىپ قوندىغانلىقىنى بىلىپ بولمايدۇ. قوشاقتىكى مۇشۇنداق ئەھۋالنى نەزەرگە ئالغان لىرىك پېرسوناژ بۇ مەسىلىنى ئويلايدۇ، ئۆز-ئۆزىگە سوئال قويىدۇ، بۇ ئۇنىڭ تۇمۇچىنى ئۇر كىتىۋېتىپ، ئارماندا قېلىشىنى خالىمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇرۇنقىلار قۇشلارنىڭ پايدا-زىيىنىغا قانداق باھا بېرىش، قۇشلارنى ئاسراش، قۇش بايلىق مەنبەلىرىنى قوغداش ۋە ئۇنىڭدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىشقا ئەھمىيەت بىلەن قارىغان. نۇرغۇن

ئانىنىڭ قارىلغىچ بالىسىنىڭ يېتىم قېلىشىدىن ئەنسىرىشى، ئۇنىڭ ئۆز بالىسىدىن باشقا قۇش بالىلىرىنى دەپ غەم يەيدىغانلىقىنىمۇ ھېس قىلدۇرىدۇ. قۇشلار تەبىئەت دۇنياسىدا ئادەملەرگە ئوخشاشلا مەۋجۇت، بۇ مەۋجۇتلۇقنى ئەجدادلىرىمىز ھېچقاچان چەتكە قاققان ئەمەس. بەلكى، ئۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، پۈتۈن ئىشتىياقى بىلەن مەدھىيەلەپ، قۇشلارنىڭ رولىنىڭ تولىمۇ زۆرۈرلۈكىنى نۇرغۇن تەرەپلەردىن كۆرسىتىپ، تىلى ئوبرازلىق ھەم جانلىق، قۇرۇلمىسى بىر قەدەر مۇكەممەل قوشاقلار ئارقىلىق سۆيۈنۈش ھېسسىياتلىرىنى ئىزھار قىلغان.

دوك-دوك-دوككاڭ-دوك،
 ئەتسى قويىسام بىر ھام يوق.
 ئۇ بىر ھامنى كىم ئالدى؟
 زۇمرەت قېرى ئالدى.
 زۇمرەتنىڭ نېمىسى بار؟
 ئالتۇن-ئالتۇن قۇشلىرى بار،
 تاۋاقتا ئاشلىرى بار.
 قۇشلارنى قۇشلايلى،
 ئەتتۈرلاپ باقايلى.

(«ئۇيغۇر خەلق بالىلار قوشاقلىرى»دىن)

بۇ «دوككاڭ-دوك» قوشىقىدا زۇمرەتنىڭ بىر خامنى ئېلىۋېلىشىدىن ئىبارەت قىسقىغىنە جەريان تەسۋىرلىنىپ، زۇمرەتنىڭ قۇشلىرى بارلىقى ئەسكەرتىلگەن ھەم بالىلار تىلى ئارقىلىق قۇشلارنى تاماشا قىلىپ ئويناش، قۇشلارنى قوغداش ۋە ئاسراش، ئۇنىڭ بىلەن ھەمىنەپەس بولۇپ ئۆتۈشتەك ئاكتىپ ئىدىيە يورۇتۇپ بېرىلگەن. بۇ خەلقىمىزنىڭ قۇشلارغا كۆيۈنىدىغانلىقىنى، بالىلارغا مۇھىتىنى سۆيۈش، قۇشلارنى قوغداش توغرىسىدا بەدىئىي يول بىلەن ئىجابىي تەربىيە بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئېڭىدا «قۇشلار ئىنسانلارنىڭ دوستى» دېگەن ئۇقۇمنى شەكىللەندۈرۈپ، قۇشلارنى كەلسە-كەلمەس تۇتماسلىق، زەخمىلەندۈرۈش مەسلىك توغرىسىدا تەربىيە بەرگەن. قۇشلارنى ئۆر كىتىۋەتمەي، ئۇنىڭ بالىلىرىنى ئارامخۇدا چوڭ قىلىۋېلىشى ئۈچۈن ياخشى شارائىت يارىتىپ بېرىشتەك ئېسىل ئادەتلەرنى بالىلارنىڭ قەلبىدىن ئورۇن ئالغۇزۇپ، قۇشلارنىڭ خاتىرجەملىكىگە تەسۋىر يەتكۈزۈش دېگەن ئەخلاقىيلىقلارنى قىلماي، تۈرلۈك يوللار ئارقىلىق

قۇشلار قۇرت-قوڭغۇزۇلارنى يەيدۇ، كۆكتاتلارنى ئاسرايدۇ، يېزا ئىگىلىكىگە زىيان ئەمەس، پايدا ئېلىپ كېلىدۇ، شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن زىيانسىز، خۇش ئاۋاز قۇشلارنى كىشىلەر چىن كۆڭلىدىن ياقىتۇرۇپ، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ ياخشى كۆڭلىنى ئىپادىلەپ، قۇشلار بىلەن ئەپ ئۆتۈشنىڭ يوللىرى ئۈستىدە ئەتراپلىق ئىزدەنگەن.

ئالا تاغدا ئالا قۇش،

قارا تاغدا قارا قۇش.

ئىگىز ئۇچۇپ، پەس ئۇچۇپ،

قايقلارغا بارار قۇش.

ئالا قۇش ھەم قارا قۇش،

ئاداش ئاداش بولايلى.

كۆرسۈن بىزنى بېلىقلار

سۇ بويىغا بارايلى.

زىيانداشنى تۇتايلى،

باغقا زىيان سالمىسۇن.

يامراپ قۇرت-قوڭغۇزۇلار،

ھويلىنى بىر ئالمىسۇن.

ئۈزۈم پىشتى، نان پىشتى،

يەيلى ئۇنى تالىشىپ.

خۇش قىلايلى ئانامنى،

ئۆي ئىشىغا قارىشىپ.

ئالا تاغدا ئالا قۇش،

قارا تاغدا قارا قۇش.

ئالدامچىنى، تۈلكىنى

ساراسمىگە سالار قۇش.

(«ئۇيغۇر خەلق بالىلار قوشاقلىرى»دىن)

مانا بۇ قوشاقتا بالىلارنىڭ قۇشلارغا كۆيۈنىدىغانلىقى، قۇشلارغا يېقىنلىشىشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقى، قۇشلار بىلەن دوست بولۇپ ھاياتىنى مەنبەلىك ئۆتكۈزۈشنىڭ كويىدا ئىكەنلىكى، تاپقاننى قۇشلار بىلەن تەڭ يەپ، زىيانداش ھاشارلارنى بىرلىكتە يوقىتىپ، خۇشال-خۇرام تۇرمۇش كۆچۈرۈشكە ئىنتىلىدىغانلىقى، ئۆي ئىشىغا ياردەملىشىپ، ئاتا-ئانىلارنى رازى قىلىش ئويىنىڭ بارلىقىدىن ئىبارەت مەزمۇن ئالغا سۈرۈلۈپ، قۇشلارنىڭ تەبىئەت ۋە ئىنسانىيەت دۇنياسىدىكى پايىدلىق تەرەپلىرى مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن.

ئۇيغۇر بالىلار قوشاقلىرىنىڭ بەزىلىرىدە ئايرىم

يىرتقۇچ قۇشلار، زىيانلىق ياكى يامانلىققا سىمۋول قىلىنغان قۇشلار تەسۋىرلىرىمۇ بار بولۇپ، ئۇنىڭدا ئالدامچىلىق، ئاچكۆزلۈككە ئوخشاش قىلىقلار تەنقىد قىلىنغان. ئادەتتە كىشىلەر يىرگىنىدىغان قاغىنى ئېلىپ ئېيتىدىغان بولساق، ئۇ كۆرۈنۈشنىڭ سەتلىكى، ئاۋازىنىڭ يېقىمسىزلىقى بىلەن شۇملۇقنىڭ سىمۋولى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ يەنە كۈز پەسلىدە، ياڭاق، كۆممە قوناق، قوغۇن ئۇرۇقى قاتارلىقلارنى ئوغرىلاپ يەيدۇ، بۇلبۇل، سۈپسۈپىياڭغا ئوخشاش قۇشلار يېقىملىق سايراپ، ھاياتنىڭ گۈزەل، تەبىئەتنىڭ سىرلىق، قۇچقىنىڭ كەڭلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. مەسىلەن:

غاققاڭ-غاققاڭ، غاق،

قىچقىرىپ قاغا.

ئۇچتى پالاقشىپ،

باردى كۆكيارغا.

چوقىلاپ تېزەك.

ئىزدىدى ئوزۇق.

يامانلىق تىلەپ،

ئۇنىيىتى بۇرۇق

ئوغرىلاپ ياڭاق،

كۆمدى قۇملۇققا،

كۆڭلى بەك يېقىن

بولغاچ شۇملۇققا.

غاققاڭ، غاق،

قىچقىرىپ قاغا.

تۇخۇم ئوغرىلاپ

قاچتى مازارغا.

(«ئۇيغۇر خەلق بالىلار قوشاقلىرى»دىن)

«قاغا» ناملىق بۇ قوشاقتا قاغىنىڭ بىر قاتار يېتەرسىزلىكى تىلغا ئېلىنغان، ئۇنىڭدىن قاغىنى ماختاش تىپىغا ياتىدىغان سۆز ياكى مىسرالاردىن بىرەنمۇ ئۇچراتقىلى بولمايدۇ. چۈنكى قاغا ئەزەلدىن زىيان سالغۇچى، شۇملۇق تىلگۈچى سۈپىتىدە قارىلىپ كەلگەن. شۇڭا، بالىلار قاغىنى ئەمەس، باشقا قۇشلارنى ئۇلۇغلاپ، ئۇنى مەدھىيەلەپ ناخشا-كۈيلەرگە قاتقان، تىللاردا داستان قىلغان، ھويلىلىرىدىن ئورۇن بېرىپ، تۇخۇملاپ بالىلىشى ئۈچۈن شارائىت يارىتىپ، ئۇلارغا بولغان غەمگۈزارلىقىنى ئىپادىلىگەن.

چۈشىنىپ يەتكەنلىكىنىڭ ئىلمىسى ۋە بەدىئىي شەرھىيىسىدۇر.

قارلىغاچ قارا بولۇر،

قۇيرۇقى ئاچا بولۇر.

قارلىغاچنى باقمىغان-

بالىلار گاچا بولۇر.

قارلىغاچ ئۇۋاسىنى،

لاي ئېتىپ لايلاپ بېرەر.

تاڭ سەھەر ۋىچىر- ۋىچىر،

توختىماي سايراپ بېرەر.

شۇڭا مېنى جان ئانام،

قارلىغاچ بالام دېيىدۇ.

كۆكتە ئۇچسا قارلىغاچ

قول شىلتىپ سالام دېيىدۇ.

(«ئۇيغۇر خەلق بالىلار قوشاقلىرى»دىن)

قارلىغاچ تەبىئەت دۇنياسىغا كەڭ تارقالغان پەسىل قوشلىرىنىڭ بىرى، قوشاقتا ئۇنىڭ بىر قاتار ئالاھىدىلىكى تەسۋىرلەنگەن، بۇ قوشاقنى كىم ئوقۇسۇن ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا ئاچا قۇيرۇق قارلىغاچ پەيدا بولماي قالمايدۇ. رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا قارلىغاچ «ئادەمنىڭ قېنى ھەممىدىن تاتلىقكەن» دېگەن خەۋەرنى ئېلىپ كەلگەن پاشىنى گاچا قىلىپ قويۇپ، يىلاننىڭ ئادەمنىڭ قېنىنى شۇراپ ياشىشنىڭ يولىنى ئەتكەنمىش. شۇڭا، قارلىغاچنىڭ ئوبرازى ناھايىتى يۈكسەك ئورۇندا تۇرىدۇ.

قارلىغاچ ھەر يىلى كەلگىنىدە دېھقانلارنىڭ ھويلا ئاراملىرىدا ئۇۋىلايدۇ، تۇخۇملاپ بالا چىقىرىدۇ، ۋىچىرلاپ سايراپ بالىلارنىڭ قەلبىنى شادلىققا چۆمدۈرىدۇ، كۆڭلىنى ئاچىدۇ. بالىلار تا قارلىغاچ بالىلىرىنى چوڭ قىلىپ ئۇچۇرما قىلىپ كېتىپ بولغۇچە قارلىغاچ ۋە ئۇنىڭ بالىلىرىغا زىيان- زەخمەت يەتكۈزمەيدۇ، ئۇلارنىڭ دەخلىسىز ياشىشىغا كەڭ ئىمكانىيەتلەرنى يارىتىپ بېرىدۇ. خۇددى قوشاقتا ئېيتىلغاندەك بالىلار ئەقىلسىزلىق قىلمايدۇ، چۈنكى، قارلىغاچلارنى خاتىرجەم قىلمىغان بالا ياخشى بالا سانالمايدۇ، قارلىغاچ دېھقانلارغا بەخت ئېلىپ كېلىدۇ، شۇڭمۇ ئانىلار ئۇنىڭغا ئامراق.

بىلىش كېرەككى، بالىلار قوشاقلىرىدىن باشقا، ئومۇمىي شېئىرىيەتتىمۇ «كۆكتە پەرۋاز قىلغان قىران بۇر كۈت»، «ئۇبىسۇلغا چۈشكەن بىر جۈپ تۇرنا»،

سار، سار، سار،

نەگە بارساڭ بار.

يېمە چۈجىنى،

نەپسىڭنى ئايا.

سار. سار، سار،

ماڭا ئۇز قارا،

يورغىلاپ يۈرمە،

بوستانلىق ئارا،

سار، سار، سار،

كەچ بولدى مانا.

ياخشى كۈن كۆرمەس

كۆڭلى قايقارا.

سار، سار، سار،

نەگە بارساڭ بار.

پىشىمدى ياڭاق.

تاشنى غاچىلا.

(«ئۇيغۇر خەلق بالىلار قوشاقلىرى»دىن)

«سار، سار، سار» قوشىقىدا «سار» دەپ ئاتىلىدىغان قۇش زىكىر قىلىنغان. «سار» ئەتىياز، كۈز پەسلىدە بوستانلىقلارنى ئارىلاپ، چۈجىلەرنى تۇيۇقسىز قاماللىغانچە ئەكىتىپ يەۋىتىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭغا چۈجىلەرنى يېمەسلىك توغرىسىدا خىتاب قىلىنغان. بۇنىڭغا بىرلەشتۈرۈپ يەنە نەپسىنى يىغىش، كۆڭلى قارىلىق قىلماسلىق، دۇرۇس ياشاش توغرىسىدا بەلگىلىك قاراش ئوتتۇرىغا قويۇلغان. قانداقتۇر بۇ قوشاقتا ئەگەر سار چۈجىلەرنى يەۋەتسە بويىنىنى ئۈزۈمەن، جېنىنى ئالىمەن، چالمىلايمەن، قاننىنى كېسىپ تاشلايمەن دېگەندەك ئىبارىلەر يوق. ئۇنىڭدا ئىنسانلارنىڭ، جۈملىدىن بالىلارنىڭ باشتىن-ئاخىر قۇشلارغا كۆيۈنۈش، سەۋرچان بولۇش، ئۇنىڭغا يول قويۇش پوزىتسىيەسى ئىپادىلەنگەن.

گەرچە، بەزى قۇشلار زىرائەت دانلىرىنى، كۆكتاتلارنى، مېۋىلەرنى، تۇخۇملارنى ئوغرىلاپ يېگەنلىكى تۈپەيلى، مۇنداق قۇشلار زىيانلىق قۇشلار دەپ ئاتالسىمۇ، ئاشۇ زىيانلىق دەپ ئاتالغان قۇشلارنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرىمۇ بار، ئەلۋەتتە. شۇڭا، بالىلار قوشاقلىرىدا قانداق زىيانلىق قۇش بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇ مۇتلەق ئىنكار قىلىنغان ئەمەس. بۇ ئۆتمۈشتىكىلەرنىڭ تەبىئەت دۇنياسىدا مۇتلەق پايدىلىق ياكى زىيانلىق قۇشلارنىڭ بولمايدىغانلىقىنى

«قىزىل گۈل ئىشقىدا سايرىغان بۇلبۇل» دېگەندەك مىسرالار ئىنسانلارنىڭ قۇشلار توغرىسىدىكى گۈزەل ھېسسىيات. تۇيغۇلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. قۇشلارنىڭ يېقىملىق، مۇڭلۇق سايراشلىرى، ئادەمنىڭ نېرۋىسىنى تىنچلاندۇرۇپ، دىلغا ئارام بەخش ئېتىدۇ. شوڭا، ھەر خىل قۇشلارنى ئىنسانلار ئېسىل قەپەزلەرگە سېلىپ، ئەتىۋارلاپ باقىدىغان ئادەتنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇيغۇرلاردا كەكلىك سەيلىسى، قارچۇغا سەيلىسى، بۆدۈنە سەيلىسى دېگەندەك ھەر خىل كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرى ئومۇملاشقان. ئەجدادلىرىمىز بۇندىن بىر قانچە مىڭ يىل ئىلگىرى توخۇ، ئۆردەك، غاز، كەپتەر قاتارلىق نۇرغۇن قۇشلارنى بېقىپ كۆندۈرۈپ، ئۇلارنى ئۆي قۇشلىرىغا ئايلاندۇرغان. غاز، ئۆردەكلەرنىڭ پەي- تۈكلىرىدىن پايدىلىنىپ مامۇق ياستۇق، مامۇق يوتقان، مامۇق كۆرىپلەرنى تىكىپ، تۇرمۇشنى راھەتتە ئۆتكۈزگەن.

قۇش قۇشلارنىڭ

پەيلىرى بار.

تۇختاخۇننىڭ

نەيلىرى بار.

قۇش قۇشلارنىڭ

پەيلىرى دوست،

ئەجەب ئېسىل

زىننەتكەن.

ئالمىخاننىڭ

كۆپىنكى،

توۋار - دۇردۇن

قىممەتكەن.

قۇش قۇشلارنى

سۆيەيلى،

تاماق ئېتىپ

كۈتەيلى.

قۇشلار بىلەن سىردىشىپ،

ئىجىل - ئىناق

ئۆتەيلى.

(«ئۇيغۇر خەلق باىلار قوشاقلىرى» دىن)

بۇ نېمە دېگەن چۈچۈك، نېمە دېگەن ئېسىل ھەم نېمە دېگەن لىرىكىلىق قوشاق - ھە؟ بۇ قوشاقنى باىلار يېڭى كىيىم كەيگەندە، بىرگە ئوينىغاندا يۇقىرى ئاۋازدا ئېيتىپ، كەيپىياتلىق ھالەت

شەكىللەندۈرۈپ، كۆپىنەكلىرىنىڭ مەيدىسىگە، دوپپىلىرىغا توخۇننىڭ، كەپتەرنىڭ پەيلىرىنى تاقاپ، كۆڭلىدە كىيىم - كېچەكلىرىنىڭ كۆركەملەشكەنلىكىنى، گۈزەل تۈسكە كىرگەنلىكىنى، سالاپەتلىك بولۇشقانلىقىنى ھېس قىلىشىپ شادلىنىدۇ. بۇنداق قىلىشنىڭ مەلۇم ئاساسى بار بولۇپ، بۇرۇننىڭ بۇرۇنىدا ئەقىللىق ئەجدادلىرىمىز بەزى قۇشلارنىڭ پەي- تۈكلىرىنى يىپەك، تىۋىتلەر بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ يىپ ئىگىرىش ئارقىلىق سۈپەتلىك ۋە چىداملىق رەختلەرنى ئىشلىگەن. توز، بۈركۈت، قارچۇغا، شوڭقار، سار، قىرغاۋۇل قاتارلىق قۇشلارنىڭ پەيلىرى ئۇزۇن، رەڭلىك بولغاچقا ئۇنىڭدىن زىننەت بويۇملىرى ۋە گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. تۈگىنۇش، غاز، لەيلەك، تۇرنا قاتارلىق قۇشلارنىڭ تېرىسىدىن نېپىز خۇرۇملارنى پىششىقلاپ ئىشلەپ، ئۇنىڭدىن ھەر خىل تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە مەدەنىيەت بۇيۇملىرىنى ياسىغان. بۇ ئىنسانلار بىلەن قۇشلارنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ ئىنتايىن زىچلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ناھايىتى روشەنكى، قۇشلار پۈتكۈل ھاياتلىق، بايلىق مەنبەسىنى تەشكىل قىلغۇچى مۇھىم تەركىبلەرنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ھاياتلىق ئېكولوگىيەسى، جۈملىدىن، تەبىئەت ئېكولوگىيەسىگە بىۋاسىتە ۋە مۇھىم تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قۇشلارنىڭ ئېكولوگىيە ھەم ئېكولوگىيەلىك سىستېمىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاشتىكى رولىغا سەل قاراشقا بولمايدۇ. ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇق ئىنسانلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ھەمدە تەبىئەت بايلىق مەنبەلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرى ئۈچۈن تېخىمۇ كۆپلەپ بايلىق يارىتىشى، روناق تېپىشىغا مۇناسىۋەتلىك.

قۇشلار ئېتىز - دالىلاردا، باغ - ۋاران، ئورمانلىقلاردا، ئوتلاق، سۇ بويلىرىدا ياشايدۇ ھەمدە مۇتلەق كۆپ ساندىكى قۇشلار قۇرت - قوڭغۇز، زىيانداش ھاشارلار ۋە ياۋا ئوت - چۆپلەرنىڭ ئۇرۇقى بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ، شۇ ئارقىلىق ياۋا ئوت - چۆپ، زىيانداش ھاشارلارنىڭ يامراپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. خەلق قۇشلارنىڭ بۇنداق پايدىلىق تەرىپىدىن شادلىنىپ، ئۆز ھېسسىياتلىرىنى مۇنداق ئىزھار قىلىشقان.

قۇشلار ئىنسانلار ئۈچۈن پايدىلىق بولغاچقا قەدىمدىن بۇيان خەلق قوشاقلارنىڭ مۇھىم بىر بۆلىكى بولغان بالىلار قوشاقلارنىڭ مەڭگۈلۈك تېمىسىغا ئايلىنىپ كەلدى. شۇڭا، ئۇيغۇر خەلقى باغرىنى يېرىپ چىققان بالىلىرىنى «قۇچقاچتەك بالام»، «تۇمۇچۇقتەك بالام»، «بۈركۈت كۆز بالام»، «قۇشتەك ئۆز ئولتۇرىدىغان بالام»، «ئاۋازى بۇلبۇلدەك چىرايلىق بالام» دەپ تەرىپلەپ، سۆيۈنۈش تۇيغۇسىنى ئىپادىلەشكەن. بۇ ئارقىلىق ئىنسانلار بىلەن قۇشلارنىڭ مۇناسىۋىتىنىڭ قوبۇل قىلىۋېتىلىشى، ئىنسانلار بىلەن قۇشلار تەبىئەت دۇنياسىدا تەڭ مەۋجۇت بولۇپ، ھايات كەچۈرىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى بالىلار ئۈچۈن ئىجاد قىلغان بەدىئىي ئەمگەكلىرىدە ئوبرازلىق ئىپادىلەپ، بالىلارنى قۇشلارنى سۆيۈشكە، قۇشلارغا زىيان سالماسلىققا، ئۇلارنىڭ قۇشلار بىلەن ئىناق، ئىتتىپاق ئۆتۈپ، تەبىئەت ئېكولوگىيەسىنىڭ تەڭپۇڭلۇقىنى ساقلاشقا ئۈندىگەن. بۇ ئەنئەنە شۇ ئاساستا ئۆزۈڭىز داۋاملىشىپ، بالىلار بىلەن قۇشلارنى بىر گەۋدىگە ئايلاندۇرغان.

دېمەك، خەلقىمىز قۇشلارنىڭ تەبىئەت دۇنياسىدىكى بىر چوڭ تۈر ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ داۋالاش، زىياندىن قۇشلارنى يوقىتىش، ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاش، تەبىئەتنى ۋە تۈرمۈشنى گۈزەللەشتۈرۈش جەھەتتىكى رولىنى چوڭقۇر تونۇپ يەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇيغۇر خەلقى بالىلار قوشاقلاردا، قۇشلارنى كۈچلۈك مەدھىيەلەپ، بالىلارنى قۇشلارنى سۆيىدىغان، تەبىئەتكە كۆڭۈل بۆلىدىغان قىلىپ تەربىيەلەشكە ئالاھىدە كۈچ سەرپ قىلغان، شۇڭا، قۇشلار بىلەن ئىنسانلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلىش ئىنتايىن مۇھىم.

ئىگىز ئۇچۇپ پەس ئۇچۇپ،
 قۇشلار كەلدى باغلارغا.
 شۇنچە خۇشال سايرىدى،
 گۈل ئېچىلغان چاغلاردا.
 قۇشلار كەلدى باغلارغا،
 زىيانداشلار چالماست.
 زەھەرنى گۈللەرنىڭ
 ياپرىقىغا چالماست.
 قۇشلار گۈزەل، بىز گۈزەل،
 قۇشلار بىلەن ئوينايىمىز.
 قۇشلار شاختا سايرىسا،
 ئاڭلاپ ئۇنى توپىيىمىز.
 قۇشلار بىلەن ئوينايىمىز،
 بالىلارنى ئوينايىمىز.
 ئاسراپ ئەشۇ قۇشلارنى،
 يامان كۈنگە قويمايمىز.
 بالام، بالام جان بالام،
 تۇمۇچۇقتەك شوخ بالام.
 قايتتى قۇشلار ئۇۋىسىغا،
 ئۇخلاپ ئارام ئال بالام.

(«ئۇيغۇر خەلق بالىلار قوشاقلرى» دىن)

بۇ قوشاقتا خەلقىمىزنىڭ قۇشلارغا بولغان چىن مۇھەببىتى، قۇشلارغا بولغان ئامراقلىقى، ياخشى كۆرۈشى، قۇشلارنى ئەتىۋارلاش خاھىشى ئوبرازلىق تىللار بىلەن يورۇتۇلغان. دېمىسىمۇ قۇشلار شەكىل گۈزەللىكى، ئاۋاز گۈزەللىكى، يېقىملىق قىلىقلىرى، چاققان، جۇشقۇن ھەرىكىتى، ھويلا-ئارام، باغ-ۋارانلاردا ئۇۋا ياساپ، بۇ جايلارنى ئۆز كۆرۈشتەك بىر قاتار ئالاھىدىلىكلىرى چوڭلاردىن تارتىپ كىچىكلەرگىچە ھەممىنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلىپ، ئۇلاردا مايىللىق كەيپىياتى يارىتىدۇ.

پايدىلانمىلار

1. «ئۇيغۇر بالىلار ئېغىز ئەدەبىياتى قامۇسى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 2008 - يىلى 10 - ئاي.
2. «تارىم غۇنچىلىرى» نىڭ 2005-، 2006- يىللىق سانلىرى.
3. «قۇشلار ئىنسانلارنىڭ دوستى»، 2-، 14-، 18- بەتلەر.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىمىزدىكى تىراگېدىيە ئېڭى ۋە «كۆمۈرچى بالا» رومانى*

رىشات ئاسم

(شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى تىل - ئەدەبىيات ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830056)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە تىراگېدىيە ھەققىدە توختىلىپ، يازغۇچى جالالىدىن بەھرامنىڭ «كۆمۈرچى بالا» رومانىدىكى پېرسوناژلارنىڭ تۇرمۇشتىكى پاجىئەلىك تەقدىرنى نوقتىلىق مۇھاكىمە قىلىش ئارقىلىق، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تىراگېدىيە ئېڭى ئۈستىدە قىسقىچە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلدى.

摘要: 本文通过对加拉力丁·拜克热木的长篇小说《卖煤的孩子》中人物的悲剧生活的分析, 简要地阐述了维吾尔文学作品中的悲剧情节。

Abstract: In this paper, the author brief talks about the tragedies of Uygur literature through analyzing the characters' miserable lives in *the Little Coal Boy*, a novel of Jalalidin. Behram.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: I29

ئوخشاش بولمىغاچقا، ئەسەرلەردە ئەكس ئەتتۈرۈلدىغان تۇرمۇش، قاراشمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. بۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان نەتىجىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. شۇڭا، يازغۇچىلار ياشىغان دەۋرنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى سەۋەبىدىن ئەسەرلەردە ئىپادىلەيدىغان مەزمۇنمۇ، خۇلاسەمۇ ئوخشاش بولمايدۇ ئەلۋەتتە! شېكسپىر تىراگېدىيەلىرىدىكى قەھرىمانلار دەۋرنىڭ تەلپى، شارائىتىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلى ئومۇمەن ئۆلۈم بىلەن خاراكتېرلەنگەن. بۇ دەۋرنىڭ تەلپى بىلەن بىرلىشىپ، يازغۇچىنىڭ رېئاللىقتىن چىقارغان ئاخىرقى خۇلاسەسى.

بۈگۈنكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى تىراگېدىيە مەسىلىسىگە قانداق قارىشى كېرەك؟ ئۇزاق ئەسىرلىك ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا تىراگېدىيەگە قانداق قارالدى؟ شۇ كەمگىچە بىز تىراگېدىيەنى ئۆلۈم دەپ تار دائىرىدە چۈشىنىپ كەلدۇق، ھەتتا بۈگۈنكى دەۋردە تىراگېدىيە ئۈستىدە سۆز ئېچىشتىن ئەنسىرىدۇق، قەلەم تەۋرىتىشتىن ئۆزىمىزنى قاچۇردۇق. ئۇنداقتا بۈگۈنكى ئەدەبىياتىمىزدا تىراگېدىيە يېزىش مۇمكىنچىلىكى يوقمۇ؟ ئەلۋەتتە بار. تىراگېدىيە پۈتۈنلەي ئۆلۈم

ئىنسان ئۈچۈن ئۆلۈم قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدىغان تىراگېدىيە، بۇ ھەقتە ئارىستوتېل مۇنداق دەيدۇ: «ئۇ بىر خىل يېڭىپ بولمايدىغان زىددىيەت بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. شۇنىڭدەك ئىجابىي قەھرىماننىڭ مەغلۇبىيىتى ياكى ئۆلۈمى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ». تىراگېدىيە ئەسەردىكى زىددىيەت توقۇنۇشلارنىڭ كەسكىنلىكى بىلەن رېئال ھاياتقا ماسلىشىدۇ. رېئاللىقتىكى ئىجابىي كۈچلەر بىلەن پاسسىپ كۈچلەر (ئىدىيەلەر) ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشلارنىڭ كەسكىن كۈرەشلىرى ئىپادىلىنىدۇ. شۇنىڭدەك ئىلغار كۈچلەر (ئىدىيەلەر) نىڭ مەغلۇبىيىتىنى ۋە ئۆلۈمىنى مۇقەررەلەشتۈرىدۇ. ھامان ئەسەردىكى ئىجابىي كۈچلەرنىڭ بەختسىز سەرگۈزەشتىسى كىتابخاننى ئاجايىپ قايغۇ-ھەسرەتكە سالدى. شۇنداق ئىكەن، ئىجابىي قەھرىمان (كۈچلەر) كۈرەشلىرىنىڭ ھەققانىي پائالىيەتلىرى كىتابخاننى تىراگېدىيە توغرىلىق تولۇق چۈشەنچىگە ئىگە قىلىدۇ. بۇ تىراگېدىيەنىڭ ئاساسىي خاراكتېرى. ئۇنداقتا ھەرقايسى دەۋرلەردە ئىجتىمائىي تۇرمۇش رېئاللىقى ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن يازغۇچى، شائىرلارنىڭ تۇرمۇش چۈشەنچىسىمۇ

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 6-ئاينىڭ 25-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان. ئاپتور: رىشات ئاسم (1957-يىلى 2-ئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، ھازىرقى ۋە بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتى ئوقۇتۇشى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

تۇردى ھەسەننىڭ «ھوقۇق بولسا، پۇل، مۇھەببەت، بايلىق ئۆزى كېلىدۇ» دېدىغان ھايات مەنتىقىسى ئۇنىڭ تىراگېدىيەسىنىڭ ئاساسى. ئەسەردە تۇردى ھەسەن دەل ئاشۇ خىل ھايات ئەمەلىيىتى بىلەن بارلىقىنى ئاتىغان چىرىك ئەمەلدار بولۇپ، ئۇ ئاياز، ئايىسىمەنىڭ كۆز يېشى بەدىلىگە ئۇلارنىڭ يېرىنى تارتىۋالىدۇ. خالىي، نەئىمەلەرنىڭ پاك سۆيگۈسىگە سۈيقەست بىلەن ئېرىشىپ، ئانا-بالا ئىككەيلەننىڭ تىراگېدىيەسىنى ھەم تۇغلۇق بىلەن نەئىمەنىڭ پاجىئەسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئەغزەم تۆرە، قاۋۇزلارمۇ شەكلى ئۆزگەرگەن پۇلپەرەس ئىپلاس قەلب ئىگىسى قىلىپ سۈرەتلىنىدۇ. ئەسەر قەھرىمانى تۇردى ھەسەن ئىچ-ئىچىدىن چىرىپ كەتكەن ياۋۇز خاراكىتىر. دېمەك، ئەسەردە تەسۋىرلىنىۋاتقان بارلىق ھايات كۆرۈنۈشلىرى تۇردى ھەسەن (نازىر)نى چۆرىدىگەن ھالدا راۋجلىنىدۇ.

«تۇردى ھەسەن ئەمەلنىڭ تەمىنى تېتىغانسېرى ئەمەلنى تەتقىق قىلىشقا باشلىدى. بۆلۈمچە باشلىقى بولغاندا ئۇنىڭ مائاشىغا قانچە پۇل قېتىلغانلىقى ھەم شۇ ئازغىنە پۇلغا نەقەدەر خۇشال بولغانلىقى ئۇنىڭ ئېسىدىن زادىلا چىقمايدۇ. كېيىن «مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى»، «ئىدارە باشلىقى»، «مۇئاۋىن نازىر»، «نازىر» بولغانلىرىدا مائاشىغا قېتىلغان پۇلمۇ، ئولتۇرىدىغان ئۆيىنىڭ كىۋادرات مېتىر سانىمۇ، تەمىنلەش مەئىشەتلىرىمۇ پەيدىنپەي ئۆسۈپ، سۈپەت ئۆلچەملىرى كۆڭۈلدىكىدەك بولۇپ تۇردى»^[1]. ئەمەلنىڭ ئۆسۈشى بىلەن بىرگە ئۇنىڭ قەلبىدىكى قارا بۇرچەكمۇ چوڭىيىپ، ئۇ ئىنسانلار ئارىسىدىكى سۆيگۈ - مۇھەببەت دېگەن ئىنسانىي پەزىلەتلەرنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ، ئەسەردىكى بارلىق پاجىئەلەرنىڭ تۈگۈنىگە ئايلىنىپ، بارلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇش تىراگېدىيەلىرىنى كەينى-كەينىدىن سادىر قىلغان جىنايەتچى سۈپىتىدە كىتابخانلار ئالدىدا ئۆز خاراكىتىرىنى ئاشكارىلايدۇ.

تۇردى ھەسەن دەسلەپتلا خالىي، نەئىمەلەرنىڭ تۇرمۇش تىراگېدىيەسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان بۇ ئانا-بالىنىڭ مەڭگۈلۈك پاجىئەسىنىڭ سەۋەبچىسى. خالىينىڭ بىرىنچى ئېرىنىڭ تىراگېدىيەسى دەل

پاجىئەسىنى يازىدۇ دېيىشنىڭ ئۆزىمۇ خاتا. بىز ئۇزاق ئەسىرلىك مىللىي ئەدەبىياتىمىزغا نەزەرىمىزنى ئاغدۇرساق، ھەرقايسى دەۋرلەردە رېئاللىقنىڭ ئوخشاش بولمىغان تەلپى ئاستىدا، ئوخشاش بولمىغان جەمئىيەت تىراگېدىيەلىرىنى بېشىمىزدىن كەچۈردۈق. شۇڭا، مەيلى جۇڭگو ئەدەبىيات تارىخىدا بولسۇن، ياكى چەت ئەل ئەدەبىيات تارىخىدا بولسۇن ئوخشاش بولمىغان تىراگېدىيەلىك مەزمۇنلار ئىپادىلەندى ۋە ئەدەبىياتتا ئوخشاش بولمىغان تىراگېدىيەلىك ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى. سىياسىي غايە تىراگېدىيەلىرى، ئائىلە تىراگېدىيەسى قاتارلىق نۇرغۇن ئامىللار كۆرۈلۈشكە باشلىدى. بىز ئۇيغۇر بۈگۈنكى زامان ئەدەبىياتىمىزدا تىراگېدىيەنى زادى قانداق چۈشەندۈق؟ قانداق ياندىشىۋاتىمىز؟ دېگەن تېما ئاستىدا پىكىرلىرىمىزنى ئاتاقلىق يازغۇچى جالالىدىن بەھرامنىڭ «كۆمۈرچى بالا» رومانىدىكى پېرسوناژلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى پاجىئەگە يۆتكەپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تىراگېدىيە ئۈستىدە ئىزدىنىپ كۆرەيلى.

جالالىدىن بەھرام ئەسەرلىرىدە ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تىراگېدىيە چۈشەنچىسىنى پەقەت ئۆلۈم دەپ قارايدىغان چۈشەنچىگە باشقىچە ئېنىقلىما بەردى. ئاپتورنىڭ ئەسەرلىرىدىكى تۇرمۇش، يارىتىلغان خاراكىتلەر ئاساسەن پۇل، ھوقۇق، جەمئىيەت، ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ مۇھەببەت-نەپرەت قۇربانلىرى بولۇپ خاراكىتلەندى. ئەلۋەتتە، يازغۇچىنىڭ «كۆمۈرچى بالا» دېگەن تىراگېدىيەسىدىكى تۇردى ھەسەن، تۇغلۇق، خالىي، نەئىمە، ئاياز، ئايىسىمە، ئەغزەم تۆرەم، قاۋۇز قاتارلىق بىر-بىرىگە ئوخشاش پېرسوناژلار خاراكىتىرىدىكى تىراگېدىيەلىك تەركىبلەرگە بۈگۈنكى دەۋردىكى ھېسسىياتىمىز، دەۋر تەلپى بىلەن يانداشساق ئۇلاردا ئوخشاش بولمىغان تۇرمۇش تىراگېدىيەسىنى كۆرىمىز. نازىر تۇردى ھەسەن پاجىئەسى ئاساسەن ھوقۇق، پۇل بىلەن باغلىنىشلىق بولغان ھايات تىراگېدىيەسىنىڭ گەۋدىلىك ۋەكىلى. ئۇ ھاياتقا ھوقۇق نۇقتىسىدىن ياندىشىدۇ، «ھوقۇق، پۇل بولسا ھەممە بولىدۇ» دەپ قارايدۇ.

مۇھەببىتى «بىرسى ئالتۇن بۇلاق، بىرسى قارا پاتقاق».

بۇ ئىككىسىنىڭ مۇھەببىتى مەڭگۈ روياپقا چىقماستىن كېرەك. ئەمما، بىز خالىماي، تۇغلۇق، نەئىمە قاتارلىق پېرسوناژلارنىڭ ھاياتقا، تۇرمۇشقا، مۇھەببەتكە ۋە رېئاللىققا تۇتقان پوزىتسىيەسىنى ھەم قىممەت قارىشىنى، ئۇلارنىڭ خاراكتېرى، تەقدىرى تىراگېدىيەسىنى تەھلىل قىلساق، ھوقۇق، پۇل ئالدىدا مەغلۇپ بولغانلىقىنى كۆرەلەيمىز. ئاپتور يۇقىرىقى پېرسوناژلار خاراكتېرىنى يارىتىشتا بىر پۈتۈن مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي ۋە روھىي چوڭقۇرلۇقىغا سىڭىپ كىرىپ، بۇرۇنقىمۇ، چىرىكلىك، پارىخورلۇق، پۇلپەرەسلىك، ھوقۇق ئۈچۈن ئۆزىنى ئاتاش قاتارلىق پەسكەشلىكلەرنىڭ يىلتىزىنى ئىزدەش بىلەن بىرگە، مۇشۇلارنىڭ قۇربانى بولۇۋاتقان نۇرغۇنلىغان سەبىيلەرنىڭ تىراگېدىيەسىنىڭ يىلتىزىنى ئىزدەيدۇ. ئەسەردە بىر جۈپ ياشنىڭ تونۇشقاندىن تارتىپ پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلۈشىگىچە بولغان جەريان ئاپتورنىڭ قەلىمى ئاستىدا گۈزەل بىر مۇھەببەت مېلودىيەسىدەك ياڭرىغان، بۇ ئىككى ياشنىڭ مۇشۇ خىل ساپ سۆيگۈسىگە باشتىن - ئاخىر تۇردى نازىر، ئەغزەم تۆرە، قاۋۇز قاتارلىق ئىنسانىيەت دۇنياسىنى پۇل، ھوقۇق بىلەن ئىگىلەشنى مەقسەت قىلىدىغان قارا كۈچلەر ياندېشىپ كېلىدۇ. مۇشۇ ئىككى خىل تەبىئەتلىك پېرسوناژلار خاراكتېرىنى يارىتىش ئارقىلىق، ئاپتور ئىنسان تەبىئىتىدىكى مەھۇم ئۇقۇمنى سەنئەتلىك ھايات ئادەملەر پىسخىكىسى بىلەن جانلاندىرۇپ، ئىنسان تەبىئىتىنىڭ ئۆزگەرمەس، قېلىپلاشقان نەرسە بولماسلىقىنى بەلگىلىدى، ئۆزگىرىشچان چەكسىز ئىكەنلىكىدەك قانۇنىيەتنى ئارقىلىق، پېرسوناژلار خاراكتېرىگە تامغا باشتى، بەلكى، ھەقىقىي ئادەملەر خاراكتېرىنى يېشىپ، ئادەم پىسخىكىسىدىكى مۇرەككەپ بىر پىكىر جەريانىنى تەسۋىرلىدى. ئەلۋەتتە، جەمئىيەتتىمىزدە تۇردى ھەسەندەك ئۆزىنى ھوقۇق، پۇل ئۈچۈن ئاتىۋەتكەنلەر ئاز بولمىسا كېرەك. ئەغزەم تۆرىدەك بايلار، قاۋۇزدەك «پۇل ھەممىگە قادىر» دەپ ياشايدىغان بايۋەچچىلەرمۇ ئۆز پىسخىكىسىدا نۇرغۇن سىپىل سوقۇپ ياشايدۇ، شۇ يولدا نۇرغۇن پەسكەشلىكلەرنى قىلالايدۇ. تۇردى نازىردەك كىشىلەر

خالىغانىكەن گۈزەللىكى تۈپەيلى تۇردى ھەسەن ئويىناپ چىققان بىر قېتىملىق تۇرمۇش ئويۇنى تەرىپىدىن ۋەيران بولغان مۇھەببەت تىراگېدىيەسى ئىدى. «خالىماي يىغلىۋەتتى. ئۇنىڭ ئېسەدەپ - ئېسەدەپ، يۇقىرى-تۆۋەن تىنغانلىرى ئاياننىڭ ئىچ-باغرىنى ئۆزىۋەتتى. نېمە دېگۈلۈك؟ بۇ ئالەم شۇنداق تەڭشەلمىگەن ئالەم ئىكەن. ئوتى بار يەرنىڭ سۈيى يوق، سۈيى بار يەرنىڭ ئوتى يوق! خالىغانىكەن ئالدىنقى ئېرى مەسئۇت ياش، كېلىشكەن، سۇباتلىق يىگىت بولسىمۇ، پەزىلەتسىز ئەر ئىدى. ئۇنىڭ ئاشۇ پەزىلەتسىزلىكى ئاخىرى بېشىغا چىقتى. ئەمدى ئىككىنچى ئېرى - ئۆزىدىن ئون بەش، ئون ئالتە ياش چوڭ. ئۇ خالىغانىكەن جېنىدىن ئەزىز كۆرىدۇ. ئەڭ مۇھىمى، نەئىمە ئۇنىڭ ئۆز قىزى بولمىسىمۇ، ئۆز پۇشتىدىن بولغان بالىدىنمۇ چارە كۆرۈپ ئەزىزلىيدۇ. شۇڭا، قىزى ئۈچۈن ئۆزىنى قۇربان قىلغان خالىماي چىرايلىق، ياش ئاياللارغا ھېرىسمەن قېرى ئېرىنى ئەخلاق يۈزىدىنلا ياخشى كۆرىدۇ. ئەپسۇس تۇردى ھەسەننىڭ بىردىنبىر ئاجىزلىقى «پۇل ھەم ئەمەل» ئۈچۈن ھەرقانداق پەسكەشلىك قىلىشتىن يانمايدۇ»^[2].

تۇردى ھەسەننىڭ خاراكتېرىدىكى بۇ خىل ئاجىزلىق ھاياتتىكى بارلىق تىراگېدىيەلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بىردىنبىر پىسخىكى ئامىل. ئەسەردىكى نەئىمە، خالىماي، تۇغلۇق قاتارلىقلارنىڭ تىراگېدىيەسى دەل مۇشۇ پىسخىكى دۇنيادىن كېلىپ چىققان. تۇردى ھەسەننىڭ پىسخىكىسىدىكى «ھوقۇق پۇل» دېگەن قاراش، ئۆزىنىڭ ئىككى بالىسى نەئىمە بىلەن تۇغلۇق پاجىئەسىنى كەلتۈرگەن يىلتىز (نەئىمە ئۆگەي قىزى، تۇغلۇق نىكاھسىز ئوغلى). ئۇنىڭ قارىشىچە، نەئىمە ئۇنىڭ ھوقۇقى ئارقىلىق قولغا كەلگەن ئالتۇن تاپىدىغان دەرەخ بولغاچ، نەئىمەنى ئۆلسىمۇ جېنىدىن ئەزىزلىپ قوغدايدۇ. ئەر يۈرەك، پاك قەلب، ۋىجدانلىق يىگىت تۇغلۇق نەئىمەنىڭ پاك سۆيگۈسىگە ئېرىشىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ قەلب رۇجەكلىرىنى چەككەندە، نەئىمە كۆڭۈل ئىزھارىنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ ئەمما، بۇ ئىككىسىنىڭ پاك سۆيگۈسى، تۇردى ھەسەننىڭ تىلى بويىچە ئېيتقاندا كۆمۈرچى بالا بىلەن نەئىمەنىڭ

ھەققانىيەتنىڭ يەنىلا رەزىللىك ئۈستىدىن غالب كېلىدىغانلىقى مۇقەررەر. ئاپتور مۇشۇ تەپسىلاتلار ئارقىلىق تۇردى ھەسەن خاراكتېرىدىكى رەزىل ماھىيەتنى ئاشكارىلايدۇ. ھۇقۇق، پۇلدىن ئىبارەت رەزىل ماھىيەتنى ئاشكارىلاش ئارقىلىق، بۈگۈنكى دەۋردىكى ھۇقۇق، پۇل گىرەلەشكەن جەمئىيەتتىكى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئىچكى ماھىيىتىنى يارقىن ئېچىپ بېرىدۇ. ئاپتور ئەسەر قەھرىماننىڭ خاراكتېرىنى ئېچىشتا ھەرگىز سۈنئىي يول، توقۇلمىغا يانداشماي، بەلكى، ئەسەر قەھرىماننىڭ ئۆز ھەرىكىتى، تىلى بىلەن ئۇلارنىڭ خاراكتېرىنى بىر - بىرىدىن پەرقلىك تەسۋىرلەپ كىتابخاننىڭ پىسخىك دۇنياسىدا يارقىن ئوبرازنى يارىتالىغان. ئارىستوتىل «پوئېتىكا» دېگەن ئەسىرىدە، «تىراگېدىيە كەسكىن ۋە مۇكەممەل بولغان، مۇئەييەن ۋاقىت داۋاملىشىدىغان ھەرىكەت ئەندىزىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىپادىلەش ۋاسىتىسى تىل، ھەر خىل جەلپكار تاۋۇشلاردۇر. ئۇلار ئەسەرنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرىگە سىڭگەن بولىدۇ. تەقلىد ئۇسۇلى بولسا شەخسلەرنىڭ پائالىيىتىنى دوراشنى ئىپادىلەش ۋاسىتىسى قىلىشتىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ ھەرگىزمۇ بايان قىلىش ئۇسۇلىنى ئىشلىتىش دېگەنلىك ئەمەس» دەيدۇ. ھەقىقەتەن شۇنداق، تۇردى ھەسەن خاراكتېرى يارىتىلىشتىنلا بىزنىڭ ئەتراپىمىزدا ھەرىكەتلىنىۋاتقان ھايات ئادەم. ئۇ رېئاللىقتىكى ئۆزىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى كۆرسە كۈچۈكلىنىپ، نېمە قىلارنى بىلمەيدىغان، ئۆزىدىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسە گېدىيىپ، بېشى ئاسمانغا تاقىشىدىغان خاراكتېر ئىدى. تۇردى ھەسەننىڭ خاراكتېرىنى يارىتىشتا ھەرگىز ھەل بېرىلمىگەن. چۈنكى، ئۇ نازىر بولغىچە يۇقىرىدىكى ئۆزىدىن چوڭ ئەمەلدارلارغا قانچە قېتىملاپ پەسكەش يوللار بىلەن يالاقچىلىق قىلىپ سورۇن راسلىدى، پۇل شۇڭخۇتتى، مال ئەكىردى، ئالتۇن زىبۇ-زىننەتلەرنىڭ مەرىدىن كەچتى، ۋىجداننى پۇلغا سېتىش يولى بىلەن ھوقۇققا ئېرىشتى. ئاپتور يارىتىۋاتقان مۇشۇ خىل تۇرمۇش پاكىتلىرى ھېچقاچان تۇرمۇشنىڭ ئاددىي بايىنى بولماي، بەلكى، مەۋجۇت ئىجتىمائىي رېئاللىقنىڭ ئىنكاسى، يەنى پۇل، ھوقۇق تاماسىدا ۋىجدان، ئەخلاق،

ھوقۇق، پۇل ئۈچۈن ئۆزىنىڭ قولىدىن كېلىدىغانلىقى پەسكەشلىكلەرنى قىلىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ قىزىنى سېتىۋېتەلەيدۇ، ئۇنىڭ سۆيگىنى تۇغلۇقنى ھەيدەپ چىقىرىپ، زەھەرلىك تىللار بىلەن ھاقارەتلەيدۇ. بۇنداق ئەسكىلىكلەر ئۇلارنىڭ چىرىپ كەتكەن روھىي دۇنياسىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان. چۈنكى، ئۇلاردا ھوقۇق، پۇل تەل. شۇڭا، ئۇلار دۇنيانى باشقىچە چۈشىنىدۇ. بىراق، بۇنداق رەزىللىك، پەسكەشلىك ھادىسىلىرىنى كۈتۈپ تۇرغىنى ھالاكەت يولى. چىن ھەقىقىي مەھر - مۇھەببەت ئىگىلىرىنىڭ ئېرىشىدىغىنى گۈزەللىك ۋە ئىنسانىي سۆيگۈ.

« - ھەي، نېمانداق قېلىن نېمىسەن، - ھۈرىيەيدى تۇردى ھەسەن.

- سەن پاسكىنا قىلمىغان مېنىڭ داچام قالدما ؟
- قىزىڭىزدىن سوراڭ، نېمە قىلغىنىمنى ئۇ دەپ بېرىدۇ.

- پاھ، گېپىڭ يوغانغۇ سېنىڭ. تۇردى ھەسەن تۇغلۇقنىڭ كاپىتىغا بىرنى سالىدى - دە، ئارقىدىن ياقىسىغا ئېسىلدى، نەئىمە ۋارقىرىغان پېتى يۈگۈرۈپ كەلگەندى، ئۇنى ئىنتىرىۋەتتى، - قېنى گەپ قىلە؟ ئەجەپ بۇ داچىغا كۈنۈۋالدىڭا، سەن ئوغرى بولمىساڭ نېمە ئۈچۈن بۇ دەۋرۋازىدىن ئايلىنىپ كېتەلمەيسەن ؟

- مەن بىر كۆمۈرچى، خېرىدارلىرىمنىڭ كۆمۈرىنى ھويلىلىرىغا ئەكىرىپ بېرىمەن، - تۇغلۇق ئاچچىقىدا قىزىرىپ كەتكەندى، - نېمانداق غەرەز ئۇقمايدىغان ئادەم سىلى !...»^[3] مانا بۇ ھەققانىيەت بىلەن رەزىللىك ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش. ھەققانىيەت ھامان ھوقۇق، پۇل ئالدىدا ئاجىز كېلىدۇ. تۇردى ھەسەن ھوقۇقى ۋە پۇلى بولغانلىقى تۈپەيلى كۆمۈرچى بالىنى ئۇرالايدۇ، تىللىيالايدۇ. كۆمۈرچى بالا ھاقارەتلەنگەن بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا ئۆزىنىڭ ۋىجدانى، ئەخلاقى بىلەن ھەقىقەتنى ياقلايدۇ. كۆمۈرچى بالىنىڭ «زەڭگى» بولۇشىدا ئۇنىڭ ھالال ئەمگىكى، قەلبى يۈرىكى مەۋجۇت. ئۇنىڭ تۇرقى «زەڭگى» بۇنى پەقەت ئىككى پېرسوناژنىڭ پىسخىك ئالاھىدىلىكى بەلگىلەيدۇ. رەزىللىك ھامان بىر مەزگىل ئاللىجانابلىقتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. ھەققانىيەت يولى بىر مەزگىل تىراگېدىيە بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. ئەمما، ئاخىرقى ھېسابتا

نازىر خالتاينىڭ ئالدىدا ئۇنىڭ قەلبىنى ئازابلايدىغان ھەرقانداق سۆزلەرنى قىلالايدۇ. خالتاي بۇنداق ئاچچىق ھاقارەتلەنگەندە پەقەت ئاجىز قارشىلىق بىلدۈرۈش بىلەنلا چەكلىنىدۇ.

كۆمۈرچى بالانا نازىر داچىسىدىن ھەيدەلگەندىن كېيىن، تۇردى نازىر غەزەپ بىلەن قورۇق ئىگىسى ئايازنى يامان تىللار بىلەن ھاقارەتلەيدۇ: «مەن سىزگە قانچىلاپ دېدىم، مۇشۇ ئاياز دېگەن نان قېپىنى ھەيدەيلى دەپ... — تۇردى ھەسەن ھۇجۇمنى نەئىمەدىن باشلاشنى خالىمىدى، — مانا داچىغا ئات — ئېشەك، ئىت — مۇشۇك كىرىسىمۇ ھېچكىمنىڭ چاتقى يوق!»^[5].

تۇردى ھەسەننىڭ بۇ ھەيۋىسى، ئۇنىڭ كۆمۈرچى بالىنى تىللىشى، قوغلىشى، ئايالى ئەمدىلا قازا قىلغان ئايازنى تىللىشى ئەسلى «قىزى» غا (نەئىمەگە) كۆيۈنگەنلىكى ياكى ئۆزىنىڭ قورۇقنى قوغداش ئۈچۈن بولماي، بەلكى ئۇنىڭ ھوقۇق، تىللا دەرىخى بولغان نەئىمەنى قولىدىن چىقىرىپ قويماسلىق ئۈچۈن ئىدى. شۇڭا، خالتاي نازىرنىڭ بۇ خىل قارا نىيىتىنى بىلىدۇ. ئەمما، ئاكتىپ قارشىلىق قىلالايدۇ. بۇ ئاياللاردىكى ئەجەللىك ئاجىزلىق: خالتايمۇ مۇشۇ خىل پىسخىك نۇقتىدا تۇرمۇشقا ياندېشىدۇ. «ئەپەندىم، — خالتاي بادام قاپاقلىرىنى لەپپىدە كۆتۈردى، — گەپلىرىڭىز ئېنىقراق بولسۇن... ئۇ ئادەم ھازىر قەدىنىسىنىڭ تۇپراق بېشىدا ياش تۆكۈپ ئولتۇرغاندۇ»^[6].

« — نېمە دېگىنىڭىز بۇ، بىراۋنى ئورۇنسىز ئەيىبلەيسىڭىز بولامدۇ؟ — ئوغرى، بۇلاڭچى، بۇزۇق ئەبلەخ دېگەن گەپ خالتاينىڭ غەزىپىنى كەلتۈرگەندى، — ئۆزىڭىز كۆردىڭىزغۇ، ئۇ، ئۆزىنىڭ كۈنىنى ئارانلا ئېلىپ كېتىۋاتقان ياۋاش — يۇمشاق كۆمۈرچى بالىغۇ!»^[7].

مانا بۇ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىكى نۇرغۇنلىغان ئاياللارغا ئوخشاش خالتاينىڭ ئاجىز قارشىلىقى. ئۇ قانچىلىك قارشىلىق قىلىسىمۇ پۇل، ھوقۇق ئىگىلىرىنىڭ ئالدىدا بەزىبىر ئەمەلگە ئاشمايدىغان قارشىلىق ئىكەنلىكىنى چۈشىنىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ قارشىلىقى ھاياتنى ئەخلاق نۇقتىسىدىن

قانۇننى دەپسەندە قىلىۋاتقان بىر قىسىم دۆلەت مەمۇرلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ خىل قاراشنى ئەسەر ۋەقەلىكى ئاساسىدا تۇردى نازىرنىڭ روھىي دۇنياسىغا چۆكۈپ تەھلىل قىلساق، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى پەسكەشلىك بىز ئويلىغان تۇرمۇش مەنتىقىسىدىن ھالقىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈش قىيىن بولمىسا كېرەك. تۇردى نازىرنىڭ ۋۇجۇدىدىكى پەسكەشلىك ئۇنىڭ تۇرمۇش مەنتىقىسىگە ئايلانغانلىقى ئەسەردە مۇنداق تەپسىلاتلاردا روشەن كۆرۈلىدۇ: تۇردى نازىر ئۆزىنىڭ ئايالى بىلەن خالتاينىڭ ئېرى مەسئۇت ئىككىسىنىڭ بۇزۇقچىلىقىنى بىلىسىمۇ بىلمەسكە، كۆرسىمۇ كۆرمەسكە سالىدۇ. ۋىجدانى مۇشۇ خىل پەسكەشلىككە تەسەللىي بېرىدۇ، «ئېرىڭىزنىڭ ئايالىم بىلەن ناشايان ئىشلارنى قىلىپ يۈرگەنلىكىنى بىلىدىم، ئاڭلىدىم، ھەتتا كۆردۈم... ئۇنى بىر ئېغىز گەپ بىلەنلا يەنە سولتىۋېتەلەيتتىم. لېكىن بۇ زىناخور ئادەم مەن ياخشى كۆرگەن، ئۆمۈردە تۇنجى قېتىم ھەقىقىي مۇھەببەتنى تونۇتقان بىر پەرىشتىنىڭ ئېرى ئىدى! شۇڭا، ئېرىڭىز ياغلىق ئارتىپ قويسا ئارتىپ يۈرۈۋەردىمكى سىزگە، سىزنىڭ تۇرمۇشىڭىزغا قارا سانىمىدىم...»^[4] مانا بۇ تۇردى نازىرنىڭ روھىيىتىدىكى چىرىك، پاسكىنا ئەخلاق كىرىزىسى. ئۇ ئۆز ئايالىنى دەسمايە قىلىش بەدىلىگە خالتاينىڭ پاك قەلبىنى مەينەت قىلىشنىڭ بىرىنچى قەدىمىنى باسقان ئىدى. بۇ پەسكەشلىكنىڭ قۇربانى ئۆزىنىڭ ئايالى بولماي بەلكى، خالتايمۇ ئەشۇ پەسكەشلىكنىڭ قۇربانىغا ئايلانغان ئىدى. خالتاينىڭ تۇرمۇش تىراگېدىيەسى پۇل، ھوقۇق، ئەخلاق كىرىزىسى مۇجەسسەملەنگەن رېئاللىقنىڭ ئىنكاسى، شۇڭا، خالتاي ئۆز ھاياتىدا بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى قوشۇلۇپ كېلىۋاتقان تۇرمۇشنىڭ رەڭگارەڭ چاقچاقلىرىنىڭ ئويۇنچۇقىغا ئايلانغان بولۇپ، رېئاللىق ئۇنىڭغا ئاتا قىلىۋاتقان تەقدىر، تۇردى نازىرنىڭ قاباھەتلىك چاڭگىلىغا چۈشۈپ قالغان مەدەنىيەت ھالەتتىكى ماشىنا ئادەمگە ئايلاندۇرۇپ قويغان. ئېرىگە چىش يېرىپ گەپ قىلمايدۇ، ئېرىنىڭ سىزغان سىزنى بىلەن ماڭىدۇ. ئۇ قىزى نەئىمە ئۈچۈن قانچىلىك ئازاب چەكسىمۇ رازى. شۇڭا، تۇردى

كەچۈرىدىغان، پاك ياشايدىغان دېھقان ئوغلى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدى پاك، كىرىسىز. باشقىلارغا قىلچە يامانلىق ئويلىمايدۇ، ئۇ تۇردى نازىر تەرىپىدىن ھاقارەتلەنگەندىمۇ، قىلچە يامانلىق ئويلىغان ئەمەس. ئەمما، ئۇ نەئىمەنىڭ مۇھەببىتىگە ئائىل بولالدى، ئۇ نەئىمەنى سۆيىدى، ئۇنىڭغا بارلىقنى ئاتىدى، ئەمما، دۇنيادا ئەڭ ئالىي ھېسابلىنىدىغان مۇھەببەتمۇ تۇغلۇققا كۈلۈپ باقمىدى. ئۇنىڭ شەھەرلىك قىز - تۇردى نازىرنىڭ ئوگەي قىزىنى ياخشى كۆرۈشى، قىزنىڭ بارلىق پاجىئەلىرىنىڭ باشلانغانلىقى ئىدى.

« - خۇددى كەشتە ئۈستىگە گۈل قوندۇرغاندەك قارا ئۈستىگە قارا سۇۋاپ تېخىمۇ چىرايلىق بولۇپ كەتتىڭىز، قاراڭ بۇنىڭغا، - نەئىمە يانچۇقىدىن كىچىككىنە يۇمىلاق ئەينىكىنى چىقىرىپ بېرىۋېتىدى، يىگىت قولىنىڭ قارلىقىنى كۆرسىتىپ ئالغىلى ئۇنىمىدى، شوڭا، نەئىمە ئەينەكنى ئۇنىڭ يۈزىگە يېقىن تۇتۇپ بەرگەن ئىدى، ئۇمۇ كۈلۈۋەتتى. ئۇنىڭ كۈلكىسى ساددا ھەم سەمىي ئىدى... راستتىنلا قىزلار ئاشىق بولۇپ قالغىدەك <چىرايلىق> بولۇپ كېتىپتىمەن ئەمەسمۇ...»

« - ئەمەسە مېنى كۆرۈپلا قەستەن سۇۋاپسىز...؟» [8]
 مانا بۇ تۇغلۇق بىلەن نەئىمەنىڭ قەلب دۇنياسىدىن پارلاپ چىققان سۆيگۈ ئىزھارى. نەئىمە پۇلدار ئائىلىنىڭ قىزى، چوڭ ئەمەلدارنىڭ ئەتىۋارلىق قىزى. چوڭ شەھەردە چوڭ بولغان. ئەمما، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا تۇرغۇپ تۇرغىنى يەنىلا ئۇيغۇر قىزلىرىدا بولۇشقا تېگىشلىك مىللىي روھىيەت، ساددىلىق، پاكلىق. ئۇ تۇغلۇقنى «ئۇ دېھقان، قارا كۆمۈرچى بالا» دەپ قارىماي، تۇغلۇقنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئۇيغۇر ئەللىرىدە بولۇشقا تېگىشلىك مىللىي روھنى كۆردى. تۇغلۇقنى ياخشى كۆردى، تۇغلۇق نەئىمەنىڭ قەلب دۇنياسىغا سىڭىپ كىردى. ئەلۋەتتە، ئۇيغۇر قىزلىرى تۇغلۇقتەك ساپ قەلب، شىر يۈرەك يىگىتلەرنى سۆيىدۇ. « - ئۆزۈم بىر كۆمۈرچى تۇرۇقلۇق، سىزدەك چىرايلىق، بىلىملىك بىر قىزغا بەزى قوپال گەپلەرنى قىلىۋېرىپتىمەن، تېخى ئۆزۈمنى چاغلىماي شېئىر ئوقۇپ كەتكىنىمنى كۆرۈڭ. »

- ياق، ياق، ھەرگىز ئۇنداق دېمەڭ، سىز بىلەن

چۈشەندۈرۈشلا خالاس. خالىيىنىڭ بۇ قارشىلىقى بەختى قارا قىزى نەئىمەنى قوغداش ئۈچۈنلا. شۇنىڭ ئۈچۈن خالىي تۇردى نازىرغا غەزەپلىك سۆزلەرنى قىلالمايدۇ.

خالىي، نەئىمە قاتارلىق خاراكتېرلار ئەسەردە پۇل، ھوقۇق تەرىپىدىن دەپسەندە بولۇۋاتقان، ئۆز ئەركىنلىكىنى يوقاتقان ئاياللارنىڭ پاجىئەلىك تەقدىرى سۈپىتىدە ئەسەر باش قەھرىمانغا ياندىشىدۇ.

ئەدەبىي ئەسەرلىرىدىكى رېئال ھايات ئاپتورنىڭ تۇرمۇش ئەمەلىيىتىدىكى ئۆزى كۆرگەن، بىلگەن ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنىڭ يىغىندىسى. تۇردى ھەسەننىڭ پاجىئەسى، خالىيىنىڭ، نەئىمەنىڭ تراگېدىيەسى، كۆمۈرچى بالىنىڭ كېيىنكى تەقدىرىنى رېئال تۇرمۇشنىڭ كارتېنىسى دېيىشكە بولىدۇ. ئاپتور تۇردى نازىر، خالىي، نەئىمە، كۆمۈرچى بالا، ئەغزەم تۆرە، قاۋۇز قاتارلىق سەلبىي ۋە ئىجابىي قەھرىمانلارنىڭ خاراكتېرىنى يارىتىشتا، مىللىي تۇرمۇش بىرلىكىمىزدىن ئۆرنەك ئېلىپ، تۇرمۇش قارىشىمىز، دۇنيا قارىشىمىزنى قىلچە مۇبالىغەشتۈرمەي، مىللىي ئاڭ، مىللىي ئەخلاق، مىللىي پىسخىك ھېسسىياتلىرىمىزغىچە نۇقسانسىز سىزىپ چىققان. بۇ نۇقتىدا بىز ئەسەردىكى يەنە بىر خاراكتېر ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزسەك. تۇغلۇق ئەسەردە تەسۋىرلەنگەن ھالال ياشايدىغان، مەردلىك، ئەزەللىك غۇرۇرنى قولدىن بەرمەيدىغان، مىللىي روھى تۇرغۇپ تۇرىدىغان دېھقان يىگىت. ئۇ ئەسلى تۇردى نازىرنىڭ نىكاھسىز تۇغۇلغان ئوغلى. ئۇ تۇغۇلۇپ ئانا - ئانىسىنىڭ تەربىيەسىنى كۆرمەيلا چوڭ بولغان. ئانىسى تۇغلۇق تۇغۇلغاندىن كېيىن ئۆلۈۋالغان. ئاتالمىش دادىسى تۇغلۇق تۇغۇلۇپ بولغىچە كەتكەن يېتى قايتا كەلمىگەن. تۇغلۇق بوۋىسىنىڭ تەربىيەسى ئاستىدا چوڭ بولغان. ئۇ ئوتتۇرا مەكتەپنىلا ئوقۇيالىغان. ئەمما، دېھقانلارنىڭ ھالال ياشاشتىن ئىبارەت مىللىي ئېشى، تەربىيەسى ئۇنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر ئورۇن ئالغان. شوڭا، ئۇ ئۆز تەقدىرىنى بەلگىلەشتە ھېچقاچان باشقىلارغا بويسۇنغان ئەمەس. ئۆزىنىڭ ھالال ئەمگىكى ئارقىلىق كۆمۈر سېتىپ كۈن

بولسىمۇ زېرەك، خۇشپېئىل. قىسقىسى، شەھەر بالىلىرىغا ئوخشىمايدىغان خىسلەتلىك بالا. تۇردى نازىرنىڭ نەزىرىدە ئۇ بىر بۇلاڭچى، قاراقچى. شۇڭا، تۇغلۇق ئۇنىڭ داچىسىدىن قوغلانغان. ئەمما، تۇغلۇقنىڭ روھى ئۇ داچىدا، نەئىمەنىڭ قەلبىدە ھەقىقىي ئەركەك سۈپىتىدە ساقلنىپ قالغان.

تۇغلۇق ۋەقەسىدىن كېيىن تۇردى نازىر باشقىچە ئويىدا بولدى. چۈنكى ئۇ نەئىمە ئارقىلىق چىرىكلەشكەن سودىگەر ئەغزەم تۆرە بىلەن قاۋۇزلاردىن كېلىدىغان ئالتۇن، يايلىقلارنىڭ قولىدىن چىقىپ كېتىشىدىن ئەنسىرىدى. شۇڭا، ئۇ كۆمۈرچى بالىنىڭ ئۆزىنىڭ بايلىق توپلاش يولىدىكى پۈتلىكاشاڭ ئىكەنلىكىنى سېزىپ، ھاياتىدىكى ئەڭ ئىپلاس پىلانلىرىنى تۈزۈپ، تۇغلۇقنى ئۇچۇقتۇرۇۋېتىشنى پىلانلىدى. شۇڭا، تۇردى نازىر تۇغلۇق بىلەن نەئىمە توغرىلىق ئوچۇق-ئاشكارا سۆزلىشىپ، تۇغلۇقنىڭ نەئىمەگە بولغان مۇھەببىتىنى سېتىۋالماقچى بولدى. ئەكسىچە، مۇھەببەتكە سادىق تۇغلۇق ئەخلاق ۋىجدان جەھەتتىن تۇردى نازىرنى يېڭىپ چۈشتى. بۇ تۇردى نازىرنىڭ بىر كۆمۈرچى بالا ئالدىدا ئەخلاق، ۋىجدان، مۇھەببەت قاتارلىق ئىنسانىي بۇرچ ئالدىدا مەغلۇب بولغانلىقى ئىدى.

تۇردى ھەسەن ئەمدى ھەقىقىي مەقسىتىنى ئاشكارىلىدى. بۇ ئۇنىڭ قارا نىيىتىنىڭ ئاخىرقى كوزۇرى ئىدى. «... نېمە دېسەڭ دېگىنە، قېنى نەچچە پۇل ئالىسەن؟

— مەن ھېچ چۈشىنەلمىدىم. تۇغلۇق راستتىنلا چۈشىنەلمەي قالغان ئىدى. — ماڭا... ماڭا نېمە ئۈچۈن پۇل بەرمەكچى بولۇپ قالدىلا؟ ئارىمىزدا ھېچقانداق پۇل ئېلىم — بېرىم بولمىغان تۇرسا.

— راست چۈشىنەلمىدىڭمۇ ياكى خۇپسەنلىك قىلىۋاتامسەن؟
— راستتىنلا ئۇقالمىدىم...

— ئەمىسە قۇلىقىڭنى دىڭ توتۇپ ئاڭلا. تۇردى ھەسەننىڭ كۆزلىرى ئالايدى، — مەن ساڭا ئون مىڭنى، بوپتۇ، ئون بەش مىڭنى بېرىي. بىرلا شەرت نەئىمەدىن ئۈمىدىڭنى ئۈزۈل — كېسىل ئۈزۈسەن!...»^[11]. كۆمۈرچى بالىنىڭ كۆزىگە

بىردەم گەپلىشىپ كۆڭلۈم ئېچىلىپلا قالدى ... مەن ئاشۇنداق ئوسما قويمىغان گەپلەرگە ئامراق. نەئىمە چىن دىلىدىن يىڭىتكە قىزىقىسىنىپ قالغانىدى، — كېلىڭ دوست بولۇپ قالايلى!...»^[9]

مانا بۇ نەئىمە ئىزدەيدىغان ئۇيغۇر يىڭىتى، ئەمما، دادىسى تۇردى نازىرنىڭ قەلب دۇنياسىدا تۇغلۇق بىر كۆمۈرچى زەڭگى، شۇڭا، ئۇ كۆمۈرچى بىلەن نەئىمەنىڭ سۆھبىتىدىن نازازى بولىدۇ، ئۇنىڭچە بولغاندا، نەئىمە دۆلەت كادىرى، پۇلدار، رېستوران دىرىكتورى بىلەن سۆھبەتلىشىشى كېرەك. ئۇنىڭ دۇنياسىدا كۆمۈرچى بالا ھەرگىز مەۋجۇت بولماسلىقى كېرەك. تۇردى نازىر «مۇھەببەت» ئۈستىدە ئويلىنغان ئادەم ئەمەس. ئۇ نەئىمەنى «پۇل تېپىشنىڭ قورالى» دەپ قارايدۇ. شۇڭا، نەئىمەنىڭ مۇھەببەت ئىستەكلىرىگە قەتئىي قارشى.

« — نەگە بارىسىز؟ — تۇردى ھەسەننىڭ تەلەپپۇزى قاتتىق ئىدى.

— ئۇنىڭدىن كەچۈرۈم سورىغىلى!...
— بىر زەڭگى دىۋاندىنما!...؟

— سىزنىڭ نەزەرىڭىزدە دىۋانە بولسا، مېنىڭ نەزەرىمدە ئۇ بىر ئادەم! بىلەمسىز، ئۇ كۈچىنى خار قىلىپ ئۆزىنى خار قىلىمىغان غۇرۇرلۇق ئادەم!»^[10]
دەل شۇنداق. تۇغلۇق ھالال ياشايدىغان، ئۇيغۇر ياشلىرىدىكى ئەخلاق مىزانى بويىچە ئۆلچىنىدىغان ياشلارنىڭ بىرى. ئۇ مەھەللىدە ياشلار ئارىسىدا ئەتىۋارلىنىدىغان، ئەقىللىق، ساپ دىللىق، تۇرمۇشقا ئۈمىد بىلەن قارايدىغان قەلب ئىگىسى. شۇڭا، ئۇ ئۆز كۈچىنى خار قىلىپ ياشاشنى خالايدۇكى، ھەرگىز يۈز — ئابىرۋېنى خار قىلمايدۇ. ھالال ياشاشنى نىشان قىلغان قەلب ئىگىسى. ئۇ تۇردى نازىرنىڭ داچىسىدىن قوغلانغان بولسىمۇ، ھەرگىز ئۆزىنىڭ ياشاش يولىنى ئۆزگەرتىدى. يەنىلا ساپ دىل بىلەن ياشاش نىشانىدا بولدى. قەلبى ئازابلانغان، غۇرۇرى دەپسەندە قىلىنغان بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا نەئىمەنىڭ قەلب دۇنياسىدىن ھەقىقىي يىڭىتلىكى بىلەن ئورۇن ئالدى. شۇڭا، تۇغلۇق تۇردى نازىر ئالدىدا، نەئىمە ئالدىدا ھەقىقىي ئەركەك سۈپىتىدە نامايان بولدى. تۇغلۇق نەئىمەنىڭ قەلبىدە ھەقىقىي ئەركەك. ئۇ كۆمۈرچى بالا

قىلالايدۇ، ئاپتور قەلىمى ئاستىدا تۇردى نازىر خاراكتېرىدىكى يەنە بىر خىل ئۆزگىرىش، ئۇنىڭ نازىرلىقتىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىنكى پىسخىك ھالىتى. ئۇنىڭ نازىرلىقتىن قالدۇرۇلۇشى، ئۇنىڭ روھىيىتىدىكى چۈشكۈنلۈك، زەئىپلىك، رەزىللىك، ھاياتتىن ئۈمىدسىزلىنىش قاتارلىقلار ئىنساندا بولىدىغان بارلىق ئەمەلىي پىسخىك ھالەت. تۇردى نازىر چۈشىنىلمەي نازىرلىقتىن قالدۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ روھىي دۇنياسىدا كەسكىن كۈرەش بولۇپ، نازىرلىق كىبىرى بىلەن «ئالەم مېنىڭ» دەپ ياشاپ يۈرگەن دەۋرلىرىدە قىلالىمىغان نۇرغۇن ئىشلىرىنى تولۇقلاپ قىلىش ئۈچۈن ئالدىرايدۇ. ئاتا-بالا ئەغزەم تۆرە، قاۋۇز قاتارلىق قەلبى كاردىن چىققان، پەسكەش پۇلدارلار بىلەن بۇلغان مۇئامىلىدە كەم قالغان ئورۇنلارنى تولۇقلاش، تۇغلۇقنىڭ ئەدىپىنى بېرىش، ئەڭ ئاخىرقى كوزىرى نەئىمە ئارقىلىق يەتمەكچى بولغان نىشانلىرىنىڭ ھەممىسىگە يېتىش ئۈچۈن ئالدىرايدۇ.

«ئۈرۈمچىدىن پالتا - كەكسىنى قاقتۇرۇپ يېنىپ كەلگەن تۇردى ھەسەن داچىغا كېلىپلا خالئاي بىلەن «سەن - پەن» دېيىشىپ قالدى. نېمە كەلگۈلۈك، قانداق تارتقۇلۇق بۇ؟ پېشانىسىدىكى چاققانغىنە نازىرلىق تاجىسىدىن ئەيمىنىپ كىرگىلى بولمايدىغان سۈرلۈك ئىشخاننىسىدىن، ئەمەل ئورۇندۇقىدىن، ئەڭ ئېچىنىشلىقى بىر قەدەم ئۇيان، بىر قەدەم بۇيان پىيادە ماڭغۇزمايدىغان قۇللىق يۇمشاق ماشىنىسىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، خۇددى بېشى ئۈزۈلگەن يىلاندىك بولۇپ قالغان. تۇردى ھەسەن ئەمدى كىشىلەر ئالدىدا بولۇپمۇ ئەغزەم تۆرىدە كۈندەشلىرىنىڭ ئالدىدا قانداقمۇ باش كۆتۈرۈپ يۈرەر...»^[13]

ھايات شۇنداق رەھىمسىز. ئۇ «ئوڭ قولى بىلەن مەڭزىڭنى سىلىسا، سول قولى بىلەن كاپىتىڭغا ئۇرىدۇ». بۇ ھەقىقەت، نازىر ئەمەلدىن چۈشكەندىن كېيىن ھېچكىم ئۇنىڭ ئەمەلدارلىق كىبىرىگە باقمىدى، ئۇنىڭ ھەيۋىتىدىن قورقىمىدى. ئەكسىچە بۇرۇن ئۇنى «ۋاي» دەپ ئۆتكەنلەر ئەمدىلىكتە ئۇنىڭدىن قاچتى. مانا بۇ ھەقىقىي تۇرمۇش ئەمەلىيىتى. ئاپتور تۇردى نازىر ئوبرازىنى باشتىن -

مۇھەببەتنى پۇلغا سېتىۋېلىشنى «كەسپ» قىلىۋالغان بۇ كىشى نازىر، ئاۋام ئۈچۈن ئىشلەيدىغان بىر ھۆكۈمەت ئەمەلدارى ئەمەس، بەلكى، ئۇ بىر ئىپلاس، چىرىك مەخلۇق سۈپىتىدە كۆرۈندى. مانا مۇشۇنداق پەسكەش پىسخىك ھالەت كىشىلەرنىڭ قەلب دۇنياسىنى پاكلاش رولىنىمۇ ئوينىدۇ ئەلۋەتتە.

— ئەگەر مەن ئۇنداق قىلالىمىسامچۇ؟

— نېمە؟ پۇلنى ئاز كۆرۈۋاتامسەن؟

— سىلى پۇلنى شۇنچە چوڭ بىلەملا؟^[12]

تۇغلۇقنىڭ قەلب ئېكرانىدا ئەكس ئېتىۋاتقان غەزەپ، نازىر ئالدىدا ئۇنى ھاياتتىكى باشقىچە ئادەمگە ئايلاندۇردى. ۋاھالەنكى، ئىنسان روھىغا، ئۇنىڭ مەنىۋى دۇنياسىغا بىۋاسىتە تەسىر قىلىدىغان شەخسنىڭ غايە ۋە ئەقىدىسىگە تاقىلىدىغان ھەرقانداق ئىش، ئۇنىڭ قەلب دۇنياسىدا قارشىلىق قوزغىماي قويمايدۇ. ھەم كىشىنىڭ قەلب دۇنياسىدا ماھىيەتلىك ئۆزگىرىش ياسىيالايدۇ. ھەرقانداق ئادالەتسىزلىك، خورلۇق كىشى قەلبىدە، سۈنئىي ئېقىنلاردىن دولقۇن ياساپ، قەلب دۇنياسىنى يۇيۇپ، ئۇنى ھەقىقىي ئادەم، ئەسلى ئادەم تەبىئىتىگە قايتۇرىدۇ. شۇنداق ئىكەن، يېڭى ئادەمدە يېڭىچە ئىنسانىي غۇرۇر بىلەن كۈچلۈك ھاياتىي بۇرچ پەيدا قىلىدۇ. تۇغلۇق تۇردى نازىر ئالدىدا ئۆزىنىڭ ئەقىل-ئىدراكى، ساپ ۋىجدانى بىلەن ياشاۋاتقان ئاجايىپ غايىلىك، غۇرۇرلۇق، ئادەم بولۇپ كۆرۈندى. دەل مۇشۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە تۇغلۇق شۇنداق روھىي ھالەتنى، يەنى مەنىۋىي جەھەتتىكى ئەڭ چوڭقۇر، ئەڭ ماھىيەتلىك بۇرۇلۇش ياساپ، ئۆزىنىڭ خېلىلا پىشقان، ھاياتقا توغرا قارايدىغان خاراكتېرىنى، ئەرلىك ھېسسىياتتا ياشايدىغان قەلب دۇنياسىنى ئاشكارىلىدى. بۇ ئىككى خاراكتېرنىڭ تېز سىزمىسى كىتابخانغا شۇنچىلىك تەبىئىي، رېئال شەخسلەردەك كۆرۈنىدۇ. ئىككى خىل پېرسوناژ ئوبرازىنى، ئۇيغۇر مىللىي تۇرمۇش بىرلىكىمىز ئاستىدا ياشاۋاتقان، بوياقسىز ھايات دېيىشكە بولىدۇ. ئۇلار ئەدەبىياتنىڭ قانۇنىيەتلىرىگە ئەمەل قىلىنىپ، رېئاللىقنى ئاساس قىلىپ، يارىتىلغان شەخسلەر خاراكتېرى. شۇڭا، كىتابخان قەلبىدە ئاجايىپ ئېستېتىك ھېسلىرىنى پەيدا

ئاخىر تۇرمۇشتىكى ئىككى خىل ئىجتىمائىي شارائىتنى ئىككى خىل ئىدىيەۋى خاراكتېرنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىنى تەسۋىرلەش ئاساسىدا گەۋدىلەندۈرۈپ، ئۇنىڭ ھايات يولىدىكى ماھىيەتلىك زىددىيەتلەرنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق خاراكتېر ئۆزگىرىشىنى چىنلىققا ئىگە قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خاراكتېردىكى ئىككى خىل زىددىيەت توقۇنۇشى ئارقىلىق تۇردى نازىرنى رېئال ئادەم قىلىپ تەسۋىرلەيدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ تۇيغۇ - تەسىراتلىرى، كەچۈرمىشلىرى ئۆزى ياشاپ ئۆتكەن، ھەرىكەت قىلغان دەۋر روھى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

ئاپتور ئۆز قەھرىمانى تۇردى ھەسەن خاراكتېرىنى يۇقىرىقىدەك ئىككى خىل ھايات سەرگۈزەشتىسى بىلەن ئىككى خىل خاراكتېرنىڭ راۋاجلىنىشىدىن ئىبارەت ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل تۇرمۇش مۇھىتىنىڭ تەسىرىدە يارىتىدۇ. «كۆمۈرچى بالا» رومانىدىكى پېرسوناژلار خاراكتېرى رېئاللىقنىڭ ئادەتتىكى يەكۈنى ۋە ھاياتنىڭ ئاددىي تەسۋىرى ئەمەس. بەلكى، ھايات چوڭقۇرلۇقىنى تەھلىل قىلىپ، خاراكتېر ئىندىۋىدۇئاللىقىنى ئۆزىگە خاس پەلسەپەۋى مۇرەككەپلىكتە ئېچىپ بېرىپ كىتابخانىدا ئۆزگىچە تەسىرات پەيدا قىلغان.

تۇردى نازىرنىڭ خاراكتېردىكى ئىككى خىل ئۆزگىرىش ئۇنىڭ تۇرمۇش ئىزچىللىقىدىن ھەرگىز ئايرىلالمايدۇ. ئۇ نازىر دەۋرىدە قولى ھەممىگە يېتەتتى. خالىيىنى «بۇلاپ» ئالالىدى، ئەغزەم تۆرە ئۇنىڭ ئەتراپىدىن پىرقىراپ كېتەلمىدى، ئايازلارنىڭ يەزلىرىنى مەجبۇرىي تارتىپ ئالالىدى، تۇغلۇقنى كاپاتلاپ قوغلىيالىدى. ئۇنىڭ ھوقۇقى ۋە پۇلى بار ئىدى. ئۇ نازىرلىقتىن چۈشكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بارلىق مەئشەتلەر ئۇنىڭدىن يىراقلاپ، كىشىلەرنىڭ مەسخىرىسىگە قالدى. مانا بۇ ئاپتور تەسۋىرلىگەن ھەقىقىي ھايات ئەمەلىيىتى. بۇ ئىككى خىل تۇرمۇش كۆرۈنۈشلىرى تۇردى نازىرنىڭ خاراكتېر ئىزچىللىقىدىن قىلچە ھالقىپ كەتكەن ئەمەس. بۇ خاراكتېر تۇرمۇش مەنتىقىسىنىڭ ئۆزى، يەنى ئاپتورنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى، رېئاللىقنىڭ ئۆزى ئىدى. تۇردى ھەسەن ئەمەلدىن چۈشكەندىن كېيىن، ھەممە باشقىچە ئۆزگىرىش ياسىغان. ئۇ ھاياتتىن

ئۈمىد ئۈزگىنى يوق ئەلۋەتتە. ئۇ ياشىشى كېرەك. ئۇنىڭ ياشاش ئۈمىدىنى كېپىللىككە ئىگە قىلىدىغان بىردىنبىر كوزۇرى قىزى نەئىمە. ئۇ قىزنى پۇل ئۈچۈن بارلىقىنى ھەتتا ھاياتىنى ساتىدىغان ئاتا - بالى سودىگەر ئەغزەم تۆرە ۋە قاۋۇزلارغا «سوۋغا» قىلىش بەدىلىگە ياشاشنى راۋا كۆرگەن. ئەمما، بۇ يولدا بىرلا پۈتلىكاشاڭ بار، ئۇ بولسىمۇ تۇغلۇق. شۇنىڭ ئۈچۈن تۇغلۇقنى قاۋۇزنىڭ قولى بىلەن يوقىتىپ بۇ مەقسەتكە يەتمەكچى بولدى.

«مېنىڭچە، تۇغلۇقنى ئۆلتۈرۈپ، - دېدى تۇردى ھەسەن پەس ئاۋازدا، - دەريا ئەتراپىغا كۆمۈۋېتىڭلار، باغلاپ دەرياغا تاشلىغان بىلەن بەربىر سۇ جەسەتنى قىرغاققا چىقىرىۋېتىدىكەن»^[14].

دەل شۇنداق بولدى. تۇردى ھەسەننىڭ قاتمۇقات تۈزاقلىرىنىڭ بىرىگە چۈشكەن تۇغلۇق بىلەن نەئىمە ئاخىرى تۇردى ھەسەن، قاۋۇزلار تەرىپىدىن قەتلە قىلىنىپ، ھايات بىلەن خوشلاشتى. تۇردى ھەسەننىڭ جىنايەتلىك قولى ئاخىرى ئۆز ئوغلى، ئۆز قىزىنىڭ قانلىق تەقدىرىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان جاللات «ئاتىغا» ئايلاندى. مانا بۇ ئەسەردىكى تىراگېدىيەنىڭ ئەڭ كەسكىن كۆرۈنۈشى. «- بالام تۇغلۇق، - دېدى ئەمرۇللا بوۋاي ياشلىرىنى سۈرتىمەي، - ئۇ... ئۇ سېنىڭ داداڭ بولىدۇ، بالام... ئۆز داداڭ!

- دادا، كۆزلىرى ئېلىشىپ تۇرغان تۇغلۇق بوۋايغا تەلمۈردى، - دادا، سېنىڭدىن باشقا دادام يوق...

ئاتا دېگەن شۇنداق ئۇلۇغ. گەرچە نازىر داداڭ ئۇلۇغلىقىنى يەتكۈزەلمىگەن بولسىمۇ...

- دادا! ئۇ... ئۇ ئادەم... نەئىمە ئىككىمىزنىڭ قاتىلى تۇرسا...

- توغرا دەيسەن بالام، لېكىن، سېنىڭ تۇمۇرلىرىڭدا ئېقىۋاتقىنى ئاشۇ قاتىلنىڭ يۈرەك قېنى!... شۇڭا، ئۇ بەربىر ئاتا...

كۆزلىرىنى ئارانلا ئاچقان تۇغلۇق بېشىنى بىلىنەر - بىلىنمەس كۆتۈردى - دە، تولىمۇ زەئىپ ئىكەندى :
- دادا! ...

- ھە، مەن... مەن... مەن... - تۇردى ھەسەن ھۆركىرەپ يىغلىۋەتتى.

- مەن بالام... مەن سېنىڭ ئەسكى داداڭ... ئۆمىردە

ئەسۋېرنى سۈرەتلەپ، پېرسوناژ خاراكتېرىنىڭ، ئىچكى دۇنياسىنىڭ مۇرەككەپلىكىنى ئىجتىمائىي ئاساسقا ئىگە قىلالىغان. تۇردى نازىرنىڭ ھوقۇق، پۇلپەرەسلىكى، تۇغلۇقنىڭ ئوچۇق سۆز دېھقان خاراكتېرى، شۇنداقلا پېرسوناژلار خاراكتېرىنىڭ ئاددىي تۇرمۇش پاكىتلىرى ئارقىلىق ئېچىپ بېرىلگەنلىكى جالالىدىن بەھرام ئىجادىيىتىدىكى بىر ئۇتۇق.

ئومۇمەن، ئاپتور ئەسەردە باشتىن - ئاخىر ھەرقايسى پېرسوناژلارنىڭ ياشاش مۇھىتى ئاساسىدا ئۇلارنىڭ خاراكتېرىدىكى ئىندىۋىدۇئال ئالاھىدىلىكلەرنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇپ، پېرسوناژلارنىڭ ھەرىكىتىگە ئاساسەن ماس قەدەملىك ھەرىكەت ئەندىزىسىنى سىزىپ چىققان. شۇڭا، ئەسەر ئۇيغۇر رومانچىلىقىدا ياخشى چىققان بىر - تىراگېدىيەلىك ئەسەر!

ئەمەل بىلەن پۇلدىن باشقىنى تونۇمايدىغان داداڭ!» [15].

تۇردى نازىر بىر قوللۇق لايىھەلەپ چىققان ھايات پاجىئەسى ئارقىلىق ئەسەردىكى نەئىمە، تۇغلۇق قاتارلىق پېرسوناژلارنىڭ تىراگېدىيەسى ئەسەرنىڭ تىراگېدىيەلىك قىممىتى - تۇرمۇش توقۇنۇشلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسىنى ياراتتى. ئاپتور سۈرەتلىمە كىچى بولغان ھايات ئەمەللىنىمۇ شۇ ئىدى. ئەمما، ئاپتورنىڭ دۇنيا قارىشىدا تىراگېدىيە پەقەتلا ئۆلۈم بولماي، بىر قېتىملىق كۈلكىمۇ تۇرمۇشتىكى تىراگېدىيەدۇر. خالىيىنىڭ ھايات قېلىشى، ئاياز بىلەن قوشۇلۇشى كىتابخانلارنى ھايات ئۈستىدە ئويلىنىشقا دەۋەت قىلىدۇ، ئەلۋەتتە. شۇڭا، ئاپتور ئەسەر قەھرىمانىنىڭ خاراكتېرىنى ئېچىشتا ئىنچىكە ۋە نازۇك تەپسىلاتلارغا مۇراجىئەت قىلىپ، ئۇنىڭ زىددىيەت ۋە توقۇنۇشلار مۇھىتىدىكى مەنبەئى ھالىتىنى، روھىي

ئىزاھلار

- [1] جالالىدىن بەھرام : «كۆمۈرچى بالا» (29-بەت).
- [2] جالالىدىن بەھرام: «كۆمۈرچى بالا» (155-156-بەت).
- [3] جالالىدىن بەھرام: «كۆمۈرچى بالا» (124-بەت).
- [4] جالالىدىن بەھرام: «كۆمۈرچى بالا» (178-179-بەت).
- [5][6][7] جالالىدىن بەھرام «كۆمۈرچى بالا» (126-بەت).
- [8] جالالىدىن بەھرام: «كۆمۈرچى بالا» (58-بەت).
- [9] جالالىدىن بەھرام: «كۆمۈرچى بالا» (61-بەت).
- [10] جالالىدىن بەھرام: «كۆمۈرچى بالا» (64-بەت).
- [11][12] جالالىدىن بەھرام: «كۆمۈرچى بالا» (265-بەت).
- [13] جالالىدىن بەھرام: «كۆمۈرچى بالا» (299-بەت).
- [14] جالالىدىن بەھرام: «كۆمۈرچى بالا» (441-بەت).
- [15] جالالىدىن بەھرام: «كۆمۈرچى بالا» (466-465-بەت).

پايدىلانمىلار

1. ئارستوتېل «پوېتىكا» (لو نېنشىڭ تەرجىمىسى)، خەلق نەشرىياتى، 1962-يىلى نەشرى، 19-بەت (خەنزۇچە).
2. «ماركىس، ئېنگېلس سەنئەت ھەققىدە» 1-توم، 41-بەت (خەنزۇچە).

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇروسۇل گىچىكئاخۇن

تېيىپجان ئېلىيوف شېئىرلىرىدىكى فولكلورلۇق خۇسۇسىيەتلەر توغرىسىدا*

مۇختەر سۈپۈرگى

(خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى تولۇقسىز مائارىپ فاكولتېتى، خوتەن. 848000)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى ۋەكىللىك شائىرنىڭ بىرى - تېيىپجان ئېلىيوفنىڭ شېئىر ئىجادىيىتىدىكى فولكلورلۇق ئامىللار، ئۇيغۇر خەلق ماقالى-تەمسىللىرىنىڭ شائىرنىڭ شېئىرلىرىغا سىڭىشىشى، ئۇيغۇر ئەل ئىچى ئېتىقادچىلىقىنىڭ شائىرنىڭ شېئىرلىرىدا ئىپادىلىنىشى، تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە قائىدە - يوسۇنلارنىڭ شائىرنىڭ شېئىرلىرىغا سىڭىشىشى، ئېتىكا، شەرىھ - ھايا ۋە باشقا ئادەتلەرنىڭ شائىرنىڭ شېئىرلىرىغا سىڭىشىشىدىن ئىبارەت تۆت ئاساسىي نۇقتىدىن چىقىش قىلىپ بايان قىلىنغان.

摘要: 本文着重论述维吾尔当代文学著名诗人之一铁依甫江·艾里尤夫诗歌创作中被运用的维吾尔民间民俗成分。论文从四大角度阐述主体: 一、诗人诗歌创作中维吾尔谚语的运用。二、维吾尔民间信奉在诗人诗歌中的表现。三、诗人诗歌中被描写的维吾尔传统生活、习俗、礼仪等民俗现象。四、诗人诗歌中的伦理道德及其习惯表现。

Abstract: In this paper, the author elaborates on the usage of Uyghur folk custom elements in the poetry of Tiyipjan. Iliyof, a well-known poet of the Uyghur contemporary literature. The author expounds the main parts from four perspectives: firstly, the usage of Uighur proverbs in Tiyipjan. Iliyof's poetry; secondly, the manifestation of Uyghur folk believe in his poetry; thirdly, the descriptions of Uyghur traditional life, customs, rituals and other folk phenomenon in his poetry; lastly, the manifestation of ethic and habits in his poetry.

A: ماتېرىيال بەلگىسى:

I29 كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى:

كىشىلەر كۆڭلىگە يېقىن تۇرغان بولسا، ئۆز ھېسسىياتىدىن ئۆرلەپ چىققان يۇمۇرستىك ئېلىمپىنتلارنى ئۆزىدە جىلۋىلەندۈرۈش ئارقىلىق زوقمەنلىرىگە ئوزۇق، ئازادلىك بېغىشلىيالىدى.

شائىر ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدە مۇنتىزىم دىنىي مەكتەپ تەربىيەسى ئېلىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولغان. ئۇنىڭ ئاتىسى زاكىر خەلپەم ئۆز يۇرتىدا بىر مەسچىتنىڭ ئىمامى، يەنە كېلىپ خېلى يۇقىرى ھۆرمەتكە ئىگە مۆتىۋەر كىشى بولغاچقا، ئوغلى تېيىپجاننى دىنىي مەكتەپتە ئوقۇتۇپ، مۇكەممەل قۇرئان ساۋاتىنى چىقارغان. تېيىپجان بالىلىق ۋاقتلىرىدا دىنىي تەربىيە ئېلىش بىلەن بىللە، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا چوڭقۇر ئىشتىياق باغلاپ، نۇرغۇن

تېيىپجان ئېلىيوف (1930 - 1989) ئۇيغۇر بۈگۈنكى زامان شېئىرىيىتىدىكى مۇھىم ۋەكىللەرنىڭ بىرى.

تېيىپجان ئېلىيوف مەجەزىدىكى ئوچۇقلۇق ۋە يۇمۇرستىك خۇسۇسىيەت، شېئىرىيەت ساھەسىدىكى يۇقىرى ئابروۋى، ئەل ئىچىدىكى شۆھرەت - ئىناۋىتى ئارقىلىق، مىللەت ئىچىدە ھەممىگە تونۇشلۇق جامائەت ئەربابىغا ئايلىنىش بىلەن بىرگە، نام - ئاتاق جەھەتتىن ئاللىقاچان مىللەتتىن ھالقىپ، مەملىكەت ئىچى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرىگە تونۇلغان گىگانىت شائىر. ئۇنىڭ شېئىرلىرى تىل جەھەتتىن كەڭ ئاۋام خەلق تىلىنى ئۆزىنىڭ مەڭگۈلۈك ئىپادىلەش قورالى قىلغانلىقى بىلەن

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 10-ئاينىڭ 27-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: مۇختەر سۈپۈرگى (1963 - يىلى 3 - ئايدا تۇغۇلغان)، دوختىپىت، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

مۇراسىم، ھېيت - بايرام قاندىلىرى، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك ئادەتلىرى، ئۆي ھايۋانلىرىنى بېقىش ۋە ئۇنىڭغا بولغان قاراشلىرى، سان - ساناق چۈشەنچىلىرى، ئېلىم - بېرىم شەكىللىرى، قوشنىدارچىلىق ۋە ئۆتنە - يېرىم قىلىش ئۇسۇلى، ئۆي - ماكان شەكىللىرى، زىبۇ - زىننەت ۋە بېزەك شەكىللىرى... قاتارلىق كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى ئەڭ ئۇششاق تەرەپلەردە ئىنچىكە ئىپادىلىنىدۇ. ئەگەر بۇ ئىنچىكە ۋە خاس تەرەپلەر «ئۇششاق ئىشلار تەپسىلاتى» دېيىلىپ، نەزەردىن قالدۇرۇلسا ئەدەبىيات ئۆز مىللىيلىقىنى ئەبەدىي تاپالمايدۇ. چۈنكى، تۇرمۇشنىڭ يېرىك تەرەپلىرى دۇنيادىكى ھەممە مىللەتتە ئوخشاش. يەنى كېچىسى ئۇخلاپ، تاڭ ئاتقاندا قوپۇش، قۇرساق ئاچسا تاماق بېيىش، ئەر كىشى ئايال كىشى بىلەن توي قىلىش، ئاشلىقنى يەرگە تېرىش... قاتارلىقلار بىرلا مىللەتكە خاس ئۆرپ - ئادەت ئەمەس.

شائىر تېيىپجان ئېلىيوف ئۆز ئەسەرلىرىگە مىللىي فولكلور خۇسۇسىيەتلىرىنى ئوخشىمىغان دەرىجىدە سىڭدۈرۈپ، شېئىرلىرىنى قويۇق مىللىي پۇراق ۋە مىللىي تۈسكە ئىگە قىلالىغان. بۇنىڭ بىلەن شائىرنىڭ ھەر بىر شېئىرى روشەن مىللىي خاسلىقىنى ھاسىل قىلالىغان. مانا بۇ ئۇنىڭ پەقەت ئۆزىگىلا تەۋە بولغان ئىجادىيەت ئۇسلۇبىنى شەكىللەندۈرۈپ، شېئىرىدا بىر قاراپلا «بۇ تېيىپجاننىڭ شېئىرى ئىكەن...» دېگىلى بولىدىغان خاسلىقىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. شائىرنىڭ شېئىرلىرىدىكى بۇ خاسلىق ئۇنىڭ ئۇيغۇر فولكلورىغا تولمۇ پىششىق ئىكەنلىكىنىڭ نەتىجىسى. دېمەك، شائىرنىڭ شېئىرلىرىنى چوڭقۇر مىللىيلىققا ۋە روشەن خاسلىققا ئىگە قىلغان ئەڭ تۈپ ئامىل — ئۇنىڭ شېئىرلىرىنىڭ قويۇق فولكلور خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولالىغانلىقىدا. مەن تۆۋەندە بۇ قارىشىمنى بىر قانچە نۇقتىدىن يورۇتۇپ ئۆتىمەن.

خەلق قوشاقلىرىنى ياد ئالغان، خەلق ماقال - تەمسىللىرى، خەلق چۆچەك - رىۋايەتلىرى ۋە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات نەمۇنىلىرى بىلەن بىر قەدەر پىششىق تونۇشقان. دېمەك، دادىسىغا ئەگىشىپ تۈرلۈك دىنىي سورۇنلارغا ۋە مەھەللىۋى قانئىدە - يوسۇن، ئۆرپ - ئادەت پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىش ئۇنى مول بولغان تىل بايلىقى ۋە بەلگىلىك ئىپادىلەش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلىش بىلەن بىرگە، تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرىنى پىششىق ئىگىلىشىگە پۇختا ئاساس سالغان. شائىردىكى بۇ ئالاھىدە ئۈستۈنلۈك ئۇنىڭ شېئىرلىرىغا ئىنتايىن تەبىئىي ھالدا سىڭىپ، ئۇنىڭ ئىجادىيەت جەھەتتىكى خاسلىقىنى شەكىللەندۈرگەن.

بىز دائىم ئەدەبىياتنىڭ مىللىيلىقى مەسىلىسىنى تالاش - تارتىش قىلغاندا، ئەگەر شائىر، يازغۇچىلارنىڭ ئەسەرلىرى مىللىيلىققا ئىگە بولمىسا، ئۇنىڭ ھېچقانداق قىممىتى بولمايدۇ، مىللىيلىق بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ جېنى... دېگەندەك «پىرىنسىپ»لىق سۆزلەرنى ئاغزىمىزدىن چۈشۈرمەيمىز. ئەمما، ئەدەبىياتتىكى مىللىيلىقنىڭ زادى قانداق بولىدىغانلىقىنى ئېنىق بىلمەيدىغان يەرلىرىمىزمۇ يوق ئەمەس. قانداقتۇر، مېخائىلنىڭ ئىسمىنى مەجىتقا، ناتالىيەنىڭ ئىسمىنى نادىرگە ئالماشتۇرۇپ قويىسىلا مىللىيلىق بولمايدىغانلىقىنى بىر قىسىم ئەدەبىيەت بىلەر ئايدىڭلاشتۇرۇۋالالىغان بولسىمۇ، يەنە بىر قىسىم ئەدەبىيەت بىلەر بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىسى تازا ئېنىق ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئەدەبىياتىمىزدا مىللىيلىق ۋە خاسلىق شەكىللەندۈرۈلمەي، بۇ ھەقتىكى «ئىزدىنىش» سەپىرىدە بەك ئۇزاق مېڭىپ كەتتۇق. ئەمەلىيەتتە بىر مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ مىللىيلىقى شۇ مىللەتنىڭ دىنىي ئېتىقادى، تىلى، خاس تۇرمۇش ئادەتلىرى، جۇغراپىيەلىك شارائىتى، ئەخلاق - ئېتىكىسى، ئىسىم قويۇش ئادەتلىرى، ھەر خىل چوقۇنۇشلىرى، توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم چىقىرىش يوسۇنلىرى، مەۋسۈم -

1. ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنىڭ شائىرنىڭ شېئىرلىرىغا سىڭىشى

زامانلاردىن بۇيانقى تۇرمۇشىدىن خۇلاسەلەنگەن

ماقال - تەمسىل خەلقىمىزنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن

ئازابلىق جەرياننى بۇ تەمسىل ئارقىلىق ئىپادىلىمەي، تەپسىلىي تەسۋىرلەشكە توغرا كەلسە شېئىرنىڭ يەنە بىر ھەسسە ئۇزىراپ، ھۇرۇن خوتۇننىڭ پايتىمىسىدەك بىر نەرسە بولۇپ قالاتتى. شائىر بۇنىڭدىن باشقا يەنە «كۈرەش» ئۆستىشى - كۈرەش داستانى» ناملىق شېئىرىدا ئۇزۇن يىللار قۇرغاقچىلىقنىڭ دەردىنى تارتىپ، سۇغا زار بولغان خەلقنىڭ ئۆستەك چېپىپ يۇرتقا سۇ باشلاش ئىرادىسىنى:

60- يىلىنىڭ ئاخىرى،

دامىكۇ، گۇلاخما شىمايلاپ يەڭنى،

ئۇلۇغساي يېنىدا گەمە كولاپ... ياق،

ئاكۇپ كولاپ باشلىدى جەڭنى.

تانا تارتىپ جەڭچىلەر چۆلگە،

ئۆستەك قازدى تانا ئىزىدىن.

دېيىشتى: «قايتىمىز تىلىمىنى يەشمەي،

شىر يانماس ئىزىدىن، يىگىت سۆزىدىن».

بۇ مىسرالاردا شائىر «يولۇش ئىزىدىن قايتىماس، يىگىت سۆزىدىن (قايتىماس)» دېگەن ماقالىنى بوغۇم ۋە ۋەزىن ئېھتىياجىدىن ئازراق ئۆزگەرتىپ قوللانغان. شېئىرنىڭ بۇ بۆلىكىگە بۇ ماقالىنى قىستۇرماي، ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىرادىسىنى كىشىنى قايىل قىلغۇدەك دەرىجىدە تەسۋىرلەشكە توغرا كەلسە شېئىرنىڭ بەھۇدە ئۇزىراپ كېتىشىدىن ساقلىنىش تەس بولۇش بىلەن بىرگە، ھېسسىياتنىڭ چۈشىنىشلىك ۋە ئوبرازلىق ئىپادىلىنىشىمۇ تەسىرگە ئۇچرىغان بولاتتى. يەنە بىر جەھەتتىن بۇ ماقال ئۇيغۇر ئەللىرىنىڭ گېپىدىن يېنىۋېلىشنى ھەممىدىن يامان كۆرۈدىغان مەردلىك ئادەتلىرىنى، سودا - سېتىق ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتتە «ئېغىزدىن چىققىنى ھۆججەت» دەيدىغان تۇرمۇش خاسلىقىنى يورۇتۇپ بېرىشتە يانداش رول ئوينىغان. مىللىتىمىزدە «ئېغىزدىن چىققىنى ھېساب» دەيدىغان ئادەت، قانۇن - مىزانلار ئومۇملىشىۋاتقان ھازىرقى كۈندىمۇ كىشىلەر ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە. بولۇپمۇ يېزىلىرىمىزدىكى دېھقانلار ھېلىھەم «لەۋزى»نى ھۆججەت سۈپىتىدە قوللىنىپ كەلمەكتە. بولۇپمۇ خوتەننىڭ قاشتېشى بازىرىغا كېلىپ قارىساق

ھېسسىيە ھەقىقەت بولۇپ، ئۇ ئوي - پىكىرنى ئىخچام، چۈشىنىشلىك ئىپادىلەشتە ناھايىتى مۇھىم رول ئويناپلا قالماي، شۇ مىللەتنىڭ فولكلور ئادەتلىرىنىمۇ ياندىن يورۇتۇپ بېرىدۇ. چۈنكى ھەر بىر ماقال - تەمسىلنىڭ ئارقىسىدا شۇ مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا ئورتاقلىققا ئىگە بولغان ھېكمەت خاراكتېرلىك ھېكايەت بار. شائىر ئۆز شېئىرلىرىدا ماقال - تەمسىللەردىن ئەپچىللىك بىلەن پايدىلىنىپ، ئۇزۇن ۋە تەپسىلىي تەسۋىرلەشنى تەلەپ قىلىدىغان جايلارنى ماقال - تەمسىل ئارقىلىق ئىخچام ئىپادىلەشكە تىرىشقان.

مەسىلەن: شائىرنىڭ «يېتىم» نىڭ ئۆيىدە» ناملىق شېئىرىغا قاراپ باقايلى.

ئەنە شۇ چاغدا بۇ يېتىم بالا،

دەرد تۆككەن زالىم باينىڭ ئۈستىدىن.

ئاتا - ئانىسى ئۆلگەن بۇرۇنلا،

زالىم زۇلمىدىن، تاياق دەستىدىن.

ئۇ ئۆزىمۇ ئاش - نان ئورنىدا،

تايلاق يېگەن نەچچە ئون قېتىم.

دېگەن ئۇ شۇ چاغ: «يېگەنتى بۇرۇن -

ھالۋىنى ھېكىم، تايلاقنى يېتىم...»

شۇ بالا بۈگۈن گوڭشى ئەزاسى،

كىم ئۇنى ئەمدى يېتىم دەيدىكەن!؟

بۇرۇن ئۇماچقا تويىمىغان يېتىم،

بۈگۈن ھالۋىنى تويۇپ يەيدىكەن.

ھېچكىمنىڭ ھەددى يوق ئۇرۇشقا ئۇنى،

ئاتىسى بار گوڭشەندەك ئاتلىق.

ئاچچىق ئازاب كېتىپ بېشىدىن،

ئۈنۈۋاتىدۇ تۇرمۇشى تاتلىق.

شائىر شېئىرنىڭ ئىككىنچى بۆلىكىدە «يېتىم» نىڭ

كونا جەمئىيەتتە بايغا شۇنچە ئىشلەپمۇ ئاش - نان

ئورنىغا تايلاق - توقماق يەپ، ئىت - ئېشەكنىڭ

كۈنىنى كۆرگەنلىكىدەك ئېچىنىشلىق جەرياننى

«ھالۋىنى ھېكىم بېدى، تايلاقنى يېتىم (يېدى)»

دېگەن تەمسىل ئارقىلىق تولۇمۇ ئىخچام، چۈشىنىشلىك

ۋە تەسىرلىك قىلىپ ئىپادىلەپ بەرگەن. ئەگەر ئۇ

بۇ ئادەتنىڭ ئەڭ يارقىن ئۆلگىلىرىنى كۆرەلەيمىز. «يوقال ئەمدى تۆھمەت دەستىكى» ناملىق شېئىردا شائىر «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى يېڭىگە «قىزىل قوغدىغۇچى» دېگەن بەلگىنى تاقىۋېلىپ، چوڭ خەتلىك گېزىت ئارقىلىق بىگۇناھ كىشىلەرگە تۆھمەت چاپلاپ، ھەقىقەتنى ئاستىن - ئۈستۈن قىلىپ، سىياسىي جەھەتتە نەپەرەتچىلىك قىلىپ، قالپاق كىيگۈزۈپ ئادەم قورقۇتىدىغان مۇتەھەملەرنىڭ قىلمىشىنى «زامان زورنىڭ، تاماشا كورنىڭ» دېگەن ماقال بىلەن ناھايىتى ئوبرازلىق ئىپادىلەپ بەرگەن.

«بىر مۇتەھەم دەستەك تارقىتىپ،

كۆرۈنگەنلا تامنى بۇلغىدى.

تامنى بۇلغاش ئۇ ياقتا تۇرسۇن،

ئاندىن بەتتەر نامنى بۇلغىدى.

ئوڭتەي - توڭتەي قىلىندى تارىخ،

ئاستىن - ئۈستۈن بولدى ھەقىقەت.

«زامان زورنىڭ، تاماشا كورنىڭ»،

چەيلىدى پەننى يېڭى تەرىقەت.

پۇت - قولمىز كىشەندىن ئازاد،

بولغاندىلا شۈكۈر دەپتىمىز.

خۇرپاتنىڭ ئاسارىتىدىن،

قۇتۇلماپتۇ بىراق ئەقلىمىز.

ئەقىل كۆزىمىز يورۇغانسېرى،

بولدۇ دەردنىڭ سوراق - ئىستىكى.

يوقال ئەمدى، چۈشكىن سەھنىدىن،

«دازىباۋ» ئاتلىق تۆھمەت دەستىكى.

قاچانكى ھەقىقەت ئاستىن - ئۈستۈن بولسا زامان زورنىڭ بولىدۇ، بۇنداق چاغدا نومۇس تۇيغۇسى تۆۋەن، ۋىجدانى ئاسان زەخمىگە ئۇچرىمايدىغان كىشىلەر ھېچ ئىش بولمىغاندەك خۇشال - خۇرام تاماشا كۆرۈپ ياشاۋېرىدۇ...

ئۈچ - تۆت يىل ئۆتۈپلا بىر قۇيۇن چىقتى،

كۈلكىلىك، قورقۇنچلۇق ئويۇن چىقتى.

ئەۋج ئالدى زوراۋانلىق، ھىيلە - مىكىر،

چىقىشتى يەر يۈزىگە مۇنكىر - نىكىر.

چىقىمىدى كۈتكەن يەردىن زور «ئىنقىلاب»،

قايتىدىن قۇرغان بىنا چۈشتى غۇلاپ.

نەس باسنى مېنى يەنە شۇندىن بېرى،

نائېنىق ئىدى ماڭا بۇنىڭ سىرى.

چىدالماي، كۈلۈپكىتىپنى ئالدامچى دەپ،

ھاقارەت، دۇمانمۇ تويغىچە يەپ.

دادلىسام دادىغا، سۆزۈم ئۆتمەي،

يۇرتۇمدا ساق قىلىشقا كۆزۈم يەتمەي.

بېشىمنى ئېلىپ قاچتىم چوڭ گۈرزدىن،

مىڭ تەستە نېرى بولدۇم گۆر ئاغزىدىن.

ئېسىمدە، سەن شۇ چاغدا - سولانماستا،

دېگەننىڭ قۇلىقىمغا شۇنى ئاستا:

«ئۆچىدۇ ئۆتمۈ ئاخىر يېنىپ - يېنىپ.

تايدۇ قۇرۇقنى ئات ئايلىنىپ».

راست ئىكەن ئاشۇ چاغدا دېگەن سۆزۈڭ،

يىراقنى كۆرۈپتىكەن سېنىڭ كۆزۈڭ.

شائىر «مەتقاسىم قايتىپ كەلدى» ناملىق بۇ شېئىردىمۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ناھەقچىلىق دەستىدىن يۇرتىدىن چىقىپ كېتىپ، ۋەزىيەت ئوڭشالغاندا قايتىپ كەلگەن مەتقاسىمنىڭ نېمىشقا قايتىپ كەلگەنلىكىنى «ئات ئايلىنىپ ئوقۇرىنى تاپار» دېگەن تەمسىل ئارقىلىق ئىخچام ئىپادىلەپ بەرگەن. شائىرنىڭ پۈتۈن شېئىرلىرىدا بۇنداق مىساللار تولۇپ تاشىدۇ. مانا بۇ ئەدەبىياتنىڭ مىللىيلىقى، مانا بۇ ئەدەبىياتنىڭ مىللىيلىقىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان فولكلورلۇق ئامىل.

2. ئەل ئىچى ئېتىقادچىلىقنىڭ تېيىپجان ئېلىيوف شېئىرلىرىدا ئىپادىلىنىشى

ھەر قانداق بىر مىللەتنىڭ چوڭ دىنىي ئېتىقادىدىن باشقا، ئۆزى ئېتىقاد قىلىۋاتقان دىن ۋە

باشقا دىنلارنىڭ تەسىرىدىن شەكىللەنگەن، قائىدە - يوسۇنلارغا ئايلىنىپ كەتكەن ئەل ئىچى ئېتىقادى بولىدۇ. ئۇزۇن تارىخقا، پارلاق مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە، كۆپ خىل دىنغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇر مىللىتىدىمۇ ئەل ئىچى ئېتىقادچىلىقى ئىنتايىن قويۇق ساقلانغان. مەسىلەن: «ناننى دەسسە يامان بولىدۇ»، «سۇغا سېيسە يامان بولىدۇ»، «ئىشك ئالدىغا يۇندا تۆكسە يامان بولىدۇ»، «ئاتا - ئانىغا يانسا يامان بولىدۇ»، «ئايغ ۋە ئىشتاننى بېشىغا قويسا يامان بولىدۇ»، «ئادەمنى ئاتلىسا يامان بولىدۇ»... دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى دىنىي ئېتىقادتىن شەكىللەنگەن، ئەخلاق - ئېتىقاد مەنسۇپ ئەل ئىچى ئېتىقادچىلىقى بولۇپ، بۇنىڭ بالا تەربىيەلەش ۋە كىشىلىك تۇرمۇشتا ناھايىتى چوڭ رولى بولغان ۋە بولماقتا. شائىر تېيىپجان ئېلىيوف شېئىرلىرىدا ئەنە شۇ ئەل ئىچى ئېتىقادچىلىقىغا مەنسۇپ بولغان فولكلورلۇق ئېلىمىنتلار ناھايىتى قويۇق بولۇپ، بۇنىڭ ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلىپ، خاسلىقىمىزنى ساقلاشتا، شۇنداقلا فولكلورلۇق ئادەتلىرىمىزنى تەتقىق قىلىشىمىزدا ناھايىتى زور رولى بار. شائىر دىنىي بىلىملەرنى پىششىق ئىگىلىگەن قارى كىشى بولغاچقا، ئۆز شېئىرلىرىغا ئۆز - ئادەت خاراكتېرلىك بىلىملەرنى ناھايىتى تەبىئىي سىڭدۈرۈپ، ئەسەرلىرىنىڭ فولكلورلۇق قىممىتىنى ئاشۇرغان.

مەسىلەن: شائىر «تەلۋىچۈك» ناملىق شېئىرىدا مۇنداق يازىدۇ:

«تەلۋىچۈك، تۆھپەڭمۇ باردۇر، تەلۋىچۈك، بولمىغىن تۆھپەڭگە مەغرۇر، تەلۋىچۈك. راستتىن ئېيتقاندا گۇناھىڭ ئاز ئەمەس، شۇڭا بىر نامىڭ بالاخور، تەلۋىچۈك. ھەر يىلى كەلسەڭ بولۇپ سەل قانچىلاپ، تولغىنىپ، ئىزدىن چىقىپ قىرغاق يالاپ. قانچە ئەمگەڭ ئەجرىنى قىلدىڭ خاراب، ئۆز يولىنى بىلمىگەن كور تەلۋىچۈك. كەلكۈنىڭدىن تارتتى دەرد نۇرغۇن يېزا، قانچىلاپ «توختى» ساڭا بولدى غىزا.

قىرغىقىڭدا دائىما ماتەم - ھازا، سەن ئىدىڭ ئۆتمۈشتە قانخور، تەلۋىچۈك. دەل - دەرەخ تۈرمەلگە كەتتى سەن ئۈچۈن، سەن ئىدىڭ چوڭ دەردىسەر باغۋەن ئۈچۈن. ئالىمىڭ سۆز كەمبەغەل دەردمەن ئۈچۈن، ساڭا سۆز ئۆتمەيتتى بالدۇر، تەلۋىچۈك.

«تەلۋىچۈك» قەشقەر شەھىرى بىلەن كۈنەشەھەر ناھىيەسى ئوتتۇرىسىدىكى بىر دەريا، شائىر بۇ دەريانىڭ ئۆتمۈشتە ھەر يىلى كەلكۈن پەسلىدە سۇلىرى تېشىپ، يۇرتقا نۇرغۇن زىيانلارنى كەلتۈرىدىغانلىقىنى، ھەتتا نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ جېنىغا زامىن بولغانلىقىنى بايان قىلىش جەريانىدا، ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتىكى كەلكۈن تىزگىنلەش تەدبىرىگە مەنسۇپ بولغان بىر مەلۇماتنى قىستۇرۇپ ئۆتىدۇ. يەنى «قانچىلاپ توختى» ساڭا بولغان غىزا»، دېگەن مىسرادا ئىنتايىن يىراق ئۆتمۈش زامانىدىكى خۇراپىي ئادەت ئەل ئىچى ئېتىقادچىلىقى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققان. بۇ ئادەتنىڭ بىزدە قاچان شەكىللەنگەنلىكىگە ئائىت ئېنىق مەلۇمات بولمىسىمۇ، بۇنىڭ باشلانغۇچ جەمئىيەتتىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان تەڭرىگە ئاتا ئادەت نەزىر بېرىش ياكى قۇربانلىق قىلىش ئادىتىدىن داۋاملىشىپ كەلگىنى ئېنىق. «قۇربانلىق» قائىدىلىرى جەمئىيەت ئىدىئولوگىيەسى ۋە ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ بارغان. باشلانغۇچ جەمئىيەتتە غەلبە مېۋىسى ۋە مال - مۈلۈك تەڭرىگىلا خاس دەيدىغان ساددا چۈشەنچە بولغاچقا، ئىنسانلار زور ئىستەك بىلەن تەڭرىگە ئاتا قۇربانلىق قىلغان. بىر - بىرىگە تامامەن ئوخشىمايدىغان مۇراسىملاردا ياش قىز، ئەسىر ۋە ئادەملەر قۇربانلىق قىلىنغان. بۇ خىل ئادەتلەر ئۇيغۇر - تۈركىي قەۋملەرنىڭ ئەجدادىغا تېۋىنىش قارىشىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. كېيىنچە ئۇرۇش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىنسانىيەت تارىخىدا ئەسىرلەردىن ئادەم كۈچى سۈپىتىدە پايدىلىنىش تۈزۈمى بارلىققا كەلگەن

ياۋايىلىق دەۋرىدىكى ئانىمىزلىق كۆپ خۇدالىق دىنلىرىدىكى ئاددىي ئاۋامدىن باشلىنىپ، مەدەنىيەت دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن سۈنئىي دىنلاردىكى پەيغەمبەرلەر تىراگېدىيەسىدە يېڭى يۈكسەكلىك ياراتقان. پرومىتىغا ئاناپ ئەدەبىي ئەسەرلەر يېزىلدى، رەسىملەر سىزىلدى، ھەيكەللەر ياسالدى. ئەيسانىڭ قۇربانلىقىغا ئاتا دىنى سىمفونىيەلەر ئىجاد قىلىندى، مۇڭلۇق تىلاۋەت ناخشىلىرى ئورۇندالدى. ئەمەلىيەتتەمۇ پۈتكۈل ياۋروپا ئەدەبىيات - سەنئىتى «ئىنجىل» ۋە «ئەيسا»نى مەنبەئى روھ قىلغان خىرىستىيانچە مەدەنىيەت چەمبىرىكى بولۇپ ئىپادىلەندى. ھەر يىلى ئادەم دېڭىزى ھاسىل قىلىپ ئېلىپ بېرىلىدىغان ھەج پائالىيەتمۇ مەلۇم مەنىدىن ئىسمائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ قۇربانلىق مۇراسىمىغا بېغىشلانغان پائالىيەت ئىدى.

مىللىتىمىز ئارىسىدىكى «توختى»، «تۇردى»، «تۇرسۇن» ئىسىملىكلەرنى دەريا ئىلاھىغا قۇربانلىق قىلىش ئارقىلىق كەلكۈن ئاپەتلىرىدىن ساقلىنىش ئىادەتلىرى دەسلەپكى دەۋرلەردە قۇربانلىق قىلىنىغۇچىنىڭ ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن بولغان. ئەگەر ئۇ شۇنداق ئىسىملىك كىشى بولغانلىقى ئۈچۈنلا قۇربانلىق قىلىشقا مەجبۇرلانغان بولسا، كېيىنكى دەۋرلەردە بۇنداق ئىسىملار بالىلارغا قويۇلمىغان بولاتتى. ئەمما، كېيىنكى فېئوداللىق دەۋرلەرگە كەلگەندە بۇ ئىادەت ئەزگۈچى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئېزىلگۈچى پۇقرالارنى دەريا - توغانلارغا مەجبۇرىي تىرىك بېسىشتىكى دىنىي قانۇنى ياكى قورالى بولۇپ قالغان.

«ئۆتمۈشتە ئۇ تۈسمىدىن بۇ تۈسمىغا،
يول بويى مىڭلاپ ھاشا ئىشلەيدىغان.
سەل - قىيان بۇقلارغا بوي بەرمىسە،
تۈسمىغا توختى ئاتلىقنى تاشلايدىغان.

دارىنلار، باي - خوجىلار، بەگ، تۇڭچىلار،
شۇ ئاپەت قىياندىنمۇ بەتتەر ئىدى.
ئىسيانكار توختى، تۇردى، تۇرغانلارنى،

بولسىمۇ، لېكىن، ئادەم قۇربانلىق قىلىپ نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈش ئادىتى بەزى دىنلارنىڭ يادرولۇق مەزمۇنى سۈپىتىدە ساقلىنىۋەرگەن. دىن-شۇناسلارنىڭ تەتقىقاتچە بىراھمانىزم نەزىرى 6 چوڭ تۈر بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىغان بولۇپ، ئۇنىڭ 5 - مەزمۇنى دەل ئادەم قۇربانلىقىدىن ئىبارەت. «ۋېدا» ۋەسىقىلىرىدە ئادەم قۇربانلىقىنىڭ تەكرار پاكىتلىرى تىلغا ئېلىنغان. يېقىنقى يىللاردىكى ئارخېئولوگىيەلىك قېزىلمىلارمۇ ئادەم قۇربانلىقى نەزىرىنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىسپاتلىدى. مەسىلەن: «بەيتۇرۋېدا» دا 184 خىل ئادەمنى قۇربانلىق قىلىشقا بولىدىغانلىقى، ئەمما، قۇربانلىق ئوبىيكتىنىڭ ئوخشىمايدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. ئادەم قۇربانلىقىنىڭ ئۇسۇللىرىمۇ ئوخشىمايدىغان بولۇپ، بەزىلىرى ئۆلتۈرۈلۈپ سۇغا تاشلىۋېتىلسە، بەزىلىرى ئۆزىنىڭ بەگ - خۇجىلىرىغا قوشۇپ دەپنە قىلىنغان، يەنە بەزىلىرى «قۇياش ئىلاھى»غا ئىبادەت قىلىپ بولغاندىن كېيىن مەڭگۈلۈك تاغلار ئارىسىدا غايىب بولۇشقان.

ئۇيغۇرلار ئارىسىدا سۇ ئىلاھىغا ئاتا، تۇرسۇن، تۇردى، توختى ئىسىملىكلەر ئۆزلىرى خالاپ «جېنىنى قۇربانلىق» قىلىش بەدىلىگە كەلكۈننى توسۇپ، ئەل - يۇرتنى بالا - قازادىن ساقلاش ئادىتى شەكىللەنگەن، بۇ ئادەت كېيىنكى يىللارغىچە داۋام ئەتكەن، ئەمەلىيەتتە بۇ باشلانغۇچ ئانىمىزلىق دەۋرىگە تەۋە بولغان خۇراپاتلىقنىڭ روشەن بەلگىسى. شۇنى ئىزاھلاش ھاجەتكى، تەبىئەت دىنى بولغان ئانىمىزدا قۇربانلىق قايىسى جايدا ياشىغان، قايىسى قەۋم كىشىلىرى ئۈچۈن بولمىسۇن، بىر خىل دەھشەتلىك يوقىتىش ھېسابلانماستىن، بەلكى، شۇ ئىلاھنىڭ قۇربانلىق قىلىنىغۇچىنى «قېشىغا ئېلىپ كېتىش»دەك مەڭگۈلۈك روھىي مەۋجۇتلۇقنىڭ يولى دەپ قارالغان. شۇڭلاشقا، قۇربانلىق قىلىنىغۇچى ئۆز بېشىغا كېلىۋاتقان «قۇربانلىق» تىراگېدىيەسىنى تەبەسسۇم بىلەن قوبۇل قىلغان.

قىسقىسى، «ئادەم قۇربانلىقى»دىن ئىبارەت ئەپسانىۋى فولكلورىستىك ئادەت ئىنسانىيەتنىڭ يىراق

خىلمۇخىل باھانە بىلەن تىرىك يېدى.»

شائىرنىڭ «ئاڭلىدى ئاق ئۆستەڭمۇ سۆزىمىزنى» ناملىق بۇ شېئىرىدا ئەنە شۇ فېئوداللىق دەۋردىكى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ توختى، تۇردى، تۇرغان، تۇرسۇن ئىسىملىكلەرنى دەريا تۇغانلىرىغا مەجبۇرىي بېسىپ، سۈنى بويىسۇندۇرماقچى بولغانلىقىدەك خۇراپىي سۆز تىزگىنلەش ئۇسۇللىرى ناھايىتى تەبىئىي سىڭدۈرۈۋېتىلگەن.

دېمەك، شائىرنىڭ «تەلۋىچۈك»، «ئاڭلىدى ئاق ئۆستەڭمۇ سۆزىمىزنى» ناملىق شېئىرلىرىدا مانا بۇ يىراق ئۆتمۈشتىن داۋاملىشىپ كەلگەن ئەل ئىچى ئېتىقادچىلىقى فولكلورلۇق خاتىرە سۈپىتىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

يەنە ئۇيغۇرلاردا بالا تۇغۇلۇپ قاتارغا قېتىلمايلا كىچىك كېتىپ قالسا، كېيىن تۇغۇلغان بالىدىن باشلاپ ئوغۇل بولسا تۇرسۇن، توختى، تۇردى، قىز بالا بولسا، تۇرسۇنخان، تۇردىخان، توختىخان (تۇرسۇنكۈل، توختىگۈل) دېگەن ئىسىملارنى قويۇش ئارقىلىق بالىسىغا ئۆمۈر تىلەيدىغان ئادەت ھازىرمۇ كەڭ كۆلەمدە مەۋجۇت. مانا بۇ ئۇزۇن تارىخقا، نىسپىي ھالدىكى مەنىۋى ئاساسقا ئىگە ئىسىم قويۇش ئادەتلىرى شائىرنىڭ «مەنقاىم قايىتىپ كەلدى» دېگەن شېئىرىدا

يەنە ئۆز ئىپادىسىنى كۆرسەتكەن.

«بالامۇ كەتتى... ئېتى توختى» تۇرۇپ،

«توختى» دەپ ئات قوبىسامۇ توختىمىدى.

ئۆلگەننى ئۇزاتمىدىم قارا تۇتۇپ،

يا نەزىر قىلامىدىم ياغ پۇرتىپ.

مانا بۇ كۇپلېتتا خەلقىمىزنىڭ ئۇزاق ئۆتمۈشتە كىچىك بالىلارنىڭ ھەر خىل كېسەللىك تۈپەيلىدىن يېشىغا يەتمەيلا ئۆلۈپ كېتىشىنىڭ سەۋەبىنى ساددا ئېتىقادتىن ئىزدەپ، ئالادىن «ئۆمۈر تىلەش» مەقسىتىدە شۇنداق ئىسىم قويۇش ئادىتىنىڭ پەيدىنپەي شەكىللىنىپ قالغانلىقىنىڭ يارقىن پاكىتى. نەچچە مىڭ يىلدىن كېيىنكى بۈگۈنكى كۈندىمۇ بۇنداق ئىسىملار يەنە ئوخشاش مەقسەتتە قويۇلۇپ كەلمەكتە. بىزدە يەنە بالىلار تولا كېسەل بولۇپ چىقى چىقىمسا، «بالىغا ئىسىم ياراشماپتۇ» دەپ، بالىنىڭ ئىسمىنى كۆرۈمسىز ياكى غەلبەت نەرسىلەرنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتىدىغان ۋە ياكى كۆزگە ئانچە چېلىقمايدىغان، ئاڭلىنىشىمۇ غەلبەت ھەم سەت بولغان ئىسىملارنى قويىدىغان ئادەت ھېلىھەم مەۋجۇت. سۈيۈرگە، پاسار، چاۋار، ئەخلەت، سېتىۋالدى، تىلىۋالدى... دېگەندەك ئىسىملار دەل بۇنىڭ بەلگىسىدۇر.

3. تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە قائىدە - يوسۇنلارنىڭ سىڭىشىشى

بۈگۈن مانا شۇم خەۋەر كېلىپ،

چۈشۈپ كەتتى ئىچىمگە ئۈنۈم.

تامدۇر ماسمىدىم ئاغزىڭىزغا سۇ،

بولغان بولسام قېشىڭىزدا مەن.

بەرمەسمىدىم روھىي تەسەللى،

«ياسىن» ئوقۇپ بېشىڭىزدا مەن.

ھەقدار تۇرۇپ ئاڭلىيالىدىم،

رازىلىق بەرگەن ئاۋازىڭىزنى.

چىقالمىدىم تۇپراق بېشىغا،

كۆتۈرۈپ ئانا جىنازىڭىزنى.

ئېلىپ كىرگەندە لەھەت ئىچىگە،

بىر مىللەتنىڭ تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى شۇ مىللەت ئەدەبىياتىنىڭ مىللىيلىقىنى بەلگىلەيدىغان مۇھىم ئامىل. شائىر تېيىپجان ئېلىيوف شېئىرلىرى تىل ئىشلىتىش جەھەتتە خەلق ئىچىدە كەڭ ئومۇملاشقان خەلق تىلىنى دەل جايىدا ئىشلىتىش بىلەن بىرگە، تۈرلۈك ئۆرپ - ئادەت ۋە قائىدە - يوسۇنلارنىمۇ شېئىرلىرىغا سىڭدۈرۈپ، شېئىرلىرىنىڭ خاسلىقىنى گەۋدىلەندۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. مەسىلەن: بىز شائىرنىڭ «يۈرەك ياشلىرىم» دېگەن شېئىرىغا قاراپ باقايلى:

كۆپتىن بېرى چۈشۈم بۇزۇلۇپ،

ئۆتەر ئىدى غەشلىكتە كۈنۈم.

تەرتىپكە ئىگە ئۇسۇل ۋە ھەرىكەت قوللانغان. بۇ ھەرىكەت ۋە ئۇسۇللار تەدرىجىي ئورتاقلىققا ئېرىشىپ، مەخسۇس دەپنە مۇراسىم ئادەتلىرىگە ئايلانغان. ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ دەپنە پائالىيىتى بىر قانچە باسقۇچقا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلىدۇ.

(1) مېيىتنى سۇندۇرۇپ قويۇش. ئادەمنىڭ تىنىقى توختىغاندىن كېيىن قېشىدا بار بولغان پەرزەنتلىرى ۋە ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئولتۇرۇپ، دۇئا قىلىپ رازىلىق بىلدۈرىدۇ. مېيىتنىڭ ئېڭىكى چېتىلىدۇ. كىيىملىرى سالدۇرۇلۇپ، پۈتىنىڭ ئىككى باش بىرىمىنى چېتىلىدۇ. بەزى جايلاردا ئىككى تىزىنىڭ ئاستىدىن جۈپلەپ باغلايدۇ. يۈز - كۆزلىرىنى ئۇۋۇلاپ، كۆزى ئوچۇق قالغانلىرىنىڭ كۆزى يۇمدۇرۇلىدۇ. ئىككى قولىنى ئىككى تەرەپكە تۈز قىلىپ قويىدۇ. ئاندىن «چاچاپ» (مەخسۇس ياسالغان، مەسچىتتە ساقلىنىدىغان ياغاچ تاختا) ئېلىپ كېلىپ، مېيىتنى ئۇنىڭ ئۈستىگە ياتقۇزۇپ، ئۈستىگە ئاق رەخت يېپىپ، ئاق كۆشۈگە بىلەن توسۇپ قويىدۇ. بۇنداق قىلىشتىكى مەقسەت ئۆيگە ھەر خىل ئادەملەر كىرىپ تۇرىدىغان بولغاچقا، مېيىتنى ھەممە ئادەمنىڭ كۆرۈپ، قاراپ تۇرۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈندۇر. بۇ ئادەتتە «مېيىتنى سۇندۇرۇپ قويۇش» دەپ ئاتىلىدۇ.

(2) مېيىتنى يۇيۇپ تاراش. مېيىت يۇغۇچى پاكىز سۇ بىلەن جەسەتنى يۇيىدۇ، مېيىت يۇيۇشقا زاۋۇت سويۇنى ئىشلىتىلمەي، شۇ جاينىڭ يەرلىك سويۇنى ئىشلىتىلىدۇ. يۇيۇشتىن ئىلگىرى جەسەتنى ئوڭدا، دۈم قىلىپ تولۇق تەكشۈرۈپ چىقىدۇ. ئەگەر ئۆلگۈچى ئايال بولسا شۇ يەردىكى بۇۋى ياكى ياشانغان ئاياللار يۇيىدۇ. مېيىت ئۈچ قېتىم پاكىز يۇيۇپ تازىلانغاندىن كېيىن (ئادەتتە بەدەندە موي قالماسلىقى شەرت) كېپەنلىككە ئالىدۇ. كېپەن تۆمۈر يىڭنە بىلەن تىكىلمەيدۇ. مۇۋاپىق ئۇسۇلدا كېپەنلىك رەختنىڭ ئۆزىدىن يىپ سۇغۇرۇپ، شۇ يىپ بىلەن يونۇپ چېكىپ قويۇلىدۇ. مېيىت كېپەنلىككە ئېلىپ بولۇنغاندىن كېيىن ئەتىر چېچىلىپ، تاۋۇتقا

مۇردىڭىزنى ئۇشلىيالىمىدىم. يەتتە قېرىنداش قاتارىدا مەن، بىر كەتمەن توپا تاشلىيالىمىدىم. ھازىردا ئادەم ھەر قانچە بولسا، يىغلاپ - يىغلاپ قالاتتى پەسلەپ. بىراق ھەسرەتتىن ئۆرلەيدۇ ئۆيگەم، تىرىك ئايرىلغان كۈنلەرنى ئەسلەپ. بۇ ھەسرەتنى كىمدىن كۆرمىەن، بۇ دەردىمنى كىمدىن ئالىمەن. «تەقدىر شۇنداق» قانگەچكە مەنمۇ، شۇنداق دېمەي قانداق قىلىمەن.

بۇ شېئىر شائىرنىڭ، ئانىسىدىن ئايرىلىپ قالغان مەلۇم بىر ھازىردىن ئىكەنلىكىنى شائىرلىق ئورنىدا تۇرۇپ يازغان شېئىرى بولماستىن، بەلكى، ئۆز ئانىسىنىڭ ۋاپاتىغا بېغىشلاپ يازغان شېئىرى بولغاچقا، شېئىردىكى ھېسسىيات شۇنچىلىك سەمىمىي ۋە پىغانلىق چىققان. چۈنكى، بۇ دۇنيادا پەرزەنتكە ئانىدىنمۇ يېقىن تۇرىدىغان، ئانىدىنمۇ بەكرەك ئىچ كۆيەرلىك قىلىدىغان يەنە بىر ئىنسان يوق. شېئىردا شائىر بۇ نۇقتىنى ھەق دادىغا يەتكۈزۈپ تەسۋىرلەپ بېرەلىگەندىن باشقا، ئۇيغۇرلارنىڭ مېيىت ئۇزىتىش ئادەتلىرىنىمۇ ياندىن بايان قىلىپ ئۆتكەن. بۇ نۇقتا ئۇيغۇر فولكلورىمىزنىڭ مېيىت ئۇزىتىشقا دائىر قائىدە - يوسۇنلىرىمىزنى تەتقىق قىلىشىمىزدا ناھايىتى مۇھىم ئەمەلىي ماتېرىيال بولالايدۇ.

ئىپتىدائىي ئىنسانلار ئۆلۈمنى بىر خىل سىرتلىق كۈچنىڭ تەسىرىدىن بولغان دەپ چۈشەنگەن. بۇنىڭدا «روھ ئۆلمەيدۇ» قارىشى ھالقىلىق رول ئوينىغان. ئۇلار ئۆلۈمنى بەدەن فۇنكسىيەلىرىنىڭ ئاجىزلىشىشى دەپ قارىماي، بەلكى، ئاجايىپ بىر كۈچنىڭ ئادەم ۋۇجۇدىغا تەسىر قىلىشى ئارقىلىق ئۇنىڭ روھىنى ئېلىپ كېتىشى دەپ چۈشەنگەنلىكتىن، ئادەمنى تەن ۋە روھتىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈۋەتكەن. بولۇپمۇ ئادەم نەپەستىن توختىغاندىن كېيىن، روھتىن ئايرىلغان تەننى يەرلىككە قويۇش ۋە تەندىن ئايرىلغان روھنى باشقا دۇنيادا خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن مۇئەييەن

سېلىنىدۇ. مېيىت تاۋۇتقا سېلىنىشتىن بۇرۇن ئۇنىڭ بالا - چاقىلىرى مېيىت بىلەن ۋىدالىشىدۇ. ۋىدالىشىشقا چۆرىسى قاتناشمايدۇ، چۈنكى ئىسلام دىنى ئەقىدىسى بويىچە جان چىققاندىن كېيىن نىكاھ مۇناسىۋىتى ئۈزۈلىدۇ - دە ئەر - ئايال بىر بىرىگە نامەھرەم بولىدۇ. مېيىت تاۋۇتقا سېلىنغاندىن كېيىن، تاۋۇت ئۈستىگە يىپەك گىلەم ياكى كۆركەم ئەدىيال يوپۇق يېپىپ، ئەرلەر كۆتۈرۈپ شۇ يەردىكى مەسچىتكە ئېلىپ بارىدۇ. نامىزى چۈشۈرۈلۈشتىن بۇرۇن، «ئىسقات» تارقىتىپ، ئۆلگۈچىنىڭ ھايات ۋاقتىدا ئادا قىلالىغان پەرھىز، مەجبۇرىيەتلىرى ۋاكالىتەن ئادا قىلىنىدۇ. ئەر ئۆلسە «ئىسقات» ئۈچۈن پۇل، سەرەڭگە، نان قاتارلىقلار بېرىلىدۇ. ئايال ئۆلسە «ئىسقات» ئۈچۈن يىپ - يىڭنە، يىلىم، قول ياغلىق قاتارلىقلار تارقىتىلىدۇ. بالاغەتكە يەتمىگەن سەبىي بالىلار ئۈچۈن «ئىسقات» تارقىتىلمايدۇ. چۈنكى سەبىيلەر پاك بولغاچقا «ئىسقات» تارقىتىشنىڭ ھاجىتى يوق. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆلگۈچىنىڭ ھايات ۋاقتىدا ئېلىم - بېرىم، ئۆتنە - يېرىم ئىشلىرى بولۇپ، بېرىشكە ئۆلگۈرەلمىگەن بولسا پەرزەنتلىرى بېرىدىغانلىقى، ئەگەر بولمىسا كۆپچىلىكنىڭ رازى بولۇشى تەلەپ قىلىنىپ، جامائەتكە جاكارلىنىدۇ. ناماز ئەھلى بىردەك بىر ئېغىزدىن «رازى» دەپ رازىلىق بەرگەندىن كېيىن مېيىت زاراتگاھلىققا ئېلىپ بېرىلىدۇ.

3) مېيىتنى يەرلىكتە قويۇش. مېيىت قەبرىستانلىققا ئاپىرىلغاندىن كېيىن، ئەرلەر ئۈچۈن يەتتە گەز (ئىككى مېتىر ئەتراپىدا)، ئاياللار ئۈچۈن بەش گەز، كەڭلىكى ئۈچ گەز كېلىدىغان تاش يەرلىك كولاپ، ئۇنىڭدىن ئىچ يەرلىك قېزىلىدۇ. ئىچ يەرلىكنىڭ ئېگىزلىكى ئادەم يۈكۈنۈپ ئولتۇرسا بېشى تاقاشمىغىدەك ئېگىزلىكتە بولىدۇ. مېيىت ئىچ يەرلىككە قويۇلىدۇ. مېيىتنى يەرلىككە قويغاندا كېپەن ئۈستىدىن ئورالغان كىگىز يېشىپ سىرتتا قالدۇرۇلىدۇ، بالا - چاقا ۋە يېقىن تۇغقانلىرى مېيىتنى ئاستا سىلاپ يەرلىككە ئۈزىتىدۇ. بۇ خىل سىلاپ

ئۈزىتىش ھەرىكىتى «مۇردىنى ئۇشلاش» دەپ ئاتىلىدۇ. مېيىت يەرلىككە قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، قوشۇپ قويۇلغان ئىكەك، لىپەك ۋە پۇت بارماقلىرى يېشىۋېتىلىپ، يېنىچە ياتقۇزۇلۇپ، يۈزى قىبلە تەرەپكە قارىتىپ قويۇلىدۇ. ئارقىدىن بىۋاسىتە ئەڭ يېقىن كىشىدىن بىرسى يەرلىككە كىرىپ، مېيىتنىڭ ئازادە ياتالغان ياتالمىغانلىقىنى تەكشۈرگەچ ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ۋىدالىشىدۇ. ۋىدالىشىش تاماملانغاندىن كېيىن ئۆلگۈچىنىڭ بالا - چاقا ياكى ۋارىسلىرىدىن بىرسى ئالدى بىلەن گۆرگە يەتتە كەتمەن توپا تاشلايدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن جامائەت ئىچىدىن مەسچىت ئىمامى ياكى بىرەر قارى قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ، ئۆلگەن كىشىنىڭ جەننەتكە كىرىشىگە تىلەكداشلىق بىلدۈرۈلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۈچ باسقۇچلۇق دەپنە پائالىيىتى ئاخىرلىشىدۇ.

«ماڭا بىر تون تىكىپتۇرلەر، ئېتەك، ياقاسى يوقتۇرلەر. ئېتەك، ياقاسى يوق توننى، كېيەرمىز ئاققۇت بىر كۈن. ماڭا بىر ئات تۇقۇپتۇرلەر، ئىگەر - جابدۇقى يوقتۇرلەر. ئىگەر - جابدۇقى يوق ئاتقا، مەنەرمىز ئاققۇت بىر كۈن. ماڭا بىر ئۆي سېلىپتۇرلەر، ئىشىك، تۈڭلۈكى يوقتۇرلەر. ئىشىك، تۈڭلۈكى يوق ئۆيگە، كىرەرمىز ئاققۇت بىر كۈن... ئۇيغۇرلار ئىچىگە تارقالغان بۇ شېئىردىمۇ، «تون» كېپەنگە، «ئات» تاۋۇتقا، «ئۆي» گۆرگە سىمۋول قىلىنىش ئارقىلىق دەپنە پائالىيىتىنىڭ ئۈچ باسقۇچ بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىغانلىقى ئوبرازلىق ۋە ئىخچام ئىپادىلەنگەن.

«يۈرەك ياشلىرىم» ناملىق بۇ شېئىردا شائىر ئانىسىنىڭ ۋاپاتىغا بولغان چوڭقۇر قايغۇ - ھەسرەتنى ۋە ئانىسى بىلەن ئاخىرقى قېتىم دىدار كۆرۈشەلمىگەنلىكىگە بولغان ئەپسۇس - پۇشايىمىنى تۈلۈپ تاشقان پىغانلىق ھېسسىياتى بىلەن تەسىرلىك ئىپادىلەپ بېرىش بىلەن بىللە، ئۇيغۇر دەپنە مۇراسىمىغا ئائىت قائىدە - يوسۇنلارنىمۇ شېئىرغا تەبىئىي سىڭدۈرگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە:

.....

«تامدۇر ماسمىدىم ئاغزىڭىزغا سۇ،

جان ئۈزۈش ئالدىدا قېشىدا بار بولغان بالا-
چاقىلىرىنىڭ جان تالاشقۇچىنىڭ ئاغزىغا «ياسىن»
سۈيى تېمىتىپ رازىلىق بېرىدىغان دىنىي ئادىتى
ئىپادىلەنگەن.

بولغان بولسام قېشىڭىزدا مەن.
بەرمەسىمدىم روھىي تەسەللى،
«ياسىن» ئوقۇپ بېشىڭىزدا مەن.
يۇقىرىدىكى مىسرالاردا مىللىتىمىزدىكى ئادەم

4. ئېتىكا، شەرم - ھايا ۋە باشقا ئادەتلەرنىڭ سىڭىشى

ئەشۇ «كۆزى يامان» دېگەن سۆزۈڭدىن.
ئەڭ ياخشىسى، بۇنىڭ سەۋەبىنى سەن،
سورىغىن ئۆزۈڭنىڭ جادۇ كۆزۈڭدىن.
ئۇيغۇرلاردا كىچىك بالىلار ياكى چىرايلىق قىزلار
تۇيۇقسىز قىزىپ، قۇسۇپ ئاغرىپ قالسا «كۆزى يامان
كىشىلەرنىڭ كۆزى تېگىپتۇ» «چەتنەپ قاپتۇ»، «ئاج
كىرىپ قاپتۇ...» دەپ ئىسىرىق سالىدىغان شامان
ئەقىدىسىگە ئائىت ئادەت بار. شائىر بۇ شېئىردا دەل شۇ
ئادەت ئېتىقادىدىن پايدىلىنىپ، ئىنتايىن گۈزەل بىر
قىزنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش بىلەن تەڭ ئۆزىنىڭ شۇ
قىزغا بولغان «يوشۇرۇن كۆيۈش» ھېسسىياتىنى تاتلىق
لىرىكىغا ئايلاندۇرغان. يەنە:

ئۇ يىگىت كەلدى، ئىشىكىنى ئاچ دېدى،
بەر جامالىڭدىن ئوزۇق، مەن ئاچ دېدى.
پېتىنالمى قىز ئىشىكىنى ئاچقىلى،
ساڭا مۈشكۈل ماڭا كىرسە ئاچ، دېدى.

شائىر يۇقىرىدىكى تۇيۇقتا ئۇيغۇر تىلىدىكى
شەكىلداش سۆزلەردىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ
سۆز ئويۇنى ھاسىل قىلىپ، قىز - يىگىت
ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت ھېسسىياتىنى تەسۋىرلىسە،
يەنە بىر تەرەپتىن مۇھەببەتلىشىۋاتقان ئۇيغۇر قىز -
يىگىتلىرىنىڭ ئۆز ئارا كۆرۈشۈش جەريانىدىكى شەرم -
ھايا قارىشىنى شېئىرىغا تەبىئىي سىڭدۈرۈۋەتكەن.
ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھەببەت ئەخلاقىدا، قىز - يىگىت توي
قىلىشتىن بۇرۇن كۆرۈشكەندە بىر - بىرىگە زىيادە
يېقىنلىشىپ كەتمەيدۇ، يىگىت كۆرۈشۈشنى تەلەپ
قىلغان تەقدىردىمۇ قىز ئۆزىنى تارتىنچاق، ئىپپەتلىك،
نومۇسچان كۆرسىتىش ئۈچۈن ئامال بار يىراقراق
تۇرۇپ كۆرۈشۈشنى ئىستەيدۇ، كۆرۈشكەندە بولسا قىز
يىگىتكە تىكىلىپ قارىماي، چېچىنى ياكى ياغلىقىنىڭ

تېپىپچان ئېلىيوف شېئىرلىرىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ
ئويىپىكتقا قاراپ تىل ئىشلىتىش ئادەتلىرى، مۇھەببەت
ئەخلاقى، ئىككى بىسلىق سۆز ئارقىلىق يۇمۇر ھاسىل
قىلىش ئادەتلىرى قاتارلىقلارمۇ ئوخشىمىغان دەرىجىدە
ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان بولۇپ، بۇ ئالاھىدىلىكلەرمۇ
ئۇنىڭ شېئىرلىرىدىكى فولكلورلۇق خۇسۇسىيەتلەرنى
بېيىتقان.

مەسىلەن: شائىرنىڭ «كۆزۈڭدىن سورا» ناملىق
مۇھەببەت لىرىكىسىدا بىر تەرەپتىن، ئۇيغۇرلاردىكى
قىز - يىگىتلەرنىڭ بىر - بىرىگە مەيلى بولسا ئالدى
بىلەن تەلپۈنۈش ۋە ئۇياتچانلىق ھېسسىياتى بىلەن بىر
- بىرىنىڭ كۆزىگە يەر تېگىدىن قارايدىغان مۇھەببەت
ئەخلاقىغا دائىر نازۇك ئادەت تەبىئىي سىڭدۈرۈلگەن
بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، كىشىلەر ئېتىقادىغا چوڭقۇر
سىڭگەن «كۆز تېگىپ كېتىش» (چەتنەپ كېتىش)
قارشى سىڭدۈرۈلگەن.

ساڭا قاراپ شۇن دىڭ قېتىپ قالسام،
«ۋاھ، كۆزى ئوق ئىكەن، قېشى كامان» دەپ.

ئالاقزادە قىلىپ تېخىمۇ مېنى،
ئەيىبلەپ كەتتىڭغۇ «كۆزى يامان» دەپ.
ۋە لېكىن سەن شۇنداق دېگىنىڭ بىلەن،
نە شىددەت، جاسارەت بولسۇن ئۇنىڭدا.

ئەيىب سانلامدۇ
بىر قاراش بىلەن،

چەكچەيگەنچە تۇرۇپ قالسام يېنىڭدا؟
قارىغان ئەمەسمەن ھېچكىمگە مۇنداق،
ئوقمايمەن نېمىدۇر قاراتتى ساڭا.
سۈر بېسىپ، كۆزۈمنى باشقۇرالمىدىم،
ئەپسۇن ئوقۇدىمۇ كۆزلىرىڭ ماڭا.
ۋاباللىق يەتمەسمۇ ماڭا ئەي گۈزەل،

ئۈچىنچى بىر تەرەپتىن، بۇ تۇيۇقتا ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئەتىۋارلىق نەرسىگە يات نەزەر تىكىلسە «ئىچ كىرىپ قالىدۇ» دېگەن ئېتىقاد قارىشى كىرگۈزۈۋېتىلگەن بولۇپ، بۇنىڭ بىزنىڭ ئەل ئىچى ئۇششاق ئېتىقاد - ئادەتلىرىمىزنى تەتقىق قىلىشىمىزدا مۇھىم ھۆججەتلىك رولى بار.

دېمەك، شائىر تېيىپجان ئېلىيوف ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتىمىزدىكى يېتۈك شائىر بولۇپلا قالماستىن، ئۇنىڭ شېئىرلىرىمۇ ئۆرپ - ئادەت فولكلورىمىزنى ئۆز تېنىدە ساقلىنىۋاتقان قىممەتلىك مەدەنىيەت خەزىنىمىزدۇر.

ئۇچىنى ئويىناپ يەرگە قاراپ تۇرىدۇ، بۇ ئۇيغۇر قىز - يىگىتلىرىنىڭ ئۇزۇن تارىختىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مۇھەببەت ئەخلاقى. مانا مۇشۇنداق ساغلام مۇھەببەت ئەخلاقى بولغانلىقى ئۈچۈن خەلقىمىزنىڭ ئىپپەت قارىشى ئۆزىنىڭ غۇرۇرى، شان - شەرىپى، ئىززەت - ئابرويى، ھەتتا ھايات - ماماتى بىلەن ئوخشاش مۇھىم ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن. شۇنداق بولغاچقىمۇ ئۇيغۇر ئەللىرى ئۆزىنىڭ كەڭ قورساق مەردانلىقى بىلەن ھەر قانداق ئېغىر گۇناھ - قىساسلارنى ئەپسۇ قىلالايدۇكى، ئەمما، ئىگىچە - سىڭىل، خوتۇن - قىزلىرىنىڭ ئىپپىتىگە داغ تەككۈزىدىغان ھەر قانداق ئىشنى ئەپسۇ قىلالايدۇ.

پايدىلانمىلار

1. مۇھەممەت رېھىم نەشرگە تەييارلىغان: «تېيىپجان ئېلىيوف شېئىرلىرى»، 1 - 2 - توم، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1997 - يىلى 1 - نەشرى.
2. نۇرمۇھەممەت زامان: «ئۇيغۇر ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىلى 1 - نەشرى.
3. ئازاد سۇلتان: «بۈگۈنكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى توغرىسىدا»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىلى 4 - ئاي، 1 - نەشرى.
4. قاۋسلىقان قامىجان: «ئىز ۋە ئۆلگە»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2002 - يىلى 1 - نەشرى.
5. ئابدۇكېرىم راخمان: «ئۇيغۇر فولكلورى ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1989 - يىلى 1 - نەشرى.
6. «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىلى 1 - نەشرى.
7. «مىراس» ژۇرنىلى، 2002 - يىللىق 1 - سان.
8. «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1996 - يىللىق 4 - سان.
9. مۇھەممەت تۇرسۇن باھاۋۇدۇن قاتارلىقلار تۈزگەن «چاغاتاي تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2002 - يىلى 24 - بەت.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

باس غىجەك ماھارەت مەشىقى ۋە ئوقۇم توغرىسىدا ئىزدىنىش*

مۇھەممەت ئەلى ئابدۇكېرىم

(شىنجاڭ سەنئەت ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830049)

قىسقىچە مەزمۇنى: بۇ ماقالىدە ئاساسلىق باس غىجەكنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىياتى ھەمدە ئۇرۇنداشتىن بۇرۇنقى توغرا تەن قىياپىتى ۋە تەييارلىق ھالىتى، يەنى كامانچە تۇتۇش ھالىتى، ئوڭ-سول بىلەكلەر ۋە بارماقلارنىڭ رولى، توغرا ھالىتى، كامانچە تارتىشنىڭ توغرا ھالىتى، ئۇسۇل ۋە تەلەپلىرى چۈشەندۈرۈلدى. شۇنداقلا، باس غىجەك ئورۇنداشتا زۆرۈر بولغان مەشىقلەر ۋە مەشىق قىلىشنىڭ توغرا ئۇسۇلى ۋە ماھارىتى توغرىسىدىكى ئۇقۇملار ۋە مۇھىم نۇقتىلار، قويۇلدىغان تەلەپلەر شەرھىلىنىدۇ.

摘要: 低音艾捷克的演奏应当是情感、理性和技巧的统一，它的外在形式是体态和手势的统一。演奏低音艾捷克时，左右手技巧浑然一体，右手技巧应为左手服务，两者必须很好的配合，训练中要求同等严格。本文主要谈谈有关持琴姿式和左、右手训练的一些问题。

Abstract: The performance of bass ghijek needs the unity of emotion, rationality and skill. Its extrinsic form needs the unity of posture and gesture. When playing bass ghijek, a one-integrated mass of left-and-right-hand skill is needed, right-hand skill should serve left hand, two hands should match perfectly which is strictly required while training. In this paper, the author talks mainly about some problems on holding posture and right and left hand training.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: J63

كەلدى. ئىسلاھ قىلىنغان بۇ غىجەكلەردە ئەنئەنىۋى ۋە ھازىرقى زامان ئورۇنداش ئۇسۇلى ئۈچۈن ھەممە ئىمكانىيەتلەر يارىتىلدى.

1950- يىللىرى ئۆزبېكىستان بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش، بولۇپمۇ ئەدەبىيات- سەنئەت جەھەتتىكى ئالاقە ھەم ئۇيغۇر مۇزىكا تەتقىقاتچىسى مۇھەممەتخان ھاشىم ۋە مۇناسىۋەتلىك مۇتەخەسسسلەرنىڭ ئىزدىنىشى نەتىجىسىدە ھازىرقى ئومۇملاشقان غىجەكلەر بارلىققا كەلگەن. 20- ئەسىرنىڭ 50-60- يىللىرىغا كەلگەندە غىجەك يېڭىچە تەرەققىيات دەۋرىگە يۈزلەندى.

مەشھۇر مۇزىكانت، كومپوزىتور، مۇزىكا مائارىپچىسى مەرھۇم ئۇستاز شىرئەلى ھاشىم ھاجى،

باس غىجەك ئۇيغۇر مىللىي چالغۇلىرى ئىچىدىكى تۆۋەن ئاۋازلىق، كامانچىلىق چالغۇ بولۇپ، مۇزىكىلىق تىلى كۈچلۈك، تەسىرلەندۈرۈش كۈچىگە ئىگە. ئىچكى ھېسسىياتنى ئىپادىلەشكە باي بولغان مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ بىرى شۇنداقلا مىللىي ئوركېستردىكى مۇزىكىنىڭ ئۈلۈ ھېسابلىنىدۇ.

باس غىجەك يۇقىرى ئاۋازلىق غىجەك ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن چالغۇ. ئەڭ دەسلەپتە يەنى 1940- يىللىرى ئۆزبېكىستاندا خىزمەت كۆرسەتكەن كومپوزىتور ئا. ئى. پېتىروسىيانىس رەھبەرلىكىدىكى مۇزىكا تەتقىقاتچىلىرى ھازىرقى زامان ئورۇنداش تەلەپلىرىگە ماسلاشتۇردى. شۇ جەرياندا غىجەك، ئالدىنقى غىجەك، باس غىجەك، كونتېرا باس غىجەكلەر بارلىققا

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 5-ئاينىڭ 23-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.
ئاپتور: مۇھەممەت ئەلى ئابدۇكېرىم (1973- يىلى 11- ئايدا تۇغۇلغان)، لېكتور، ماگىستىر، چوڭ ئىسكىرىپكا ۋە باس غىجەك ئورۇنداش ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

غىجەكنى چېلىشتا ھەرخىل تېخنىكىلىق قائىدىلەرنى ئىگىلىمەي تۇرۇپ ئۇنىڭدىن گۈزەل، يېقىملىق ئاۋاز چىقارغىلى بولمايدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ قائىدە-قانۇنىيەتلىرىنى ئەستايىدىللىق بىلەن پۇختا ئىگىلەشكە توغرا كېلىدۇ. تۆۋەندە باس غىجەك چېلىش قائىدىلىرى بىلەن تونۇشۇپ ئۆتەيلى.

ماھىر چالغۇچى ئۇستاز ئابدۇللا ھامۇت، تەتقىقاتچى مۇھەممەتخان ھاشىملارنىڭ تىرىشىشى نەتىجىسىدە غىجەك كەڭ كۆلەمدە ئىسلاھ قىلىنىپ، نۇرغۇن غىجەك تۈرلىرى بارلىققا كەلدى. مانا بۇنىڭ ئارىسىدا باس غىجەكمۇ بار. باس غىجەك مىللىي ئوركېستىردا مۇزىكىنىڭ ئۇلى ھېسابلىنىدۇ. باس غىجەك ئۇيغۇر مۇزىكىچىلىقىدىكى بوشلۇقنى تولدۇردى. باس

1. باس غىجەك تۇتۇش ھالىتى

چالغۇچى ھەرىكەتتە بولسىمۇ غىجەكنىڭ ناھايىتى مۇقىم تۇرغانلىقىنى ھېس قىلىش زۆرۈر. ئۈچىنچى قەدەمدە، سول قولدا غىجەك ۋېپىدىن تۇتۇپ، غىجەكنى بەدەندىن سەل يىراقلاشتۇرۇش ۋە ئىككى يوتا ئارىسىغا قويۇپ ئولتۇرۇش، ئاندىن غىجەكنى دۇرۇسلاش لازىم.

تۆتىنچى قەدەمدە، ئۈچ قەدەم ئاساسىدا پۇتنى ھەرىكەتلەندۈرۈش، يەنى سول پۇتنى كەينىگە تارتىش، شۇنىڭغا ماس ھالدا ئوڭ تاپاننى سەل كۆتۈرۈش، (بۇنداق قىلغاندا غىجەكنىڭ بەدەننىڭ سول تەرىپىدە بولۇشىغا قولايلىق تۇغۇلىدۇ)، (C) تارنى تارتىپ يەنە ئۆز ئورنىغا قايتۇرۇش، ئەكسىچە بولغاندا، ئوڭ پۇتنى كەينىگە تارتىپ، سول تاپاننى سەل كۆتۈرۈش، (A) تارنى گەۋدىلەندۈرۈش لازىم. بۇنىڭدا بەدەننىڭ پۇتقا ئەگىشىپ تەۋرىنىپ كەتمەسلىكى تەلەپ قىلىنىدۇ. بەشىنچى قەدەمدە، ئورۇنداش باشلانغاندا بەدەننى ئەھۋالغا قاراپ ھەرىكەتلەندۈرۈش، ئەمما ھەرىكەت زىيادە بولۇپ كەلمەسلىكى كېرەك.

باس غىجەك تۇتۇش ھالىتىگە قويۇلىدىغان تەلەپ سىلىق، تەبىئىي ئورۇنداشقا ئەپلىك بولۇشتىن ئىبارەت.

بىرىنچى قەدەمدە، باس غىجەكنى قولغا ئېلىشتىن بۇرۇن ياخشى ئولتۇرۇش، ئاندىن ئىككى مۇرىنى تۈز قىلىش، ئۇدۇلغا قاراپ بوينىنى ئەركىن تۇتۇش، ئىككى پۇتنى باس غىجەك كەڭلىكىدە ئېچىپ، ئىككى پۇتنىڭ ئۈچى بىر-بىرىگە يېقىنراق بولۇشى كىرەك. يەرگە پۇتنىڭ ئۇچىدىراق دەسسەش، سول پۇتنى سەل ئالدىغا سۈرۈپ بەدەننىڭ ئۈستى قىسمىنى تىك تۇتۇش، قولنى تىزنىڭ ئۈستىگە قويۇش لازىم.

ئىككىنچى قەدەمدە باس غىجەكنى ئىككى پۇت ئارىسىغا قويۇپ، غىجەك تىرىكىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىنى تەڭشەش، غىجەكنى ياخشى جايلاشتۇرغاندىن كېيىن، غىجەكنىڭ سېپىنى بوينىنىڭ سول تەرىپىگە يېقىن ئەكىلىش، ئاندىن قۇرۇق قول مەشىقنى باشلاش، يەنى سول قولنى پەدە ئۈستىدە يۇقىرى - تۆۋەن ھەرىكەتلەندۈرۈش، ئوڭ قولدا كامانچىنى تارغا سۈركەش كېرەك. بۇ چاغدا

2. باس غىجەك ماھارەت مەشىقى

قىلىمىز. قولنى باس غىجەك چېلىشقا ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن چوقۇم قولنى كۆندۈرۈش كېرەك. (1) ئەپچىل قول شەكلى يېتىلدۈرۈش كېرەك. بۇنىڭدا سول قول ئاساسەن ياي شەكلىدە بولىدۇ. بىرىنچى قەدەمدە باش بارماقنى بىگىز بارماق، ئوتتۇرا بارماقلارغا ئۇدۇللاش؛ بىگىز بارماققا تېخىمۇ

باس غىجەك ماھارەت مەشىقىدە سول قول بىلەن ئوڭ قولنى ماسلاشتۇرۇش ناھايىتى مۇھىم. سول قول مەشىقى تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: باس غىجەك مەشىقىدە ئاھاڭلارنى سۈزۈك ئورۇنداشتا، سول بارماقلارنىڭ جانلىق بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. بىز ئاھاڭلارنى تېز ئورۇدىغاندا سۈزۈك، دانىمۇ. دانە بولۇشتەك ئۈنۈمگە ئېرىشىشنى ئارزۇ

بۇنىڭدا يەنىلا بارماق تۆۋەندىكى بوغۇمنى ئاساس قىلىپ، بارماقنى تىك كۆتۈرۈش، ھەرىكەت تېز، جانلىق بولۇشى كېرەك. ھەر بىر بارماقنى كۆتۈرۈش بىلەن تەڭ، كېيىنكى بارماققا ئۆتكۈزۈپ بېرىش، كۆتۈرۈلگەن بارماقلار تارنىڭ ئۈستى تەرىپىدە تۇرۇشى كېرەك.

تۆتىنچى قەدەمدە، كامانچىدا چېلىش مەشىقى قىلىش كېرەك. بۇنىڭدا ئاۋاز رېتىملىق بولۇشى كېرەك، بارماقلىرىمىزنىڭ ئىنچىكە - توملۇقى، ئۇزۇن - قىسقىلىقى، كۈچلۈك - ئاجىزلىقى ئوخشاش بولمىغاچقا، ئۇنى ئۆز مەيلىگە قويۇۋەتسەك ئاۋاز رېتىمىمىز چىقىدۇ. شۇڭا قۇرۇق قول مەشىقى قىلغاندا، بىرىنچىدىن تۆت بارماق بىر-بىرلەپ كۆتۈرۈلۈشى، ئىككىنچىدىن بىگىز، ئوتتۇرا، نامسىز ۋە چىمچىلاق بارماقلار تارنى رەت بويىچە بېسىشى، ئۈچىنچىدىن بارماقلار تېز، جانلىق ۋە تەكشى ھەرىكەتلىنىشى كېرەك. بارماق بېسىش ۋە كۆتۈرۈش مەشىقىدە مۇنداق بىر ئۇقۇمنى ئېنىقلىۋېلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇ بولسىمۇ، «مۇستەقىل» بولۇش بىلەن «ئېلاستىكىلىق» بولۇشتۇر. بىرلا بارماقتا مەشىق قىلغاندا بارماقنىڭ يالغۇز ھەرىكەتلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، قول شەكلىنى ساقلاش تەسكە چۈشىدۇ، توغرىلىقىمۇ كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايدۇ.

يېقىنلاشتۇرۇپ، ئاستا بىر تال تار ئۈستىگە قويۇپ، بىلەكنى ئەركىن قويۇپ بېرىش، بېغىشنى تۈز تۇتۇش، جەينەك بىلەن بارماقلارنىڭ تۈز سىزىقلىق ھالىتىنى ساقلاش كېرەك.

ئىككىنچى قەدەمدە تۆت بارماقنى تۈۋىدىن تېزلا كۆتۈرۈپ تارغا يېقىنلاشتۇرۇش، بارماقلارنىڭ ئارىلىقىنى ساقلاپ، بارماقلارنى رەتلىك تۇتۇش، ئېگىز-پەس قىلىۋالمايلىق كېرەك.

ئۈچىنچى قەدەمدە تۆت بارماقنى بىرلا ۋاقىتتا تارغا تەگكۈزۈش ۋە بۇ ھەرىكەتنى تەكرارلاش لازىم.

(2) يۇقىرىقى مەشىقلەر ئاساسدا ئايرىم بارماقلار بىلەن تار بېسىش مەشىقى قىلىش لازىم.

بىرىنچى قەدەمدە، ئاۋۋال تۆت بارماقنىڭ تۇتۇش ھالىتى تەكشى بولۇشى، ئاندىن بىر تال تار ئۈستىدە تۇرغۇزۇلۇشى لازىم.

ئىككىنچى قەدەمدە، تارنى بارماقلار بىلەن بىۋاسىتە، رېتىملىق، جانلىق بېسىش كېرەك. بۇنىڭدا بارماق تۆۋەنكى بوغۇمنى ئاساس قىلىپ، بارماقلاردىكى ھەرقايسى بوغۇملارنى ئەركىن قويۇپ بېرىش، ھەر بىر بارماق تار ئۈستىگە چۈشكەندە بۇرۇن چۈشكەن بارماقنى يەنىلا تار ئۈستىدە ساقلاش لازىم.

ئۈچىنچى قەدەمدە، بارماقلارنى تاردىن بىر-بىرلەپ كۆتۈرۈش كېرەك.

3. پەدىنى ياخشى بېسىش ۋە ۋېبراتو (تەۋرىتىش) ئىشلىتىش، ئاھاڭنىڭ مۇزىكىلىقىنى

ئىپادىلەشتە كەم بولسا بولمايدىغان ۋاسىتىدۇر

مۇزىكانتنىڭ مۇزىكا خاراكىتىرى ۋە ئاۋازغا بولغان سېزىمى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. بۇ يەردە پەقەت ۋېبراتو ئاۋاز ۋە ئۇنى ئىگىلەش ماھارىتىلا تونۇشتۇرۇلىدۇ. ئاۋازنى ۋېبراتو ئىشلىتىپ تەبىئىي چىقىرىشتا ئۈچ نوقتىغا دىققەت قىلىش كېرەك.

(1) تارنى مۇستەھكەم بېسىش، تارنى ياخشى بېسىش ۋېبراتو ئىشلىتىش ماھارىتىنى ياخشى ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇنىڭدا مۇرە، جەينەكنىڭ ئۈستى قىسمىنى ئەركىن قويۇپ بېرىپ، بېغىشنى تەكشى تۇتۇش، جەينەك بىلەن بارماق ئۈچىنىڭ بىر گەۋدىلىكىنى ساقلاش كېرەك. بۇنىڭدا بارماقنىڭ

پەدە بېسىشتا، باس غىجەكنىڭ تارى تومراق بولغاچقا ئۇنى بېسىشقا كۈچ كېتىدۇ. لېكىن، پەدىنى مۇستەھكەم بېسىش، ئۇنى قاتتىق بېسىپ تۇرۇۋېلىشقا قارىتىلمايدۇ. بۇ ئۇلارنى ئۇقۇم جەھەتتىن پەرقلەندۈرۈش زۆرۈرىيىتى بولغان بېسىشنى كۆرسىتىدۇ. بۇنىڭدا چىققان ئاۋاز جانلىق بولىدۇ، قاتتىق بېسىلىش بولسا تارنى ئارتۇقچە قاتتىق بېسىۋېلىشقا قارىتىلىدۇ. بۇنىڭدا چىققان ئاۋاز جانسىز بولىدۇ.

ۋېبراتو ئىشلىتىش: ۋېبراتو ئىشلىتىش يەنى تارنى تىترىتىش مۇرەككەپ پەرىك باسقۇچ. چۈنكى، ئۇ

تىزگىنلەش ئەڭ مۇھىم جەريان بولۇپ، ۋېبراتو ئىشلىتىشنىڭ توغرا خاتالىقىغا ھۆكۈم قىلىشتىكى ئۆلچەمدۇر. ھەر بىر بارماقتا ئوخشاش تەرەپكە ۋېبراتو ئىشلىتىش كېرەك.

(3) تۆت بارماقتا تارنى بېسىپ تەڭلا ۋېبراتو ئىشلىتىش ۋە ۋېبراتو ئىشلىتىش جەريانىدا بارماقلارنى رېتى بويىچە كۆتۈرۈش ۋە بېسىش، بارماقنىڭ ۋېبراتو ئىشلىتىش تەرتىپى ئوخشاش بولۇش كېرەك. مۇنداق بولغاندا پەدە يۆتكىگەندە ۋە بارماق ئالماشتۇرغاندا ۋېبراتو ئىشلىتىش توختاپ قالمايدۇ.

4. پەدە يۆتكەش سول قول تېخنىكىسىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىدۇر

ئۈزۈلۈپ قالماسلىقى، سۈرئەت ۋە چېلىۋاتقان مۇزىكا ماسلىشىشى كېرەك.

(2) ياخشى سول قول تېخنىكىسى كۈچلۈك بارماقلار بىلەن ئورۇندىلىدۇ. بارماقلارنىڭ بوغۇمى بەلگىلىك بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشى كېرەك. چۈنكى، بۇ خۇددى ساغلام پۇتتا ئەركىن ماڭغىلى بولغىنىغا ئوخشاش بىر ئىش. بارماقنىڭ ئىقتىدارى تار بېسىش كۈچىگىلا قارىتىلماستىن، بەلكى تار بېسىش كۈچىگىمۇ قارىتىلىدۇ. كۈچلۈك چالغاندا بەشتە ئۈچ كۈچتە بېسىش، قالغان بەشتە ئىككى كۈچنى بارماقنى كۈچەيتىشكە قالدۇرۇش كېرەك. بولۇپمۇ نامسىز، چىمچىلاق بارماقنىڭ ئىككىنچى بوغۇمى تۈز تۇرۇشى، پەدە يۆتكىگەندە بارماق تار ئۈستىدە تىك سىيرىلىپ ھەرىكەتلىنىشى كېرەك.

ئوڭ قول مەشىقى تۆۋەندىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ: ئاۋاز چىقىرىش باس غىجەك چېلىشتىكى يادرولۇق مەسىلە. چۈنكى، مۇزىكا ئاۋاز سەنئىتىدۇر. مۇزىكىنىڭ ئوبرازلىق، مۇكەممەل يارىتىلىشى ئاۋازنى ۋاسىتە قىلىش ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ. باس غىجەك چېلىشتا پائالىيەتلەر ئىپادىلىنىدۇ. ئۇنىڭ بىلەن ئاڭلىغۇچىلاردا چوڭقۇر ئوي-پىكىر ۋە تەسەۋۋۇر پەيدا بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۈچلۈك ھىياجىنى قوزغايدۇ. باس غىجەكتە ئوڭ قول تېخنىكىسى سول قول تېخنىكىسىغا قارىغاندا كۆپ تەس. سول قولنىڭ ھەرىكىتىمۇ بىر قەدەر تۇراقلىق بولۇپ، پەدە يۆتكىگەندىلا ھەرىكەتتە

بىرىنچى بوغۇمنى تەكشى تۇتۇشنى ئۆگىنىۋېلىش تەلەپ قىلىنىدۇ. بۇنداق قىلغاندا بارماق ئۇچىنىڭ تار بىلەن ئۇچرىشىش يۈزى كەڭ بولىدۇ. كۈچمۇ ئاسان يەتكۈزۈلىدۇ، چىققان ئاۋاز تولغان بولىدۇ. بولۇپمۇ بارمىقى ئىنچىكە، ئۇزۇن ۋە ئۇچلۇقراق كىشىلەر شۇنداق قىلىشى كېرەك. مەشىق قىلغاندا ئاۋۋال بارماقنىڭ بىرىنچى بوغۇمى بىلەن تار بېسىش، ئاندىن ئىككى تەرەپكە ئېگىپ قايتا-قايتا مەشىق قىلىش كېرەك.

(2) تەكشى بولۇش، بۇنىڭدا سۈرئەتنى

پەدە يۆتكەشنىڭ مۇھىملىقى شۇ يەردىكى، ئۇنى ياخشى ياكى ناچار ئورۇنداش باس غىجەك ماھارەت مەشىقىنىڭ ياخشى بولۇشىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ. بىز دائىم بۇنداق ئەھۋاللارغا دۇچ كېلىمىز، يەنى پەدە يۆتكىمىگەندە مۇزىكا بۆلەكلىرىنى ناھايىتى ياخشى ئورۇندايمىز. پەدە يۆتكەش بىلەنلا خاتالىشىپ قالىمىز. پەدە يۆتكەش ئورۇن ئالماشتۇرىدىغان ھەرىكەت بولغاچقا، يۆتكەش جەريانىدا تەڭپۇڭلۇق ئاسانلا بۇزۇلىدۇ. شۇڭلاشقا يۆتكىلىدىغان پەدەگە قارىتا كۆڭۈلدە سان بولۇشى كېرەك.

(1) ئورۇن ئىزدەش. ھەر بىر پەدەدە قولنىڭ توغرا شەكلى، يەنى ئەڭ تەبىئىي ھالەتتىكى ئەڭ مۇۋاپىق ئورنى بولۇش، ئۇنى ھەرقايسى تەرەپتىن تېپىشتىن قەتئىينەزەر تېز تېپىش، ھەرگىزمۇ «شەكىل ئۆزگىرىشى» بولماسلىقى كېرەك.

پەدە يۆتكەش مەشىقى، جەينەكتىن بارماق ئۇچىغىچە بولغان جايلارنى بىر گەۋدىلەشتۈرۈش، بېغىشنى مۇقىملاشتۇرۇپ، بۇتۇن پەدەدە يۆتكەپ مەشىق قىلىش كېرەك.

سۈرئىتى بىلەن تەڭ پەدە يۆتكەش. سۈرئىتى تېز بولغاندا پەدە ئارىلىقىغا دىققەت قىلىش، ئورنىغا تېز يېتىش كېرەك. بەزىدە پەدە يۆتكەستىن بىرلا بارماقتا ئاۋاز چىقىرىلىدۇ. ئەمما، بۇنداق ئەھۋالدا ھەرىكەت چوقۇم تېز بولۇشى كېرەك. ئاستا ياكى ئوتتۇراھال سۈرئەتتىكى مۇزىكىلارنى ئورۇندىغاندا پەدە يۆتكەش

بولىدۇ.

5. كۈچنى توغرا ئىشلىتىش

ئارقىلىق ئورۇندىلىدۇ. كۈچنىڭ ئۆزگىرىشى، كامانچە سۈرئىتى ۋە تار بىلەن ئۇچىرىشىش نۇقتىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن ئوخشىمىغان ئاۋازلار كېلىپ چىقىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، تارنىڭ تولۇق، ئومۇميۈزلۈك تەۋرىنىشى ئۈچۈن، كامانچىنى خەرەككە يېقىن سۈرۈپ، قۇرۇق تاردىلا مەشىق قىلىش تەۋسىيە قىلىنىدۇ. لېكىن، ئاستا بولۇش، بىلەكلەرنى ئەركىن قويۇۋېتىش، كامانچە ياغىچىنىڭ ئەسلى ھالىتىنى ساقلاشقا دىققەت قىلىش كېرەك.

1) ئەركىن تۇتۇشتىكى مەقسەت راۋان بولۇش ئۈچۈندۇر.

ئوڭ قول بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ، كۈچ مۇرە، جەينەك، بېغىش ۋە ئالغان ئارقىلىق كامانچىگە يەتكۈزۈلىدۇ. بۇ جەرياندا بىرەر بوغۇمدا جىددىيلىشىش بولسا كۈچنىڭ يۈرۈشىگە تەسىر يېتىشى مۇقەررەر. شۇڭا، دائىم مۇزىكا ئورۇندىغۇچىلارغا ئۆزىنى ئەركىن تۇتۇشى ئەسكەرتىلىدۇ. لېكىن ئەركىن تۇتۇشنىڭ ئۆزى مۇددىئا ئەمەس. ئەركىن تۇتۇشتىكى مەقسەت كۈچنىڭ راۋان يۈرۈشىگە كاپالەتلىك قىلىشتىن ئىبارەت. راۋانلىققا توسقۇن بولۇش ئۇقۇمى كۆپچىلىككە ئايان، بەك ئەركىن بولۇشۇمۇ راۋانلىققا تەسىر يەتكۈزىدۇ. ئەگەر بارماق بەك ئەركىن بولسا كامانچىنى ياخشى تىزگىنلىگىلى بولمايدۇ، كۈچنىڭ يۈرۈشىگە دەخلى يېتىدۇ. بېغىش بەك ئەركىن بولسا كامانچە ئالماشتۇرغاندا كۈچ ئاسانلا تاشلىۋېتىلىدۇ. مۇرە بىلەن جەينەك بەك ئەركىن بولسا كۈچ دەل جايىغا يەتكۈزۈلمەي قالىدۇ. شۇڭا، پۈتۈنلەي ئەركىن قويۇۋېتىلگەن ھالەتتىمۇ ياخشى ھالەت دېگىلى بولمايدۇ. بۇ پەقەت ئارام ئېلىش ھالىتىدىن ئىبارەت. بىزگە لازىم ئەڭ ياخشى خىزمەت ھالىتى بولۇپ، بۇ خىل ھالەتكە بەلگىلىك جىددىيلىك زۆرۈردۇر. باس غىجەك چالغاندا بىرخىللا كۈچ ئىشلىتىلمەيدۇ، بەزىدە كۈچلۈكرەك، بەزىدە ئاجىزراق بولىدۇ. لېكىن مەيلى قايسى خىلدىكى كۈچنى

باس غىجەك چېلىش ئىجادىي خاراكتېرلىك ئەمگەك بولۇپ، ھامان كۈچ كېتىدۇ، مۇھىمى كۈچنى توغرا ئىشلىتىشتە. ئاۋاز تارنىڭ ياخشى تەۋرىنىشى ئارقىلىق بەيدا بولىدىغان بولغاچقا كامانچىنى تارتقاندا تارنىڭ تەۋرىنىشىگە يەتمەسلىكىگە دىققەت قىلىش كېرەك. مەسىلەن: (PIZZ) بىلەن (G) تارنى باسقاق قوللىمىز تاردىن ئايرىلىشىغا تارنىڭ تەۋرىنىشىنىڭ ئاياغلاشقانلىقىنى كۆرۈلىشىمىز كېرەك. كامانچىدا چالغاندا كامانچە تارنى داۋاملىق تەۋرىتىش رولىنى ئوينىدا. بۇ ئۇقۇم بويىچە (G) تارنى باسسا تارنىڭ تەۋرىنىشى ئەركىن، تەكشى چىقىدۇ. بىلەك، جەينەك، بېغىش ۋە بارماقلارنىڭ ھەرىكىتى، شۇنداقلا دىققىتىمىز تارلارغا مەركەزلەشكەنلىكتىن، ماسلىشىش مەقسىتىگە يېتەلەيمىز، بۇنىڭ بىلەن ئاۋاز ساپ چىقىدۇ. سازلانغاندا دىققەت تاۋۇش توغرىلىقىغا مەركەزلىشىپ قالدىغان بولغاچقا ھەم ناھايىتى دىققەت قىلىپ ئاڭلىغاچقا، ئەڭ ساپ تەبىئىي ئاۋازنى چىقارغىلى بولىدۇ. بۇ ئەلۋەتتە ئىپادىلەش كۈچى بولمىغان ئاۋازدۇر. لېكىن بۇ ئاۋاز ھەرخىل گۈزەل مۇزىكىلارنى چېلىشنىڭ ئاساسدۇر. بۇ چاغدا «بىلەك ئېغىرلىقى»، «بېسىم» دېگەنلەرنى تىلغا ئېلىپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. چۈنكى بۇلار ئاسانلا يۇقىرىدىن- تۆۋەنگە قارىتا ئىشلىتىلگەن كۈچ دەپ قارىلىدۇ. دە، بىلەك قېتىپ كامانچە تارتىش قولايلىقىنى، قوپال ئاۋاز چىقىدۇ. بىز دائىم تار تەڭشىگەندە ئاۋازنىڭ ناھايىتى راۋان، سۈزۈك چىققانلىقىنى، سول قولنى قويۇش بىلەنلا ئاۋازنىڭ بۇزۇلۇپ كېتىدىغانلىقىنى بايقايمىز. توغرا ئىشلىتىلگەن كۈچ توغرا يۆنىلىشلىك ھەرىكەت بولىدۇ. شۇڭا، كامانچىنىڭ ئېغىرلىقى ۋە كامانچە ياغىچىنىڭ يايلىقىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، كامانچە بىلەن تارنىڭ ئۇچىرىشىنى قويۇقلاشتۇرىمىز، لېكىن باسماستىقىمىز، تارغا تەبىئىي تەۋرىنىش شارائىتىنى يارىتىشىمىز كېرەك. تارنىڭ تەۋرىنىشى كامانچىنىڭ سۈركىلىشى

ئىشلىتىلىشى، ئۇنىڭ راۋان يۈرگۈزۈلۈشىگە توسقۇنلۇق بولماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك. كامانچە تارتقاندا، ئۇنىڭ قىرلىرىدا يۈز نۇقتا بار دەپ پەرەز قىلىش، قولدىكى ھەر بىر ئورۇننىڭ بۇ نۇقتىغا سەزگۈسى بولۇش كېرەك.

قول، بىلەكلەرنىڭ كېرىلىشى ۋە تارىيىشى ئاككوردىيوننىڭ يەل ساندۇقىدەك تەكشى بىر گەۋدىلىك ھەرىكەتتە بولۇشى كېرەك. مەيلى ئۇزۇن ياكى قىسقا كامانچە ئىشلىتىلىشى، مەيلى كامانچىنىڭ قايسى بۆلىكىدە چالايلى، قول، بىلەكلىرىمىزنىڭ ھەر بىر بۇغۇملىرى ماسلىشىپ ھەرىكەتلىنىشى كېرەك. ئادەتتە، قايسى بۇغۇم ھەرىكەتلەنمىسە شۇ يەر توسۇلۇپ قالغان بولىدۇ.

(2) كامانچىنى ياخشى تۇتۇش كۈچ بىلەن تارنى تەبىئىي ئۇچراشتۇرىدۇ.

ئادەمنىڭ ھەرىكەتتىكى قولى بىلەن كامانچە ئۇچرىشىدۇ ھەم تار ئۈستىدە رول ئوينايدۇ، شۇڭا كامانچىنى ياخشى تۇتۇش - تۇتۇش - تۇتۇش تارنىڭ تەۋرىنىشىگە بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ. بىزگە كېرىكى، جانلىق، ئېلاستىكىلىققا ئىگە قول ئارقىلىق كامانچىنى تىرىلدۈرۈشتىن ئىبارەت. بۇ يەردە پەقەت ئەڭ ئاساسىي مەشىق قىلىنىدۇ.

كامانچە تۇتۇش مەشىقى: بىرىنچى قەدەمدە ئاۋۋال سول قولدا كامانچىنى تىك تۇرغۇزۇپ كامانچىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۇنىڭ قىلىنى ئالغانغا قارىتىپ تۇتىمىز، ئاندىن ئوڭ قولىمۇ بارماقلار بىر - بىرىدىن سەل ئايرىلغان، ئەركىن ھالدا كامانچە تۇتىمىز. باش بارماق تەرەپكە سۈرىمىز.

كامانچە ياغىچى بىگىز بارماقنىڭ ئىككىنچى بۇغۇمىدىن ئۆتۈپ كەتمەسلىكى كېرەك. ئىككىنچى قەدەمدە سول قولىنى قويۇۋېتىپ، ئوڭ قولدا كامانچە تۇتىمىز ھەمدە بېغىشنى ھەرىكەتلەندۈرىمىز. بۇچاغدا كامانچە يەنىلا تىك ھالىتىنى ساقلىشى كېرەك. ئۈچىنچى قەدەمدە سول قولىنىڭ ياردىمىدە كامانچىنى ئېلىپ ئۇنىڭ ئوتتۇرىنى تار ئۈستىگە قويىمىز. بۇنىڭدا ئوڭ قول بۇرۇنقى ھالىتىنى ۋە كۈچىنى ساقلىشى، كامانچە تارتقاندا ھالەت ۋە تۇتۇش كۈچى ئۆزگەرمەسلىكى كېرەك.

(3) بارماقلارنىڭ چاققان بولۇشى ۋە كۈچ ئۆزگىرىشى ئۇزۇن كامانچە تارتىش: كامانچە تۈۋىدىكى چاغدا بارماقلار تىك بولۇشى، چىمچىلاق بارماق بىلەن باش بارماق سەل ئېگىلىشى، بىگىز بارماق تۈزۈك تۇرۇشى؛ كامانچە يۈرگۈزگەندە قول ۋە ھەر قايسى بۇغۇملار كېرىلىشى، بىگىز بارماق بولسا تەدرىجىي ئېگىلىشى، تارنىڭ ئۇچىغا كەلگەندە باش بارماق ئۈستىگە كۆتۈرۈلۈپ، قول غىجەك تەرەپكە يانتۇلىشىشى، جەينەك تۈز بولۇپ قالماستىن، بېغىش بەك ئىچىگە كىرىپ كەتمەسلىكى؛ كامانچە ئۇچىدىن تۈۋىگە قارىتىپ تارتقاندا بىلەك ئارقىلىق ھەرىكەتلەندۈرۈلۈشى، مۇرە كۈچى ئىشلەتمەسلىكى، بارماقلار بىر - بىرلەپ ئۆز ئورنىغا قايتىشى كېرەك.

كامانچە تار ئالماشتۇرغاندا تارغا بولغان «سەزگۈسى» نى يوقىتىپ قويماستىن كېرەك.

كامانچىنى تاردىن - تارغا يۆتكەش مەشىقىدە سول قولدا پەدە يۆتكەنگەندەك سەللا دىققەت قىلىنما چىلىشقا تەسىر يېتىدۇ. شۇڭا تارنىڭ تەۋرىنىشى ۋە كۈچنىڭ يۈرۈشۈشىگە كاشىلا بولماسلىققا دىققەت قىلىش كېرەك.

(4) كامانچە يۆتكەش

كامانچە ياغىچىنىڭ ياي سىزىقى بويىچە بىۋاسىتە يۆتكەش كېرەك. ئەمما بۇنىڭدا، بىرىنچىدىن، يۆتكەشتىن بۇرۇن تېزلىشىپ كەتمەسلىكىگە، ئىككىنچىدىن، يېڭى كامانچە باشلىغاندا ئاۋازنىڭ قايتىلانماستىن دىققەت قىلىش كېرەك.

تار يۆتكەش: باس غىجەكنىڭ تۆت تارنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ ئەڭ ياخشى چېلىنىش يۈزى بولىدۇ. قولمىز (C) تاردا تۇرۇپ (A) تارنى تارتىشقا بولمايدۇ. شۇڭا، تار ئالماشتۇرغاندا تار بىلەن ئوخشىمىغان تەرەپتىن ئۇچرىشىش كېرەك. ئومۇمەن ئېيتقاندا تارنىڭ يەتتە تار يۈزى ۋە مۇقىم ھەرىكەتلىنىدىغان ئۈچ تار يۈزى بولىدۇ. تار ئالماشتۇرغاندا تار يۈزىگە دىققەت قىلىمىساق، قول ئۆز ئورۇنلىرىغا بارالمايدۇ - دە، جىددىيلىشىش، ماسلاشماستىن، تارغا بولغان سېزىم يوقىلىش قاتارلىق ئەھۋاللار كېلىپ چىقىدۇ.

ئومۇمەن يۇقىرىدا ئېيتىلغانلاردىن يەنى باس غىجەك

چۈنكى باس غىجەك ماھارەت مەشىقلىرىنىڭ ھەممىسى قۇلاقنىڭ يېتەكچىلىكى بىلەن بولىدۇ. ناۋادا ئاڭلاش ئىقتىدارى تۆۋەن بولسا ئاۋاز تۈسىنىڭ ياخشى - يامانلىقىنى پەرقلەندۈرگىلى بولمايدۇ. ئۇ چاغدا، ماھارەت مەشىقلىرىنىڭمۇ دېگەندەك ئۈنۈمى بولمايدۇ. ئاڭلاش ئىقتىدارىدىمۇ قول مەشىقىگە ئوخشاش ئىش كۆرۈشكە بولىدۇ. شۇڭلاشقا، قۇلاقنىڭ پەرقلەندۈرۈش ئىقتىدارىنى كۆپ سېلىشتۇرۇش، ئۇنى مەشىق ئارقىلىق ئۆستۈرۈش كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندا باس غىجەكنىڭ ئاساسلىق ئورۇنداش تېخنىكىسىنى بىر قەدەر پۇختا ئىگىلىگىلى بولىدۇ.

ماھارەت مەشىقلىرىدىن ئاساسلىق ئىككى مەسىلىنى كۆرۈۋالالايمىز: بىرى، راۋان بولۇش، يەنى قول كۈچىنى مەركەزلەشتۈرگەن ئاساستا تارنىڭ ئەركىن، ئەۋرىشىم تەۋرىنىشىگە ياردەم بېرىش. يەنە بىرى، ھەرىكەتچان بۇلۇش، بۇنىڭدىن باشقا مەشىق ئىشلىگەندە كۆپ ئويلاش، كۆپ ئىزدىنىش، كۆپ تەكرارلاش، ھارماي ئۆگىنىش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىش، ئۇقۇم بىلەن تەلەپنى ئېنىق ئايرىۋېلىشنى تەشەببۇس قىلىش كېرەك. ئاخىرىدا، باس غىجەك ئۆگىنىشتە ئاڭلاش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشنىڭ مۇھىملىقىنى ھەۋەسكارلارغا بىلدۈرۈپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇ.

پايدىلانمىلار

1. «چېلو ئورۇنداش ۋە چېلو ئوقۇشلۇقى» (خەنزۇچە)، جۇڭگو گۈزەل سەنئەت ئىنستىتۇتى گۈزەل-سەنئەت نەشرىياتى، 1995-يىلى 5-ئاي، تۇنجى نەشرى.
2. ئابدۇكېرىم ئوسمان: «غىجەك دەرسلىكى».

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇروسۇل كىچىكئاخۇن

دۆلىتىمىز ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنىدىكى گۇۋاھلىق تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش توغرىسىدا*

نۇرۇنگۈل توختى

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى قانۇن ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى. 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى: مەزكۇر ماقالىدە، دۆلىتىمىزنىڭ ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنىدىكى گۇۋاھلىق بېرىش تۈزۈمىنى چۆرىدىگەن ھالدا، باشقا دۆلەتلەرنىڭ قانۇن چىقىرىش ئۆرنەكلىرىنى ئۈلگە قىلىپ، دۆلىتىمىزنىڭ دەلىل-ئىسپات قانۇنى چىقىرىشتا، گۇۋاھچىنىڭ مەجبۇرىي سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىش تۈزۈمى بىلەن گۇۋاھچىنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشى رەت قىلىش ھوقۇقى تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، گۇۋاھلىق تۈزۈمىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈشى توغرىسىدا تەكلىپ ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

摘要: 该论文浅谈我国民事诉讼法证人制度, 接纳了国外的立法经验结合我国证据立法, 提出并建议制定证人强制出庭作证制度和证人拒绝出庭作证并进一步完善我国证人制度的。

Abstract: In this paper, the author briefly talks about the witness system of China's Civil Procedure Law. The author accepts the legislative experience of overseas and combines with evidence legislation of China, proposes to draw up a system of mandatory appearance of witnesses in the court and their refusal of appearing in court to give evidence to further perfects the witness system of China.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: D92

بېرىشنى رەت قىلىش، سوتقا چىقىشنى رەت قىلىش، يالغان گۇۋاھلىق بېرىش قاتارلىق ئەھۋاللار يەنىلا ساقلانماقتا. گۇۋاھلىق بېرىش تۈزۈمىدە ساقلانماقتا مەسىلىلەرنىڭ مەنبەسىنى ئېنىقلاپ، مۇكەممەل بولغان گۇۋاھلىق بېرىش تۈزۈمىنى ئورنىتىش ھەق تەلەپ دېلوسىنى سوت قىلىش تەرتىپىنى ئومۇميۈزلۈك ئىسلاھ قىلىش ۋە ئۆزگەرتىشتىكى مۇھىم ھالقا بولۇپ، ھەق تەلەپ دەۋاسىدىكى دېلو ئىشلەش سۈپىتى ۋە ئۈنۈمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينايدۇ.

گۇۋاھچى — دېلو ئەھۋالىنى بىلىدىغان، سوت مەھكىمىسىنىڭ چاقىرىقى بويىچە سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىدىغان كىشىنى كۆرسىتىدۇ^[1]. گۇۋاھچى ئۆزى بىلىدىغان دېلو پاكىتىنى سوت مەھكىمىسىگە ئېغىزچە ياكى يازمىچە بايان قىلىدۇ. ئۇ يازما ئىسپات، ماددىي ئىسپات ۋە كۆرۈش، ئاڭلاش ئەسۋابلىرىغا

گۇۋاھلىق تۈزۈمى — ھەق تەلەپ دەۋاسى جەريانىدىكى گۇۋاھچىلارنىڭ سالاھىيىتى، گۇۋاھلىق بېرىش شەكلى، تەرتىپى، گۇۋاھچىنىڭ ھوقۇق-مەجبۇرىيىتى جەھەتلەردىكى قانۇن-قائىدىلەرنىڭ يىغىندىسى. ئۇ ھەق تەلەپ دەۋاسىدىكى مۇھىم تۈزۈملەرنىڭ بىرى، شۇنداقلا دەلىل-ئىسپات تۈزۈمىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

دۆلىتىمىزنىڭ 2008- يىلىدىكى يېڭىدىن تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنى خېلى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، ئالىي خەلق سوت مەھكىمىسى بىر قاتار ئەدلىيەلىك ئىزاھاتلارنى ئېلان قىلىپ، گۇۋاھلىق تۈزۈمىنى يەنىمۇ مۇكەممەللەشتۈردى، لېكىن گۇۋاھچىلارنىڭ ئوبيېكتىپ مۇھىتى، ئەقلىي ساپاسى، قانۇن ئېڭىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى ۋە باشقا ئامىللارنىڭ تەسىرىدە ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە گۇۋاھلىق

* بۇ ماقالە 2010-يىلى 11-ئاينىڭ 25-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.
ئاپتور: نۇرۇنگۈل توختى (1970- يىلى 12- ئايدا تۇغۇلغان)، دوتسېنت، ھەق تەلەپ قانۇنى تۈزۈمى ئوقۇتۇشى ۋە تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

گۇۋاھچىنىڭ سوتقا چىقماستىن ئوچۇق سوت قىلىش پىرىنسىپىنىڭ ئەمەلىيلىشىشىگە ۋە ئاشكارا دەلىل-ئىسپات كۆرسىتىش، ئاشكارا يۈزلەشتۈرۈش، ئاشكارا گۇۋاھلىق بېرىش تەرتىپلىرىنىڭ ھەقىقىي تۈردە ئېلىپ بېرىلىشىغا توسالغۇ بولسا، ئىككىنچىدىن، دەلىل-ئىسپات ماتېرىيالىنىڭ كەمچىل بولۇشى دەۋالاشقۇچىلارنىڭ دەۋا تەلپىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا تەسىر كۆرسەتمەكتە. ئۈچىنچىدىن، سوتچىلارنىڭ دېلو پاكىتىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىشىنى قىيىنلاشتۇرۇپ، دەۋا ئۈنۈمى ۋە دېلو بېجىرىش سۈپىتىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە تەسىر كۆرسىتىپ، ئەڭ ئاخىرىدا قانۇننىڭ ئىززەت-ھۆرمىتى ۋە ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ نوبۇزىغا سەلبىي تەسىر كۆرسەتمەكتە.

1. گۇۋاھچىنىڭ گۇۋاھلىق سۆزىنىڭ ھەق تەلەپ دەۋاسىدىكى ئورنى ۋە رولى

سوت مەھكىمىسى ھەق تەلەپ دېلولىرىنى سوت قىلىش پائالىيىتىنى (كېڭەشمە سوتىنىڭ باھالىشىدىن سىرت) قانۇن بويىچە دەۋالاشقۇچىلار ۋە جەمئىيەتكە ئاشكارىلاش تۈزۈمىنى كۆرسىتىدۇ^[3]. ئوچۇق سوت قىلىش تۈزۈمىدە دەۋالاشقۇچىلارغا سوت ئۈستىدە دەلىل-ئىسپات كۆرسىتىش، دەلىل-ئىسپاتنى نەقلەشتۈرۈش، مۇنازىرىلىشىش، دەلىل-ئىسپاتنى ئېتىراپ قىلىش قاتارلىق ھوقۇقلار بېرىلگەن بولۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ قانۇننىڭ توغرا يۈرگۈزۈلۈشى ۋە ئىجرا قىلىنىشىنى نازارەت قىلىشىغا ئۆيىپكىتىپ شەرت-شارائىت ھازىرلاپ بېرىلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەق تەلەپ دەۋاسىدا، گۇۋاھچى چوقۇم سوتقا چىقىپ، ئۆزى بىلىدىغان دېلو ئەھۋالىنى راستچىللىق بىلەن بايان قىلىپ، گۇۋاھلىق سۆزى بىلەن تەمىنلىشى كېرەك. گۇۋاھلىق سۆزى يۈزلەشتۈرۈشتىن كېيىن دېلو پاكىتىنى بېكىتىشنىڭ ئاساسى بولالايدۇ.

ئىككىنچىدىن، ھەق تەلەپ دەۋاسىدا «كىم تەشەببۇس قىلسا، شۇ ئىسپات كۆرسىتىش» پىرىنسىپى يولغا قويۇلغان بولۇپ، گۇۋاھچىلارنى دەۋالاشقۇچىلار تەمىنلەيدۇ. دەۋالاشقۇچىلارنىڭ ھەق تەلەپ دەۋاسىدىكى ھوقۇقى كۆپ ھاللاردا گۇۋاھلىق سۆزىگە باغلىق بولىدۇ. ئەگەر گۇۋاھچى گۇۋاھلىق بەرمىسە، دەۋالاشقۇچىلارنىڭ ئىسپات كۆرسىتىشى

ئېلىنغان ماتېرىياللار قاتارلىق باشقا ئىسپاتلارنى دەلىللەپ، ھەق تەلەپ دەۋاسىدىكى دەلىل-ئىسپاتنىڭ ھەر قايسى ھالقىلىرىنى بىر پۈتۈن گەۋدىگە ئايلاندۇرۇپ، دېلو پاكىتىنى ئىسپاتلايدۇ. نۆۋەتتە سوت قىلىش تەرتىپى جەھەتتىكى ئىسلاھاتنىڭ ئۈزۈكسىز چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، گۇۋاھچىنىڭ گۇۋاھلىق سۆزىنىڭ دېلو پاكىتىنى ئىسپاتلاشتىكى ئورنى ۋە رولىغا تېخىمۇ ئەھمىيەت بېرىلمەكتە.

لېكىن، ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە قانۇن ماددىلىرى مەزمۇنىنىڭ ئېنىق بولماسلىقى ۋە گۇۋاھچىدىكى تۈرلۈك ئامىللار تۈپەيلىدىن سوتقا چىقىشى رەت قىلىدىغان، يالغان گۇۋاھلىق بېرىدىغان ئەھۋاللار يەنىلا ساقلانماقتا. بۇ خىل ئەھۋال، بىرىنچىدىن،

دۆلىتىمىزنىڭ ئۈچ چوڭ دەۋا قانۇنىدىكى دەلىل-ئىسپاتنىڭ تۈرلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلىرى ئاساسەن بىردەك بولۇپ، دەلىل-ئىسپات تۈرلىرى ئىچىدە گۇۋاھچىنىڭ گۇۋاھلىق سۆزى ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. چۈنكى گۇۋاھلىق سۆزى گۇۋاھلىق بېرىدىغان سۈبېكتىنىڭ ئۆيىپكىتىپ تاشقى دۇنيادىكى شەيئىگە بولغان بىۋاسىتە ئىنكاسى بولۇپ، تىل ۋاسىتىسىنىڭ ياردىمى بىلەن دېلونىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى قايتا سۈرەتلەپ، گۇۋاھچىنىڭ گۇۋاھلىق سۆزىنىڭ بىۋاسىتە دەلىل-ئىسپاتلىق رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرىدۇ. ھەق تەلەپ دەۋاسىدىكى گۇۋاھلىق تۈزۈمىدە گۇۋاھچىنىڭ سوتقا چىقىپ، ئۆزى بىلىدىغان مۇناسىۋەتلىك دېلو پاكىتىنى بايان قىلىپ بېرىشى تەلەپ قىلىنىدىغان^[2] بولۇپ، بۇ سوتچىلارنىڭ دېلو پاكىتىنى توغرا بېكىتىپ، قانۇن بويىچە توغرا ھۆكۈم چىقىرىشىغا پايدىلىق. شۇڭا ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە گۇۋاھچىنىڭ گۇۋاھلىق سۆزىنىڭ دەۋادىكى ئورنى ۋە رولىغا سەل قارىماسلىقى كېرەك.

بىرىنچىدىن، گۇۋاھلىق بېرىش ئوچۇق سوت قىلىش تۈزۈمىنىڭ ئاساسلىق تەلپى. ئوچۇق سوت قىلىش تۈزۈمى دېموكراتىيەنىڭ دەۋا جەريانىدىكى ئىپادىسى بولۇپلا قالماي، يەنە ئەدلىيە ئادىللىقىغا كاپالەتلىك قىلىشتىكى مۇھىم ئۇسۇل بولۇپ، خەلق

رەت قىلىشى ياكى يالغان گۇۋاھلىق بېرىشى دەۋا سۈرۈكى ۋە ۋاقتىنى ئۇزارتىپ، دەۋا تەننەرخىنى ئۆستۈرۈپ، دەۋا ئۈنۈمىنى تۆۋەنلىتىۋېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن گۇۋاھلىق تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئارقىلىق گۇۋاھچىلارنىڭ سوتقا چىقىپ ئەينەن گۇۋاھلىق بېرىشى، سوتچىلارنىڭ دېلو پاكىتىنى توغرا تونۇشى ۋە بېكىتىشى، توغرا ھۆكۈم چىقىرىشىنى ھەقىقىي ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، ئادەم كۈچى، مالىيە، ۋاقىت قاتارلىق ئامىللارنىڭ سەرىپىياتىنى تىزگىنلەپ، دەۋا تەننەرخىنى تۆۋەنلەتكىلى، دېلو ئىشلەش سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئەدلىيە ئادىللىقىنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدۇ. يىغىپ ئېيتقاندا، دۆلىتىمىزنىڭ ھەق تەلەپ دەۋا تەرتىپىدە گەرچە ئەنگىلىيە، ئامېرىكا قانۇن سىستېمىسىدىكى دۆلەتلەر دەك گۇۋاھلىق سۆزى مەركەز قىلىنمىسىمۇ^[5]، لېكىن گۇۋاھلىق سۆزى ھەق تەلەپ دەۋاسىنىڭ تەرتىپلىك ئېلىپ بېرىلىشىدا مۇھىم ئورۇندا تۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ. دەلىل - ئىسپات تۈزۈمى ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنىنىڭ يادروسى. گۇۋاھلىق بېرىش تۈزۈمى دەلىل - ئىسپات تۈزۈمىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. دەلىل - ئىسپاتنى ئېنىق بولمىغان دەۋادا قانۇننى توغرا تەدبىقلاش، ھەق - ناھەقنى ئايرىش، دېلونىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىش، ئادىل ھۆكۈم چىقىرىش ۋە شۇ ئارقىلىق خەلقنىڭ ئەدلىيە پائالىيىتىگە نىسبەتەن ئىشەنچسىز تۇرغۇزۇشنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس.

دۆلىتىمىز 1991 - يىلى ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنىغا تۈزىتىش كىرگۈزۈلۈشتىن بۇرۇن، گۇۋاھلىق بېرىش تۈزۈمىگە كاپالەتلىك قىلىش توغرىسىدا مۇكەممەل بەلگىلىمە تۈزۈلمىگەن بولۇپ، 1991 - يىلىدىكى ئۆزگەرتىلگەن ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنىدا «دەۋالاشقۇچىلار ئۆزى قىلغان ئەرزگە ئۆزى ئىسپات كۆرسىتىش» بەلگىلەندى. 1998 - يىلىدىكى ئالىي خەلق سوت مەھكىمىسى چىقارغان بىر قانچە بەلگىلىمىدە گۇۋاھلىق بېرىش تۈزۈمىگە مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 2008 - يىلىدىكى يېڭىدىن تۈزىتىش كىرگۈزۈلۈپ يولغا قويۇلغان ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنىدىمۇ ھەق تەلەپ سوت قىلىش تەرتىپى ۋە گۇۋاھلىق تۈزۈمى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى.

توسالغۇغا ئۇچراپ، دەۋا تەلپىنىڭ ھەقىقىي تۈردە ئەمەلگە ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولمايدۇ.

ئۈچىنچىدىن، ھەق تەلەپ دەۋاسىنى دەۋالاشقۇچىلار قوزغىتىدىغان، دۆلەت ئەدلىيە سوت قىلىش ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈپ، دەۋالاشقۇچىلارنىڭ ھوقۇقى - مەنپەئىتىگە مۇناسىۋەتلىك ماجرالارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان ۋاسىتە ۋە تەرتىپ بولۇپ، گۇۋاھچىلارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشى بىرخىل ئىجتىمائىي ئەخلاق مەسىلىسى، شۇنداقلا قانۇننىڭ ئىززىتى ۋە نورمال سوت قىلىش تەرتىپىگە مۇناسىۋەتلىك مۇھىم مەسىلە. گۇۋاھچىنىڭ گۇۋاھلىق سۆزى ئادەم تەپەككۈرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئاسانلا تاشقى مۇھىتنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ئىسپاتلاش كۈچىنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە يوقىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. تاشقى مۇھىتنىڭ گۇۋاھچىغا بولغان تەسىرىنى تۆۋەنلىتىپ، گۇۋاھلىق سۆزىگە توغرا باھا بېرىش ھەق تەلەپ دەۋاسىدىكى مۇھىم ۋە قىيىن نۇقتا.

تۆتىنچىدىن، سەمىمىي، راستچىل بولۇش پىرىنسىپىنىڭ ئەقەللىي تەلپى. سەمىمىي، راستچىل بولۇش پىرىنسىپى جەمئىيەتنى قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىشتىكى ئاساسىي پىرىنسىپ بولۇپ، كۆپلىگەن دۆلەتلەرنىڭ ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنىنىڭ مۇقەررەر تاللىشى بولۇپ قالغان. چۈنكى سەمىمىي، راستچىل بولۇش پىرىنسىپى گۇۋاھچىلارنىڭ راستچىللىق بىلەن دەلىل - ئىسپات بىلەن تەمىنلەپ، سوتچىلارنىڭ توغرا، ئادىل ھۆكۈم چىقىرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ^[4]. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەق تەلەپ دەۋاسىدىكى گۇۋاھلىق تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، گۇۋاھچىنىڭ ھەق تەلەپ دەۋاسىدىكى رولىنى جارىي قىلدۇرۇش سەمىمىي، راستچىل بولۇش پىرىنسىپىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ئەقەللىي تەلپى.

بەشىنچىدىن، گۇۋاھلىق بېرىش دەۋا ئۈنۈمىنى ھەقىقىي تۈردە ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ زۆرۈر يولى. ھەق تەلەپ دەۋاسىدا، دەۋا تەننەرخىنى تۆۋەنلىتىش ۋە دەۋا پائالىيىتىنىڭ تېز سۈرئەتتە ئېلىپ بېرىلىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، دەۋا پائالىيىتىنى دەل ۋاقتىدا ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق دەۋا ئۈنۈمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ. گۇۋاھچىلارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىنى

لېكىن بىر پۈتۈن گەۋدىسىدىن قارىغاندا، ئەمەللىشىشى ۋە كاپالەتكە ئىگە بولۇشى يەنىلا دۆلىتىمىزنىڭ گۇۋاھلىق بېرىش تۈزۈمىنىڭ مۇكەممەل ئەمەس.

2. دۆلىتىمىز ھەق تەلەپ دەۋاسى گۇۋاھلىق بېرىش تۈزۈمىدە ساقلىنىۋاتقان

مەسىلىلەر ۋە ئۇنىڭ سەۋەبلىرى

يالغان گۇۋاھلىق بېرىدۇ. قەدىمدىن ھازىرغىچە كىشىلەر كىشىلىك مۇناسىۋەت ۋە ئادەمگەرچىلىككە ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەچكە، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ۋە ئادەمگەرچىلىكنى قانۇندىن يۇقىرى قويۇپ، باشقىلار ئارىسىدىكى ماجراغا ئارىلىشىپ قېلىشنى خالىمايدۇ، ھەتتا گۇۋاھلىق بەرسە ئۆزىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنى ۋە ئوبرازىغا تەسىر يېتىدۇ دەپ قاراپ، سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىشنى رەت قىلىدۇ.

(3) ئالاھىدە گۇۋاھچىلارنىڭ رولىغا سەل قاراش ئالاھىدە گۇۋاھچىلار دېگەندە يېشى، ئەقلىي قابىلىيىتى، روھىي ۋە پىسخىكا ھالىتى قاتارلىق جەھەتلەردە نورمال ئادەملەر بىلەن پەرقلىنىدىغان، دېلو ئەھۋالىنى بىلىدىغان، دەۋالاشقۇچىلارنىڭ ئىلتىماس قىلىشى ئارقىلىق سوت مەھكىمىسىگە گۇۋاھلىق بېرىدىغان ئادەمنى كۆرسىتىدۇ. يەنى قورامغا يەتمىگەنلەر، ياشانغانلار دېۋەڭلىك كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلار، تۇتقاقلىق روھىي كېسەللەر، ئەقلىي قابىلىيىتى ئاجىزلار قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ. گەرچە ئۇلارنىڭ مەقسىتىنى ئىپادىلەش ئىقتىدارى چەكلىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئاددىي شەيئىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكىنى توغرا ئىپادىلەپ بېرەلەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار تاشقى دۇنيانىڭ پاسسىپ تەسىرىگە ئازراق ئۇچرىغانلىقتىن، ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ سۆزى ھەقىقىي ۋە ئىشەنچلىك بولۇپ، دېلو پاكىتىنى ئېنىقلاشتا ئاكتىپ رول ئوينايدۇ. لېكىن ئالاھىدە گۇۋاھچىلارنىڭ ئادەتتە يازما گۇۋاھلىق بېرىشى بىر قەدەر قىيىن، سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىشىمۇ قولايىسىز بولغاچقا، ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە ئۇلارنىڭ گۇۋاھلىق رولىغا سەل قارالماقتا.

(2) قانۇن چىقىرىش جەھەتتىكى مۇكەممەل بولماسلىق تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان مەسىلىلەر دۆلىتىمىز «ھەق تەلەپ قانۇنى»دا بەلگىلەنگەن گۇۋاھلىق بېرىش تۈزۈمى ئەدلىيە ئەمەلىيىتى جەريانىدا

گۇۋاھلىق بەرگۈچىنىڭ قانۇن ئېڭى، ئوبىيكتىپ تاشقى مۇھىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش دەرىجىسى ۋە باشقا ئامىللارنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن گۇۋاھچىلارنىڭ ھەق-ناھەق ئېڭى ئېنىق ئەمەس، قانۇن بويىچە گۇۋاھلىق بېرىش مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى كەمچىل بولغاچقا، ئەدلىيە ئەمەلىيىتى جەريانىدا گۇۋاھلىق بېرىشنى رەت قىلىش، سوتقا چىقىشنى رەت قىلىش، يالغان گۇۋاھلىق بېرىش قاتارلىق مەسىلىلەر ساقلىنىۋاتقان.

(1) گۇۋاھلىق بەرگۈچىدىكى سەۋەب تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان مەسىلىلەر

(1) گۇۋاھلىق بەرگۈچىنىڭ قانۇنىي ئېڭىنىڭ تۆۋەن بولۇشى گۇۋاھلىق بېرىشنى ئارتۇق ئىشقا ئارىلاشقانلىق، ئۆزىگە ئۆزى ئاۋارىچىلىق تاپقانلىق، گۇۋاھلىق بېرىشنىڭ ئۆزىگە قەتئىي پايدىسى يوق، ئۇنىڭ ئۈستىگە سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىش ئۈچۈن كەتكەن چىقىملارنى قايتۇرۇپ كەلگىلى بولمايدۇ، ۋاقىتنى ۋە زېھنىنى بىكار ئىسراپ قىلغانلىق ھەم بىۋاسىتە ئىقتىسادىي زىيان كېلىپ چىقىدۇ دەپ قاراپ بىتەرەپ مۇئامىلىدە بولىدۇ ياكى سەۋەب تېپىپ ھەقىقىي ئەھۋالنى يوشۇرۇپ، گۇۋاھلىق بەرمەيدۇ.

گۇۋاھچى دەۋالاشقۇچىلارنىڭ تەھدىت سېلىشىدىن، ئۆچ ئېلىشىدىن قورقىدۇ. گۇۋاھلىق بەرگۈچى سوتنى قارشى تەرەپ دەۋالاشقۇچىلارغا پايدىسىز بولغان ئەھۋاللار بىلەن تەمىنلىسە، شۇ دەۋالاشقۇچىنىڭ تەھدىت سېلىپ، ئۆچ ئېلىشىدىن ئەنسىرەپ، گۇۋاھلىق بېرىشكە جۈرئەت قىلالمايدۇ.

(2) ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ كۆرسەتكەن پاسسىپ

تەسىرى

بازار ئىگىلىكىنىڭ بارلىققا كېلىشى بىلەن بىر قىسىم كىشىلەر قارىغۇلارچە ئىقتىسادىي مەنپەئەت قوغلىشىپ گۇۋاھلىق بېرىشنى رەت قىلىدۇ ياكى

1000 يۈەندىن يۇقىرى، 3000 يۈەندىن تۆۋەن جەرىمانە قويۇش، ئېغىر ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقارغانلارنى جىنايى ئىشلار قانۇنى بويىچە جازالاش» دەپ بەلگىلەنگەن. لېكىن دۆلىتىمىز «جىنايى ئىشلار قانۇنى» نىڭ 305-ماددىسىدىكى يالغان گۇۋاھلىق بېرىش جىنايىتى پەقەت جىنايى ئىشلار دەۋاسىكى گۇۋاھچىلارنىڭ يالغان گۇۋاھلىق بېرىشى بىلەنلا چەكلىنىدىغان بولۇپ، ھەق تەلەپ دەۋاسىكى گۇۋاھچىلارنىڭ يالغان گۇۋاھلىق بېرىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىغاچقا، گۇۋاھچىلارنىڭ يالغان گۇۋاھلىق بېرىشىگە قارىتا بېرىلىدىغان جىنايى جازا ئېنىق بەلگىلەنمىگەن.

(2) قانۇن ماددىلىرىنىڭ مەزمۇنى ئۆلۈك، ھەتتا زىددىيەتلىك

ئۆلۈك دېگىنىمىز، «ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنى» نىڭ 122-ماددىسىدا «خەلق سوت مەھكىمىسى ھەق تەلەپ دېلولىرىنى سوتلىغاندا سوت ئېچىلىشتىن ئۈچ كۈن بۇرۇن دەۋالاشقۇچىلار ۋە باشقا دەۋاغا قاتناشقۇچىلارغا ئۆقتۈرۈشى كېرەك» دەپ بەلگىلەنگەن. ئەمەلىيەتتە تەييارلىققا بېرىلگەن بۇ ئۈچ كۈن ۋاقت قىسقا بولۇپ، گۇۋاھچىلار تولۇق تەييارلىق قىلىشقا ئۈلگۈرمەيدۇ. ئارىلىق يىراق، قاتناش قولايىسىز بولۇپ قالسا گۇۋاھچىلارغا ۋاقت يېتىشمەي، سوتقا ۋاقتىدا يېتىپ كېلەلمەيدۇ ھەم گۇۋاھلىق بېرىش ۋاقتى تۇيۇقسىز ئۆتۈرۈلۈپلا، گۇۋاھلىق بەرگۈچى خىزمەت ۋە باشقا پائالىيەتلىرىنى ئاللىقاچان ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغان بولسا ئۆزگەرتىشنى خالىماي گۇۋاھلىق بېرىش ئۈچۈن سوتقا چىقمايدۇ.

زىددىيەتلىك دېگىنىمىز، «ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنى» دا «دېلونىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى بىلىدىغان بارلىق كىشىلەرنىڭ گۇۋاھلىق بېرىش مەجبۇرىيىتى بار» دەپ بەلگىلەنگەن. لېكىن بۇ ماددىدا كەسىپى مەخپىيەتلىك ۋە دۆلەت مەخپىيەتلىكى سەۋەبىدىن ئادۋوكاتلارنىڭ، مۇناسىۋەتلىك خادىملارنىڭ، يېقىن ئۇرۇق-تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى بارلارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىگە بولمايدىغانلىقى مۇستەسنا قىلىنغان بولۇپ، «ئادۋوكاتلار قانۇنى» ۋە باشقا قانۇنلاردىكى بەلگىلىمىلەر بىلەن زىددىيەتلىك بولۇپ قالغان.

بەلگىلىك روللارنى ئوينىغان بولسىمۇ، بىراق، قانۇن تۈزۈش ۋە چىقىرىش جەھەتتىكى بەزى يوپۇرۇقلار تۈپەيلى ئەدلىيە ئىھتىياجىنى قاندۇرالمىۋاتىدۇ. قانۇن تۈزۈش مەزمۇنىنىڭ مۇكەممەل بولماسلىقى گۇۋاھچىلارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىنى رەت قىلىش، سوتقا چىقىشىنى رەت قىلىش ۋە يالغان گۇۋاھلىق بېرىشىنىڭ ئاساسلىق ۋە بىۋاسىتە سەۋەبى بولۇپ قالماقتا.

(1) مۇناسىۋەتلىك قانۇن مەزمۇنلىرى تومتاق بولۇپ، ئاممىبىلىقى ۋە ئىلمىيلىقى كەمچىل «ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنى» نىڭ 70-ماددىسىدا «دېلو ئەھۋالىنى بىلىدىغان بارلىق ئورۇن ياكى شەخسلەرنىڭ گۇۋاھلىق بېرىش مەجبۇرىيىتى بار» دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ ماددىنىڭ پىرىنسىپاللىقى ناھايىتى كۈچلۈك، ئورۇننىڭ تەبىئىي شەخسكە ئوخشاش گۇۋاھلىق بېرىش سالاھىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكى ئېتىراپ قىلىنغان، گەرچە قانۇندا ئورۇننىڭ سۈبېيىكتلىق سالاھىيىتى بولسىمۇ، لېكىن دېلو ئەھۋالىغا قارىتا ئىنكاس بىلدۈرۈش ئىقتىدارى يوق، ھەم سوتقا چىقىپ دەۋالاشقۇچىلار بىلەن يۈزلەشتۈرۈشنى قوبۇل قىلىشقا ئامالسىز بولۇپ، گۇۋاھچىنىڭ سالاھىيەت شەرتىگە ماس كەلمەيدۇ.

گۇۋاھچىنىڭ سوتقا چىقىش ئۇسۇلى، گۇۋاھلىق بېرىش شەكلى ۋە تەرتىپى قاتارلىق جەھەتلەردە كونكرېت تەرتىپ كەمچىل بولۇپ، گۇۋاھچىلارنىڭ سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىشىگە قويۇلغان تەلەپ قانۇنى ئەمەس. گۇۋاھچىنىڭ گۇۋاھلىق بېرىش مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىش ۋە يالغان گۇۋاھلىق بەرمەسلىكى توغرىسىدا ئېنىق قانۇنىي مەسئۇلىيەت بەلگىلەنمىگەن بولۇپ، يوللۇق سەۋەبى يوق تۇرۇپ گۇۋاھلىق بېرىش مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىنغانلار ھېچقانداق قانۇنىي مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالمايدىغان بولغاچقا، گۇۋاھچىلار گۇۋاھلىق بېرىشىنى خالىغانچە رەت قىلالايدۇ، بۇنىڭ بىلەن گۇۋاھچىنىڭ سوتقا چىقىشى مەجبۇرىيەت دېگەن قانۇن ماددىسىنىڭ چەكلەش كۈچى بولمىغان. «ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنى» نىڭ 104-ماددىسىدا يالغان گۇۋاھلىق بەرگەن شەخسلەرگە 1000 يۈەندىن تۆۋەن جەرىمانە قويۇش ياكى 15 كۈندىن تۆۋەن تۇتۇپ تۇرۇش، ئورۇنلارغا

«ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنى» نىڭ 70-ماددىسىدا «ئۆزىنىڭ مەقسىتىنى توغرا ئىپادىلەپ بېرەلمەيدىغان كىشىلەر گۇۋاھلىق بەرسە بولمايدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. بۇ ماددا تولىمۇ تومتاق بولۇپ، مۇناسىۋەتلىك بەلگىلىمىلەردىكى «ھەرىكەت ئىقتىدارى چەكلىك كىشىلەر يېشى ۋە ئۆز ئەقلىي ئىقتىدارىغا ماس ھالدا گۇۋاھلىق بەرسە بولىدۇ» دېگەن ماددا بىلەن زىددىيەتلىك.

(3) گۇۋاھچىلارنىڭ ھوقۇق-مەجبۇرىيىتى باراۋەر ئەمەس

ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنىدا گۇۋاھچىلارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىش مەجبۇرىيىتى تەكىتلىنىپ، گۇۋاھچىلارنىڭ بەھرىمەن بولىدىغان ھوقۇقىغا سەل قارالغان بولغاچقا، ھوقۇق بىلەن مەجبۇرىيەتنىڭ تەڭپۇڭسىزلىقى كېلىپ چىققان. مەسىلەن: گۇۋاھلىق بېرىش ئۈچۈن سوتقا چىققاندىكى كەتكەن چىقىم ۋە كېمىيىپ كەتكەن كىرىم قاتارلىق ئىقتىسادىي زىيانلارغا بولغان تولۇقلىما مەسلىسى، گۇۋاھچىلارنىڭ گۇۋاھلىق بەرگەندىن كېيىنكى ئۆزى ۋە ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ جىسمانىي، مال-مۈلۈك بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش مەسلىسى قاتارلىق مەسلىلەر ئۈستىدە قانۇندا ئېنىق بەلگىلىمە يوق، بولسىمۇ مۇجەمل، ئەمەلىيلىشىشى تولۇق ئەمەس. بۇ سەۋەبلەر گۇۋاھچىنىڭ مەنپەئىتىگە بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، گۇۋاھچى ئاسانلا گۇۋاھلىق بېرىشنى رەت قىلىدۇ ياكى سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بەرمەيدۇ.

(3) قانۇن ئىجرا قىلىشنىڭ ئۈنۈملۈك بولماسلىقى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان مەسلىلەر

سوت قىلىش خادىملىرى قانۇننى ئىجرا قىلىشنىڭ سۈبىيىكىتى بولۇپ، قانۇننى ئىجرا قىلىشتا، ئۇلارنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ، لېكىن سوت قىلىش داۋامىدا قىسمەن سوتچىلارنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسىنىڭ مۇكەممەل بولماسلىقى ياكى خىزمەت ئۈستىدىكى بېپەرۋالىقى تۈپەيلىدىن گۇۋاھلىق تۈزۈمى ھەقىقىي ئەمەلىيەشمەي، گۇۋاھچىلارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىش ئاكتىپلىقىغا پاسسىپ تەسىر كۆرسىتىپ، گۇۋاھچىلارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشنى رەت قىلىشىدىكى

يەنە بىر سەۋەبىگە ئايلاندى.

(1) سوتچىلارنىڭ گۇۋاھچىلارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىنى رەت قىلىشى ۋە يالغان گۇۋاھلىق بېرىشىنىڭ زىيىنىغا بولغان تونۇشى يېتەرلىك ئەمەس بەزى ئەدلىيە خادىملىرىمىز قارىغۇلارچە ئۈنۈم قوغلىشىپ، دېلونى تېز سۈرئەتتە سوت قىلىپ تۈگىتىش ئۈچۈن، گۇۋاھچىلارنىڭ سوتقا كەلمەسلىك سەۋەبىنى ئەستايىدىل تەكشۈرمەيلا تەستىقلىۋېتىدۇ. گۇۋاھلىق بېرىشنى رەت قىلىش ۋە يالغان گۇۋاھلىق بېرىش قىلمىشىغا بولغان چەكلەش تەدبىرى ياكى بېرىلىدىغان جازانىڭ ئىجرا قىلىنىشى ئۈنۈملۈك بولمىغاچقا، كۆپ ھاللاردا گۇۋاھچىلار سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بەرمەيدىغان ئەھۋاللار كېلىپ چىقىپ، دېلو پاكىتىنى ھەقىقىي ئېنىقلاپ چىقىشقا ئامال بولمايۋاتىدۇ.

(2) گۇۋاھچىلارنىڭ سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بەرگەن مەزگىلىدىكى چىقىملىرىغا بېرىلىدىغان تولۇقلىما يېتەرلىك ئەمەس

قاتناش، ياتاق-تاماق چىقىمى، ئىشتىن قېلىش ھەققى قاتارلىقلارغا بېرىلىدىغان تولۇقلىما يېتەرلىك بېرىلمەيدىغان ئەھۋاللار مەۋجۇت. «خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ دەۋا ھەققى يىغىش چارىسى» نىڭ 2-ماددىسىدا گۇۋاھچىنىڭ چىقىملىرىنى خەلق سوت مەھكىمىسى دەۋالاشقۇچىدىن يىغقاندىن كېيىن، گۇۋاھچىغا چىقىم قىلىپ بېرىشى بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، مەشغۇلات قىلىشتىكى ئاۋازچىلىق، سومما مىقدارى ۋە دائىرىسىنىڭ ئېنىق بولماسلىقى تۈپەيلىدىن ھەقىقىي ئىجرا بولماي، گۇۋاھچىلارنىڭ ئەمەلىي چىقىمى ۋە ئىقتىسادىي زىيىنى تولۇقلىمىغا ئېرىشەلمىگەچكە، ئۇلار سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىشنى خالىمىغان.

(3) گۇۋاھچىلارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشى سەۋەبىدىن تەھدىت ۋە ئۆچ ئېلىشقا ئۇچرىغان ئەھۋاللارنى بىر تەرەپ قىلىش ئۇسۇلى مۇكەممەل ئەمەس

بەزى گۇۋاھچىلار گۇۋاھلىق بەرگەنلىكى ئۈچۈن ئۆزى ۋە تۇغقانلىرىنىڭ جىسمانىي ۋە مال-مۈلۈك بىخەتەرلىكى زىيانغا ئۇچرىغاندا، دەل ۋاقتىدا،

نېسبىتىنىڭ تۆۋەن بولۇشى بىلەن، دېلو پاكىتىنى ئېنىقلاشنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلى كۆپ قىسىم يازما گۇۋاھلىق سۆزى سوت قىلىش باسقۇچىدا، دېلو پاكىتىنى بېكىتىشنىڭ ئاساسى بولۇپ قالغان. ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنىدا دېلو ئەھۋالىدىن خەۋەردار كىشىلەرنىڭ گۇۋاھلىق بەرسە بولىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن بولغاچقا، دېلو ئەھۋالىنى ۋاسىتىلىق بىلىدىغانلارمۇ سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىدىغان ئەھۋاللار مەۋجۇت بولغان. يازما گۇۋاھلىق بىلەن ئىككىنچى قول ئىسپاتلارنىڭ نىسبەتەن كۆپ ئىشلىتىلىشى بىر تۈركۈم مەسىلىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. يەنى بىرىنچىدىن، گۇۋاھچىلارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىش ئىقتىدارىنىڭ تۆۋەنلىكى، يازما گۇۋاھلىق شەكلى ۋە مەزمۇنىنىڭ قالايمىقان بولۇشى، سوتچىلارنى كۆپ كۈچ سەرپ قىلىپ تەكشۈرۈپ ئېنىقلاشقا مەجبۇر قىلىپ، سوت قىلىش تەرتىپىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ، ئۈنۈمنى تۆۋەنلىتىۋەتكەن؛ ئىككىنچىدىن، گۇۋاھچىنىڭ سوتقا چىقىپ، بىۋاسىتە يۈزلەشتۈرۈشنى^[6] قوبۇل قىلماسلىقى سەۋەبىدىن، گۇۋاھچىلار سىرتقى تەسىرگە ئۇچرىسا، قالايمىقان گۇۋاھلىق بېرىدىغان ھەتتا يالغان گۇۋاھلىق بېرىدىغان ھادىسىلەر كېلىپ چىقىپ، سوتچى ۋە ئاممىنىڭ گۇۋاھلىق سۆزىنىڭ چىنلىقىغا بولغان ئىشەنچىسى ئومۇميۈزلۈك تۆۋەنلەپ، دۆلەتنىڭ گۇۋاھلىق تۈزۈمى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىماقتا.

3. گۇۋاھلىق تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش تەدبىرلىرى

ئېتىراپ قىلماسلىق كېرەك. گەرچە ئورۇننىڭ گۇۋاھچى سالاھىيىتىدە گۇۋاھلىق سۆزى بىلەن تەمىنلىشى دەلىل-ئىسپات مەنبەسىنى كېڭەيتىشكە ياردەم بولسىمۇ، لېكىن ئورۇننىڭ گۇۋاھلىقى ئالاھىدە شەخسنىڭ مەلۇم بىر ھادىسىگە بولغان ئىنكاسىنىڭ يىغىندىسى بولۇپ، يەنىلا تەبىئىي شەخسنىڭ تىل ۋاسىتىسى ئارقىلىق بايان قىلىنىدۇ. ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنى ۋە جىنايىتى ئىشلار قانۇنىدا «يالغان گۇۋاھلىق بېرىشنىڭ سۈبىيىكىتى پەقەت تەبىئىي شەخس» دەپ بەلگىلەنگەن بولغاچقا، ئەگەر ئورۇن يالغان گۇۋاھلىق بەرسە، ئۇنىڭ قانۇنىي مەسئۇلىيىتىنى سۈرۈشتۈرۈش

ئۈنۈملۈك بىر تەرەپ قىلىنمىغان. قانۇندا خەلق سوت مەھكىمىسى، تەپتىش مەھكىمىسى، جامائەت خەۋپسىزلىك ئورگانلىرى گۇۋاھچىلارنى قوغداش سۈبىيىكىتى قىلىپ بەلگىلەنگەن، لېكىن كونكرېت مەسئۇلىيەت دائىرىسى توغرىسىدا بەلگىلىمە بولمىغاچقا، مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار خىزمەتنى بىر-بىرىگە ئىتتىرىپ، مەسئۇلىيەتتىن قېچىپ، گۇۋاھچىلارنىڭ ھوقۇقىغا ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىنمىغان. گەرچە «ھەق تەلەپ قانۇنى» نىڭ 152-ماددىسىنىڭ 4-تارمىقىدا «جىنايىتى ئىشلار قانۇنى» نىڭ 307-، 308-ماددىلىرىدا گۇۋاھچىلاردىن ئۆچ ئېلىش جىنايىتىگە قارىتا قانۇن جەھەتتىن قوغداش بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇلار پەقەت جازالاش خاراكتېرىدىكى قوغداش تەدبىرى بولۇپ، ئالدىنى ئېلىش خاراكتېرى كەمچىل بولغاچقا، گۇۋاھلىق بەرگۈچىگە سەلبىي تەسىر پەيدا قىلغان.

(4) يازما گۇۋاھلىق سۆزىنىڭ كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلىشى گۇۋاھلىق سۆزىنىڭ ئىشەنچلىك بولۇشىغا تەسىر كۆرسەتتى

ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنىنىڭ 70-ماددىسىدا «ئەگەر گۇۋاھچىلارنىڭ سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىشىدە ھەقىقەتەن قىيىنچىلىق بولسا، سوت مەھكىمىسىنىڭ ئىجازىتىدىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن يازما ئىسپات بەرسىمۇ بولىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. گۇۋاھچىلارنىڭ سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىش

ياخشى ئىجتىمائىي مۇھىت بەرپا قىلىپ، كىشىلەرنىڭ گۇۋاھلىق بېرىش، سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىش ئېغىنى يېتىلدۈرۈپ، سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىشنى كىشىلەرنىڭ ئاڭلىق ھەرىكىتىگە ئايلاندۇرۇشتىن سىرت، مۇھىمى قانۇن تۈزۈش ۋە قانۇنى ئىجرا قىلىش جەھەتتە قاتتىق بولۇپ، گۇۋاھلىق سۆزىنىڭ ئىسپاتلاش رولى ۋە قىممىتىنى ھەقىقىي تۈردە ئىشقا ئاشۇرۇش كېرەك.

(1) گۇۋاھچىلارنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىدىكى شەرت ۋە ئۆلچەمنى مۇكەممەللەشتۈرۈش

(1) ئورۇننىڭ گۇۋاھلىق بېرىش سالاھىيىتىنى

قىلسا بولىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. شۇڭا دۆلىتىمىز ئەدلىيە ئەمەلىيىتىنىڭ ھازىرقى ھالىتى بىلەن خەلقئارا دەۋا قانۇنى تۈزۈش يۈزلىنىشىنى بىر ئىزغا سېلىپ، دۆلىتىمىزنىڭ قانۇن چىقىرىش تۈزۈلمىسىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش كېرەك.

بۇنىڭدا، بىرىنچىدىن، سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىشى زۆرۈر بولغان گۇۋاھچىلارغا بولغان ئۇقتۇرۇش شەكلىنى ئۆزگەرتىپ، چاقىرىق ئەۋەتىپ چاقىرتىش، ئىككى قېتىم چاقىرىسىمۇ سوتقا كەلمىگەنلەرنى مەجبۇرىي چاقىرتىپ كېلىش ماددىسىنى كۆپەيتىش كېرەك. شۇ ئارقىلىق گۇۋاھچىلارنىڭ سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىشىنىڭ دۆلەتنىڭ مەجبۇرلاش كۈچى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان قانۇنىي مەجبۇرىيەت ئىكەنلىكىنى گەۋدىلەندۈرۈش كېرەك.

ئىككىنچىدىن، سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىشى رەت قىلىپ دەۋا پائالىيىتىگە يامان ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ھەرىكەتلەرگە نىسبەتەن قانۇن ياكى ئەدلىيەلىك ئىزاھاتلاردا جەرىمانە قويۇش، ئەدلىيەلىك توختىتىپ قويۇش قاتارلىق چارىلەرنى بەلگىلەش، قىلمىشى ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلارغا ئەدلىيەگە توسقۇنلۇق قىلىش جىنايىتى بويىچە جازا بېرىش كېرەك.

(2) گۇۋاھلىق بەرگۈچى ۋە ئۇنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ جىسمانىي ۋە مال-مۈلۈك بىخەتەرلىكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىدىغان تەدبىرلەرنى مۇكەممەللەشتۈرۈش كېرەك. بۇنىڭدا مەخسۇس گۇۋاھچىلارنىڭ ھوقۇق مەنپەئىتىنى قوغدايدىغان فۇنكسىيەلىك ئاپپاراتلارنى تەسىس قىلىش كېرەك. ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنىنىڭ 102-ماددا 4-تارمىقىدا «ئەدلىيە خادىملىرى، دەۋاغا قاتناشقۇچىلار، گۇۋاھچىلارغا ھاقارەت قىلىش، تۆھمەت قىلىش، زىيانكەشلىك قىلىش، ئۇرۇش، تەھدىت سېلىش قاتارلىق ئۆچ ئېلىش قىلمىشلىرىغا قارىتا، سوت مەھكىمىسى قىلمىشىنىڭ ئېغىر-يېنىكلىكىگە ئاساسەن جەرىمانە قويسا، تۇتۇپ تۇرسا بولىدۇ. جىنايەت شەكىللەندۈرگەنلىرىنىڭ قانۇن بويىچە جىنايى جاۋابكارلىقىنى سۈرۈشتە قىلسا بولىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن.

بىرىنچىدىن، قىلمىش سادىر قىلغۇچىنىڭ ئۆچ

قىيىنغا توختايدۇ. شۇڭا ئورۇننىڭ گۇۋاھلىق بېرىش سالاھىيىتىنى ئېتىراپ قىلماسلىق كېرەك.

(2) گۇۋاھچىلارغا گۇۋاھلىق بېرىش مەجبۇرىيىتىنى كەچۈرۈم قىلىش ھوقۇقىنى بېرىش كېرەك. ئالاھىدە ئەھۋالدا، دېلو ئەھۋالىنى بىلىدىغانلارغا گۇۋاھلىق بېرىش مەجبۇرىيىتىنى كەچۈرۈم قىلىش ھوقۇقىنى بېرىش كېرەك. ھەق تەلەپ قانۇنىدا دەۋالاشقۇچىلار بىلەن يېقىن تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى بار بولغان گۇۋاھچىلار ۋە ئالاھىدە سالاھىيەتكە ئىگە بولغان گۇۋاھچىلار^[7] گۇۋاھلىق بېرىشكە بولمايدۇ دەپ بەلگىلەنگەن. مەسىلەن: ئادۋوكات، بىۋاسىتە قانداشلىق مۇناسىۋىتى بار تۇغقانلار قاتارلىقلار. بۇنداق بولغاندا گۇۋاھلىق بېرىشنى رەت قىلىش ۋە يالغان گۇۋاھلىق بېرىشنى ئازايتىپ، گۇۋاھلىق سۆزىنىڭ چىنلىقى ۋە ھەقىقىيلىقىنى بېكىتىپ، گۇۋاھلىق بېرىش تۈزۈمىنىڭ ئادىللىقى، ھەقىقىي ئەمەلگە ئېشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، سوت خىزمىتىنىڭ ئۈنۈمىنى يۇقىرى كۆتۈرگىلى بولىدۇ.

(2) گۇۋاھچىنىڭ سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش كېرەك

(1) گۇۋاھچىنىڭ يوللۇق سەۋەبى يوق تۇرۇپ، سوتقا چىقىمىسى بولغان مەجبۇرلاش ۋاسىتىسىنى ۋە قانۇنىي مەسئۇلىيەتنى ئېنىق بېكىتىش كېرەك. پۇقرالارنىڭ قانۇنغا بولغان تونۇشىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، قانۇنىي ئېڭىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ھوقۇق-مەجبۇرىيىتىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش كېرەك. گۇۋاھچىنىڭ سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىشى بىر خىل مەجبۇرىيەت (قانۇنىي مەجبۇرىيەت) بولۇپ، دۆلىتىمىزدە يوللۇق سەۋەبى يوق تۇرۇپ، سوتقا چىقمايدىغان ئەھۋاللارغا قارىتا مەجبۇرلاش ۋاسىتىسى ۋە قانۇنىي مەسئۇلىيەت ئېنىق ئەمەس. چەت ئەل قانۇنلىرىدا^[8] مەسىلەن، ئەنگىلىيەدە «يوللۇق سەۋەبى يوق تۇرۇپ سوتقا چىقىمىغان گۇۋاھچىلارنى قولغا ئالسا بولىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. ياپونىيەدە «يوللۇق سەۋەبى يوق تۇرۇپ، سوتقا چىقىمىغانلارغا جەرىمانە قويۇش، تۇتۇپ تۇرۇش قاتارلىق جازالارنى بەرسە بولىدۇ. زۆرۈر بولغاندا جىنايى جاۋابكارلىقىنى سۈرۈشتە

ئېلىش ئوبىيېكتى گۇۋاھچىنىڭ ئۆزى ۋە باشقا تۇغقانلىرىنىڭ جىسمانىي بىخەتەرلىكى ۋە ھوقۇق مەنپەئىتى، مال - مۈلۈك بىخەتەرلىكى بولۇپ، ئۆچ ئېلىش قىلمىشىنى سادىر قىلىشى ئاسانلاشقان، شۇنىڭ بىلەن گۇۋاھچىلارنىڭ ئۆزىنى قوغدىشى كاپالەتكە ئىگە بولالمىغان.

ئىككىنچىدىن، ئۆچ ئېلىش قىلمىشى دېلو بىر تەرەپ قىلىنغۇچە ھەتتا ئىجرا تەرتىپى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن يۈز بېرىدىغان بولۇپ، قانۇن ئىجرا خادىملىرىنىڭ جىنايى قىلمىشلارغا بولغان تونۇشى يېتەرلىك ئەمەس، بىر تەرەپ قىلىشى قاتتىق ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن بىر تەرەپتىن، قانۇن چىقىرىش جەھەتتە گۇۋاھچىلارنىڭ سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىشىدىن پەيدا بولغان مال - مۈلۈك بىخەتەرلىكىگە بولغان قوغداش ماددىلىرىنى ئېنىق بەلگىلەپ، زىيانلىق ئاقىۋەتلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە چەكلەشكە كاپالەتلىك قىلىپ، سوتتىن بۇرۇن گۇۋاھچىنىڭ سالاھىيىتى، ئادىسى قاتارلىق ئەھۋاللارنى مەخپىي تۇتۇپ، گۇۋاھلىق بېرىپ بولغاندىن كېيىن، زىيانكەشلىككە ئۇچراشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە زىيانغا ئۇچرىسا مۇۋاپىق تولۇقلىما بېرىش كېرەك.

ئۈچىنچىدىن، قانۇن ئىجرا قىلغۇچى خادىملار گۇۋاھچىلارنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىپ، گۇۋاھچىغا بولغان پوزىتسىيەسىگە دىققەت قىلىشى، زىيانكەشلىككە ئۇچراش قىلمىشىغا بولغان تونۇشىنى ئايدىڭلاشتۇرۇپ، خىزمەت ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشى، قانۇننى ئىجرا قىلىشتا قاتتىق بولۇپ، دەل ۋاقتىدا، ئۈنۈملۈك ھالدا ئالدىنى ئېلىپ، قانۇنسىز قىلمىشلارنى جازالىشى، گۇۋاھچىلارنىڭ ئېڭىدىكى غەم - ئەندىشە ۋە تەشۋىشنى تۈگىتىشى لازىم.

3) گۇۋاھچىلارنىڭ يالغان گۇۋاھلىق بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك

سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىش دۆلەت قانۇنىنىڭ گۇۋاھچىنىڭ گۇۋاھلىق بېرىشىگە قويغان ئەقەللىي تەلپى. يالغان گۇۋاھلىق بېرىشنىڭ جەمئىيەتكە بولغان زىيىنى سوتقا چىقماسلىقتىنمۇ ئېغىر. بىرىنچىدىن، يالغان گۇۋاھلىق بېرىشتە سۇبېيېكتى جەھەتتىن قەستەنلىك بار بولۇپ،

گۇۋاھچى دۆلەت قانۇنىنى كۆزگە ئىلماي، دەۋالاشقۇچى تەرەپنىڭ قانۇنىي ھوقۇق مەنپەئىتىگە زىيان سالىدىغان يامان نىيەتتە بولىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئوبىيېكتى جەھەتتە ئاق - قارىنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىپ، ھەقىقىي پاكىتنى ئاغدۇرۇپ، سوتچىلارنىڭ دەلىل - ئىسپاتنى بېكىتىشىنى قىيىنلاشتۇرىلىدۇ، سوت قىلىش تەرتىپىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ، ئاسانلا خاتا ھۆكۈم چىقىرىدىغان ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن يالغان گۇۋاھلىق بەرگۈچىنى قاتتىق جازالاپ، قانۇنغا خىلاپ ھەرىكەتلەرگە زەربە بېرىش زۆرۈر.

(1) سوت قىلىش تەرتىپىنى قاتتىق باشقۇرۇپ، تەرتىپنىڭ چوقۇم ئاشكارا، ھەقىقىي بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىپ، يالغان گۇۋاھلىق بېرىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك.

بىرىنچىدىن، سوت قىلىش داۋامىدا گۇۋاھچىنىڭ سالاھىيىتىنى تەكشۈرۈشتە قاتتىق بولۇپ، گۇۋاھچىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالىنى، دېلودىكى دەۋالاشقۇچىلارنىڭ دېلونىڭ نەتىجىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئەستايىدىل كونكرېت ئېنىقلاپ، گۇۋاھلىق بېرىش ئىقتىدارى، گۇۋاھلىق سالاھىيىتى قاتارلىقلارنى توغرا بېكىتىپ، گۇۋاھلىق بېرىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولمىغان كىشىلەرنىڭ گۇۋاھلىقىنىڭ پاكىتىنى بېكىتىشىنىڭ ئاساسى بولۇپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك.

ئىككىنچىدىن، گۇۋاھلىق بەرگۈچىگە بەھرىمەن بولىدىغان ھوقۇقى ۋە ئۆتەشكە تېگىشلىك مەجبۇرىيىتىنى، يالغان گۇۋاھلىق بېرىشنىڭ قانۇنىي مەسئۇلىيىتىنى ئۇقتۇرۇپ قويۇش، گۇۋاھلىق سۆزىنىڭ يالغان بولماسلىقى ھەققىدە قەسەم قىلدۇرۇش ياكى كاپالەت بەرگۈزۈش كېرەك.

ئۈچىنچىدىن، دەلىل - ئىسپاتنى يۈزلەشتۈرۈش چوقۇم ئاشكارا ئېلىپ بېرىلىشى كېرەك. گۇۋاھلىق بەرگۈچى سوتقا چىققاندا چوقۇم ئايرىم - ئايرىم ھالدا دەۋالاشقۇچى ئىككى تەرەپ ۋە ئاقلىغۇچى ئوتتۇرىغا قويغان سۇئاللارنى قوبۇل قىلىشى كېرەك. مۇشۇنداق بولغاندىلا دەلىل - ئىسپات ھەقىقىي بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ.

«يالغان گۇۋاھلىق بەرگەنلەرگە ئەھۋالنىڭ ئېغىر- يېنىكلىكىگە ئاساسەن جەزىمانە قويۇش، تۇتۇپ تۇرۇش، جىنايەت شەكىللەندۈرگەنلەرنىڭ قانۇن بويىچە جىنايى جاۋابكارلىقىنى سۈرۈشتۈرۈش كېرەك» دەپ بەلگىلەنگەن. لېكىن بۇ ماددا ناھايىتى تومئاق بولۇپ، كونكرېت مەسىلىلەرگە نىسبەتەن ئېنىق بەلگىلەمە يوق. بىرىنچىدىن، يالغان گۇۋاھلىق بېرىش قىلمىشىنى بېكىتىشنىڭ ئۆلچىمى بەلگىلەنمىگەن؛ ئىككىنچىدىن، «جىنايەت شەكىللەندۈرگەنلەرنىڭ قانۇن بويىچە جىنايى جاۋابكارلىقىنى سۈرۈشتۈرۈش كېرەك» دەپ بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، ھەق تەلەپ قانۇنىدىكى يالغان گۇۋاھلىق بېرىش مەسىلىسىگە نىسبەتەن جىنايى ئىشلار قانۇنىدا بەلگىلەمە چىقىرىلمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن يالغان گۇۋاھلىق بېرىشنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىنى خۇلاسەلەپ چىقىپ، قانۇن تۈزۈش ۋە ئەدلىيەلىك ئىزاھاتلاردا ئېنىق ۋە كونكرېت بولغان جازالاش تەدبىرىنى بېكىتىپ، ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ يالغان گۇۋاھلىق بېرىش قىلمىشىغا ئۈنۈملۈك زەربە بېرىشى ئۈچۈن قولايلىق يارىتىپ، يوللۇق بولغان ئەدلىيە تەرتىپىنى قوغداپ، گۇۋاھلىق بېرىش تۈزۈمىنىڭ ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدىكى رولى ۋە قىممىتىنى ئېنىق گەۋدىلەندۈرۈش كېرەك.

دېمەك، دەلىل- ئىسپات تۈزۈمى — ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنىنىڭ يادروسى. گۇۋاھلىق بېرىش تۈزۈمى دەلىل- ئىسپات تۈزۈمىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. گۇۋاھلىق تۈزۈمى — ھەق تەلەپ دەۋاسىنىڭ ئادىل، ھەققانىي ئېلىپ بېرىلىشىدىكى مۇھىم تۈزۈم. دەلىل- ئىسپاتلار ئېنىق بولمىغان دەۋادا قانۇننى توغرا تەدبىقلاش، ھەق-ناھەقنى ئايرىش، دېلونىڭ سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىش، ئادىل ھۆكۈم چىقىرىشنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس. گۇۋاھچىنىڭ سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىشى دېلونىڭ پاكىتىنى بېكىتىشتە مۇھىم رول ئوينايدىغان بولۇپ، ئەگەر گۇۋاھلىق بېرىشتە مەجبۇرىي تەلەپلەر ۋە ۋاسىتىلەر قوللىنىلمىسا، ئىسپات كۆرسىتىش مەسئۇلىيىتى پۈتۈنلەي دەۋالاشقۇچىلارغا يۈكلەپ قويۇلۇپ، كۆپلىگەن ھەق تەلەپ ھوقۇقلىرى ئىسپات كۆرسىتىلمەسلىك ياكى ئىسپات تولۇق بولماسلىق سەۋەبىدىن قوغداشقا ئېرىشەلمەي،

تۆتىنچىدىن، گۇۋاھلىق بېرىشتە ئوچۇق- ئاشكارا بولۇش كېرەك. بۇ نۇقتىدا تەكىتلەيدىغىنىمىز، گۇۋاھچىنىڭ سوتقا چىقماي يازما گۇۋاھلىق بېرىش مەسلىسى بولۇپ، ئەگەر گۇۋاھچى قانۇندا بەلگىلەنگەن يوللۇق سەۋەب بولماي تۇرۇپ، سوتقا چىقىشنى رەت قىلسا، بەرگەن گۇۋاھلىقنى دېلونىڭ ئاساسى قىلىشقا بولمايدۇ. ئەگەر گۇۋاھچىنىڭ يوللۇق سەۋەبى بار بولسا، سوتنىڭ ئىجازىتى ئارقىلىق سوتقا چىقماي يازما گۇۋاھلىق بىلەن تەمىنلىسە، تەمىنلىگەن يازما گۇۋاھلىقنى دەۋالاشقۇچىلارنىڭ يۈزلەشتۈرۈشىدىن ئۆتكۈزۈپ، باشقىچە پىكىر بولمىسا، دېلونىڭ ئاساسى قىلىشقا بولىدۇ. ئەگەر باشقىچە پىكىر بولسا، پىكىر ئاساسىنى ۋە ئىسپاتنىڭ كۈچىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش كېرەك.

(2) گۇۋاھچىلار يالغان گۇۋاھلىق بەرمەسلىك توغرىسىدا قەسەم بېرىدىغان كاپالەتلىك قىلىش تۈزۈمىنى ئورنىتىش^[9] كېرەك. يالغان گۇۋاھلىق بەرمەسلىك توغرىسىدا قەسەم بېرىپ كاپالەتلىك قىلىش دېگەندە، گۇۋاھچى قانۇن بويىچە سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىشتە، سوتقا يالغان گۇۋاھلىق بەرمەيدىغانلىقى ئۈستىدە قەسەم بېرىشى، مۇناسىپ قانۇنىي مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشنى كۆرسىتىدۇ. دۆلىتىمىزدە تېخى بۇ تۈزۈم ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلمىدى. لېكىن بىر قىسىم سوت مەھكىمىلىرى ئەدلىيە ئەمەلىيىتى جەريانىدا گۇۋاھچىلارنىڭ قەسەم بېرىپ كاپالەتلىك قىلىش تۈزۈمىنى سىناق تەرىقىسىدە قوللىنىپ، ياخشى ئۈنۈمگە ئېرىشكەن. بۇ تۈزۈمنى قوللانغاندا بىر تەرەپتىن، گۇۋاھچىنىڭ گۇۋاھلىق بېرىش مەجبۇرىيىتىنى چەكلەپ، گۇۋاھچىلارنىڭ مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ۋە مەجبۇرىيەت تۇيغۇسىنى كۈچەيتىپ، يالغان گۇۋاھلىق بېرىش قاتارلىق ئەھۋاللارنى ئازايتقىلى بولىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، سوت تەرتىپىنى كۈچەيتىپ، سوتنىڭ ھەيۋىسىنى ۋە قانۇننىڭ كۈچىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، يالغان گۇۋاھلىق بېرىشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ.

(3) گۇۋاھچىلارنىڭ يالغان گۇۋاھلىقىغا بېرىلىدىغان جازالاش تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش كېرەك. ھەق تەلەپ دەۋا قانۇنىنىڭ 102- ماددىسىدا

ئۈنۈمنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، جەمئىيەتتە قانۇننىڭ ئوبرازىنى ھەقىقىي تىكلەشمىز ۋە شۇ ئارقىلىق خەلقنىڭ ئەدلىيە پائالىيىتىگە نىسبەتەن تولۇق ئىشەنچىنى تۇرغۇزۇشىمىز كېرەك.

جەمئىيەتنىڭ ئادىللىقى ۋە ھەققانىيلىقىغا ئېغىر تەسىر يېتىپ، ئەدلىيە ئادىللىقىدىن سۆز ئېچىش قىيىن بولۇپ قالىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن گۇۋاھلىق تۈزۈمىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈپ، گۇۋاھچىلارنىڭ ھوقۇق-مەنپەئىتىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ، دېلو بېجىرىلىش

ئىزاھلار

- [1] دوڭ شەنشەن: «ھەق تەلەپ دەۋاسىدىكى گۇۋاھلىق تۈزۈمى ھەققىدە تەھلىل»، «ئىقتىساد ۋە قانۇن» ژۇرنىلى، 2010-يىللىق 10-سان، 27-21 بەتلەر.
- [2] تاۋياڭ: «گۇۋاھچىلارنىڭ سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىشى توغرىسىدا»، «قانۇن ۋە جەمئىيەت»، 2008-يىللىق 11-سان.
- [3] چاڭ تەي: «ھەق تەلەپ قانۇن ئىلمى»، 129-بەت. بېيجىڭ، 2008-يىل جۇڭگو سىياسىي قانۇن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرى.
- [4] ياۋ خۇڭگېن: «ھەق تەلەپ دەۋاسىدىكى گۇۋاھلىق تۈزۈمى ھەققىدە چۈشەنچە»، تىيەنيا قانۇن تورى، 2009-يىل 9-ئاينىڭ 21-كۈنى.
- [5] چاڭ تەي: «ھەق تەلەپ قانۇن ئىلمى»، 129-بەت، بېيجىڭ، جۇڭگو سىياسىي قانۇن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشرى، 2008-يىلى.
- [6] جاڭ ۋېيېن: «چەت ئەللەرنىڭ دەلىل-ئىسپات تۈزۈمى ئۈستىدە تەھلىل»، 989-بەت، خەلق سوت مەھكىمىسى نەشرىياتى نەشرى، 2009-يىلى.
- [7] ۋاڭ رۇيخېڭ، جاڭ شۈنېڭ: «دۆلىتىمىزدە باھالىغۇچىلار سوتقا چىقىپ دەلىل-ئىسپات نەقلەشتۈرۈش شەكلىنى قوللىنىش»، لياۋنىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى، 2006-يىللىق 4-سان.
- [8] جى شۇجى: «ھەق-تەلەپ تەرتىپ قانۇنى»، 192-بەت، شيامېن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2009-يىل 10-ئاي نەشرى.
- [9] ساۋ شۈيۈننىڭ ئەدلىيە ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنغان «گۇۋاھچىلارنىڭ سوتقا چىقىپ گۇۋاھلىق بېرىشىنى رەت قىلىشتىكى سەۋەب ۋە ئالدىنى ئېلىش تەدبىرى» ناملىق ماقالىسى، 1997-يىلى 3-سان.
- [10] جۇڭ لياڭشىڭ: ئەدلىيە ژۇرنىلى، 1999-يىلى 10-سان، «ھەق تەلەپ دەۋاسىدا قەسەم بېرىش تۈزۈمىنى ئورنىتىشنىڭ دەسلەپكى تەتقىقاتى».

پايدىلانمىلار

1. خەن شياڭچى: «ھەق تەلەپ نەزەرىيەسى ئۈستىدە يېڭى تەھلىل»، جۇڭگو سىياسىي-قانۇن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشرى، 2010-يىلى.
2. جاڭ شاۋجۇڭ: «ھەق تەلەپ دەۋاسىدىكى گۇۋاھلىق تۈزۈمى ھەققىدە»، شيامېن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2010-يىلى.
3. جى شۇجى: «ھەق تەلەپ تەرتىپ قانۇنى»، شيامېن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2009-يىل 10-ئاي نەشرى، 192-بەت.
4. خۇڭ پىڭ، شى شياۋۋېن: جياڭشى جياڭشى ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى «دۆلىتىمىزنىڭ ھەق تەلەپ دەۋاسى گۇۋاھلىق تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش توغرىسىدا»، 2009-يىلى 9-ئاي.
5. جى شۇجى: «ھەق تەلەپ تەرتىپ قانۇنى» شيامېن ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2008-يىل 10-ئاي نەشرى.
6. ياڭ مېيمېي: «ھەق تەلەپ دەۋاسى گۇۋاھلىق تۈزۈمى توغرىسىدىكى تەتقىقات»، شەندۇڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2007-يىلى.
7. جاۋ مىڭشەن: ئەدلىيە ژۇرنىلى 1999-يىلى 3-سان، «گۇۋاھچىلارنىڭ يالغان گۇۋاھلىق بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەدبىرى».
9. ياۋ خۇڭگېن: «ھەق تەلەپ دەۋاسىدىكى گۇۋاھلىق تۈزۈمى ھەققىدە چۈشەنچە»، تىيەنيا قانۇن تورى، 2005-يىلى.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرىسا مۇھەممەت ھاجى

مەيلى دۆلەت ئىچىدىكى باشقا رايونلاردا بولسۇن ياكى شىنجاڭنىڭ ئۆزىدە بولسۇن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان يەرلىك دورا ماتېرىيال بايلىقلىرىنى مۇۋاپىق ئېچىش، ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش ۋە بۇخىل دورىلارنى كۆلەملەشتۈرۈپ، كۆپلەپ يېتىشتۈرۈش، بۇخىل دورىلار ئارىسىدىكى يېڭى تۈرنى بايقىش، پەرۋىش قىلىش قاتارلىق جەھەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك بولغان بىلىم مۈلۈك ھوقۇقىنى قانداق قوغداش مەسىلىسى گەۋدىلىك بولماقتا. ھالبۇكى، بۇ مەسىلە ھەققىدىكى تەتقىقات مەيلى نەزەرىيە جەھەتتە بولسۇن ياكى ئەمەلىي قوللىنىش جەھەتتە بولسۇن بىرخىل بوشلۇق ھالىتىدە تۇرماقتا. مۇشۇ سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر تېبابەت دورىلىرىنىڭ بىلىم مۈلۈك ھوقۇقىنىڭ قانۇن جەھەتتىن قوغدىلىش ئەھۋالى بىلەن بۇ ساھەنىڭ ھازىرقى تەرەققىياتىدا ئۆزئارا ماسلاشماسلىق ئەھۋاللىرى مەۋجۇت. بۇ خىل ئەھۋاللار ئۇيغۇر تېبابەت دورىگەرلىك ئىلمىنىڭ تېخىمۇ ياخشى ئىلگىرىلەپ تەرەققىي قىلىشىغا بەلگىلىك تەسىرلەرنى كۆرسىتىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ دۇنيا سودا تەشكىلاتىغا كىرىشى، ئۇيغۇر تېبابەت دورىگەرلىك كەسىپىنىڭ كەلگۈسىدە تېخىمۇ ياخشى تەرەققىي قىلىشىغا نۇرغۇن ياخشى پۇرسەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە جىددى خىرىسىمۇ دۇچ كەلمەكتە. دېمەك، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ئىلمىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى ئۈچۈن قانۇندىكى بىلىم مۈلۈك ھوقۇقى تۈزۈمىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، ئەنئەنىۋى تېبابەت ئىلمىنىڭ سىجىل تەرەققىياتىنى قولغا كەلتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىش ئىنتايىن مۇھىم. ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان يەرلىك دورا ماتېرىياللىرىنىڭ بىلىم مۈلۈك ھوقۇقىنى قوغداشنى يولغا قويۇش كېرەك.

يەرلىك دورا ماتېرىياللىرى بەلگىلىك دورىلىق ئۈنۈمىگە ئىگە ئۆسۈملۈك تۈزلىرى ئىچىدىكى ئالاھىدە مۇھىت ۋە ئالاھىدە كېلىمات قاتارلىق كۆپلىگەن ئامىللارنىڭ ئۇنىۋېرسال رولىنىڭ تەسىرىدە ئۆسۈپ يېتىلىدىغان دورا ماتېرىياللىرى بولۇپ، بۇ خىل دورا ماتېرىياللىرى ئۇزۇن مەزگىللىك كىلىنكىلىق ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈلۈپ ئىسپاتلانغان ھەمدە سۈپەت

ۋە داۋالاش جەھەتتە باشقا رايونلاردىكى دورا ماتېرىياللىرىدىن ياخشى ئىكەنلىكى ئىسپاتلانغان، شۇنداقلا كەڭ خەلق ئاممىسى تەرىپىدىن بىردەك ئېتىراپ قىلىنغان، ئەنئەنىۋىلىككە ئىگە دورا ماتېرىياللىرىنىڭ خام ئەشياسىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمەلىيەتتەمۇ ئۇيغۇر تېبابەت دورىلىرى تېبابەت ئىلمى ئارقىلىق ھەرخىل كېسەللىكلەرنى داۋالاش ۋە ئالدىنى ئېلىشنىڭ مۇھىم ماددىي ئاساسى، شۇنداقلا تېبابەت ئىلمىگە كاپالەتلىك قىلىشتىكى مۇھىم ئامىللارنىڭ بىرى. مول بولغان تەبىئىي دورا ماتېرىياللىرى بولسا تېبابەت دورىلىرىنىڭ مۇھىم مەنبەسىدۇر. ئادەتتە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە يەرلىك دورا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ ئىشلىتىلىش نىسبىتى بىرقەدەر يۇقىرى بولۇپ، روشەن يەرلىك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. بولۇپمۇ، شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا باشقا ئۆلكىلەردىكىگە ئوخشاشمايدىغان ئۆسۈملۈكلەر تارقالغان بولغاچقا تېبابەتچىلىكتە داۋالاش ئۈچۈن تاللانغان ئۆسۈملۈك دورا ماتېرىياللىرىمۇ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. شۇڭلاشقا تېبابەتچىلىكتە كۆپ ئىشلىتىلىدىغان بىر قىسىم خاس ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە بولغان بۇ خىل يەرلىك دورا ماتېرىياللىرىنىڭ بىلىم مۈلۈك ھوقۇقىنى قوغداش ئۈچۈن تۆۋەندىكىدەك خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلەش لازىم.

1. يەرلىك دورا ماتېرىياللىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش خىزمىتىنى كۈچەيتىش لازىم. بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا ئالدى بىلەن ئاز ئۇچرايدىغان قىممەتلىك تەبىئىي دورا ماتېرىياللىرىغا قارىتا ھۆكۈمەتنىڭ كونكرېت مۇھاپىزەت تەدبىرلىرىنى تۈزۈپ، تېبابەت دورا بايلىقلىرىنى قوغداش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش ۋە ئارقىلىق يەرلىك دورا ماتېرىياللىرىنى ئىسپات ۋە ئۈنۈمدىن پايدىلىنىش ھەرىكەتلىرىنى قېلىپلاشتۇرۇش بىلەن بىرگە، تېبابەت دورا بايلىقلىرىنى تەكشۈرۈش ئاساسىدا يەرلىك دورا ئۆسۈملۈك ماتېرىياللىرى بايلىقىنى قوغداش دائىرىلىرىنىڭ كۈنتەرتىپى ۋە يەرلىك دورا ماتېرىياللىرىنىڭ ئۆلچىمىنى بېكىتىپ، بۇلارنى تېبابەت دورىلىرىنىڭ نۆۋەتتىكى يېڭى تەرەققىيات ۋەزىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرگەن ھالدا «يەرلىك دورا ماتېرىياللىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە باشقۇرۇش نىزامى»

بايلىقتىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىشنى ئىشقا ئاشۇرغاندىن سىرت يەنە، بۇخىل ئۆسۈملۈك دورا ماتېرىياللىرىنىڭ بىلىم مۈلۈك ھوقۇقىنى قوغداشنى ھەقىقىي تۈردە ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ. چۈنكى، ئۇزۇن يىللىق تارىخ مابەينىدە ئۇيغۇر خەلقى تېبابەتچىلىك ئىلمى ئازقىلىق ھەرخىل كېسەللىكلەرنى داۋالاش ۋە ئالدىنى ئېلىش جەريانىدا ئۆسۈملۈك دورىلاردىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىش جەھەتلەردە نۇرغۇنلىغان تەجرىبە ۋە تېخنىكىلارنى يەكۈنلەش بىلەن بىرگە، يەنە تەدرىجىي ھالدا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ خاسلىققا ئىگە بولغان دورىگەرلىك ئىلمىنى شەكىللەندۈرۈپ، يەرلىكتىكى ئۆسۈملۈك دورىلارنىڭ دورىلىق خۇسۇسىيەتلىرى، كىلىنىكىلىق ئۈنۈمى، دورىلارنى تەييارلاش قائىدىلىرى، ئىشلىتىش ۋە پەرۋىش قىلىش، يېتىشتۈرۈش ئۆسۈملۈك تەتقىق قىلغاندىن سىرت، يەنە دورىلىق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ سورتلىرىنى ئايرىش، پەرقلەندۈرۈش، جەھەتلەردىكى بىلىملەرنىمۇ تەتقىق قىلىپ كەلگەن. يەنە كېلىپ شىنجاڭ ياۋروپا-ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ كىندىكىگە جايلاشقان، تۆت ئەتراپى دېڭىزدىن يىراق، ھاۋا كىلىماتى بىرقەدەر قۇرغاق، يامغۇر ئاز بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى بىلەن ئۆزىگە خاس ئۆسۈملۈكلەر توپىنى شەكىللەندۈرگەن. تەبىئىي شارائىتنىڭ ئوخشاشماسلىقى سەۋەبىدىن شىنجاڭنىڭ تۇپراق تۈرلىرى مۇرەككەپ، تۇپراق بايلىقىمۇ بىرقەدەر مول. بۇ خىل تەبىئىي شارائىت شىنجاڭدىكى ئۆسۈملۈك تۈرلىرى بىلەن مەملىكىتىمىزنىڭ باشقا ئۆلكە، رايونلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زور پەرقنى شەكىللەندۈرگەن. بولۇپمۇ دورىلىق ئۆسۈملۈكلەردە ناھايىتى روشەن ئالاھىدىلىكلەر بار. تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان دورا ماتېرىياللىرىنىڭ %60 تىن كۆپرەكى شىنجاڭنىڭ ئۆزىدىن چىقىدىكەن. شىنجاڭدا كۆپ خىل يەرلىك دورا ماتېرىيال بايلىقلىرى بولغاندىن سىرت، يەنە بۇ خىل دورىلارنى سۈنئىي ئۇسۇلدا يېتىشتۈرۈش ئىمكانىيىتىمۇ بار. دېمەك، شىنجاڭدا تېبابەت دورىلىرىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ ئېچىشقا بولىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇيغۇر تېبابەت دورىلىرى ئۇزۇن يىللىق ئىشلىتىش تەجرىبىسىگە ئىگە بولغاچقا ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ھاياتىي كۈچى كۈچلۈك

نى تۈزۈپ، نۆۋەتتە خەۋپ ئاستىدا قېلىۋاتقان بىرقىسىم قىممەتلىك يەرلىك ئۆسۈملۈك دورا ماتېرىياللىرىنى نۇقتىلىق ھالدا قوغداپ، بۇ خىلدىكى دورا ماتېرىياللىرىنى قالايمىقان يىغىش ھەرىكەتلىرىنى چەكلەش ئارقىلىق ئەنئەنىۋى دورا ماتېرىيال بايلىقلىرىنىڭ مۇۋاپىق ئىشلىتىلىشى ۋە سىجىل تەرەققىي قىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش لازىم. بولۇپمۇ، يەرلىك ئۆسۈملۈك دورا ماتېرىياللىرى كۆپ بولغان رايونلارغا جايلاشقان ئاھالىلەرنىڭ مۇھىت قوغداش ئېڭىنى كۈچەيتىپ، ئۇلارنىڭ تەبىئىي مۇھىت بايلىقىغا زىيادە تايىنىۋېلىش ئېڭىنىڭ دەرىجىسىنى تۆۋەنلىتىپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇلىدا بۇرۇلۇش ھاسىل قىلىش لازىم.

2. شىنجاڭدىكى يەرلىك ياۋا ئۆسۈملۈك دورا بايلىقىنىڭ مەنبەسىنى كۆلەملەشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىش ئارقىلىق، بۇ خىل دورىلارنىڭ بىلىم مۈلۈك ھوقۇقىنى قوغداشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

بۇ جەھەتتىن ئېيتقاندا، يەرلىك دورا ماتېرىياللىرىنىڭ مەنبەسىنى كۆلەملەشتۈرۈش ئۈچۈن ئالدى بىلەن يەرلىك ئۆسۈملۈك دورىلارنى يېتىشتۈرۈش بازا قۇرۇلۇشىنى ياخشى ئىشلەش كېرەك. بازا قۇرۇلۇشى سانائەتلەشتۈرۈشنىڭ مۇھىم ھالقىسى. دورىلارنى تاۋارلاشتۇرۇپ ئىشلەپچىقىرىش بىرقەدەر مۇقىم بولغان دورا بايلىق مەنبەسى بىلەن يەرلىك دورىلار ئارىسىدىكى ئەلا سورتلارنى تاللاپ يېتىشتۈرۈپ چىقىشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇڭلاشقا يەرلىك ئۆسۈملۈك دورا ماتېرىياللىرىنى ئۆلچەملەشتۈرۈپ، كەڭ كۆلەمدە يېتىشتۈرۈش بازىسىنى قۇرۇش ئارقىلىق يەرلىك دورا ماتېرىياللىرىنىڭ سۈپىتى ۋە مىقدارىغا ھەقىقىي تۈردە كاپالەتلىك قىلغىلى ھەمدە يەرلىكتىكى ئالاھىدە ئۆسۈملۈك دورىلارنى يېتىشتۈرۈش خىزمىتىنى كەسىپلەشتۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىشنى زامانىۋىلاشتۇرۇپ تەرەققىي قىلدۇرۇشنى مۇھىم ئاساس بىلەن تەمىنلىگىلى بولىدۇ. شۇڭا، زور كۆلەمدە يەرلىك دورا ئۆسۈملۈك ماتېرىياللىرىنى سۈنئىي ئۇسۇلدا ئۆلچەملەشتۈرۈپ يېتىشتۈرۈش بازىلىرىنى قۇرۇشنى كۈچەيتىش ئارقىلىق، بۇ خىل ئۆسۈملۈك دورا ماتېرىياللىرى بايلىقىنى سىجىل تەرەققىي قىلدۇرۇپ، بۇ

يەرلىك ئۆسۈملۈك دورا ماتېرىياللىرىنى ئۆلچەملىك شەرتتە يېتىشتۈرۈپ چىقىشنى ئىلگىرى سۈرگىلى، بۇ خىل ئالاھىدە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئېرسىيەت جەھەتتىكى بايلىقىنى قوغداپ، نۆۋەتتىكى تېبابەت دورىلىرىغا بولغان جىددىي ئېھتىياجنى قاندۇرغىلى بولىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، يەرلىك ئۆسۈملۈك دورا ماتېرىياللىرىنى كۆپلەپ كۆلەملىك شەرتتە تېرىش ۋە پەرۋىش قىلىش قاتارلىق جەھەتلەردىكى تەتقىقاتلارنى ياخشى ئىشلەش ئارقىلىق بۇ ساھەدىكى مۇستەقىل بىلىم مۈلۈك ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈپ، بىخەتەر ھەم ئىشەنچلىك بولغان ئەنئەنىۋى دورا مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتىكى يېڭىلىق يارىتىشنى تېزلىتىش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، شەخسەلەرنى تېبابەت دورا ئۆسۈملۈكلىرىنى تېرىش ئېكولوگىيەلىك باغچىلىرىغا مەبلەغ سېلىشقا، رىغبەتلەندۈرۈش ئارقىلىق تېبابەت دورىلىرىنىڭ بازار باھاسىنى مۇقىملاشتۇرغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي رايونلىرىدىكى ئۆلكىلىرىنىڭ ئىچىدە نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى بۇ جەھەتتىكى خىزمەتلەرنى ناھايىتى ياخشى ئىشلەپ 1 مىليارد 500 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىپ، ئۆز جايىنىڭ داڭلىق مەھسۇلاتى بولغان ئالقاتنى ئىشلەپچىقىرىش بازىسى قۇرغان. ئەمما، شىنجاڭدا ھازىرغىچە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دورىلىرىنىڭ باشلامچى بازىلىرى قۇرۇلغىنى يوق. مۇناسىپ كەسىپ زەنجىرلىرىمۇ تېخى شەكىللەنمىگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن باشقا ئۆلكىلەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنىش بىزگە بۇ جەھەتتىكى يوللارنى كۆرسىتىپ بېرىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە تېبابەتچىلىك دورىلىرىنى تېرىش ۋە تەتقىق قىلىپ يېتىشتۈرۈش جەھەتتىكى بوشلۇقلارنىمۇ تولدۇرالايدۇ. تەكشۈرۈشلەرگە ئاساسلانغاندا، گەرچە شىنجاڭنىڭ يەرلىك ئۆسۈملۈك دورا ماتېرىياللىرىنى ئېچىش ئىشلىرى 60 - يىللاردىلا باشلانغان بولسىمۇ، ئەمما ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇر تېبابىتىدە ئىشلىتىلىدىغان ئۆسۈملۈك دورا ماتېرىياللىرىنى يېتىشتۈرۈش، پەرۋىش قىلىش جەھەتتىكى تەتقىقاتلار ناھايىتى ئاز بولدى. شۇڭا، يەرلىك دورا ماتېرىياللىرىنىڭ بىلىم مۈلۈك قوغداش خىزمىتى يېتەرلىك بولمىغانلىقتىن يەرلىك دورىلارنىڭ ئەنئەنىۋىلىكى ۋە بىلىم مۈلۈك ھوقۇقى

بولۇپلا قالماستىن بەلكى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى دۆلەتلەرگىمۇ كەڭ تونۇلغان. بولۇپمۇ، بۇ خىل دورىلارنىڭ يۈرەك قان تومۇر كېسەللىكلىرى، ئاق كېسەل ۋە باشقا تېرە كېسەللىكلىرىنى داۋالاش جەھەتتە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بولغاچقا، شىنجاڭ بازارلىرىدىكى يوشۇرۇن كۈچى زور. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە مۇھىم دورىلىق قىممىتىگە ئىگە بولغان ئۆسۈملۈك سورتلىرىنى ۋە يەرلىك دورا ماتېرىياللىرىغا قارىتا سۈنئىي ئۇسۇلدا كۆپەيتىش بازىلىرىنى قۇرۇپ، نۆۋەتتە مىقدارى ئازلاپ كېتىۋاتقان ئۆسۈملۈك دورا ماتېرىياللىرىنى سۈنئىي ئۇسۇلدا يېتىشتۈرۈش، ئائىلىلەردە تېرىش ۋە ياخشى سورتلارنى تاللاپ چىقىش بىلەن بىرگە بۇ خىل ئۆسۈملۈك دورىلارنى پەرۋىش قىلىش، يېتىشتۈرۈش ۋە كۆپەيتىش جەھەتتىكى تېخنىكىلارغا پاتېنت ئېلىش ئارقىلىق، بۇ خىل يەرلىك دورىلارنىڭ بىلىم مۈلۈك ھوقۇقىغا ئېرىشكىلى بولىدۇ، چۈنكى ئۇيغۇر تېبابەت دورىلىرى ئارىسىدىكى بىر قىسىم ئاز ئۇچرايدىغان دورىلار پەقەت شىنجاڭنىڭ يەرلىك، ئۆزگىچە جۇغراپىيەلىك مۇھىتىدا ياخشى ئۆسىدۇ. ئەگەر بۇ خىل ئۆسۈملۈكلەرنى باشقا جايغا كۆچۈرۈپ تېرىسا ياخشى بولمايدىغان ياكى دورىلىق قىممىتى تۆۋەنلەپ كېتىدىغان ئەھۋاللار مەۋجۇت. بۇنداق دورىلىق ئۆسۈملۈكلەرنى يېتىشتۈرۈش، يىغىش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش جەھەتتىكى تېخنىكىلارمۇ بىر قەدەر ئالاھىدە بولغاچقا، بۇنداق دورىلىق ئۆسۈملۈك باشقا جايلاردا ئىشلەپچىقىرىلغان ئوخشاش خىلدىكى دورا ماتېرىياللارغا سېلىشتۇرغاندا سۈپەت ۋە سورت جەھەتتە بىر قەدەر ئەلا، داۋالاش ئۈنۈمىمۇ ياخشى بولۇپ، ناھايىتى مۇھىم ئەنئەنىۋى بايلىق قىممىتىگە ئىگە. بۇنداق ئەنئەنىۋى بايلىق قىممىتىگە ئىگە دورىلارنى پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسى، دورا ماتېرىيال تۈزلىرى ۋە بۇنداق تۈرلەرنىڭ گېن بايلىقلىرىنى قانۇن بويىچە قوغداش ئارقىلىق روشەن مىللىي ئەنئەنىۋىلىككە ئىگە بولغان دورا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ بىلىم مۈلۈك ھوقۇقىنى قوغداش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ. مۇشۇنداق قىلغاندا بىرىنچىدىن، ئىشەنچلىك بولغان دورا ماتېرىياللىرى تېرىقچىلىقىنى تېخىمۇ ياخشى تەرەققىي قىلدۇرغىلى،

ئۆسۈملۈك دورىلارنى قارىغۇلارچە ئېچىش ئەھۋالى بىرقەدەر ئېغىر. بۇ خىل ئەھۋاللارنى تۈپتىن ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ئۆسۈملۈك دورىلاردىن پايدىلىنىش ۋە ئېچىش بىلەن بىرگە بىلىم مۈلۈك ھوقۇقىنى قوغداش ئېڭىنى كۈچەيتىپ، ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلىش بىلەن بىرگە يېڭىلىقلارنى يارىتىشنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش لازىم. پەقەت مۇشۇنداق قىلغاندىلا ئۇيغۇر تېبابەت دورىلىرىنىڭ كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش جەھەتتىكى ئۆزىگە خاس رولىنى ياخشى جارى قىلدۇرۇپ، تېبابەت دورىلىرىنىڭ تېخنىكا ئەۋزەللىكى بىلەن بايلىق ئەۋزەللىكىدىن تولۇق پايدىلانغىلى بولىدۇ.

جەھەتتە ئۈستۈنلۈككە ئېرىشىش ئەھۋالى بىرقەدەر تۆۋەن. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇشۇ ئەھۋاللارغا چوقۇم ئەھمىيەت بېرىش كېرەك.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تېبابەت دورىلىرى جۇڭگو ئەنئەنىۋى تېبابەت دورىلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئېلىمىزنىڭ داۋالاش ۋە دورىگەرلىك ئىلمىنىڭ بايلىقى. ئۇ، روشەن مىللىي ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە. نۆۋەتتىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلە شىنجاڭدىكى دورا ئۆسۈملۈكلىرىنى ئېچىش جەھەتتىكى سىجىل تەرەققىيات نەزەرىيەسى كەمچىل. يەرلىك ئۆسۈملۈك دورا ماتېرىيال بايلىقىنىڭ بىلىم مۈلۈك ھوقۇقىنى قوغداش جەھەتتىكى ئاڭ يېتەرلىك ئەمەس.

پايدىلانمىلار

1. 哈木拉提·吾甫尔, 阿不都热依木等: 维吾尔医药及其传统医药的研究与应用[M], 新疆: 乌鲁木齐; 新疆人民卫生出版, 2003.
2. 科技日报, 2007.3.12.
3. 王正志: 中华老字号认定及中医药知识产权的法律保护[M]北京法律出版社.2007,79.
4. 中国民族医药杂志.2008年第2期.
5. 中国民族医药杂志.2009年第3期.
6. 中国民族医药杂志 2010年第1期.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

ماقالە نومۇرى: 1005-5878 (2011) 04-126-05

ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ كۆلپىكتىپ ئېڭى توغرىسىدا*

دىنلۇر رەخمىتۇللا جارى

(ش ئۇ ئار پارتىيە مەكتىپى «ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش» تەھرىراتى، ئۈرۈمچى. 830002)

قىسقىچە مەزمۇنى: كۆلپىكتىپ ئېڭى ئالىي مەكتەپ ئىلمىي ژۇرنىلى مۇھەررىرلىرى چوقۇم ھازىرلاشقا تېگىشلىك مۇھىم ساپالارنىڭ بىرى بولۇپ، بۇنى ئالىي مەكتەپ ئىلمىي ژۇرنىلىنىڭ ئىچكى خاراكتېرى بەلگىلىگەن، كۆلپىكتىپ ئېڭى ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ يەككە بىلەن كۆلپىكتىپ ئۆتۈرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش، خىزمەت داۋامىدا كۆلپىكتىپ ئېڭىنى يېتىلدۈرۈش، جۈملىدىن ئۇلارنىڭ قوشۇن قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ ئىلمىي ژۇرنالنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

摘要: 群体意识是高校学报编辑必须具备的素质之一。这是由高校学报本身的内在规定性所决定的。是学报读者的群体特征的要求，是克服编辑个体的局限性的要求。正确处理学报编辑个体与群体的关系，在工作中培养学报编辑的群体意识，对于加强学报编辑队伍建设，提高学报办刊质量具有重要意义。

Abstract: Collective consciousness is one of the essential qualities that a university journal editor should possess. This is decided by inherent regularity of university journals, is the demands of reader's group characters, and is the requirements of overcoming the limitations of individual editors. The correct treatment of the relationships between individual editors and reader groups and the development of collective consciousness of university journal editors have great significance in strengthening the qualities of university journal editors and improving the quality of journals.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: Z62

ئىلمىي ژۇرنىلىنىڭ ئىچكى خاراكتېرى بەلگىلىگەن بولۇپ، ئۇ ئالىي مەكتەپ ئىلمىي ژۇرنىلى مۇھەررىرلىرىنىڭ ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، شۇ ئارقىلىق ژۇرنال باشقۇرۇش سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتىكى زۆرۈر شەرت ھېسابلىنىدۇ.

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنىڭ بەرپا قىلىنىشى كىشىلەرنىڭ قىممەت قارىشىدا چوڭقۇر ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى. بۇنداق ۋەزىيەتتە، ئالىي مەكتەپ ئىلمىي ژۇرنىلى مۇھەررىرلىرىدە كۆلپىكتىپ ئېڭىنىڭ بولۇشى ئىنتايىن مۇھىم، بۇنى ئالىي مەكتەپ

1. كۆلپىكتىپ ئېڭى ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرى ھازىرلاشقا تېگىشلىك مۇھىم ساپا

سۈپىتى بىلەن ئۇنىۋېرسال خاراكتېرگە ئىگە. ئۇنىڭ بۇ ئالاھىدە خاراكتېرى، يەنى كۆپ خىل پەن، كۆپ خىل كەسىپتىن تەركىب تاپقانلىقىدىن ئىبارەت ئالاھىدىلىكى مۇھەررىرلەردىن كۆپ تەرەپلىمە بىلىم ۋە ئۇنىۋېرسال ئىقتىدارغا ئىگە بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ.

(1) ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ كۆلپىكتىپ ئېڭىنى يېتىلدۈرۈش ئىلمىي ژۇرنالنىڭ ژۇرنال باشقۇرۇش مەقسىتى ۋە ئالاھىدىلىكىنىڭ تەلپىسى. ئىلمىي ژۇرنال ئالىي مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش، ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىسىنىڭ ماددىي توشۇغۇچىسى بولۇش

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 6-ئاينىڭ 25-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان. ئاپتور: دىنلۇر رەخمىتۇللا جارى، (1961-يىلى 1-ئايدا تۇغۇلغان)، كاندىدات ئالىي مۇھەررىر.

تاۋار بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈمىگە ئەھمىيەت بېرىش ئىلمىي ژۇرنالنى ياخشى باشقۇرۇشتىكى زۆرۈر شەرتكە ئايلاندى. شۇڭا، ئىلمىي ژۇرنال ئوقۇرمەنلىرى ئىلمىي ژۇرنالنىڭ تەھرىرلەش، نەشر قىلىش پائالىيىتىنى چەكلەپ تۇرىدىغان مۇھىم ئامىل بولۇپ قالدى.

ئادەتتە، ھەر قانداق بىر مەتبۇئاتنىڭ بىر تۇراقلىق ئوقۇرمەنلەر توپى بولىدۇ، بۇنى كىشىلەرنىڭ قىزىقىشى، مەدەنىيەت قاتلىمى، كەسپى قاتارلىقلار بەلگىلىگەن. ئىلمىي ژۇرنالنىڭ ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش، ئىلمىي تەتقىقات نەتىجىلىرىنىڭ ماددىي توشۇغۇچىسى بولۇش خاراكتېرى نۇرغۇن ئىلمىي تەتقىقات ئۇچۇرلىرى ۋە نەتىجىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. ئۇنىڭ ئوقۇرمەنلىرى كۆپىنچە نەزەرىيەۋى تەتقىقات، ئىلمىي پائالىيەت ھەمدە ئوقۇتۇش، پەن تەتقىقات خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلاردۇر. ئۇلارنىڭ مەقسىتى ئاساسەن ئۆز كەسپىگە دائىر ئالدىنقى قاتاردىكى ئىلىم ئۇچۇرلىرىنى توغرا ئىگىلەش، يېڭى ئۇچۇرلارنى قوبۇل قىلىش ھەمدە مۇئەييەن ئىلمىي نۇقتىئىنەزەرلەرنى تەكشۈرۈش ۋە ئۇلارغا باھا بېرىش بولغاچقا، يېڭى ئۇچۇر، يېڭى نۇقتىئىنەزەرگە ئىگە ئىلمىي ماقالىلەر ئالاھىدە ئالقىشقا ئېرىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، يېڭى ئۇچۇرلىرى كەمچىل، ئوقۇش قىممىتى بولمىغان ئادەتتىكىچە ئەسەرلەر، يەنى سەۋىيەسى تۆۋەن ماقالىلەر ئالقىشقا ئېرىشمەيلا قالماستىن، بۇ خىل ماقالىلەر ئېلان قىلىنغان ژۇرنال ئوقۇرمەنلەرنىڭ نەزەردىن چۈشۈپ قالىدۇ. شۇڭا ئىلمىي ژۇرنالنىڭ ئوقۇرمەنلىرىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن، ھەر قايسى كەسپ ۋە ساھەلەرنى ياخشى باشقۇرۇش، بارلىق مۇھەررىرلەرنىڭ ئۈنۈمىنى سەۋىيەسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش كېرەك. دېمەك، ئىلمىي ژۇرنال ئوقۇرمەنلىرىنىڭ كۈلۈپكىتىپ ئالاھىدىلىكى كۈلۈپكىتىپ ئېڭىنىڭ ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ زۆرۈر ساپاسى ئىكەنلىكىنى بەلگىلىگەن.

ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ كۈلۈپكىتىپ ئېڭىنى يېتىلدۈرۈش ھەر بىر مۇھەررىردىكى چەكلىمىلىكىنى تۈگىتىشنىڭ تەلپى. مۇھەررىرلەر خاراكتېرىنىڭ مۇكەممەللىشىش دەرىجىسى ۋە

شۇڭا، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە، جۈملىدىن جەمئىيەتنى سەرخىل مەنىۋى مەھسۇلاتلار بىلەن تەمىنلەشتە، مۇھەررىرلەرنىڭ شەخسىي ئاكتىپلىقى ۋە ئىجادچانلىقى بولۇشىلا كۇپايە قىلمايدۇ، پەقەت مۇھەررىرلەرنىڭ كۈلۈپكىتىپ ھەرىكىتىنى ياخشىلاپ، كۈلۈپكىتىپ ئىقتىدارىنى تولۇق جارى قىلدۇرغاندىلا، ئىلمىي ژۇرنالنى ياخشى باشقۇرغىلى بولىدۇ. ناۋادا ئىلمىي ژۇرنالنى تەھرىرلەش، نەشر قىلىشتىن ئىبارەت پۈتكۈل جەرياندا، ئايرىم ھالقىلارنى تۇتۇشقا ئەھمىيەت بەرگەندە، تەڭپۇڭسىزلىق كېلىپ چىقىپ، ئىلمىي ژۇرنالنىڭ بىر پۈتۈن ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈشكە تەسەر يېتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئىلمىي ژۇرنالغا جەمئىيەت باھا بېرىش، جەمئىيەت ئېتىراپ قىلىش نۇقتىسىدىن ئېيتقاندىمۇ، ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ كۈلۈپكىتىپ ئېڭىنىڭ رولى ناھايىتى روشەن بولىدۇ. ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ قىممىتى باشقا كىتاب-ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭكىدەك ئۇنداق ئاسان ئېتىراپ قىلىنمايدۇ. كىتاب-ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ قىممىتى كىتابلارنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي قىممىتى ئارقىلىق گەۋدىلىنىپ، شۇ ئارقىلىق كۈلۈپكىتىپ ۋە جەمئىيەتنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىدۇ. ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ بولسا، ئۇلارنىڭ ئىلمىي ژۇرنالنىڭ سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈشتىكى رولى پۈتۈنلەي كۈلۈپكىتىپنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن بولۇپ، پەقەت بارلىق ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرى كۈلۈپكىتىپنىڭ ئەقىل پاراسىتىنى تولۇق ئىشقا سالغاندىلا، ئاندىن گەۋدىلىنىدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، جەمئىيەت ۋە ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئىلمىي ژۇرنالغا بولغان باھاسى ھامان كۈلۈپكىتىپقا، يەنى ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرى كۈلۈپكىتىپنىڭ سەۋىيەسىنىڭ قانداقلىقىغا بولغان باھاسى بولۇپ قالىدۇ. بۇ ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ كۈلۈپكىتىپچانلىقى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن.

2) ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ كۈلۈپكىتىپ ئېڭىنى يېتىلدۈرۈش ئىلمىي ژۇرنال ئوقۇرمەنلىرىنىڭ كۈلۈپكىتىپ ئالاھىدىلىكىنىڭ تەلپى. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى شارائىتىدا، ئىلمىي ژۇرناللار ئالاھىدە

سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى دەۋرىدە تۇرماقتا. سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكى نەزەرىيەسى ۋە ئەندىزىسى ئۈستىدە ئىزدىنىش جەريانىدا، بەزى قانۇن سىياسەتلىرىمىز مۇكەممەل بولمىغانلىقتىن، بىر قىسىم كىشىلەردە توغرا بولمىغان قىممەت قارىشىنىڭ پەيدا بولۇشى تۇرغان گەپ. بۇنىڭ ئىچىدە ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بولغىنى ھازىرقى زامان قىممەت قارىشى بولۇپ، ئۇ كىشىلەر ئارىسىدا، بولۇپمۇ ياشلار ئارىسىدا مۇئەييەن بازارغا ئىگە. ئۇ پۇلغا، ئەمەلىي نەپكە ۋە شەخسكە ئەھمىيەت بېرىپ، كۆپلىكتىن سەل قارايدىغان قاراش بولۇپ، بۇنىڭدىن چېكىدىن ئاشقان شەخسىيەتچىلىك، ئۆز كۆمىچىگە چوغ تارتىش، راھەتپەرەسلىك، پۇلپەرەسلىك قاتارلىقلار كېلىپ چىقماقتا. بۇ خىل قىممەت قارىشى بەزى ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىدە، بولۇپمۇ ياش مۇھەررىرلەردە ئازدۇر - كۆپتۇر مەۋجۇت بولۇپ، ئۇ ئىلمىي ژۇرنالنىڭ ئومۇمىي مەنبەئىتى بىلەن كارى بولماي، ئۆزى باش كۆتۈرۈش، كەسىپداشلارنى مەنسىتمەسلىك، ئۆزى مەسئۇل سەھىپە بىلەنلا بولۇپ، ئومۇمىي ئۈنۈم بىلەن كارى بولماسلىق، ئىلمىي ژۇرنالنىڭ يىراق كەلگۈسى تەرەققىياتىغا كۆڭۈل بۆلمەسلىك قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلەنمەكتە. بۇ ئىلمىي ژۇرنالنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە پايدىسىز بولۇپلا قالماي، بەلكى ئىلمىي ژۇرنالنىڭ تەرەققىياتىغىمۇ سەلبىي تەسىر كۆرسەتمەكتە. بۇنداق رېئال ئەھۋال ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ كۆپلىكتىن ئېڭىنى ئۆستۈرۈشنىڭ تەخىرىسزلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

تەربىيەلىنىشى مۇھەررىرلەرنىڭ سەۋىيەسىنى جارى قىلدۇرۇشنى چەكلەپ تۇرىدىغان مۇھىم ئامىل. يەنە كېلىپ بۇنداق چەكلىمىلىكنى مۇھەررىرلەرنىڭ ئۆزى ئاسان سېزەلمەيدۇ. ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ ساپاسى ۋە تەربىيەلىنىشى ئىلمىي ژۇرنال خىزمىتىنىڭ پۈتكۈل جەريانىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

بىرىنچىدىن، نۆۋەتتە ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ بىر پۈتۈن ساپاسى ئانچە يۇقىرى ئەمەس. ئىلمىي ژۇرنالنىڭ ئۇنىۋېرسال ئالاھىدىلىكى تۈپەيلىدىن، ھەر بىر مۇھەررىرنىڭ ئۆگەنگەن كەسپىي ئوخشاش ئەمەس. كۆپىنچىسى تەھرىرلىك كەسپى بويىچە مەخسۇس تەربىيە ئالمىغان. يەنى ئىلمىي ژۇرنالنىڭ كۆپ خىل پەن، كۆپ خىل كەسپنى ئۆز ئىچىگە ئېلىش ھالىتى مۇھەررىرلەر قوشۇنى ساپاسىنىڭ تەڭپۇڭسىزلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە يېشى، سەۋىيەسى ۋە كەچۈرمىشى قاتارلىقلار ئوخشاش بولمىغاچقا مۇھەررىرلەر مۇئەييەن چەكلىمىگە ئۇچرىغان. بۇنداق ئەھۋالدا، مۇھەررىرلەر كۆپلىكتىن ساپاسىنىڭ ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، شەخسلەرنىڭ بىر-بىرىنى تولۇقلاش رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرغاندىلا، ئىلمىي ژۇرنالنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرگىلى بولىدۇ. نوقۇل ھالدا شەخسنىڭ سەۋىيەسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى تەكىتلەپ، مۇھەررىرلەر كۆپلىكتىن سەۋىيەسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە سەل قاراش ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرى قوشۇنى قۇرۇلۇشىدىكى كەمتۈكلۈكتۇر.

ئىككىنچىدىن، بازار ئىگىلىكى شارائىتىدىكى قىممەت قارىشىنىڭ خاتا يېتەكلىشى. نۆۋەتتە ئېلىمىز:

2. ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ شەخسىي رولى بىلەن كۆپلىكتىن ئېڭىنىڭ مۇناسىۋىتى

كۆپلىكتىن تايانغاندىلا، ئاندىن ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرالايدۇ. شەخسنىڭ رولىغا ئەھمىيەت بېرىپ، كۆپلىكتىن رولىغا سەل قاراش، ھەتتا ئۇنى رەت قىلىش، كۆپلىكتىن رولىنى جارى قىلدۇرۇشنى باھانە قىلىپ شەخسنىڭ ئاكتىپلىقىنى بېسىش توغرا بولمىغان ئۇسۇلدۇر.

مۇھەررىرلەر قوشۇنى قۇرۇلۇشىدا، ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ كۆپلىكتىن ئېڭىنى تەكىتلىگەنلىك

ماركسىزمنىڭ قارىشىچە، شەخس بىلەن كۆپلىكتىن مۇناسىۋىتىدە شەخس بىلەن كۆپلىكتىن باشتىن - ئاخىر ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىك، ئۆز ئارا باغلىنىشلىق ۋە بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسىتىشتىن ئىبارەت قارمۇقارشىلىقنىڭ بىرلىكى مۇناسىۋىتى ئىچىدە تۇرىدۇ. بۇنداق مۇناسىۋەت شەخسلەرنىڭ كۆپلىكتىن ئىچىدىكى ئورنى ۋە رولىنى بەلگىلەيدۇ. شەخسلەر كۆپلىكتىن ئايرىلالمايدۇ، پەقەت

كەسىپ ياكى بىر سەھىپىنى ياخشى باشقۇرۇش بىلەن دەسلەپكى قەدەمدە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغىلى بولىمۇ، ئەمما ئۇ ئىلمىي ژۇرنالنى بىر پۈتۈن ياخشى باشقۇرغانغا باراۋەر بولمايدۇ.

ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ كۆللىكتىپ بىلەن شەخسنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىشى ئىلمىي ژۇرنالنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرى كۆللىكتىپى يەككە مۇھەررىرلەردىن تەركىب تاپقان. پەقەت مۇنەۋۋەر مۇھەررىرلار مۇنەۋۋەر ماقالىلەرنى، مۇنەۋۋەر ئىلمىي ژۇرنالنى تەھرىرلەپ چىقالايدۇ. شەخسنى سەرخىللاشتۇرۇش ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرى كۆللىكتىپىنى سەرخىللاشتۇرۇشنىڭ مۇقەررەر شەرتى. شۇڭا تەھرىر بۆلۈمىنىڭ قۇرۇلمىسى مۇۋاپىق بولغاندىلا، مۇھەررىرلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىدار، ئالاھىدىلىك، پىسخىك ساپا ئۆز ئارا تولۇقلىنىپ، شەخسنىڭ ئىقتىدارى، قابىلىيىتىگە توسقۇنلۇق قىلىدىغان ئامىللار تۈگىتىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، شەخسنىڭ پىشىپ يېتىلمىگەن، مۇكەممەل بولمىغان ئىدىيەلىرى كۆللىكتىپىنىڭ تەسىرىدە تولۇقلىنىدۇ ۋە مۇكەممەللىشىدۇ.

شەخسنىڭ رولىنى ئىنكار قىلغانلىق بولماستىن، بەلكى نوقۇل ھالدا شەخسنىڭ رولىنىڭ بولۇشىلا كۇپايە قىلمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈندۇر. ئىنكار قىلىشقا بولمايدىغىنى شۇكى، بىر مۇنەۋۋەر مۇھەررىرنىڭ بىلىمى، كەسپىي ساپاسى ۋە كەسىپىنى قەدىرلەش روھى ئۆزى مەسئۇل بولغان سەھىپىلەرنى ئالاھىدىلىككە ئىگە قىلىپلا قالماستىن، يەنە پۈتكۈل تەھرىر بۆلۈمى ئەزالىرىغىمۇ تەسىر كۆرسىتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، مۇھەررىرلەرنىڭ شەخسى رولىنى جارى قىلدۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىشۇ ئىنتايىن زۆرۈر.

بەزىلەر بىر ئىلمىي ژۇرنالدا بىر ئىككى مۇنەۋۋەر مۇھەررىر، بىر ئىككى گەۋدىلىك سەھىپە بولسىلا، ئىلمىي ژۇرنالنىڭ سەۋىيەسى ۋە ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلغىلى بولىدۇ دەپ قارايدۇ. بۇنداق قاراش نەزەرىيە جەھەتتە بىر تەرەپلىملىك، ئەمەلىيەت جەھەتتە زىيانلىق. چۈنكى، بىر ئىلمىي ژۇرنالنىڭ سۈپىتىنى ئۆلچەشتە، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر ياكى ئىككى سەھىپىنى ياخشى باشقۇرۇش بىلەنلا چەكلىنىپ قالسا بولمايدۇ، بەلكى ئۇنىڭ ئومۇمىي ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈمىنىڭ قانداقلىقىغا قاراش كېرەك. ئىلمىي ژۇرنال كۆپ خىل پەن، كۆپ خىل كەسىپلەردىن تەركىب تاپقانلىقتىن، پەقەت بىر

3. ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ كۆللىكتىپ ئېڭىنى ئىلمىي ژۇرنالنىڭ كۈندىلىك ئەمەلىي

خىزمىتى داۋامىدا يېتىلدۈرۈش كېرەك

تايىنىپ، ئىلمىي ژۇرنالنىڭ كۆللىكتىپ قىممەت قارىشىنى بىرلىكتە تۇرغۇزۇشى كېرەك.

(2) مۇھەررىرلەر كۆللىكتىپىنى سەرخىللاشتۇرۇپ، مەركەزگە ئىنتىلىش كۈچى ۋە ئۇيۇشۇش كۈچىنى كۈچەيتىش كېرەك. بىرىنچىدىن، ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىگە بولغان ئىدىيەۋى تەربىيەنى كۈچەيتىش، بولۇپمۇ ئۇلارغا پارتىيەۋىلىك تەربىيەسى ۋە كەسپىي ئەخلاق تەربىيەسى بېرىپ، ئۇلاردا ئەستايىدىل بولۇش، پۇختا بولۇش، ئىنچىكە بولۇش ۋە مەسئۇلىيەتچان بولۇشتىن ئىبارەت خىزمەت ئىستىلىنى يېتىلدۈرۈش كېرەك؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇلار ئارىسىدا كەسىپنى ھۆرمەتلەش، كەسىپنى قەدىرلەش روھىنى تەشەببۇس قىلىش، ئۇلارنىڭ

(1) ئىدىيەۋى تونۇش جەھەتتىكى ئېغىشنى تۈگىتىپ، «ئۆزىنى مەركەز قىلىش» تىن ھالقىپ ئۆتۈپ، كۆللىكتىپ قىممەت قارىشىنى تۇرغۇزۇش كېرەك. ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرى سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم ئەزاسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۆزى ئۈستىگە ئېلىشقا تېگىشلىك مەسئۇلىيەتنى ھەر ۋاقىت ئېسىدە چىڭ تۇتۇشى، ئۈگىنىش، تەربىيەلىنىش، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ۋە بۇرچ تۇيغۇسىنى كۈچەيتىشى، ھەممىدە پارتىيە ۋە خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى ئاساس قىلىشى، ئىلمىي ژۇرنالنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى مۇھىم ئورۇنغا قويۇشى، ئۆزىنى مەركەز قىلىش ئىدىيەسىنى چۆرۈپ تاشلاپ، كۆللىكتىپنىڭ كۈچىگە

ئىختىساس ئىگىلىرىنى تەبىئەتتە، ئىلمىي ژۇرنال سۈپىتىنىڭ مۇقىم بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك. تۆتىنچىدىن، ئىلمىي ژۇرنالنى باشقۇرۇشقا دائىر تۈرلۈك قائىدە - تۈزۈمنى مۇكەممەللەشتۈرۈش كېرەك. بۇنىڭدا تۈزۈلگەن قائىدە - تۈزۈملەرنىڭ ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىشىغا، ئادىل، مۇۋاپىق بولۇشىغا، قوللىنىشقا ئەپچىل بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك.

قىسقىسى، ئىلمىي ژۇرنالنى ياخشى باشقۇرۇشتا نوقۇل ھالدا بىر ياكى بىر نەچچە مۇھەررىرنىڭ ئاكتىپلىقى ياكى ئىجادچانلىقىنى جارى قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ قالماي، بەلكى پۈتكۈل تەھرىر بۆلۈم كولىكتىپىنىڭ ئاكتىپلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش، يەنى ئۇلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتى، بىلىمىنى قېزىش ۋە تولۇق جارى قىلدۇرۇش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، ئىلمىي ژۇرنالنىڭ يۇقىرى سۈپەتلىك، يۇقىرى ئۈنۈملۈك نەشر قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ۋە شەرەپ تۇيغۇسىنى كۈچەيتىپ، پۈتكۈل زېھنىنى كەسىپكە بېغىشلايدىغان قىلىش كېرەك. ئىككىنچىدىن، مۇنەۋۋەر مۇھەررىرلەرنى رىغبەتلەندۈرۈش، لايىقەتسىز مۇھەررىرلەرنى تەربىيەلەپ ۋە ئۇلارغا يېتەكچىلىك قىلىپ، سەۋىيەسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە ئىلھام بېرىش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ كولىكتىپ ساپاسىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇلارنى ئالغا ئىلگىرىلەيدىغان، ئۆز ئارا ياردەم بېرىدىغان، تەڭ كۈچ چىقىرىدىغان، خىزمەتلەرنى ئىلمىي ژۇرنالنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى دەۋر قىلىپ ئېلىپ بارىدىغان قىلغىلى بولىدۇ. ئۈچىنچىدىن، ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىپ، مۇھەررىرلەرنىڭ قۇرۇلمىسىنى ئەقىلگە مۇۋاپىق سەرخىللاشتۇرۇش كېرەك. ئىختىساس ئىگىلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى جەھەتتە، ئىزدىنىدىغان، ئىجادكار تىپىدىكى، ئېغىر بېسىقلىق بىلەن پىكىر يۈرگۈزىدىغان

پايدىلانمىلار

1. چياۋ رۇشۈ: «يېڭى دەۋرنىڭ قەرەللىك ژۇرنال مۇھەررىرلىرى ئېڭىغا قويغان تەلپى»، «ياش مۇخبىرلار»، 2011 - يىلى 2 - سان.
2. ۋاڭ شياۋ: «ھازىرقى زامان مۇھەررىرلىرى ھازىرلاشقا تېگىشلىك بەش ئاڭ»، «ياش مۇخبىرلار»، 2011 - يىلى 2 - سان.

جاۋابكار مۇھەررىرى: قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى

قەمبەرنىسا مۇھەممەتھاجى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرى. ئۇ ئىلمىي ژۇرنالنى باشقۇرۇشقا دائىر تۈرلۈك قائىدە - تۈزۈمنى مۇكەممەللەشتۈرۈش كېرەك. بۇنىڭدا تۈزۈلگەن قائىدە - تۈزۈملەرنىڭ ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىشىغا، ئادىل، مۇۋاپىق بولۇشىغا، قوللىنىشقا ئەپچىل بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش كېرەك. قىسقىسى، ئىلمىي ژۇرنالنى ياخشى باشقۇرۇشتا نوقۇل ھالدا بىر ياكى بىر نەچچە مۇھەررىرنىڭ ئاكتىپلىقى ياكى ئىجادچانلىقىنى جارى قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ قالماي، بەلكى پۈتكۈل تەھرىر بۆلۈم كولىكتىپىنىڭ ئاكتىپلىقى ۋە ئىجادچانلىقىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش، يەنى ئۇلارنىڭ ئەقىل - پاراسىتى، بىلىمىنى قېزىش ۋە تولۇق جارى قىلدۇرۇش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، ئىلمىي ژۇرنالنىڭ يۇقىرى سۈپەتلىك، يۇقىرى ئۈنۈملۈك نەشر قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ۋە شەرەپ تۇيغۇسىنى كۈچەيتىپ، پۈتكۈل زېھنىنى كەسىپكە بېغىشلايدىغان قىلىش كېرەك. ئىككىنچىدىن، مۇنەۋۋەر مۇھەررىرلەرنى رىغبەتلەندۈرۈش، لايىقەتسىز مۇھەررىرلەرنى تەربىيەلەپ ۋە ئۇلارغا يېتەكچىلىك قىلىپ، سەۋىيەسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە ئىلھام بېرىش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، ئىلمىي ژۇرنال مۇھەررىرلىرىنىڭ كولىكتىپ ساپاسىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇلارنى ئالغا ئىلگىرىلەيدىغان، ئۆز ئارا ياردەم بېرىدىغان، تەڭ كۈچ چىقىرىدىغان، خىزمەتلەرنى ئىلمىي ژۇرنالنىڭ سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنى دەۋر قىلىپ ئېلىپ بارىدىغان قىلغىلى بولىدۇ. ئۈچىنچىدىن، ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىپ، مۇھەررىرلەرنىڭ قۇرۇلمىسىنى ئەقىلگە مۇۋاپىق سەرخىللاشتۇرۇش كېرەك. ئىختىساس ئىگىلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى جەھەتتە، ئىزدىنىدىغان، ئىجادكار تىپىدىكى، ئېغىر بېسىقلىق بىلەن پىكىر يۈرگۈزىدىغان

دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلارنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدا*

رەيھانگۈل تۇراخۇن

(شىنجاڭ سۇ ئىشلىرى سۇ ئېلېكتر گىيولوگىيەلىك تەكشۈرۈش تەتقىقات ئورنى، ئۈرۈمچى، 830000)

قىسقىچە مەزمۇنى: ئۇچۇر تېخنىكىسىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشى، ئۇچۇر توپلاش ۋە ئۇچۇر يەتكۈزۈشنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي فۇنكسىيەسى قىلغان كۈتۈپخانىلارنى يېڭى-يېڭى تەرەققىيات پۇرسەتلىرى بىلەن تەمىن ئەتتى. كۈتۈپخانىلاردا ئۆزئارا تورلاشتۇرۇلۇپ، رايون ھەتتا دۆلەت ھالقىشتەك زور تەرەققىياتلار بارلىققا كەلدى. بۇ ماقالىدە، دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلارنىڭ ئاساسىي ئالاھىدىلىكى، پارلاق كەلگۈسى تەرەققىياتى ۋە ئۇنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىغا كۆرسىتىدىغان ئىجابىي رولى ئىلمىي يوسۇندا شەرھىلەندۈ.

摘要: 信息技术的飞速发展把搜集信息和传授信息作为主要功能的图书馆提供了新的发展机遇，图书馆互相联网区域之间甚至跨国之间出现了很大的发展。这篇文章阐述了跨国图书馆的主要特点与它未来的发展前途与此同时也科学地阐述了影响社会发展的积极作用。

Abstract: The rapid development of information technology provides a new opportunity to develop for libraries which regards gathering and imparting information as their main functions. Great developments caused by the interconnections among regions even among countries. In this paper, the author scientifically discusses the main features of multinational libraries, their future development prospects as well as the positive roles that affect social development.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G25

كۆلەملەشكەن، ئۆزئارا تورلاشقان زامانىۋى شىنقىرلىق كۈتۈپخانىلارغا ئايلاندى. بۇ ھال كۈتۈپخانىلارنى ئىلگىرىكى بېكىنمە ھالەتتە تار دائىرىگە مۇلازىمەت قىلىشتىن پۈتكۈل جەمئىيەتكە، دۇنياغا يۈزلىنىشتەك دۆلەت ھالقىغان ئالاھىدە فۇنكسىيەگە ئىگە قىلدى.

ئۇچۇر تېخنىكىسىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشى كۈتۈپخانىلارنى غايەت زور تەرەققىيات پۇرسىتى ۋە يوشۇرۇن كۈچكە ئىگە قىلدى. بۈگۈنكى كۈتۈپخانىلار ئىلگىرىكى نوقۇل نەشر بۇيۇملىرىغا تايىنىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىن ئۈزۈكسىز تەرەققىي قىلىپ، زامانىۋى ۋاسىتىلەرنىڭ ياردىمىدە

1. دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلارنىڭ نۆۋەتتىكى تەرەققىيات ئەھۋالى

ئەۋزەللىكلىرىگە تايىنىپ، ئۇچۇر توپلاش، رەتلەش ۋە ئۇچۇر تارقىتىشتەك بىر يۈرۈش خىزمەت ھالقىلىرىنى ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ۋە مۇلازىمەت قىلىش ئاساسى قىلغان كۈتۈپخانىلاردا كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلىپ، كۈتۈپخانىلارنىڭ دۆلەت، رايون ئاتلىشىدەك تەرەققىياتلىرىنى بارلىققا كەلتۈردى.

21 - ئەسىر ئىقتىسادنىڭ يەر شارلىشىش قەدىمىنىڭ تېزلىشىشىگە ئەگىشىپ، مەدەنىيەت، تىل قاتارلىق نۇرغۇن ساھەلەردىمۇ يەر شارلىشىش ئومۇميۈزلۈك ھالدا يېڭى تەرەققىيات قىزىق نۇقتىسى بولۇپ قالدى، جۈملىدىن ئۇچۇر تېخنىكىسى ئېلىپ كەلگەن يۇقىرى يېڭى تېخنىكىلىق ئۇچۇر ۋاسىتىلىرى

* بۇ ماقالە 2011-يىلى 3-ئاينىڭ 25-كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان.

ئاپتور: رەيھانگۈل تۇراخۇن، (1976-يىلى 11-ئايدا تۇغۇلغان)، ياردەمچى ئېنژىنېر، گىيولوگىيەلىك تەكشۈرۈش ۋە كۈتۈپخانا باشقۇرۇش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

بۈگۈنكى كۈندە كۈتۈپخانىلار تور ۋاسىتىسىنىڭ ياردىمىدە، ماتېرىيال مەنبەسى ۋە مۇلازىمەت دائىرىسى جەھەتتە دۆلەت ۋە رايون ئاتلاپ، ئاخبارات ۋە ئۇچۇر بايلىقىنى باشقا ئىجتىمائىي يايلىقلارغا ئايلاندۇرۇشنىڭ يېڭى ئىستراتېگىيەسىنى تۈزۈپ، كەلگۈسى تەرەققىياتنىڭ يېڭى يوللىرى ئۈستىدە ئىزدەنمەكتە.

دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلارنىڭ نۆۋەتتىكى تەرەققىيات ئەھۋالىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ ئەڭ مۇھىم نىشانى يەنىلا دۆلەت ئىچى بولۇپ، ماتېرىيال مەنبەسى، باشقۇرۇش، جۇغلاش، ئىنفورماتسىيە، مۇلازىمەت قاتارلىق بارلىق خىزمەت ھالقىلىرى يەنىلا دۆلەت ۋە مەلۇم رايون دائىرىسىدە بولۇشتەك ھالەتنى ساقلاپ تۇرماقتا. گەرچە ئۇلارنىڭ مۇلازىمەت نىشانى دۆلەت ھالقىپ، يەر شارىلىشىش بولسىمۇ، ئەمما، ئۇ ئۇچۇر ئابونتلىرىنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسى، مەدەنىيەت قاتلىمى، رايون ۋە مىللەت ئالاھىدىلىكى قاتارلىق بىر يۈرۈش ئۆيىپىكىتىپ ۋە سۆيىپىكىتىپ ئامىللارنىڭ تەسىرى سەۋەبلىك، تېزلىكتە يەر شارىلىشىش ئىمكانىيىتىگە تېخى ئىگە ئەمەس، بۇ خىل ئامىللار ئۇلارنىڭ يەر شارىلىشىش قەدىمىنى تېزلىتىشىگە بەلگىلىك پاسسىپ تەسىر كۆرسەتمەكتە. بۇ خىل تەسىرنىڭ كۈچىنى بەلگىلىك دائىرىدە چەكلەش، كۈتۈپخانىلارنىڭ تەرەققىيات قەدىمىنى تېزلىتىشتە تۆۋەندىكىدەك ئىككى

نۇقتىغا ئەھمىيەت بېرىشكە توغرا كېلىدۇ:

1) مەبلەغ سېلىشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك

دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلاردا ئالدى بىلەن تېخنىكا كۈچى زور بولۇش بىلەن بىرگە، يەنە ئۇنىڭدىن تولۇق پايدىلىنالايدىغان سەرخىل قوشۇننىڭ بولۇشى ئالدىنقى شەرت قىلىنىدۇ. كۈتۈپخانىلار تەرەققىيات قەدىمىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن، بۇ جەھەتتىكى سېلىنىمى كۈچەيتىشى، مەبلەغ سېلىشقا ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك.

2) تۈر قۇرۇلۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش كېرەك

دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانا بەرپا قىلىش، ئوخشاشمىغان تۈرلەر تەرەققىياتى ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدىغان قىيىن ئۆتكەل. كۈتۈپخانىلار ھازىرقى ئەۋزەللىكلەرنى جارى قىلدۇرۇش بىلەن بىرگە يەنە يېڭى تۈرلەرنى ئېچىشى، ئەۋزەل تۈرلەرنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئۇلارنى كېڭەيتىش، كۈچەيتىشكە ئەھمىيەت بېرىشى، ئەڭ تېز، مۇۋاپىق بولغان تەرەققىيات ئىستېراتېگىيەسىنى تۈزۈپ چىقىپ، پىلانلىق، مەقسەتلىك، سىستېمىلىق بولغان مۇكەممەل تەرەققىيات نىشانى ۋە مېخانىزمىنى بەرپا قىلىشى، بۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ دۆلەت ۋە رايون ئاتلاش مەقسىدىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، تەرەققىيات ئۈچۈن پۇختا ئاساس سېلىشى لازىم.

2. دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلار ئومۇميۈزلۈك رىقابەت ۋە تېخنىكىنى تەشەببۇس قىلىدۇ

تەرەققىيات پۇرسىتىنى يارىتىپ بەردى. تۈرلۈك ئۇچۇر ۋاسىتىلىرى ئارقا-ئارقىدىن مەيدانغا كېلىپ، ئۇچۇر قوبۇل قىلىش ۋە ئۇچۇر يەتكۈزۈش ئاپتوماتلىشىپ، ئۇچۇرنىڭ يېڭىلىنىشى ۋە دەۋر قىلىش چاستوتىسى ئىلگىرىكىدىن كۆپ تېزلىكتە بولۇپمۇ ئىنتېرنېتنىڭ ئومۇملىشىشى ئۇچۇرلارنىڭ دۆلەت ۋە رايون چېگراسىنى بۇزۇۋەتتى. دۆلىتىمىزدىكى تەرەققىي قىلغان شەھەرلەردىكى كۈتۈپخانىلار بۈگۈنكى كۈندە تۈرلۈك ئۆپىتىك دېسكا ۋە مىكرو تىپتىكى ئېلېكترون ئۈسكۈنىلىرىنى كۈتۈپخانىلاردا ماتېرىيال توپلاش ۋە ئىزدەشنىڭ مۇھىم قورالى قىلىپ، ۋاقىت ۋە ئۈنۈم جەھەتتە ئەڭ ئۆتۈشتەك يېڭى تەرەققىيات ۋەزىيىتىنى ياراتتى. نەشر بۇيۇملىرىدىن تارتىپ تاكى ئىجتىمائىي

دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلار مەلۇم مەنبەدىن ئالغاندا، رىقابەت ئۈستۈنلۈكىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن قۇرۇلىدۇ. ئۇنىڭدا يېتەرلىك ئاساس ۋە كەلگۈسىگە يۈزلەنگەن تەرەققىيات ئىستېراتېگىيەسى تۇرغۇزۇلغان بولۇپ، بۇ ئۈستۈنلۈكلىرى بىلەن نۆۋەتتىكى كۈتۈپخانىلار تەرەققىياتىنىڭ ئەڭ يۈكسەك تەرەققىيات سەۋىيەسىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، ئۇ تۆۋەندىكىدەك بىر قاتار ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

1) دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلارنىڭ تېخنىكا

كۈچى زور

ئۇچۇر تېخنىكىسىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشى، ئۇچۇرنى ئۆزىنىڭ مەھسۇلاتى ياكى «ئاۋاز» دەپ قارايدىغان كۈتۈپخانىلارغا تېپىلغۇسىز ياخشى

بولغان ئېھتىياج جەھەتتە كۈچلۈك ماسلىشىشچانلىقنىڭ بولۇشىنى جىددىي تەلەپ قىلىدۇ. دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلار بۇ خىل تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي پەرقلەرنى نەزەردە تۇتقان ھالدا، ئۇچۇر ئابونتلىرى جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان ئۇچۇرلارنى توپلاش، رەتلەش ۋە ئۇنى يەتكۈزۈش، ھەربىر ئۇچۇرنى قوبۇل قىلغۇچىلارنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇشنى كۈتۈپخانىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك ئۈستۈنلۈكىنى ساقلاپ قېلىشتىكى ئەڭ ياخشى ئۇسۇل دەپ قارايدۇ. شۇڭا، دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلار مۇلازىمەت دائىرىسى، مۇلازىمەت ئوبيېكتى ۋە مۇلازىمەت سەۋىيەسى جەھەتتە مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە، رىقابەت يوشۇرۇن كۈچىگە ئىگە.

3) دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلار زور تەرەققىيات

پۇرسىتىگە ئىگە

دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلار ئۆزىدىكى تېخنىكا كۈچى ۋە مۇلازىمەت سەۋىيەسىدىكى ئەۋزەللىكى بىلەن يېڭىچە مەدەنىيەت ئەندىزىسى بەرپا قىلىپ، ئۇچۇر ئابونتلىرىنىڭ يۈزلىنىش يۆنىلىشىنى يېقىندىن ئىگىلەش ئارقىلىق، ئۇلارنى ئەڭ ئېھتىياجلىق ئۇچۇرلار بىلەن تەمىنلەپ، پۇرسەتنى تۇتالايدىغان پايدىلىق ئوبيېكتىپ شەرت-شارائىتلارنى ھازىرلىدى.

دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلار تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى بولۇپ، ئۇ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ۋە باشقا ئىجتىمائىي ئامىللارنىڭ تەرەققىي قىلىپ بەلگىلىك سەۋىيەگە يەتكەنلىكىنىڭ مەھسۇلى. ئۇ پەقەت مەلۇم دۆلەت ۋە رايوننىڭ كۈتۈپخانىچىلىق ئىشلىرى تەرەققىياتىغا ۋە كەلگۈچى قىلمايدۇ، بەلكى، شۇ دۆلەت ۋە رايوننىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتى، جۈملىدىن، ئۇچۇر ئابونتلىرىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىغا، ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش سەۋىيەسىگە زىچ مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ، كەڭ ئىجتىمائىيلىققا ئىگە بولۇپ، دۆلەتنىڭ ئۈنۈپرسال كۈچىنى نامايان قىلىدۇ. شۇڭا، دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلار مەيدانغا كەلگەن ۋە تەدرىجىي كۆپىيىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە، خەلق مۇشۇنداق زامانىۋى ئۇچۇر مەركىزى، ئالاھىدە مەدەنىيەت مۇئەسسەسەسىنىڭ قۇرۇلۇشىنى ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەتنى ئىلگىرى سۈرۈشتىكى تۈرتكىلىك رولى ئارقىلىق، ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا ئاكتىپ تەسىر كۆرسىتىشىنى ئۈمىد قىلماقتا.

ئۇچۇرلارغىچە پۈتۈنلەي تۈزلەشكەن، ئۆزئارا ھەمكارلىق تىپىدىكى يېڭى كۈتۈپخانىلارنى مەيدانغا كەلتۈردى، بۇ خىل كۈتۈپخانىلار دۆلەت ۋە رايونلاردىن ھالقىغان ئۇچۇر بايلىقى ۋە مۇلازىمەت سەۋىيەسى بىلەن، دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانا دەپ ئاتالدى. دېمەك، دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلار ئىنفورماتسىيە بايلىقى ۋە مۇلازىمەت سەۋىيەسى جەھەتتە ئەڭ ئىلغار تېخنىكىنى قورال قىلىپ، باشتىن-ئاخىر تېخنىكا كۈچىگە تايىنىپ رىقابەت ئۈستۈنلۈكىگە ئىگە بولدى ھەم تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتتى. تېخنىكىدا ئۆزۈڭسىز يېڭىلىق يارىتىش دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلارنىڭ رىقابەت ئەۋزەللىكىگە ئېرىشىشتىكى مۇھىم قورالى بولۇپ قالدى. ئۇلار باشتىن-ئاخىر قارائىملىق ھالدا يۇقىرى، يېڭى تېخنىكىلارغا مەبلەغ سېلىشنى كۈچەيتىپ، يېڭى تۈرلەرنى ئاچتى. مەسىلەن: ئۇچۇر قوبۇل قىلىش ۋە ئۇچۇر تارقىتىشتا كەڭ بەلباغلىق تور ۋە يەر شارىلاشقان دۇنياۋى تەسىرگە ئىگە، خەلقئارالىق داڭلىق تور بەتلەرنىڭ تېخنىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇچۇر تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتىنى دۇنياغا يۈزلەندۈردى.

2) دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلارنىڭ مۇلازىمەت

سەۋىيەسى يۇقىرى

دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلار، تېخنىكا سەۋىيەسى جەھەتتە خەلقئارادىكى كۆپلىگەن كۈتۈپخانىلار بىلەن تەڭلەشكەن ياكى ئۇلارغا يېقىنلاشقان ئەھۋال ئاستىدا، مۇلازىمەت سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈشنى بازار رىقابىتىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىدىكى ئەڭ مۇھىم ئامىل، زور تەرەققىيات پۇرسىتى يارىتىشنىڭ ئاچقۇچى قىلىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ يېرى كەڭ، ئاھالىسى كۆپ، بايلىقى مول بولۇپ، ھەربىر رايون ھەربىر جاي ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە. پۈتۈن يەرشارىغا نىسبەتەن بۇ خىل ئالاھىدىلىك تېخىمۇ گەۋدىلىك بولۇپ، ھەربىر رايون، ھەربىر جايىنىڭ ئۆزىگە خاس يەرلىك مەھسۇلاتلىرى، خاسلىقى بولىدۇ. ھەربىر رايون خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى، تارىخىي تەرەققىياتى، دىنىي ئېتىقادى، ئۆرپ-ئادىتى، ئىقتىسادىي سەۋىيەسى ۋە ئېستېتىك تۇيغۇلىرى ئوخشاش بولمايدۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇچۇر قوبۇل قىلىش ۋە ئۇچۇرغا

تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتىگە ئۇيغۇن، ئۇ يۈكسەك دەرىجىدىكى ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا، مەدەنىيەتكە ۋە كىلىكلىك قىلىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭ تەرەققىيات ئىستىقبالى پارلاق، كۈتۈپخانىچىلىق تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى ھەم كەلگۈسىدىكى زامانىۋى كۈتۈپخانىلارنىڭ تىپىك شەكلى.

دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلار زور تېخنىكا كۈچى، مۇلازىمەت سەۋىيەسى ۋە كەلگۈسىگە يۈزلىنىشتەك ئىستېراتېگىيەلىك ئەۋزەللىكلىرى بىلەن، يۈكسەك دەرىجىدىكى تەرەققىيات پۇرسىتىگە ئېرىشكەن بولۇپ، ئۇ ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىجتىمائىي ئالاقە ۋە تۈرلۈك ئالماشتۇرۇشلارنىڭ ئۈزۈكسىز قويۇقلىشىشى، ھەرقايسى ئەل خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇق، ئالاقە ئىشلىرىنىڭ كۆپىيىشى نەتىجىسىدە تېخىمۇ زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشىدۇ. بولۇپمۇ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئەۋج ئېلىۋاتقان ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى يەر شارلىشىش ئېقىمى پۈتكۈل كۈتۈپخانىلارنى ئۇزاققا قالماي دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلارغا ئايلاندۇرۇپ، ئۇلارنى دۇنياۋى ئۇچۇر تورىنىڭ بېكىتىگە، پۈتكۈل يەر شارى ئۇچۇر سىستېمىسىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندۇرىدۇ، ئۇ چاغدا كۈتۈپخانىلار ئۇچۇر مەنبەسى ۋە مۇلازىمەت ئوبيېكتى جەھەتتە پۈتكۈل ئىنسانلارغا يۈزلەنگەن بولىدۇ.

دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلار ئارقا-ئارقىدىن قۇرۇلغان بىرقانچە يىلدىن بېرى، يېڭىچە ئىگىلىك تىكلەش ئېڭى، بايلىق قارىشى، بىلىم مۈلۈك ئېڭى، رىقابەت ئېڭى ۋە يەر شارلىشىش ئېڭى ئارقىلىق بىلىم ئىگىلىكى دەۋرىنىڭ يېڭى سەھىپىسىنى ئېچىپ، ئىلىم-پەن ۋە ئۇچۇرنىڭ قىممەت يارىتىشتىكى قۇدرەتلىك كۈچىنى نامايان قىلماقتا. يېڭى بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ دۇنيا قارىشى، قىممەت قارىشى ۋە ئېستېتىك قاراشلىرىغا تەسىر كۆرسىتىپ، يەر شارلىشىشنىڭ ئىنسانلار تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى ئىكەنلىكىنى مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان دەرىجىدە ئىسپاتلاپ بەرمەكتە.

رايونىمىز ئىقتىسادتا بىرقەدەر ئارقىدا قالغان چەت ياقا چېگرا رايون، قاتناش ترانسپورت ۋە تۈرلۈك ئالاقە، ئىجتىمائىي ئالماشتۇرۇشلار جۇغراپىيەلىك ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلى بەلگىلىك توسالغۇلارغا ئۇچرايدۇ. ئەمما شەھەر، يېزىلىرىمىزدىكى كىشىلەرنىڭ، جۈملىدىن ياشلارنىڭ «ئادىداس»، «سونى»، «نوكتىيا»، «كوكاكولا»، «موتورولا»، «بېكخام»، «مارادونا»، «جېكسون»... قاتارلىقلارنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەي يۈرۈۋىدىغانلىقى ئۇچۇردىن ئىبارەت بۇ قۇدرەتلىك قورالنىڭ يوشۇرۇن كۈچىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تولۇق نامايان قىلدى.

دېمەك، دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلار ئىنسانلار

3. دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلارنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىيات ۋە كەسىپلەر قۇرۇلۇشىغا

كۆرسىتىدىغان تەسىرى زور

ئىجتىمائىي تەرەققىياتقا، كەسىپلەر قۇرۇلمىسىنىڭ تەكشۈرۈشىگە زور تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۇنى تۆۋەندىكى بىرقانچە جەھەتتىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن:

(1) رىقابەت ئېڭى ۋە رىقابەت كۈچىنى ئاشۇرىدۇ. دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلارنىڭ قۇرۇلۇشى، شۇ رايون، شۇ تارماقتا ئۇچۇرغا ئېرىشىش ۋە ئۇچۇردىن پايدىلىنىش رىقابىتىنى كۈچەيتىدۇ، كەسىپلەرنىڭ ئېچىلىشى، يېڭى مەھسۇلاتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشى، سېتىش يوللىرىنىڭ كۆپىيىشى ۋە ئىقتىسادىي ئېشىش نۇقتىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىنى تېزلىتىپ، بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا رىقابەت ۋە بازار تالىشىش

دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلار پۈتكۈل يەر شارى تەرەققىيات ئىستېراتېگىيەسىنىڭ ئومۇمىي رامكىسى ۋە ئەندىزىسى ئىچىدە ئۈزۈكسىز تەرەققىي قىلىشىمۇ، ئەمما، جۇغراپىيەلىك ئورنىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى، دۆلەت ئەھۋالى ۋە رايون ئالاھىدىلىكى دېگەندەك بىر قاتار سەۋەبلەر تۈپەيلى تەرەققىيات قەدىمى ۋە ئالاھىدىلىكى قىسمەن ئۆزگىچىلىكلەرگە ئىگە بولىدۇ. ئەمما، نېمىلا بولمىسۇن، ئۇ يەنىلا پۈتكۈل يەر شارى ئىستېراتېگىيەسىنىڭ مەقسىتى ئۈچۈنلا مۇلازىمەت قىلىدۇ. شۇڭا، دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانا مەيلى جۇغراپىيەلىك ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىك ياكى مىللىي خاسلىققا ئىگە بولسىمۇ، يەنىلا ئۆز جايىدىكى

كۈرىشىنى كەسكىنلەشتۈرۈۋېتىدۇ.

ئىقتىسادىي جەھەتتىكى رىقابەت، كەسىپلەر قۇرۇلمىسىنىڭ تەڭشىلىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇپلا قالماي، بەلكى، ئىجتىمائىي تەرەققىيات قەدىمىنىڭ تېزلىشىشىدىمۇ بەلگىلىك دەرىجىدە تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ.

2) دۆلەت ئىچىگە نىسبەتەن كۈچلۈك خىرىس ۋە

بېسىم پەيدا قىلىدۇ

دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلار ئۇچۇر بايلىقى ۋە مۇلازىمەت جەھەتتىكى مۇتلەق ئۈستۈنلۈكى بىلەن، ئوخشاش كەسىپلەر ئوتتۇرىسىدا خىرىس ۋە بېسىم پەيدا قىلىدۇ.

مەسىلەن: ئۇ ئالدى بىلەن ئۆزىگە ئوخشاش كۈتۈپخانىلار ۋە باشقا ئۇچۇر ۋاسىتىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتتە، ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى قوغلىشىپ، پۈتكۈل ئۇچۇر بايلىقىنى مونوپول قىلىۋېلىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ تەرەققىياتىغا خىزمەت قىلىدىغان دەسمايىگە ئايلاندۇرۇۋالىدۇ، بۇنىڭ بىلەن بازار مېخانىزمىغا ئۇيغۇن بولمىغان ناتوغرا رىقابەت، پىرىنسىپسىز قىلمىشلار كېلىپ چىقىدۇ. شۇنىڭدەك، باشقا كەسىپلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ كەسكىن رىقابەت، كۈچلۈك بېسىم پەيدا بولىدۇ. دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلار ئۆزلىرى تەمىنلىگەن ئۇچۇر بايلىقى ۋە شۇ ئۇچۇر ئېلىپ كىرگەن بىر تۈركۈم دۇنياۋى ماركىلار، يېڭى ئېقىم، مودىلار ئوخشاش كەسىپتىكى كارخانا گۇرۇھلارنىڭ مەھسۇلاتلىرىغا ئېغىر بېسىم پەيدا قىلىش بىلەن بىرگە، يەنە ئۇلارغا كىرىزىس ئېلىپ كېلىدۇ، بۇ ھال تەبىئىي يوسۇندا كەسىپلەر قۇرۇلمىسىنىڭ تەڭشىلىشى، ئوتتۇرا، كىچىك تىپتىكى كارخانا ۋە باشقا سانائەت سودا تارماقلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا پاسسىپ تەسىر كۆرسىتىدۇ، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلار تەمىنلىگەن داڭلىق ماركا،

پايدىلانمىلار

ئېسىل مەھسۇلاتلار، تەرزان بۇيۇملار ئاتالمىش ماركا مونوپوللۇقى ئىنقىلابىنىڭ كوزېرلىرى سۈپىتىدە، ئادەتتىكى ماركا ۋە مەھسۇلاتلارنىڭ ئۈزۈكسىز ئىشلەپچىقىرىلىشى ۋە كۈندىن-كۈنگە بازار تېپىشىغا سەلبىي تەسىر كۆرسىتىدۇ.

3) ئۇچۇر تۆكۈمچىلىكى پەيدا قىلىدۇ

دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلار مەۋقەنى پۈتۈن يەرشارىغا يۈزلەندۈرگەنلىكتىن ئۇچۇرنىڭ سانى، سۈپىتى كىشىلەرنىڭ قوبۇل قىلىش ۋە ئىستېمال سەۋىيەسىنىڭ چەكلىمىسىدىن ئېشىپ كېتىدۇ، بەزى ئۇچۇرلار بەلگىلىك ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي قىممەت يارىتىپ بەرسە، يەنە بىر قىسىم ئۇچۇرلاردىن باشقىلار ئاللىقاچان پايدىلىنىپ كەتكەن بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن بۇ خىل ئۇچۇرلارنىڭ قىممىتى تۈگىگەن، ئەخلەتكە ئايلانغان بولىدۇ. ئەمما، بۇ خىل ئۇچۇرلار كارخانا ۋە چوڭ-كىچىك گۇرۇھلار ئارىسىدا بەلگىلىك تەسىرنى ساقلاپ قالىدۇ، ھەتتە، بەزىلەر ۋاقتى ئۆتكەن ئۇچۇرلاردىن قىممەت يارىتىش يولىدا ئاۋارە بولىدۇ ياكى ناتوغرا يوللار ئارقىلىق پاسسىپ ئىجتىمائىي كەيپىيات پەيدا قىلىدۇ، يەنە بىر قىسىم ئۇچۇرلار دەۋر رىتىمىنىڭ تېزلىكىدىن قىممەت يارىتىشقا ئۈلگۈرەلمەي قالىدۇ. ئومۇمەن ئۇچۇر بايلىقى جەھەتتە ھەددىدىن زىيادە ئۇچۇر تۆكۈمچىلىكى پەيدا بولىدۇ، بۇ بەزى ئىجتىمائىي تەرەققىياتلارغا تۈرتكى بولسىمۇ، بەزىدە ئۇچۇرنىڭ نوپۇزىنى ۋە ئىجتىمائىي قىممىتىنى تۆۋەنلىتىۋېتىدۇ.

دېمەك، دۆلەت ھالقىغان كۈتۈپخانىلار پەن-تېخنىكا ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇش تەرەققىياتىنىڭ مۇقەررەر يۈزلىنىشى بولۇپ، ئۇ نۇرغۇن ئارتۇقچىلىقلىرىغا تايىنىپ، كەلگۈسى جەمئىيەتنىڭ ئەڭ ئىلغار مەدەنىيەت مۇئەسسەسى سۈپىتىدە، پۈتكۈل ئىنسانلار ئورتاق پايدىلىنىدىغان ئەڭ مۇكەممەل ئۇچۇر بايلىقى ئامبىرىغا ۋە ئىلغار قورالغا ئايلاندى.

1. لىن كاڭ: «دۆلەت ھالقىغان شىركەتلەر ۋە دۆلەت ھالقىغان ئىگىلىك»، تاشقى ئىقتىساد سودا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2001-يىلى نەشرى.
2. ئۆمەر بەكرى، كادىر غازى: «ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش جۇڭگونىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان ئۇلۇغ ئىش»، «شىنجاڭ پىداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 2008-يىللىق 4-سان.

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇلئىم ئابدۇرېھىم

مقالە نومۇرى: 1005-5878 (2011) 04-136-05

زامانىۋى كۇتۇپخانىلار كىتاب- ماتېرىياللارنى تۈرگە ئايرىشتا دەۋر تەلپىگە ماسلىشىشى كېرەك*

نازۇكئاي ئابلىمىت

(شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسى ، ئۈرۈمچى . 830046)

قىسقىچە مەزمۇنى : ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتنىڭ يەر شارلىشىشى ، مەدەنىيەت سىستېمىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان ھەر دەرىجىلىك كۇتۇپخانا ۋە ئۇلاردىكى تۈرلۈك كىتاب-ماتېرىياللارنى ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى . مەزكۇر ماقالىدە ، تۈرلۈك پەنلەرنىڭ كېسىشمە نۇقتىسىدا تۇرۇپ يېزىلغان تۈرلۈك كىتاب-ماتېرىياللارنى تۈرگە ئايرىش خىزمىتى تەتقىق قىلىنىپ ، بۇ خىل ماتېرىياللارنى تۈرگە ئايرىشنىڭ يېڭىچە يوللىرى ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلدى .

摘要: 随着经济和文化的全球化，作为文化事业重要组成部分的图书馆及文献资料展现了自己的作用。该文章主要讨论了寻找关于占在各个学科交叉点来编写的各种文献资料的新分类方法和理论。

Abstract: With the globalization of economy and culture, as an important part of cultural undertakings, libraries, documents and materials manifest their roles. In this paper, the author discusses new classification methods and theories of compiling various documents and materials on the basis of searching for various disciplines the intersections.

ماتېرىيال بەلگىسى: A

كىتابلارنى جۇڭگوچە تۈرگە ئايرىش نومۇرى: G25

يېڭىلاشنى ئاساس قىلغان دەۋردە ، ھەممە جاي ئىنسان قىممىتىنىڭ ياتلىشىشى بىلەن تەڭ ماددىي قىممەت ۋە ئىجتىمائىي قىممەتنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى تەكىتلىنىشىنى بەلگە قىلغان يېڭى ئاساسىي ئېقىم بارلىققا كەلدى ، مەدەنىيەت ساھەسىدىكى بۇ خىل يۈزلىنىش كېيىنكى زامانىۋىلىق دەپ ئاتالماقتا . كېيىنكى زامانىۋىلىق دەۋرىنىڭ نېپە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈش ئۈچۈن ئالدى بىلەن كېيىنكى زامانىۋىلىق دەۋرىنىڭ ئاساسىي روھى بولغان مەركەزىيلىك شەكىللەندۈرۈش ھەققىدە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ . كېيىنكى زامانىۋىلىق بىز يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەندەك جەمئىيەت يۈكلىگەن ئىجتىمائىي ئالاھىدىلىكتىن باشقا تۆۋەندىكىدەك ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە : ئامېرىكىلىق مەشھۇر پوسىتمودېرنىزم نەزەرىيەچىسى ئەھاب ھاسان 1987-

ھازىر پەن- تېخنىكا كېيىنكى سانائەت دەۋرىدە ، مەدەنىيەت بولسا كېيىنكى زامانىۋى پەنى «پوسىتمودېرن» دەۋرىدە تۇرۇۋاتىدۇ . كېيىنكى زامانىۋىلىقنىڭ ئىجتىمائىي ئىپادىسى شۇكى : 18- ئەسىردىن باشلاپ غەلبە قازانغان ۋە پۈتۈن دۇنيا مىقياسىدا ئاساسىي ئېقىمغا ئايلانغان مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىيات نىشانى ئاساسەن ئورۇندىلىپ بولدى . مەڭگۈ يېڭىلىققا تەشنا ئىنسانىيەت ئەقلىلىك ۋە ئىجتىمائىي ۋىجدان ئەنئەنىسىنى ئاساس قىلغان بۇ مەرىپەتچىلىكنىڭ ۋاقتى ئۆتكەنلىكىنى ، ئۇنىڭدىن يېڭىراق نەرسە ئېھتىياجى تۇغۇلغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى . شۇنىڭ بىلەن ئەقلىلىك ۋە ئىجتىمائىيەتنى ئاساس قىلىدىغان قىممەت قارشىغا بولغان ئىشەنچ تەۋرىنىپ ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۈگۈنكى ئىستېمال قىزغىنلىقى ۋە تېخنىكىدىكى ئىزچىل

* بۇ ماقالە 2011- يىلى 12- ئاينىڭ 25- كۈنى تاپشۇرۇپ ئېلىنغان .

ئاپتور: نازۇكئاي ئابلىمىت (1969- يىلى 5- ئايدا تۇغۇلغان) . مەسئۇل باشقۇرغۇچى ، كىتابلارنى ئارىيەتكە بېرىش ۋە باشقۇرۇش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ .

يىلى نەشر قىلىنغان «كېيىنكى زامانىۋىيلىقنىڭ بۇرۇلۇش نۇقتىسى» ناملىق كىتابىدا 20-ئەسىرنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنى ئاۋانگارتلىق، زامانىۋىيلىق ۋە كېيىنكى زامانىۋىيلىقتىن ئىبارەت ئۈچ تەرەققىيات ئەندىزىسىگە بۆلۈپ تەتقىق قىلغان. ئۇ ھەربىر تەرەققىيات ئەندىزىسىگە ئايرىم-ئايرىم تەبىر بەرگەن ۋە ئۇلارنى سېلىشتۇرۇپ چىققان. ئەھباب ھاساننىڭ قارىشىچە ئاۋانگارتلىق ئەندىزىسى زامانىۋىيلىق ۋە كېيىنكى زامانىۋىيلىققا باشتىن-ئاخىر سىڭىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئىككىسىدىكى ئىپادىلىنىش شەكلى ئوخشىمايدىكەن. زامانىۋىيلىق يەنى مودېرنىزىمدا ئاۋانگارتلىق ئىلگىرىكى بارلىق قىممەت قارىشىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، قىممەت قاراشلىرىنى «مەركەزسىزلەشتۈرۈش» تۈرۈمۈ. بۇ خىل «مەركەزسىزلەشتۈرۈش» مۇتلەق قەشقەشتۈرۈشكە كۆنۈپ قالغان كىشىلەر ئۈچۈن ناھايىتى ئازابلىق بولۇپ، مۇتلەق قەشقەشتۈرۈش تەرەققىياتىنى چەكلەش بىلەن بىرگە يەنە كۈننى سېغىنىش تۇيغۇسى بىر قەدەر كۈچلۈك بەزى كىشىلەرگە خاتىرجەملىك ئېلىپ كېلىدۇ، شۇڭا بۈگۈنكى دەۋردە مۇتلەق قەشقەشتۈرۈش مۇتەئەسسەپلىك ۋە قالاڭلىققا، ئۇنىڭ ئەكسىچە مەركەزسىزلەشتۈرۈش ئىلغارلىققا ۋە كىلىك قىلىدۇ. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا، مۇتلەق قەشقەشتۈرۈپ ئېيتىلغان سۆزلەر كۆپ بولغان جەمئىيەت تەرەققىي قىلمىغان جەمئىيەتتۇر. بىز ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە دائىم مۇتلەق قەشقەشتۈرۈلگەن پىكىرلەرنى، كېسىپ ئېيتىلغان باھالارنى كۆپ ئاڭلايمىز. مەدەنىيەت ساھەسىدە بولسا بۇ خىل قىممەت قارىشىغا كۆپ دۇچار بولىمىز. مەلۇم قىممەتنىڭ مۇتلەق قەشقەشتۈرۈلۈشى ئۇ ھەقتىكى ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتلارنىڭ داۋاملىشىشىنى چەكلەيدۇ. ئىزدىنىش ۋە تەتقىقاتلارنىڭ داۋاملىشىشىغا يول قويغۇچى ئۆزىنىڭ قاراشلىرىنى مۇتلەق قەشقەشتۈرمەستىن، ئۇ ھەقتىكى ھەرخىل پەرەز ۋە گۇمانلارنىڭ بولۇشىغا يول قويدۇ. بىز يۇقىرىدا ئېيتقان مەركەزسىزلەشتۈرۈش تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا خىلمۇخىل قىممەت قارىشىنىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا يول قويۇش بولۇپ، بۈگۈنكى دەۋردىكى، ھەتتا جۇڭگودىكى ئاساسلىق مەدەنىيەت نەزەرىيەسىگە ئايلانغان مەدەنىيەتتىكى كۆپ خىللىق دەل مۇشۇ ئىدىيەنىڭ مەھسۇلىدۇر. بەزىلەر مۇشۇ نۇقتىدىن چىقىپ تۇرۇپ مەدەنىيەت ئېكولوگىيەسى

ھەققىدىكى نەزەرىيەلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئېكولوگىيە دېگىنىمىز تەبىئىي تەڭپۇڭلۇق بولۇپ، تەبىئەت دۇنياسىدىكى ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇشى ئىنسانىيەتكە ئاپەت ئېلىپ كەلگەنگە ئوخشاش، مەدەنىيەتتىكى ئېكولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇشىمۇ ئىنسانىيەتنىڭ روھىي دۇنياسىغا ئېغىر ئاپەتلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ. تەبىئەت دۇنياسىدىكى مەلۇم خىل جانلىقنىڭ يوقىتىلىشى ياكى مەلۇم بىر تەبىئىي ھالەتنىڭ ئۆزگەرتىلىشى تەبىئەتنىڭ مۇقەددەس قانۇنىيىتىنى ئۆزگەرتىشكە ئۇرۇنۇش بولۇپ، ئەمەلىيەتتە ھېچقانداق كۈچ ئۇنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ. تەبىئەت دۇنياسى بىر مەزگىل ئۆزگەرتىۋاتقاندا خاتا تەسىراتقا كېلىپ تۇرغان ئىنسانلاردىن قاتتىق جازالاش ئارقىلىق ئۆچ ئالغاندىن كېيىن ئۆزىنى ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ. لېكىن بۇ چاغدا تۈلەنگەن بەدەل ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتنى قىسمەن ئۆزگەرتىپ ئېرىشكىنىدىن مۇلچەرلىگۈسىز ھالدا يوقىرى بولىدۇ. ئىنسانىيەت تەبىئەت دۇنياسىنىڭ بىر قىسمى بولۇپلا قالماي، خۇددى تەبىئەت دۇنياسىغا ئوخشاشلا ئۆز ئالدىغا مەلۇم قانۇنىيەتكە ئىگە. شۇڭا ئىنساننىڭ تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش مۇمكىن ئەمەس، ئىنسانلارنىڭ پىكىر قىلىش خاسلىقى ئىنساننىڭ تەبىئەتتۇر، دەل مۇشۇ خىل تەبىئەت مەۋجۇت بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئىنسانىيەت دۇنياسىدا ئوخشاش بولمىغان قاراشلار، تۈرلۈك قىممەت سىستېمىلىرى ۋە ھەرخىل ئۇسلۇبلار مەۋجۇت. يېڭى يېزىلغان بىر كىتاب نەشر قىلىنغان يەنە بىر كىتاب بىلەن ئوخشاش بولسا ئۇنى نەشر قىلىشنىڭ ھېچقانداق ھاجىتى يوق. ئىنسانلاردىكى ئوخشاش بولمىغان قاراشلار ۋە ئىزدىنىشلەر ئوخشاش بولمىغان كىتابلارنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. دۇنيادا سانسىزلىغان ئاپتورلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان سانسىزلىغان كىتابلارنى نەشر قىلغانلىقىنىڭ ئۆزىلا ئىنساننىڭ تەبىئەتتىكى ئۇسلۇبىدىكى ئوخشىماسلىق ۋە پىكىردىكى خاسلىقتىن ئىبارەت تەبىئەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنىڭ ئىسپاتىدۇر. ئىنسانلاردىكى تەبىئەتتىكى قىلىش ئۇسلۇبىدىكى ئوخشىماسلىق ۋە پىكىردىكى خاسلىق ئەمەلىيەتتە ئىنسانىيەتنىڭ بايلىقى بولۇپ، بۇ تەبىئىي ھالدا مەدەنىيەتنىڭ كۆپ خىللىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مەدەنىيەتنىڭ كۆپ خىللىقى ئىنسانلارنى سانسىزلىغان ھۇزۇرلىنىش ئىمكانىيەتلىرى ۋە تاللاش

مەسىلەن، ئامېرىكا تەۋەلىكىدىكى رۇس يازغۇچى سولزېنىتسىننىڭ ئەسەرلىرى ئامېرىكا ئەدەبىياتىغا تەۋەمۇ ياكى رۇسىيە ئەدەبىياتىغا تەۋەمۇ؟ ۋىلادىمىر نابۇكوفنىڭ ئەسەرلىرىچۇ؟ بەزىلەر تىلىدىكى سالاھىيەتكە قاراپ سولزېنىتسىن رۇس تىلىدا ئەسەر يازغاچقا رۇسىيە ئەدەبىياتىغا تەۋە دەپ قارىسا، بەزىلەر ئۇنىڭ سىياسىي سالاھىيىتى ئامېرىكا پۇقرالىقىدا ئىپادىلەنگەنلىكى ئۈچۈن ئامېرىكا ئەدەبىياتىغا تەۋە دەپ قارىماقتا. ۋىلادىمىر نابۇكوفنى قايسىسىغا تەۋە قىلىش تېخىمۇ قىيىن. ئۇنىڭ ئەسەرلىرى رۇس ئەدەبىياتى روھى بىلەن تويۇنغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە نۇرغۇن ئەسەرلىرىنى ئىككى تىلدا يازغان. كۆتۈپخانلاردا كۆپىنچە ۋىلادىمىر نابۇكوفنىڭ ئەسەرلىرى ئامېرىكا ئەدەبىياتى قاتارىغا، سولزېنىتسىننىڭ ئەسەرلىرى بولسا رۇس ئەدەبىياتى قاتارىغا تىزىلماقتا. مېنىڭچە بۇ خىل ئايرىش ئۇسۇلى يەنىلا نورمال ئەمەس. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە فىرانسىيە تەۋەلىكىدىكى چىخ يازغۇچىسى مىلان كوندىپرا، ئامېرىكا تەۋەلىكىدىكى خەنزۇ يازغۇچى خاجىن، ئەنگىلىيە تەۋەلىكىدىكى ياپونىيە يازغۇچىسى ئىشىگورو كوزىئو قاتارلىقلارمۇ بار. ھازىر مەدەنىيەتنىڭ كۆپ خىللىنىشى بىلەن بىرگە ھەر خىل مەدەنىيەتلەرگە ئېتىبار قىلىش پىرىنسىپلىرىنىڭ باش كۆتۈرۈشىگە ئەگىشىپ، ئوخشاش بولمىغان مەدەنىيەتلەر ئوخشاش بولمىغان دۆلەتلەردە قارشى ئېلىنغانلىقى سەۋەبىدىن، ئۆز دۆلىتىدىن ئايرىلىپ باشقا دۆلەتتە بازار ئىزدەيدىغان يازغۇچىلار كۆپەيمەكتە. ئۇلار ئۆز مەدەنىيەت سالاھىيىتىدىكى ئالاھىدىلىك ۋە ئۆزگىچە مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭ جەلپ قىلىش كۈچى بىلەن ئۆزلىرىگە خەلقئارا ئورۇن ھازىرلىماقتا. مەدەنىيەتتىكى مەركەزسىزلەشتۈرۈش بىر تەرەپتىن، مەدەنىيەت سالاھىيىتىدىكى ئېنىقسىزلىقتا؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ھەرخىل كەسىپلەر ئارىسىدىكى چېگرانى بۇزۇپ تاشلاشتىمۇ ئىپادىلەنمىدۇ. قەدىمكى گىرىتسىيەدە ماتېماتىكا، تىبابەت، پىسخولوگىيە، كائىناتشۇناسلىق قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى پەلسەپەدىن ئىبارەت بىر پەننىڭ تارماقلىرى بولۇپ، ئۇلار ئارىسىدا ئېنىق پەرق يوق ئىدى. بۈگۈنكى دەۋرگە كەلگەندەمۇ ھەرخىل پەنلەر ئارىسىدىكى پەرقلەر ئېنىقسىزلىشىۋاتىدۇ. بۇ خىل ئېنىقسىزلىق پەنلەر بىلەن پەنلەرنىڭ بىر-بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشى ۋە بىر-بىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشى

پۇرسەتلىرىگە ئىگە قىلىدۇ. ھەقىقىي گارمونىيەلەشكەن يەنى ئىناق جەمئىيەت ياكى گارمونىيەلىك دۇنيا دەل تەپەككۈر قىلىش ئۇسۇلىدىكى ئوخشىماسلىق ۋە پىكىردىكى خاسلىقتىن شەكىللەنگەن خىلمۇخىل مەدەنىيەتنىڭ تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئاساسىدا شەكىللىنىدۇ. مەدەنىيەت ئېكولوگىيەسى ھەرقانداق بىر خىل مەدەنىيەتنىڭ چەتكە قېقىلىشى بىلەن بۇزۇلىدۇ. بۇ خىل بۇزۇلۇش خۇددى تەبىئەت ئېكولوگىيەسىنىڭ بۇزۇلۇشىغا ئوخشاشلا ئىنسانىيەت جەمئىيىتىگە ئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ. مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىدا ئەۋج ئالغان مەدەنىيەت مۇستەبىتلىكىنىڭ ئاساسلىق تەپەككۈر قىلىش ئۇسۇلىدىكى ئوخشىماسلىق ۋە پىكىردىكى خاسلىقنى چەتكە قېقىش، مەدەنىيەتتىكى كۆپ خىللىقنى يوق قىلىش بولۇپ، ئۇنىڭ ئېلىپ كەلگىنى مەدەنىيەتتىكى چۆللەش ۋە روھىي ئاچارچىلىق بولغان ئىدى. ھازىرقى دەۋردىمۇ زامانىۋىلىق ۋە كېيىنكى زامانىۋىلىق دەۋرىگە كىرمىگەن بەزى دۆلەتلەردە دىنىي ئەسەبىيلىك ۋە ئىدىيەۋى تېررورلۇق كىشىلەرنى روھىي ئاچارچىلىققا گىرىپتار قىلىپ، مەدەنىيەتنى چۆللەشتۈرمەكتە.

مەدەنىيەتتىكى كۆپ خىللىق بىر تەرەپتىن ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەرنىڭ تەڭ ۋە باراۋەر ئاساستا مەۋجۇت بولۇشىنى كۆرسەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى ئېنىقسىزلىقتىن بېشارەت بەرمەكتە. مەلۇم بىر خىل مەدەنىيەتنى مۇتلەقەشتۈرۈش ئىككى خىل ئەھۋالنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇنىڭ بىرى، ئاشۇ خىل مەدەنىيەتنى مۇتلەق ھۆكۈمران ئورۇنغا چىقىرىدۇ؛ يەنە بىرى، ئاشۇ خىل مەدەنىيەتنى تۇراقلاشتۇرۇپ، ئىنسانىيەتنىڭ ئومومىي لەززەتلىنىش پىرىنسىپىدىن چەتلەشتۈرىدۇ، يەنە شۇ خىل مەدەنىيەتكە ئىنسانىيەت قوبۇل قىلالمايدىغان ئايرىملىقنى يۈكلەپ، ئۇنى يالغۇز قالدۇرۇش ئارقىلىق ھالاكەتكە ئېلىپ بارىدۇ.

مەدەنىيەتتىكى مەركەزسىزلەشتۈرۈش بەزىدە مەدەنىيەت سالاھىيىتى جەھەتتىكى ئېنىقسىزلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. مەدەنىيەت سالاھىيىتىدىكى ئېنىقسىزلىق ئىجتىمائىي جەھەتتىن بىر ئادەمنىڭ سىياسىي ئورنىنىڭ ئۇنىڭ مەدەنىيەتتىكى سالاھىيىتى بىلەن چىقىشالماسلىقى سەۋەبىدىن ئورۇن ئالماشتۇرىشى بولۇپ، بۇنداق كىشىلەر ئىنتايىن كۆپ.

شۇڭا «11-سېنتەبىر» ۋەقەسىنىڭ ئۆزىلا كېيىنكى زامانىۋىلىق دەۋرى مەدەنىيىتىدىكى ئىنسانىيەت ئۇنىۋېرسال كېسەللىكى بولۇپ، ئۇنى دىنىي ياكى سىياسىي ئىش ۋە ياكى مەدەنىيەتتىكى توقۇنۇش دەپ كېسىپلا بىرسىگە تەۋە قىلغىلى بولمايدۇ. بۇ پەقەت دىن ئۈچۈنلا قىلىنغان ئەھلىسەلىپ ئۇرۇشىغا ئوخشىمايدۇ، نوقۇل سىياسىي ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلغان ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىغىمۇ ئوخشىمايدۇ.

يەنە مىسالغا ئالدىدىغان بولساق، بىنورمال جىنسىي پىسخىكا توغرىسىدىكى كىتابلارنىڭمۇ بەزىلىرىنى مەلۇم تۈرگە تەۋە قىلىش ئىنتايىن قىيىن، جىنسىي ھەرىكەتتىكى بىنورماللىقلار ئاجايىپ-غارايىپ ۋە خىلمۇخىل بولۇپ، كىشىنى چۆچۈتىدىغان قاتىللىقلارمۇ، كىشىنى ھاڭ-تاڭ قالدۇرىدىغان غەلىتە بىمەنلىكلەرمۇ بار. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ كۆپ كۆرۈلىدىغانلىرى خورلاش سەۋدالىقى، خورلىنىش سەۋدالىقى، ئۆزىنى خورلاش سەۋدالىقى، مارىلاش سەۋدالىقى، ئانانىزم، شەھۋەتخورلۇق، سەت گەپ مەستانىلىقى، ئاشكارىلاش سەۋدالىقى قاتارلىقلار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە جەمئىيەتنىڭ ئەڭ دىققىتىنى تارتىدىغىنى ۋە ئالىملار ئەڭ كۆپ تەتقىق قىلغىنى جىنسىي زوراۋانلىقتۇر. ئامېرىكىدا يۈز بەرگەن دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن زودىئاك زەنجىرىسىمان قاتىللىق دېلوسى، رۇسىيەدە يۈز بەرگەن ئادەم ئۆلتۈرۈپ ئەزالىرىنى يېيىش دېلوسى قاتارلىقلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، جىنسىي زوراۋانلىقنىڭ جەمئىيەتكە كەلتۈرىدىغان ۋەھىمىسى مۇلچەزلىگۈسىزدۇر. جىنسىي زوراۋانلىق تېمىسى بىر ياقاتىن قانۇنغا، يەنە بىر ياقاتىن پىسخولوگىيەگە چېتىشلىق. بەزىدە ھەتتا ئۇ سوتسىيولوگىيە ۋە پەلسەپە بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ كېتىدۇ. مەسىلەن، پاك شىنخۇانىڭ ساقچى-ئوفتسىپەرلار مائارىپ نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «جىنسىي بىنورماللىق ۋە جىنايەت»، فۇجىيەن ئىلىم-پەن نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان جىڭ جېنپىي، لىن جىنشياڭلار تۈزگەن «بىنورمال پىسخىكا ۋە قانۇنسىز قىلمىش»، شاڭخەي مەدەنىيەت نەشرىياتى نەشر قىلغان ئەنگلىيەلىك يوسېف مايېوكنىڭ «ئىككى جىنسىنىڭ توقۇنۇشى» قاتارلىق كىتابلارنى قانۇن توغرىسىدىكى كىتابلار قاتارىغا كىرگۈزۈش ياكى پىسخولوگىيە توغرىسىدىكى كىتابلار قاتارىغا كىرگۈزۈش ھەل قىلغىلى بولمايدىغان قىيىن

ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىلىق بولماقتا. پىسخىك ئانالىزچىلار ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئۆزلىرىنىڭ تەجرىبە ئويىپكىنى قىلغان بولسا، پەلسەپە پىسخىك ئانالىز نەتىجىلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ ئىنساننىڭ قىممىتى ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرىنى تەڭشىدى. دېمەك، پەنلەر بىلەن پەنلەر ئۆزئارا سىڭىشتى ۋە ئارىلىشىپ كەتتى. ئىلگىرىكى دەۋرلەردە كىتابلارنى تۈزگە ئايرىش ئىنتايىن ئاسان ئىدى. ھەتتا كىتابلارنى ماۋزۇسىغا قاراپلا تۈزگە ئايرىغىلى بولاتتى. كېيىنكى زامانىۋىلىقنىڭ ئېنىقسىزلىق پىرىنسىپى پەنلەر بىلەن پەنلەر ئارىسىدىكى چېگرانى بۇزۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، كۈتۈپخانا خادىملىرى كىتابلارنى تۈزگە ئايرىشنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇلىدىن ۋاز كېچىپ، يېڭىچە ئۇسۇل ئۈستىدە ئىزدىنىش كېرەكلىكىنى تونۇپ يەتتى. مەسىلەن، «11-سېنتەبىر» ۋەقەسى توغرىسىدا يېزىلغان ئامېرىكىلىق داڭلىق تىلشۇناس ئالىم ئاۋرام نوئام چومسكىنىڭ «تېررورىزم مەدەنىيىتى» دېگەن كىتابىنى قايسى تۈرگە تەۋە قىلىش ئىنتايىن قىيىن مەسىلە. بۇ كىتابتا ھازىرقى دۇنيا سىياسىي تەھلىل قىلىنغان بولسىمۇ، ئۇنى سىياسىي كىتابلار قاتارىغا قويۇشقا بولمايدۇ. چۈنكى بۇ كىتابتا تېررورىزمنىڭ ئاساسى بولغان دىنىي ئەكسىيەتچىلىك ھەققىدە توختالغان جايلار خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. ئۇنى دىنىي كىتابلار قاتارىغا تىزىشقا تېخىمۇ بولمايدۇ، چۈنكى ئۇ مەخسۇس دىن تەتقىق قىلىنغان كىتاب ئەمەس. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇ كىتابتىكى تەھلىل ئۇسۇلى پىسخىكا تەھلىلى بولۇپ، تېررورىزمنىڭ كېلىپ چىقىشىدىكى پىسخىك ئاساس ناھايىتى ئىنچىكە تەھلىل قىلىنغان، لېكىن ئۇنى پىسخولوگىيە توغرىسىدىكى كىتابلار بىلەن بىر تۈرگە تەۋە قىلىش خاتا، چۈنكى ئۇنىڭدا يەنە جەمئىيەت-شۇناسلىق ئىلمىمۇ خېلىلا كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدۇ. كېيىنكى زامانىۋىلىق دەۋرىدىكى ھادىسە بولغان «11-سېنتەبىر» ۋەقەسىنىڭ ئۆزىلا كېيىنكى زامانىۋىلىق دەۋرىنىڭ ھەممە خىل ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان. بۇ تېررورلۇق ھۇجۇمى بىر تەرەپتىن، غەرب مەدەنىيىتى بىلەن ئىسلام مەدەنىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنى ئىپادىلەسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل سىياسىي ئىدىئولوگىيە ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي توقۇنۇشنى ۋە يەنە دىنلار ئوتتۇرىسىدىكى توقۇنۇشنىمۇ ئىپادىلەيدۇ.

ئېنىقسىزلىق پىرىنسىپى ۋە رېئاللىققا ماس ھالدا كۈتۈپخانىلاردا كىتابلارنى تۈرگە ئايرىشنىڭ يېڭى ئۇسۇلىنى تېپىپ چىقىشىمىز زۆرۈر. بۇ ھەل قىلغىلى بولمايدىغان مەسىلە ئەمەس. ھازىرقى يوقىرى تېخنىكا، كومپيوتېر ۋە ئۇچۇر تېخنىكىسى ئارقىلىق بۇ مەسىلەنى ھەل قىلغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، بىر كىتابنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەزمۇنى ۋە ئۇسۇلۇنى بويىچە خىلمۇخىل تۈرگە تەۋە قىلىپ، بۇنى كۈتۈپخاننىڭ سانلىق ئامبىرىدا كۆرسىتىش، ئىزدەش ئۇسۇللىرىنى كۆپ خىللاشتۇرۇش قاتارلىقلار، نوۋەتتە كۈتۈپخانلاردا قوللىنىلىۋاتقۇنى يەنىلا ئاپتورنىڭ ئىسمى ياكى كىتابنىڭ ئىسمى ئارقىلىق ئىزدەش بولۇپ، مېنىڭچە بۇنىڭغا كىتابنىڭ تېمىسى، ئۇسۇلۇنى ۋە چېتىشلىق دائىرىسىنى ئاساس قىلىپ تۈرۈپ ئىزدەشنىمۇ بىرلەشتۈرۈش كېرەك. مەسىلەن مېشىل فۇكالتىنىڭ «تۇتقۇنلىق ۋە مەدەنىيەت» ناملىق كىتابىنى پىسخولوگىيە توغرىسىدىكى كىتابلار قاتارىدىنمۇ، سوتسىيولوگىيە توغرىسىدىكى كىتابلار قاتارىدىنمۇ، پەلسەپە توغرىسىدىكى كىتابلار قاتارىدىنمۇ تاپقىلى بولىدىغان قىلىپ قويغاندا، ئۇنى پىسخولوگىيەگە قىزىققۇچىلارمۇ، سوتسىيولوگىيەگە قىزىققۇچىلارمۇ ۋە يەنە پەلسەپەگە قىزىققۇچىلارمۇ تەڭ ئىزدەپ پايدىلىنالايدۇ. بۇ مېنىڭ قىسقىغىنە شەخسىي قاراشلىرىم، بۇ بىزنىڭ تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا مۇھاكىمە قىلىشىمىزنى كۈتمەكتە.

مەسىلەن، ياپونىيەلىك داچىجىڭ (大井正) يازغان «جىنسىيەت ۋە نىكاھتىكى توقۇنۇش» ناملىق كىتابتا جىنسىي زوراۋانلىق پىسخىكا ۋە قانۇن جەھەتتىن تەتقىق قىلىنىپلا قالماي، يەنە سوتسىيولوگىيە نۇقتىسىدىنمۇ تەتقىق قىلىنغان. فىرانسىيەلىك مېشىل فۇكالتىنىڭ «جىنسىيەت تارىخى» دېگەن كىتابى بىلەن «تۇتقۇنلىق ۋە مەدەنىيەت» قاتارلىق كىتابلىرىدا بولسا جىنسىي زوراۋانلىق خاھىشى پەلسەپەۋى جەھەتتىن تەتقىق قىلىنغان. بۇ بىر يۈرۈش كىتابلارنى نوقۇل پىسخولوگىيە، نوقۇل قانۇنچىلىق ياكى سوتسىيولوگىيەگە تەۋە قىلغىلى بولمايدۇ. بەزىلەر بۇلارنىڭ ھەممىسى جىنسىيەت توغرىسىدىكى كىتاب بولغان ئىكەن، كۈتۈپخانلاردا جىنسىيەت توغرىسىدا ئايرىم جازا تۇرغۇزۇپ، شۇ يەرگە تىزىش زۆرۈر دەپ قارىماقتا. لېكىن بۇنداق ئايرىش بىلەنمۇ مەسىلە ھەل بولۇپ كەتمەيدۇ. چۈنكى بۇنداق تۈرگە بۆلسەك، قانۇن توغرىسىدىكى كىتابلارنى باشقا ساھەلەرگە چېچىۋېتىشكە توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، ئاپتورلۇق توغرىسىدىكى كىتابلارنى ئورمانچىلىق بىلىملىرى قاتارىغا، بالىلارنىڭ ھوقۇق-مەنپەئىتىنى قوغداشقا ئائىتلىرىنى بالىلار ئوقۇشلۇقى قاتارىغا كىرگۈزۈش دېگەندەك: شۇنىڭ بىلەن ئاساسىي پەنلەر خاس تۈر بولۇشتىن قېلىپ، كىچىك ئاتالغۇلار ئاساس بولۇپ كېتىدۇ.

مېنىڭچە بىز كېيىنكى زامانىۋىيلىق دەۋرىنىڭ

پايدىلانمىلار

1. 王岳川, 尚水: 《后现代主义文化与美学》, 北京大学出版社, 1992年2月, (汉文版).
2. 李光成: 《文化的结构与灭亡》, 上海文美出版社, 1998年2月 (汉文版).
3. 特里·伊格尔顿: 《当代西方文学理论》, 中国社科院出版社, 1988年, (汉文版).
4. 朱娜弹·酷李尔: 《结构主义和后结构主义》, 三联出版社, 1983年3月 (汉文版).

جاۋابكار مۇھەررىرى: ئابدۇلېلىم ئابدۇرېھىم

Journal of Xinjiang University

(Philosophy and Social Sciences, Uyghur Edition)

Vol.32, Iss.4 (Total:128)

Dec 2011

Contents

- On Classification of Uyghur Folk Dastan..... *Osman. Ismail. tarim* (1)
- On the Discovery of Ancient Uyghur Script..... *Ablikim. Yasin* (9)
- On the Political Ideas of Yusuf. Khass. Hajib..... *Tursuntoxti. Atawulla* (17)
- On the Development of Uyghur Education since Reform and Opening-up.....
..... *Chimen. Nejmidin* (27)
- On the Status Quo of Income Distribution and Measures on Narrowing Income Gap .....
..... *Horinsa. Qasim* (33)
- On XJ's Regional Economic Growth and Employment Problems of University Graduates
..... *Helchem. Emet* (40)
- Research on the Uyghur Penjgah Muqami..... *Abdure'op Teklimakaniy* (45)
- On the Study of Nava'i in Kashgar..... *Kerimjan. Abdurehim* (61)
- On Uyghur Dastighan (tablecloth) Culture..... *Gulzeper. Muhemmed* (70)
- On Uyghur Nursery Rhymes and Birds Described ..... *Erkin. Dawutoghuz* (75)
- On the Tragedies of Uyghur Contemporary Literature and *the Little Coal Boy*.....
..... *Rishat. Asim* (82)
- On Uyghur Folk Custom Factors in Tiypjan. Iliyof's Poetry..... *Muhter. Supurgi* (92)
- On the Performance Method of Bass Ghijek..... *Muhemmet. Eli. Abdukerim* (103)
- On the Improvement of Witness System of China's Civil Procedure Law.....
..... *Nurungul. Tuxti* (110)
- On the Protection of Intellectual Property of Uyghur Medicine..... *Halide. Enwer* (121)
- On Collective Consciousness of University Journal Editors ..... *Dilnur. Rexmitullajari* (126)
- On Multinational Library and Its Development ..... *Reyhangul. Turaxun* (131)
- Modern Book Classification Should Meet the Demands of the Times.....
..... *Nazukay. Ablimit* (136)

ВЕСТНИК СИНЬЦЗЯНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

(Трёхмесячный журнал философии и общественной науки на уйгурском языке)

№.4.2011г (Общий: № 128)

Содержание

- Классификация уйгурского народного дастана..... Осман Исмаил(1)
- Открытие наследства в древней уйгурской письменности..... Абликим Ясин(9)
- Ополитических идеях Юсуп Хас Хажип..... Турсун Тохти Атавулла(17)
- Исследование развития образования уйгуров в 30 лет после проведения политики реформы и открытости..... Чимэн Нажмидии(27)
- Проанализирование нынешней ситуации распределения доходов граждан нашей страны и некоторые методы урегулирования разрыва доходов..... Хорниса Касим(33)
- Оразвитии региональной экономики Синьцзяна и трудоустройстве выпускников вузов.....
..... Халчем Эмэт(40)
- Исследование на тему " панджигях из цикла-12 уйгурскихмукамов".....Абдурауф Таклимакани(45)
- Об исследовании Алишер Навои в Капгаре..... Керимжан Абдурехим(61)
- О культуре уйгурской скатерти..... Гульзапар Мухаммэт (70)
- Предварительное исследование уйгурских детских песенок и изображенных в них.....
н..... Эркин Давут Огуз(75)
- концепции трагедии в современной уйгурской литературе и романе «Малыш, продающий уголь»..... Ришат Асим (82)
- Уйгурские фольклорные элементы в поэзиях Тийпжан Элиев..... Мухтар Супурги(92)
- О методах исполнения бас-гежак..... Мухаммэт Эли Абдукерим(103)
- Об улучшении статуса свидетеля в гражданском процессуальном праве нашей страны.....
с..... Нурунгуль Тохти(110)
- О защите права интеллектуальной собственности уйгурской медицины..... Халидэ Анвар(121)
- Об идеях коллективизма редакторов научныхжурналов..... Дилнур Рахмптулла Жари(126)
- Оразвитии транснациональных библиотек..... Райхангуль Турахун(131)
- необходимости соответствии требованию эпохи в классификации современныхкниг.....
..... Назукай Аблимит(136)

پروفېسسور پەخرىدىن ھېسامدىن

帕哈尔丁·伊沙米丁教授

پەخرىدىن ھېسامدىن، ئەزىز، ئۇيغۇر، 1972 - يىلى 7 - ئايدا ئۈرۈمچىدە تۇغۇلغان. 1990 - يىلى ئۈرۈمچى شەھەرلىك 14 - ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، مائارىپ مىنىستىرلىقى چەت ئەلدە ئوقۇش فوندىنىڭ تاللىشى بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى لومونوسوف نامىدىكى موسكۋا دۆلەتلىك ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئاخبارات فاكولتېتىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن. 1996 - يىلى 7 - ئايدا موسكۋا ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى تولۇق كۇرس ۋە ماگىستىر ئاسپىرانتلىق ئوقۇشنى غەلبىلىك تاماملاپ، ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكولتېتى ئاخبارات كادىراسىغا ئوقۇتقۇچىلىققا تەقسىم قىلىنغان. شۇ يىلى لىكتور بولۇپ باھالانغان. ئۇ ئاخبارات كەسپى تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرىغا تارقىتىش ئىلمى، ئاخباراتچىلىق كەسپى ئەخلاقى قاتارلىق كەسپى دەرسلىرىنى ئۆتكەن. 1998 - يىلىدىن 2001 - يىلىغىچە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكولتېتىنىڭ دوكتورلۇق نۇقتىسىدا دوكتور ئاسپىرانتلىق

ئوقۇشنى تاماملىغان. 2002 - يىلى دوتسېنتلىق، 2007 - يىلى پروفېسسورلۇق كەسپى ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن. پەخرىدىن ھېسامدىن ئوقۇتۇش، تەتقىقاتتىن باشقا يەنە، 2006 - يىلى 1 - ئايدىن ھازىرغا قەدەر شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئاخبارات تارقىتىش ئىنستىتۇتىدا مۇئاۋىن مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ كەلمەكتە.

پروفېسسور پەخرىدىن ھېسامدىن ئالىي مەكتەپ ئوقۇتۇش سېپىدىكى 15 يىل مابەينىدە ئۆزىنىڭ ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقاتىنى تارقىتىش ئىلمى، ئاخبارات ئەمەلىيىتى، مەدەنىيەت ھالقىغان تارقىتىش، شىنجاڭ ئاخبارات تارىخى، ئاز سانلىق مىللەت ئاخباراتچىلىقى، ئاخبارات مائارىپى قاتارلىق جەھەتلەرگە قارىتىپ، بەلگىلىك ئىلمى ئەمگەكلەرنى ۋۇجۇدقا چىقاردى. دۆلەتلىك دەرسلىك «جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاخبارات تارقىتىش ئومۇمىي تارىخى» (خەنزۇچە، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 2008 - يىلى) نى تۈزۈشكە قاتناشتى. ئۇنىڭ يەنە ئۆزى مۇستەقىل تاماملىغان «ئاخبارات زىيارەت يېزىقچىلىق ئاساسلىرى» (خەنزۇچە، جۇڭگو تىياتىر نەشرىياتى، 2007 - يىلى)، «شىنجاڭ ئاخبارات تارىخى ئۈستىدە تەتقىقات» (خەنزۇچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2009 - يىلى) ناملىق كىتابلىرى نەشر قىلىندى. بۇنىڭدىن سىرت، مەملىكەت ئىچىدىكى ئۇيغۇرچە - خەنزۇچە ئىلمىي ژۇرناللاردا 20 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلدى.

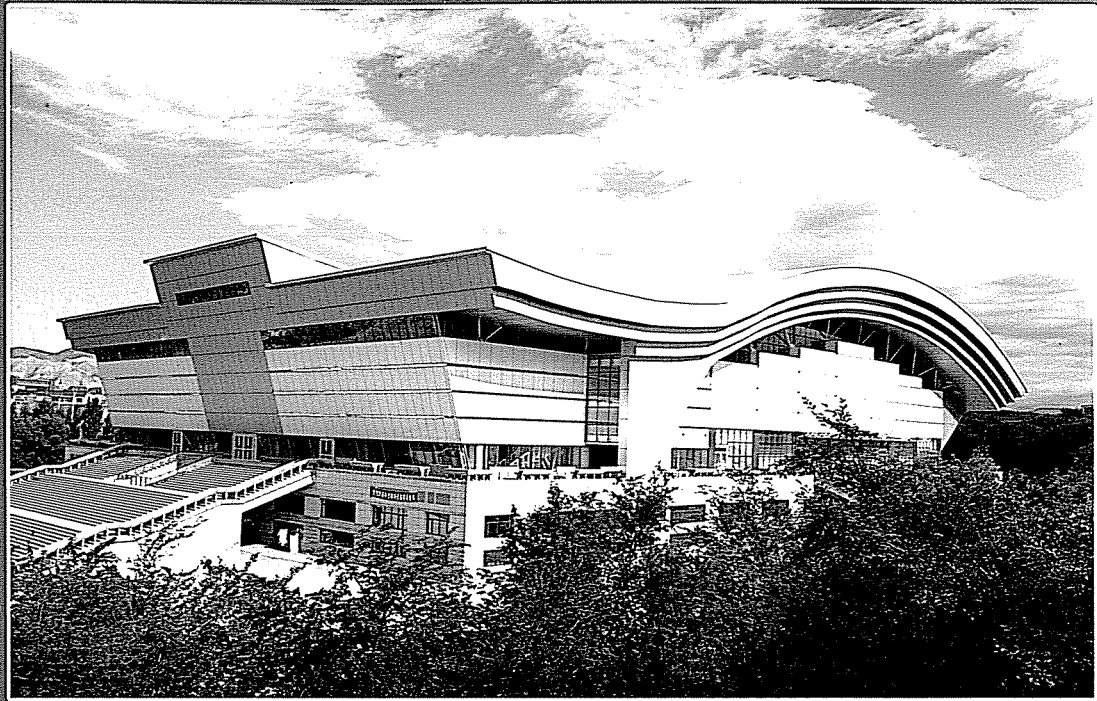
پەخرىدىن ھېسامدىن 2002 - يىلىدىن باشلاپ دۆلەت ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات فوندى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات فوندىنىڭ «شىنجاڭ ئاخبارات تارىخى تەتقىقاتى»، «ئۇيغۇر گېزىت - ژۇرنالچىلىق تارىخى تەتقىقاتى»، «شىنجاڭ ئاخبارات مائارىپىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى» قاتارلىق تەتقىقات تۈرلىرىگە رىياسەتچىلىك قىلدى.

پەخرىدىن ھېسامدىن 2004 - يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئاخبارات ماگىستىرلىق نۇقتىسىنىڭ تۇنجى قارار ماگىستىر ئاسپىرانت يېتەكچىلىكىگە بېكىتىلگەن. ھازىرغا قەدەر ئاخبارات ئەمەلىيىتى تەتقىقات يۆنىلىشى بويىچە بەش قارار 32 نەپەر ماگىستىر ئاسپىرانتنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈردى. نوۋەتتە يەنە 19 نەپەر ماگىستىر ئاسپىرانتنى يېتەكلىمەكتە. ئۇ 2009 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر ماگىستىرلىق دىسسىرتاتسىيە يېتەكچىسى بولۇپ باھالانغان.

پەخرىدىن ھېسامدىن دۆلەتلىك ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات فوندىنىڭ باھالىغۇچى مۇتەخەسسسى، جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاخبارات تارىخى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي كېڭەش ئەزاسى، جۇڭگو تارقىتىش ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭ چەت ئەلدە ئوقۇغانلار ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، شىنجاڭ مالىيە - ئىقتىساد ئۇنىۋېرسىتېتى ئاخبارات - تارقىتىش ئىنستىتۇتىنىڭ تەكلىپلىك پروفېسسورى.

主 编: 阿布里克木·亚森
副 主 编: 阿布都肉苏力·克其克阿洪
康巴尔尼沙·买买提阿吉
本期执行编辑: 阿不都力木·阿不都热依木
封面设计: 买买提·努拜提

باش مۇھەررىر: ئابلىكىم ياسىن
مۇئاۋىن باش مۇھەررىرلەر: ئابدۇروسۇل كىچىكتاخۇن
قەمبەر نىسا مۇھەممەتھاجى
بۇ ساننىڭ ئىجرائىيە مۇھەررىرى: ئابدۇلىم ئابدۇرېسىم
مۇئاۋىن لايىھە لىگۇچى: مەمەت نەۋبەت

新疆大学学报

(哲学社会科学维文版)

(季刊)

(1980年创刊)

2011年12月1日(第32卷第4期)

شىنجاڭ گۇنۇبىرستېتى ئىلمىي ژۇرنىلى

(پەلسەپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى)

(پەسىللىك ژۇرنال)

نەشر قىلىنغان يىلى: 1980 - يىلى

2011 - يىلى 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى (32 - بىللىق 4 - سان)

主管单位: 新疆大学

主办单位: 新疆大学

出版单位: 新疆大学学报编辑部

地 址: 乌鲁木齐市胜利路14号

邮 编: 830046 电话: 0991-8582927

电子信箱: xuebao@xju.edu.cn

印刷单位: 乌鲁木齐光大公司艺林印务中心

国内发行: 全国各地邮政局

国外发行: 中国国际图书贸易总公司

(北京399信箱)

国际标准刊号: ISSN 1005-5878

国内统一刊号: CN 65-1034/G4-W

国外代号: 5798(QR)

国内代号: 58-13

باشقۇرغۇچى ئورۇن: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى

مەسئۇل ئورۇن: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى

نەشر قىلغۇچى ئورۇن: «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نەشر بۆلۈمى

ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 14 - قورۇ

پوچتا نومۇرى: 830046 تېلېفون نومۇرى: 0991-8582927

ئېلپاخت ساندۇقى: xuebao@xju.edu.cn

باشقۇرغۇچى ئورۇن: ئۈرۈمچى «كىۋاڭدا» شىركىتى بىلەن بىرلىشىپ

مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى پوچتا ئىدارىلىرى تارقىتىدۇ

چۈشكۈ خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى خەلقئارا تارقىتىدۇ

(بېيجىڭ 399 - نومۇرلۇق خەت ساندۇقى)

خەلقئارالىق ئۆلچەم نومۇرى: ISSN 1005-5878

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نومۇرى: CN 65-1034/G4-W

خەلقئارالىق ۋاكالىت نومۇرى: 5798(QR)

مەملىكەت ئىچىدىكى ۋاكالىت نومۇرى: 58-13

定价: 6.00元

باھانى: 6.00 يۈەن